

Anna-Maria Vilkuna

KRUUNUN TALOUDENPITO HÄMEEN LINNASSA
1500-LUVUN PUOLIVÄLISSÄ

Anna-Maria Vilkuna

Kruunun taloudenpito
Hämeen linnassa
1500-luvun puolivälissä

Kannen kuva: Hämeen linna. Kuva: Päivi Luppi.

ISSN 1238-3503

ISBN 951-710-082-5

Hakapaino Oy, Helsinki 1998

■ Sisällys

1.	KRUUNUN TUKIKOHTA HÄMEESSÄ	9
1.1.	Linnat vallan keskuksina	9
1.2.	Keskiaikainen Hämeen linna	16
	Linnan pihapiiri ja huonetilat	23
2.	TUTKIMUSKOHTENA LINNATALOUS 1500-LUVULLA	28
2.1.	Yhteiskunnallistaloudellinen kehitys Euroopassa ja Ruotsissa myöhäiskeskiajalla ja 1500-luvulla	28
	Kolmisesektorimalli	30
	Ruotsalainen kehitys	34
2.2.	Tutkimusongelma	42
2.3.	Lähteet ja aikaisempi tutkimus	47
	Linnan tiliaineisto	47
	Aikaisempi tutkimus	53
3.	HÄMEEN LINNA TALOUSKESKUKSENA	58
3.1.	Tukialueena linnalääni	58
	Esivalta ja hämäläiset	64
3.2.	Taloudelliset yhteydet muuhun valtakuntaan	67
	Tilikirjojen tiedot taloudellisesta kanssakäymisestä	69
3.3.	Linnan väki	74
	Ketä kruunun työntekijät ja linnassa majailleet olivat?	78
4.	HÄMEEN LINNAN MAATALOUS	85
4.1.	Latokartanot maatalouden keskuksina	85
	Talonpoikien työpanos latokartanoissa	89
4.2.	Pellot parhailla mailla	93
	Peltojen pinta-ala	96
4.3.	Maanviljelyn tuotto	99
	Jyväluvut	104
	Kesannointi ja vuoroviljely	109
	Viljelykasvien valinta	113
	Päivätöiden käyttö	115
	Kaskiviljely	119
4.4.	Kruunu karjankasvattajana	123
	Niityt	125
	Veroheinät	126
	Karjamäärä	129
	Voituotanto	131
	Teurastukset	133
	Karjavarallisuus	134
4.5.	Kalaa lähivesiltä ja kalastamoilta	140

5.	MONEN ALAN AMMATTILAISIA	145
5.1.	Jokapäiväiset tarve-esineet	145
5.2.	Ruokailu	147
	Tynnyreittäin uutta olutta	147
	Leipä – ruokatalouden perusta	153
	Ruokailun käytännön organisointi	156
5.3.	Fatabuuri – linnan kutomo ja aittatorni	161
	Suurin osa tekstiileistä vuodevaatteita	164
	Sukkalankaa, vaatekangasta ja sisustustekstiilejä	167
5.4.	Vierailevat käsityöläiset	169
5.5.	Tykkitornien rakentaminen	173
6.	KRUUNUN ETUJEN VALVOJAT	179
6.1.	Vouti ja hänen apulaisensa	179
	Linnanvouti	179
	Voudin toimien kontrollointi	181
	Muu virkakunta	184
	Voudinmiehet ja asemiehet	190
6.2.	Linna sotilastukikohtana	192
	Asevarasto	195
6.3.	Kruunun hevossiittola	196
7.	TUOTANTO JA KULUTUS	201
7.1.	Ruokailu kulutuksen mittarina	201
	Ruoankulutus tutkimuskohteena	202
	Kulutus voudinpöydässä ja palkollistenpöydässä	204
	Vilja tärkein energianlähde	206
	Lihan ja kalan osuus ruokavaliassa	207
	Kulutus sektoreittain	209
7.2.	Oman tuotannon osuus kulutuksesta	211
8.	LOPPUSANAT	214
	LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	225
	HÄMEEN LINNASSA 1500-LUVULLA KÄYTÖSSÄ OLLUT MITTAJÄRJESTELMÄ	231
	KARTTALIITE KARTTAAN 3	234
	LIITTEET	236
	SUMMARY	301
	HENKILÖHAKEMISTO	321
	PAIKANNIMIHAKEMISTO	323

■ Esipuhe

Työn valmistuessa on aika kiittää Teitä kaikkia, jotka olette auttaneet minua työn eri vaiheissa.

Hämeen linna tuli mukaan elämäni jo kesällä 1981, jolloin työskentelin linnassa oppaana. Linnan kahviossa keskustelimme linnan entisöinnistä vastanneiden tutkijoiden Mirja Kanervan ja Päivi Lupin kanssa. Näiden juttutuokioiden aikana tuli esille, että Hämeen linnan historiaa oli tutkittu vähän. Fil. tri Knut Draken väitöskirja linnan keskiajan rakennushistoriasta oli ilmestynyt vuonna 1968, mutta sen jälkeen olikin ollut hiljaista. Syksyllä palasin Jyväskylään jatkamaan historian opintojani ja mielessäni oli valmiina seminaari-aihe, jota oli päättänyt ehdottaa prof. Erkki Lehtiselle.

Pro gradu-työni Hämeen linnan asujaimistosta 1500-luvun puolivälissä valmistui prof. Mauno Jokipiin ja prof. Erkki Lehtisen asiantuntevassa ja kriittisessä ohjauksessa Jyväskylän yliopiston historian laitoksella vuonna 1989. Samana vuonna alkoi Tampereen yliopiston historiatieteen laitoksella Suomen Akatemian rahoittama kolmivuotinen Hämeen linna-projekti, jonka taloudellinen tuki on ollut ratkaiseva tämän väitöskirjan synnylle. Projeitin aikana työtovereinani olivat fil. tri Aino Katermaa ja fil. mais. Tuula Hockman. Lisen-siaattityön valmistuttua sain arvokasta palautetta prof. Mauno Jokipiiltä ja työni toiselta tarkastajalta prof. Seppo Suvannolta.

Katson olevani sekä nyt jo eläkkeellä olevan professori Mauno Jokipiin että hänen seuraajansa Toivo Nygårdin oppilas. Etenkin työn loppuvaiheessa prof. Nygårdin realistinen ja mutkaton suhtautuminen työhöni on auttanut saattamaan sen valmiiksi. Olen myös kiitollinen prof. Ilkka Nummelalle saamastani ohjauksesta. Hänen tarkat taloushistorian kommenttinsa ovat aina olleet paikallaan. Valitettavasti en ole pystynyt vierailemaan Jyväskylässä niin usein kuin olisin toivonut, mutta vähäisetkin käynnit ovat olleet virkistäviä. Laitoksen kartta-asiantuntija Jari Järvinen on auttanut minua karttojen puh-taaksiirtämisessä.

Minulla oli ilo tehdä tutkimustyötä vuoden ajan Svenska institutetin stipendiaattina Upsalan yliopiston taloushistorian laitoksella. Upsalassa osallistu-in sekä prof. Lars Magnussonin johtamaan taloushistorian laitoksen lisensi-aattiseminaariin että prof. Janken Myrdalin johtamaan maataloushistorian se-minaariin. Uskon, että Upsala-vuosi auttoi minua katsomaan Hämeen linnan taloudenpitoa myös valtakunnallisesta näkökulmasta.

On arvokasta omistaa ystäviä ja työtovereita, jotka omien kiireidensä kes-kellä ovat jaksaneet perehtyä teksteihini. Fil. tri Knut Draken, dos. Markus Hiekkasen, prof. Jüri Kivimäen, fil. maist. Tapio Salmisen ja fil. maist. Marko Lambergin esittämät kommentit ovat olleet paikallaan.

Rahallisesti tutkimustyötäni ovat tukeneet Hämeen vanhan linnan kilta, Suomen kulttuurirahaston Hämeen rahasto, Emil Aaltosen säätiö, Alfred Kordelinin säätiö ja Jyväskylän yliopiston humanistinen tiedekunta. On kunnia saada julkaista työ Suomen historiallisen seuran sarjassa.

Ystäväpiirissäni hyvin monet ovat joutuneet mukaan työni tekoon. Kati Kaskimies, Maija Pulli ja Heikki-veljeni ovat vastanneet taulukoista ja diagrammeista. Pekka Lahtisen piirustaitoja on hyödynnetty kuvituksessa. Anneli Halmeniemen ja Eeva Pohjolan luota löytynyt rauhallinen tutkijakammio. Päivi Lupin kanssa olemme usein keskustelleet meille molemmille läheisestä linnasta ja Päivi on muistanut minua kirjallisuusvihjeillä ja kuvaideoilla. Perheemme hyvä ystävä Rodger Juntunen on kääntänyt työni yhteenvedon englanniksi.

Suurin kiitos kuuluu perheelleni. Isäni ei ehtinyt nähdä työni valmistumista, mutta hänen kannustuksensa on ollut mielessäni koko ajan. Äitini, siskoni Minnan ja Johannan ja veljeni Heikin apu on ulottunut henkisestä rohkaisusta aina lastenhoitoon ja taloudelliseen tukeen. Minulla on onni elää kolmen ihanan miehen kanssa. Matti, Timo ja Olli-Pekka ovat varmasti yhtä helpottuneita kuin minäkin, kun työni viimein valmistuu.

Hämeenlinnan Käikälässä aprillipäivänä 1998

Anna-Maria Vilkuna

■ 1. Kruunun tukikohta Hämeessä

1.1. Linnat vallan keskuksina

Aina varhaiskeskiajalta 1600-luvun alkupuolelle saakka poliittinen, sotilaallinen ja taloudellinen valta perustui Ruotsissa, kuten muuallakin Euroopassa, linnojen hallintaan. Tapa, jolla linnojen hallinto ja talous oli kulloinkin organisoitu, kuvasti kunkin aikakauden valtasuhteita ja taloudellisia tarpeita. Linnat olivat keino poliittisten ja sotilaallisten päämäärien saavuttamiseen sekä paikallisten taloudellisten voimavarojen hallintaan ja hyödyntämiseen.

Ruotsin valtakunta alkoi muotoutua 1200-luvun kuluessa kristinuskon ja kuningasvallan vakiinnuttaessa asemiaan. Varhaiskeskiaikaisen valtion muotoutumisessa kirkon ja kuninkuuden yhteistyötä pidetään keskeisenä tekijänä. Kirkko tarjosi ideologisen perustan uudentyyppiselle, aikaisempaa keskitetymmälle kuninkaanvallalle ja toisaalta maallinen valta antoi fyysisen suojan kirkolle.¹ Hallintovalta sekä sotilaalliset ja taloudelliset voimavarat ohjautuivat yhä enemmän kruunun ja kirkon käsiin. Laajentuvan kuningasvallan tukikohdiksi perustettiin eri puolille valtakuntaa linnoja, jotka osaltaan mahdollistivat keskitetyn kuninkaanvallan kehittymisen. Linnoihin ja niiden tukialueisiin pohjautuvan hallinnon kehitys kuuluu yhteen vahvan kuninkuuden syntymisen kanssa. Uuden linnahallinnon avulla kuninkaalla oli mahdollisuus hallita myös niitä maan osia, joissa hän ei voinut itse olla jatkuvasti läsnä.²

Etenkin 1200-luvun puolivälin jälkeen Ruotsin valtakunnassa rakennettiin n. k. kastellityyppisiä linnoja, joissa pääosa oli neliömäinen tai suorakulmainen ympärismuuri. Tällaiset linnat – esimerkiksi Turun linnan ensimmäinen rakennusvaihe – tarjosivat suojan sekä pysyväälle miehitykselle että tilapäisesti oleskelleille joukoille, joita varten sisällä saattoi olla puurakennuksia.³ Parantunut linnoitustekniikka pystyi myös hyödyntämään kauden toista sotilaallista innovaatiota eli panssaroitua ratsuväkeä. Aseistettu, raskas ratsuväki hallitsi Euroopan taistelukenttiä 800-luvulta aina 1400-luvun alkuun. Jousin ja keihään varustettu jalkaväki oli useimmissa tapauksissa avuton kohdatessaan panssaroitun ritariarmeijan, jonka sotilaat olivat hyvin koulutettuja sodan ammattilaisia. Suojan jalkaväelle ja toisaalta tukikohdan ratsuarmeijoille tarjosivat linnat, joiden linnoitustekniikka oli 1100- ja 1200-luvuilla viety huippuunsa. Koko läntinen Eurooppa oli täynnä linnoja, joiden väki voitiin saada antau-

1 Lindkvist 1997 s. 43–44, 56–57.

2 Fritz 1972 s. 33–34, 165.

3 Lovén 1996 s. 36, 214.

tumaan vain näännyttämällä nälkään.⁴ Olennaista 1200-luvun lopun muutoksessa onkin, että asevoimaan kiinteässä yhteydessä ollut linna merkitsi uutta alueellista mahtitekijää Ruotsin valtakunnan sisällä.⁵

Maakuntien sydänseuduille perustetut linnat antoivat Ruotsin kuninkaalle mahdollisuuden koko valtakunnan hallintaan. Ensimmäisen rakennuskauden aikana 1200-luvun jälkipuoliskolla kasvavan kuningasvallan tukikohdiksi rakennettiin linnoja eri puolille Ruotsia: Kalmari, Borgholm, Nyköpinghus, Tukholma, Jönköping ja Örebro. Turun linnan, Hämeen linnan ja Viipurin linnan perustaminen Birger Jaarlin ja hänen poikiensa aikana 1200-luvun loppupuolella olivat etappeja kehityksessä, jonka tuloksena Suomen silloin asutua aluetta voitiin 1300-luvun alussa pitää osana Ruotsin valtakuntaa.⁶ Syynä Suomen linnojen rakentamiseen on ennen kaikkea pidetty tarvetta puolustuksen ja vallan vahvistamiseen. Poliittisten näkökohtien lisäksi on muistettava myös taloudelliset syyt. Linnan ja sitä ympäröineen tukialueen hallussapito merkitsi alueen taloudellisten resurssien hallintaa. Varsinkin Hämeen ja Karjalan valloituksessa on nähty taloudellisia syitä. Ruotsin kruunulle olivat erittäin tervetulleita uudet Suomen puolelta saatavat tulolähteet ja jo 1300-luvun alussa tavaratoimitukset Suomen linnoista Tukholmaan olivat tärkeitä kruunun taloudelle.⁷

Seuraava merkittävä linnojen rakentamiskausi oli 1300-luvun loppupuolella Bo Joninpoika Gripin aikana, jolloin sisäiset levottomuudet ja saksalaisten kasvava vaikutusvalta lisäsivät linnojen tarvetta. Tällöin Suomen puolelle perustettiin Raasepori ja Korsholma 1370-luvulla ja Kastelholma vuosien 1384 - 1386 välisenä aikana. Vuonna 1387 Ruotsin kuningas Albrekt Mecklenburgilainen antoi Turun linnan voudille Jeppe Djäkilille (oikealta nimeltään Jakob Abrahamsson) luvan perustaa Suomen puolelle lisää linnoja. Tämän jälkeen Suomeen rakennettiin Åborgin, Vregdenborgin ja Wartholman linnat. Åborg sijaitsi Kokemäenjoen varrella ja Vregdenborg eli Liinamaan linna lähellä Raumaa. C. J. Gardberg olettaa Wartholman tarkoittaneen Porvoon Linnamäkeä. Uusien linnojen perustamista Gardberg pitää merkinä Turun linnaläänin hallinnon hajauttamisesta ja saksalaisen Albrekt Mecklenburgilaisen mukana tulleista feodaalisista hallintotavoista. Erik Pommerilaisen ja Margareetan noustessa valtaan tehtiin päätös Albrektin aikana perustettujen linnojen purkamisesta. Ilmeisesti tämä päätös oli syynä siihen, että Wartholma, Åborg ja Vregdenborg hävisivät pian asiakirjoista.⁸

Linnojen hallinto perustui 1300-luvun puolivälistä lähtien maanlain kuninkaankaareen, joka määritteli kuninkaan oikeudeksi hallita linnoja ja maakuntia, kruunun omaisuutta ja saatavia. Vastineeksi kruunun oli puolustettava linnoja, maakuntia ja alamaisia ulkoisilta ja sisäisiltä vihollisilta. Hallinto oli

4 Bean 1973 s. 205–207.

5 Fritz 1972 s. 33; Salminen 1993 s. 2.

6 Fritz 1972 s. 162; Fritz 1973 s. 113.

7 Fritz 1973 s. 118–119.

8 Fritz 1972 s.162; Fritz 1973 s.138–143; Gardberg 1994.

pyrittävä organisoimaan niin, että kuningas pystyi pitämään kiinni oikeuksistaan ja täyttämään velvollisuutensa.⁹ 1300-luvulta alkaen linnojen hallintojärjestelyissä voidaan erottaa perusteiltaan kaksi erilaista tyyppiä: läänittäminen ja suora kruununhallinto. Kuninkaalle oli edullista pitää linnat mahdollisimman pitkälti omissa käsissään ja omien voutien alaisina. Näin kuningas pystyi parhaiten turvaamaan valtansa säilymistä ja taloudellisten voimavarojen ohjautumisen kruunun kassaan. Kruunulle tili- ja selvityselvöllinen vouti oli vastuussa hänelle uskotun linnan ja voutikunnan hallinnosta, verotuksesta ja kruunun omaisuuden ylläpidosta. Voudin valtuudet, oikeudet ja velvollisuudet määritteli kuninkaan kanssa tehty sopimus, joten voutien asema vaihteli riippuen sopimuksen sisällöstä. Palkakseen vouti sai osuuden voutikunnan tuotosta ja toisinaan myös pienehkön läänityksen voutikunnasta tai sen ulkopuolelta.¹⁰

Valta perustui linnoihin, joiden haltijat pystyivät käyttämään alueellaan taloudellista, hallinnollista ja sotilaallista valtaa. Siksi oli tärkeää kenelle kuului oikeus linnojen läänittämiseen ja voutien nimittämiseen. Maanlain mukaan voudit nimitti kuningas. Laki kuitenkin myös kielsi antamasta linnoja ulkomaalaisten haltuun ja määräsi, että ratkaisuja tehdessään kuninkaan oli kuultava kotimaisista miehistä koostuvaa valtaneuvostoa. Kuninkaat ja suurrälssi kiistelivätkin vallankäytöstä läpi keskiajan.¹¹ Näissä riidoissa olivat linnat keskeisellä sijalla, mikä osaltaan kertoo linnojen suuresta merkityksestä. Myös linnojen hallintotavoissa toteutettujen erilaisten ratkaisujen taustalla voi nähdä linnojen moninaisen merkityksen sekä sen haltijalle että koko valtakunnalle.

Suoran kruununhallinnon etuna oli se, että keskushallinnon oli helppo kontrolloida linnojen ja voutikuntien hoitoa. Keskushallinnolle suoraan alistettu paikallishallinto ei kuitenkaan ollut täysin ongelmaton. Hallintokeskukset olivat kaukana toisistaan, joten paikallishallinnon edustajalla oli oltava riittävät toimintavalmiudet erilaisten tilanteiden varalle. Suuret valtuudet houkutelivat kuitenkin helposti väärinkäytöksiin. Keskushallinnolle saattoi myös tuottaa vaikeuksia alueellisesti kerättyjen verojen ja muiden tulojen toimittaminen linnoista eteenpäin. Koska vain pieni osa veroista, sakoista ja tulleista kerättiin rahana, oli voutikunnista kerättyjä luontaisparselleja vaikea organisoida keskushallinnon hyödynnettäviksi.¹²

Linnojen, alueiden ja tulojen läänittämisellä kruunu pystyi välttämään voutihallinnon mahdollisesti mukanaan tuomat ongelmat ja etsimään kuhunkin

9 Fritz 1972 s. 60; Salminen 1993 s. 1–2.

10 Fritz 1972 s. 70, 151–152; Salminen 1993 s. 2.

11 Taistelua Suomen linnoista ja niiden erilaisista läänittämismuodoista kuvaa havainnollisesti Jalmari Jaakkola lähdeviittein varustetussa yleisesityksessään Suomen sydänkeskiaika (1944) ja Suomen myöhäiskeskiaika I (1950) ja II (1959) sekä Seppo Suvanto väitöskirjassaan (1952) ja työssään Suomen keskiaika (1973). Aihepiiriä on käsitelty myös Helge Pohjolan-Pirhonen väitöskirjassaan (1953) ja Olavinlinnan historiassaan (1973). Viimeksi läänitysoloja on kuvannut Lena Törnblom (1996) Kastelholman osalta vuosina 1470–1523. Mainituissa teoksissa on runsaasti tietoja myös Hämeen linnasta, mutta varsinaisesti Hämeen linnan läänitysoloista tehty väitöskirja puuttuu. Katso myös Salminen 1993 s. 1–5.

12 Salminen 1993 s. 3.

tilanteeseen parhaiten sopivan ratkaisun. Läänittämisen motiivina saattoivat olla poliittiset, hallinnolliset ja taloudelliset syyt, joten läänitysmallit vaihtelivat. Läänitykset voidaan karkeasti jakaa neljään erilaiseen tyyppiin: ruhtinas-, pantti-, palvelus- ja maksulääneihin. Ruhtinasläänit perustuivat käsitykseen kuninkaan omaisten oikeudesta elatukseen ja niihin voidaan lukea kuuluviksi myös kuningattarille ja kuninkaan tyttärille annetut huomenlahja- ja kartanoläänit. Panttaamalla läänityksen kuningas sai nopeasti käyttöönsä rahasumman, jonka kokoaminen verotuksen keinoin ei olisi ollut mahdollista. Pantti sitoi lääninhaltijan läänittäjään ja takasi, ettei läänitystä käytettäisi läänittäjää vastaan. Palvelusläänin haltija puolestaan sitoutui olemaan läänittäjän käytettävissä hallinnollisissa tai sotilaallisissa tehtävissä. Läänitystyyppit esiintyivät käytännössä harvoin täysin puhtaina ja etenkin pantti- ja palvelusläänit sekoittuivat keskenään. Läänitysten velvoitteet kasvoivat keskiajan lopulla, eikä enää pelkkä palvelu tai pantti riittänyt kruunulle läänitysten vastineena. Unioniajan lopussa yleistyivätkin maksuläänit, joissa läänityksen haltija sitoutui palvelun lisäksi maksamaan kruunulle vuosittain sovitun korvauksen läänityksen tuloista.¹³

Kuninkaan ja läänityksen saajan välinen sopimus vahvistettiin läänityskirjeessä, jonka ehdoista riippuen lääninherralla oli oikeus kerätä kruunulle kertyvät verot ja sakkotulot. Hän ei ollut kruununvoudin tavoin velvollinen esittämään kruunulle laskelmia läänityksensä tuotosta ja menoista, mutta hänen oli hoidettava kruunun hallinto- ja tuomiovaltaan kuuluneet tehtävät alueellaan. Lääninhaltijan oikeuksiin ei kuulunut vähentää tai lisätä veroja tai veronalaista maata eikä säätää uusia lakeja. Läänitykset eivät toisin kuin Keski-Euroopassa olleet Ruotsissa perinnöllisiä ja läänityskirjeessä määriteltiin ehdot, joiden vallitessa kuningas saattoi peruuttaa läänityksen. Lääninhaltijan asema oli siis hyvin itsenäinen, mutta perimmältään hänelle kuuluneet alueet käsitettiin kruunun omaisuudeksi eikä läänitettyjä alueita ollut vapautettu valtakunnallisista apuveroista.¹⁴ Jos linnoista suurin osa oli kuninkaan hallussa, voisi sen olettaa olleen merkki vahvasta kuninkaan vallasta. Läänitysten määrän kasvu olisi vastaavasti tulkittavissa suurmiesluokan aseman vahvistumiseksi. Tilanne ei kuitenkaan ollut näin yksinkertainen. Läänitysten kohdalla oli tärkeää, missä yhteydessä ja millä ehdoilla ne annettiin. Muutoksia linnojen hallinnossa ei pidä tulkita liian yksiviivaisesti.¹⁵

Läänitysten ylläpito vaati varallisuutta, joten läänitykset lankesivat yleensä rikkaimmalle rälssille pienrälssin toimiessa voudintehtävissä. Kuninkaan etujen mukaista oli pitää mahdollisimman monet linnat omien voutiensä ja kuninkaan suosiosta riippuvaisten hovimiesten ja ulkomaalaisten hallussa. Osa linnoista miellettiin toisia tärkeämmiksi ja tällöin kruunun ja suurrälssin kiinnostus kohdistui osittain samoihin linnoihin ja alueisiin. Selvitettäessä läänityspäätöksiin vaikuttaneita tekijöitä on todettu, että kruunun suorassa vouti-

13 Renvall 1934 s. 143–144; Renvall 1949 s. 138; Fritz 1972 s. 70–71; Salminen 1993 s. 3.

14 Fritz 1972 s. 71; Salminen 1993 s. 3.

15 Fritz 1972 s. 163–164.

hallinnossa pyrittiin pitämään ne linnat, joita pystyttiin taloudellisesti hyvin hyödyntämään. Käytännössä tämä tarkoitti alueita, joilta kuljetusyhteydet olivat vaivattomat ja joiden taloudellinen tuotto oli keskushallinnolle tärkeä. Tällainen oli muun muassa Turun linna vuosina 1468–1497. Sen sijaan ne linnat ja läänit, joiden hallinta vaati päälliköltä suuria valtuuksia ja joiden kontrollointi oli vaikeaa, kruunu pyrki läänittämään edullisin ehdoin.¹⁶

Esimerkkinä keskushallinnon erilaisista ratkaisuista on Turun ja Viipurin linnojen hallintojärjestelyt. Näiden linnojen asema oli erilainen, joten myös niiden hallinnolle asetetut vaatimukset poikkesivat toisistaan. Turun linna oli lähes koko 1400-luvun alkupuolen suoraan keskushallinnon alainen Viipurin linnan ollessa samanaikaisesti läänitettyä.¹⁷ Turun linna ympäristöineen oli taloudellisesti merkittävä kokonaisuus, jonka hallintaan kruunulla oli mielenkiintoa. Kaukaisen Viipurin linnan pitäminen suorassa kruununhallinnossa saattoi tuottaa vaikeuksia ja toisaalta Viipurin linnan suuri strateginen merkitys ei vaatinut sen päälliköltä pelkästään valmiuksia linnan ja läänin puolustamiseen vaan kyseessä oli myös koko valtakunnan etu. Antamalla läänistä saatavat taloudelliset voimavarat lääninherran käytettäväksi keskushallinto tuki hänen taloudellisia mahdollisuuksiaan linnan ja läänin hallitsemiseen. Viipurin linnan läänittäminen palveluslääniksi oli keskushallinnon keino linnan hallinnon järjestämiseksi. Tällöin keskushallinto oli tietoinen siitä riskistä, että etäinen linna saattaisi poikkeusoloissa irtautua keskushallinnon otteesta.¹⁸

Myös Hämeen linna 1400-luvun alkupuolella on esimerkki keskushallinnon erilaisista tavoista hallita linnojaan. Vakaina aikoina Hämeen linna kuului suoraan keskushallinnolle alistettuihin tukialueisiin, joista saatavat kohtalaiset tulot houkuttelivat pitämään linnan suoraan kruunun alaisuudessa. Linnan sijainti ja asema eivät vaatineet jatkuvaa läänittämistä eikä päällikkö tarvinnut Viipurin linnan päällikölle kuuluneita toimintavaltuuksia. Tarvittaessa keskushallinto oli kuitenkin valmis läänittämään linnan. Esimerkiksi vuodesta 1441 alkaen Hämeen linna kuului palveluslääninä Viipurin linnan läänityksiin ja sen tuloilla tuettiin Viipurin linnan päällikköä hänen tehtävässään.¹⁹

Varhaiskeskiaikana pienetkin linnoitukset olivat valloittamattomia. Ne oli valloitettava piirittämällä ja väsyttämällä, joka oli aikaa vievää ja kallista. Asetekniikan, erityisesti tuliaseiden, kehitys muutti kuitenkin sodankäynnin luonnetta ja 1400-luvun alkupuolella hyökkäyksen ja puolustuksen välinen tasapaino alkoi järkkäyä.²⁰ Aseteollisuus hyötyi vuorityön edistysaskelista, jotka mahdollistivat entistä suurempien rautamäärien tuottamisen ensistä halvemmalla. Ruudin käyttöönotto paransi tykkien tehokkuutta ja 1400-luvun lopussa alettiin ammuksina käyttää kivien tilalla rautakuulia. Tällöin aseista tuli entistä murskaavampia ja linnoitusten rakentajien oli turvauduttava uusiin puolustus-

16 Suvanto 1952 s. 11, s. 18–23, s. 53–59; Fritz 1972 s. 162–163; Salminen 1993 s. 12.

17 Suvanto 1952 s. 11, 32–40, 61; Salminen 1993 s. 66, 105. Vuosina 1441–1442 Turun linna oli osa Kaarle Knuutinpoika Bonden läänitystä; Fritz 1972 s. 162.

18 Suvanto 1952 s. 11 ja 32–40, 61; Salminen 1993 s. 119–120, 144.

19 Suvanto 1952 s. 29–31, 59; Salminen 1993 s. 87, 138, 144.

20 Bean 1973 s. 207, 221.

laitteisiin, koska keskiaikaiset kivimuurit eivät enää suojanneet rautakuulien tulitukselta. Ne oli korvattava linnoituksia kiertävillä maavalleilla, joihin amukset porautuivat.²¹

Ritariarmeija alkoi muutenkin tulla jo vanhanaikaiseksi. Teräskaariset var-sijouset ja englantilaiset ”pitkät jouset” läpäisivät jo 1400-luvulla ritarien panssarit ja keihäsmiesten muodostamat suuret ”espanjalaiset neliöt” pystyivät torjumaan ratsuimpien hyökkäykset. Erityisesti sveitsiläinen tai saksalainen jalkaväki oli maineessa, koska hyväkurisena se osasi operoida taitavasti kentällä. Parantuneet käsituliaseet veivät kehitystä edelleen jalkaväen eduksi, mutta se tapahtui pääasiassa tutkimusajan jälkeen.²²

Ruotsissa linnojen määrä väheni 1400-luvun kuluessa. Engelbrektin kapinan (vuonna 1434) seurauksena linnoja tuhottiin eikä niitä rakennettu uudelleen. Ennen Kustaa Vaasan valtaantuloa rakennettiin vain muutama linna. Kapinan yhteydessä kolmannes valtakunnan linnoista tuhottiin: ennen vuotta 1434 linnoja oli ollut 38 kappaletta, joista varmuudella 12 hävitettiin.²³ Tuhotut linnat olivat pääasiassa pieniä sisämaalinnon, joiden uudelleen rakentamista ei kapinan jälkeisinä vuosina katsottu tarpeelliseksi. Pienten linnojen pienet voimavarat eivät pystyneet vastaamaan kasvaneen sotaväen ja uuden aseistuksen tarpeisiin.²⁴ Sisämaan linnojen merkitystä muutti myös se, että valtakunnan sisäiset levottomuudet olivat vähentyneet ja vihollista odotettiin nyt ennen kaikkea ulkoapäin. Voimavarat keskitettiin rannikolle ja valtakunnan itärajalle strategisesti tärkeisiin kohteisiin, joiden varustuksia ja aseistusta modernisoitiin. Linnoja uudenaikaistettiin erityisesti Akselinpoikien kaudella 1400-luvun lopulla. Akselinpojilla oli varallisuutta ja he olivat hyvin tietoisia viimeisimmistä eurooppalaisista kehitysaskelista linnoitustekniikassa.²⁵ Eerik Akselinpojan palkkaamat ulkomaalaiset rakennusmestarit johtivat pyöreiden tykkitor-nien muuraamista Olavinlinnassa ja Viipurin kaupunginmuurin rakennustyömaalla. Iivar Akselinpoika johti uudistustöitä Visborgissa ja Stegeborgissa ja Lauri Akselinpoika modernisoi Raaseporin. Veljesten työ antoi esikuvia myös muiden linnojen uudistamiseen.²⁶ Linnojen määrän pienentyminen 1400-luvulla ei siis tarkoittanut linnojen merkityksen vähentymistä eikä juuri koskenut Suomea, jossa Olavinlinna vasta syntyi. Kysymys oli ennen kaikkea siitä, että voimavarat keskitettiin tärkeimpiin kohteisiin kuten Kalmariin, Tukholmaan ja Viipuriin sekä Olavinlinna. Näillä linnoilla oli tärkeä asema myös ulkomaankaupan turvaamisessa ja valvomisessa.²⁷

Valtion roolin muuttuminen ja kuninkaan vallan kasvu olivat eurooppalaisen kehityksen keskeisiä piirteitä myöhäiskeskiajan ja uuden ajan taitteessa. Kuninkaan vallan vahvistuminen vaikutti myös rälssin asemaan ja linnojen

21 Braudel 1982 s. 346–349.

22 Bean 1973 s. 220–221; White 1976 s. 165–166; Lappalainen 1988 s. 81.

23 Lönnroth 1940 s. 179–180; Lovén 1996 s. 186.

24 Lönnroth 1940 s. 249.

25 Gardberg 1993 s. 87–89; Törnblom 1996 s. 159–161.

26 Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 39; Törnblom 1996 s. 161; Drake 1991 s. 134.

27 Törnblom 1996 s. 169–170.

roolin muuttumiseen. Itsenäisistä rälssimiehistä tuli yhä enemmän valtion edustajia ja kruunun tilojen hoitajia. Lähes kaikki keskiaikaiset suurälssin läänitykset siirtyivät suoraan kruunun hallintoon. Uuden ajan alkupuolella linnat olivat siis yhä suuremmassa määrin keskusvallan etuvartioasemia ja ne palvelivat keskusjohtoisen valtakunnan tarpeita. Teknisen kehityksen mukanaan tuoma uudenlainen sodankäynti vaati runsaasti varoja, joita oli usein vain keskitetyllä valtiolla. Suurin ero 1100–1400-lukujen linnojen ja 1500-luvun linnojen välillä oli jälkimmäisten suuri koko: linnoituslaitteet ja varuskunnat olivat suurempia kuin keskiaikaisissa edeltäjissä.²⁸ Suurien, tykkitulen kestävien linnoituslaitteiden ja aseistettujen jalkaväkiarmeijoiden varustaminen vaati varallisuutta ja pienet valtiot ja rälssisivut saivat väistyä keskitetyn kuningasvallan tieltä.

Myös Ruotsissa kehitys kulki kohti keskitettyä kuninkaanvaltaa rälssin aseman heiketessä: lähes kaikki keskiaikaiset suurälssin läänitykset oli peruutettu vuoteen 1540 mennessä ja linnaläänien johdossa olivat Kustaa Vaasan nimeämät voudit, jotka olivat vastuullisia kuninkaalle linnaläänin hallinnosta ja taloudesta. Nekin linnalääneistä, jotka edelleen olivat läänitettyinä, olivat kuninkaalle uskollisten miesten käsissä ja heidät nähtiin ennemminkin kuninkaallisina käs-kynhaltijoina kuin keskiaikaisina läänitysherroina.²⁹ Kehitys oli Ruotsissa sama kuin Kapetinkien Ranskassa tai myöhemmin Pohjois-Saksan ruhtinaskunnissa ja Tanskassa, joissa hallitsijat laajensivat erityisesti valtioittensa keskosissa suoraan heistä riippuvaista voutihallinnon aluetta reunoilla sijaitsevan palvelulääni-alueen kustannuksella. 1470-luvulta lähtien keräsi Sten Sture vanhempi Tukholma keskipisteenään tili- ja maksuläänien alueen, ns. fata-buuriläänit, Keski-Ruotsiin, Taalainmaalle ja Länsi-Suomeen. Hämeen linna sijaitsi tämän alueen reunalla.³⁰

Ingrid Hammarström on koonnut nimityskirjeistä, tilikuiteista, kuninkaan kirjeenvaihdosta ja muista asiakirjoista kuvan Kustaa Vaasan hallussa olleista läänityksistä 1520-luvun puolivälissä. Tiedot osoittavat, että suurin osa Sture-ajan läänityksistä Etelä- ja Keski-Ruotsissa sekä Suomessa olivat kuninkaan hallussa: muun muassa Tukholma, Västerås, Borgholm, Örebro, Nyköping, Turku, Viipuri, Olavinlinna ja Raasepori. Hammarström olettaa myös Hämeen linnan kuuluneen jo tällöin kruunulle, vaikka lähin kirjallinen maininta Hämeen linnasta taas kruunun hallussa on vuodelta 1527.³¹ 1540- ja 1550-luvuilla Kustaa Vaasa purki edelleen vanhaa palveluläänijärjestelmää saadakseen muun muassa tilaa pojilleen suunnittelemaansa herttuakuntia varten.

Kustaa Vaasan toimet osoittavat hänen luottaneen linnoihin valtansa turvaamisessa. Vanhoja linnoja kuten Kalmaria, Gripsholmaa ja Tukholmaa varusteltiin kestävämmän paremmin tuliaseita ja etenkin 1540-luvulla rakennettiin emämaahan uusia, moderneja linnoja kuten Vadstena, Kronoberg, Upsala ja

28 Bean 1973 s. 207–208, 220–221.

29 Nilsson 1947 s. 103–130; Jokipii 1956 s. 19–21; Lundkvist 1960 s. 274.

30 Nilsson 1947 s. s. 92; Jokipii 1956 s. 18; Hammarström 1956 s. 197–198.

31 Hammarström 1956 s. 197–198.

Jönköping.³² Päätökset uusista linnoista tehtiin Dackekapinan (vuonna 1542) jälkeen kuninkaan pelätessä uusia levottomuuksia, joita vieraat valtiot olisivat voineet käyttää hyväkseen.

1.2. Keskiaikainen Hämeen linna

Ruotsalaiset valloittajat perustivat Hämeen linnan 1200-luvun loppupuolella ja 1500-luvun puoliväliin tultaessa 1300-luvun lopun harmaakivisestä leirikastellista oli kasvanut vaikuttava tiililinna, joka oli Hämeen hallinnollinen ja taloudellinen keskus.³³ Viipurin linnan perustamisen jälkeen Hämeen linnan merkitys rajalinnoituksena oli vähentynyt, mutta alunperin linnaa perustettaessa myös linnan strateginen sijainti oli tarkoin harkittu. Christian Lovénin mukaan Ruotsin keskiaikaisista sisämaalinnoista vain Axevall Länsi-Göötanmaalla, Hakoinen ja Hämeen linna olivat sotilaallisesti vahvoja linnoituksia. Ne toimivat ”taaksevedettyinä” (*tillbakadragna*) rajalinnoituksina. Hämeen linna rakennettiin Vanajaveden kapeikon länsirannan saarelle, joka oli liikenteellisesti hyvällä paikalla ja helposti puolustettavissa. Varhaiskeskiajalla Vanajaveden kapeikossa nykyisen Hämeenlinnan kaupungin kohdalla oli useita saaria, jotka ennen kruunun ja kirkon saapumista seudulle olivat olleet paikallisen hämäläisväestön kalmistoja, uhrilehtoja ja markkinapaikkoja. Sittenmin suurin osa saarista joutui kirkon haltuun ja erääseen niistä, Vanajansaloon, rakennettiin Vanajan kirkko. Osan saarista valtasi kruunu, kuten saaren, jolle linna perustettiin, ja saaren, jolle linnan yhteyteen kuulunut Saaristen latokartano rakennettiin.³⁴ Maan kohoaminen on vuosisatojen kuluessa muuttanut paljon Hämeen linnan ympäristön maisemaa. Monien muiden Vanajaveden saarien tavoin on linnasaari vähitellen maatonut kiinni mantereeseen.³⁵ Vanhin Hämeen linnan maa-alueen sydäntä kuvaava kartta on n. k. Schroderus-kartta 1600-luvun puolivälistä (kartta 1).³⁶ Jo tällöin linnasaarta ympäröivät etelässä ja lännessä soistuneet rantaniityt.

Hämeen linnan hallussa 1500-luvun puolivälissä ollut maa-alue ei suinkaan rajoittunut linnasaaren eteläkärjessä sijainneeseen päälinnaan ja sitä ympäröineeseen esilinnaan, vaan linna omisti huomattavan alueen Vanajaveden kapeikon molemmin puolin. Schroderus-kartassa keskiaikainen linna on kuvattu

Kartta 1: Laurentius Schroderuksen laatima Hämeenlinnan alueen kartta 1600-luvun puolivälistä - 1700-luvun alusta. Hämeenlinnan vuonna 1639 perustetun kaupungin asema-kaava on esitetty päälinnan pohjoispuolella. Päälinnasta luoteeseen on Ojoisten latokartano ja päälinnasta etelään kartan alareunassa Saaristen latokartano. Pellot (åker) ovat latokartanoiden ympärillä. Päälinnaa ympäröivät soiset niityt. Vanajaveden itäpuolella näkyy osa Hättilän niityistä ja pelloista.
Lähde: Svenska Riksrådet, Lantmäteristyrelsens leveranser 1850, nr 194. Taffwastehws Affrijthningh, Laurentius L. Schroderus.

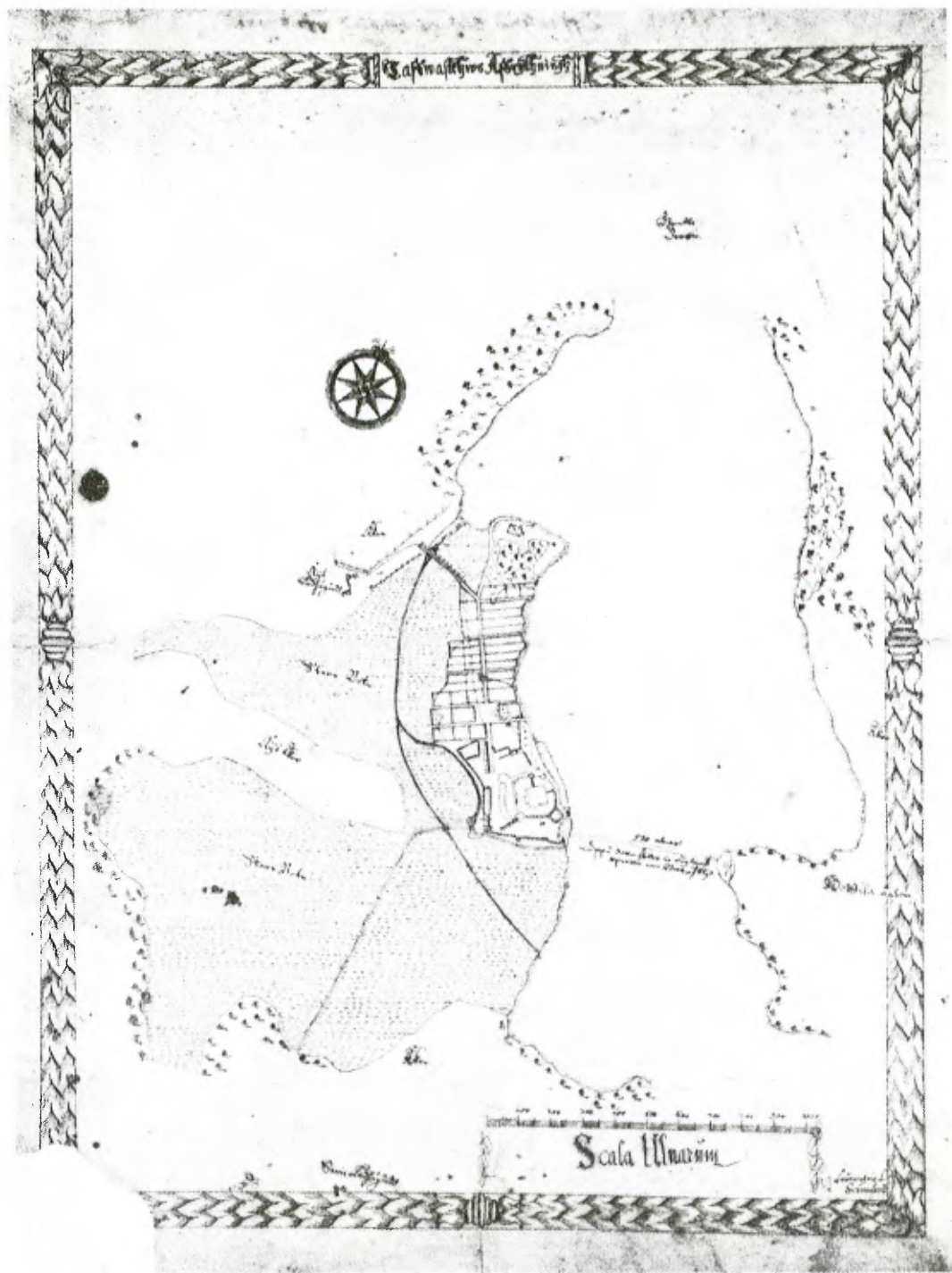
32 Lundkvist 1960 s. 274; Larsson 1967 s. 261–262.

33 Hämeen linnan rakennushistoriasta vuonna 1968 väitellyt Knut Drake on uusimmissa tutkimuksissaan ajoittanut linnan keskiaikaiset rakennusvaiheet uudelleen artikkelissaan *Die Bauherren der Burg Hämeenlinna im Mittelalter*. *Castella Maris Baltici* 4. Tartu 1998 (in print.). Draken mukaan on kiistatta selvää, että Hämeen linna perustettiin 1200-luvun lopulla. Tällöin oli kuitenkin kyse vain puusesta varustuksesta, joka Bo Joninpoika Gripin kaudella 1300-luvun jälkipuoliskolla muutettiin harmaakiviseksi.

34 Lovén 1996 s. 191; Suvanto 1976 s. 122–127, 154–155; Drake 1968 s.40 ja Drake 1994 s. 134; Fritz 1973 s. 128–131. Ensimmäinen kirjallinen maininta Hämeen linnasta on vuodelta 1308.

35 Alanen 1996 s. 3.

36 Schroderus-kartan ajoitusta pohditaan luvussa 4.2.

veden ja suon ympäröimän linnasaaren eteläpäähän ja linnan pohjoispuolelle on piirretty vuonna 1639 perustetun Hämeenlinnan kaupungin asemakaavasuunnitelma. Vanajaveden länsirannalla vajaan kilometrin etäisyydellä päälinnasta sijaitsivat linnalle kuuluneet Ojoisten ja Saaristen latokartanot. Ojoisille johti linnasaaren luoteispäästä silta ja linnan eteläpuolella olleeseen Saaristen latokartanoon kuljettiin soistuneen vesijättömään poikki niin kutsuttua kuivasiltaa pitkin. Vuonna 1558 Vanajan vastarannalle perustetun Hätilän latokartanon päärakennusta Schroderus-kartassa ei näy, mutta Hätilän peltoalueita karttaan on merkitty. Vanhin tunnettu Vanajan ylittänyt siltapaikka oli vajaa kaksi kilometriä linnan pohjoispuolella nykyisen Helsinki – Tampere – rautatien sillan kohdalla. Vuonna 1741 Vanajan silta siirrettiin linnan ja sen vastapäisen, nykyään Varikonniemeksi kutsutun, niemen väliseen salmeen.³⁷ Suunnitteilla ollutta siltaa on jo hahmoteltu karttaan.

Ilmeisesti Saaristen latokartanon maat, jotka pääosin sijaitsivat linnan eteläpuolella olleessa Saaressa eli Salossa, joutuivat linnan haltuun sen perustamisen aikoihin. Seppo Suvannon mukaan Saaristen latokartano oli vanhin linnan latokartanoista eikä Saaristen alueella ollut koskaan itsenäistä talonpoikaiskylää.³⁸ Sen sijaan Ojoinen oli itsenäinen talonpoikaiskylä ennen sen liittämistä linnaan. Vuonna 1329 toimi kiinnemiehenä Vanajan kirkolla muiden pitäjäläisten joukossa Ojoisten Matti (Matthias de Oyas). Latokartano perustettiin pian tämän jälkeen ja läpi keskiajan Ojoisten maat kuuluivat linnalle.³⁹ Seuraavan kerran linnan maa-alue kasvoi vasta 1550-luvun loppupuolella: Kaurialan kylä liitettiin Saaristen latokartanoon vuonna 1556 ja vuotta myöhemmin Vanajan itäpuolelle perustettiin Hätilän latokartano Hätilän ja Pintiälän talonpoikaiskylien maista.⁴⁰ Ojoisten, Saaristen ja Hätilän latokartanot muodostivat päälinnan ja sen välittömän ympäristön kanssa Hämeen linnalle kuuluneen maa-alueen.

Linnan maa-alue jäi Vanajan seurakunnan keskiaikaisten kylien keskelle. Raili Rytkönen kuvailee maiseman, johon linna ja kylät olivat asettuneet⁴¹:

Jokimaisen kapea Vanajavesi halkoo Vanajan kirkkopitäjän eli seurakunnan aluetta. Tämän muinaisen liikenteen valtasuonen lisäksi Vanajassa on pienempiä mutta asumisen ja elämisen kannalta lähes yhtä tärkeitä järviä: lännessä Alajärvi vesistöineen, Vanajaveden itäpuolella Katumajärvi, kauempana idässä Kankaistenjärvi. Vanajaveden jokakehäiset tulvat nousivat viljelyksille lumisten talvien jälkeen, joskus sadekesinäkin, mutta vastineeksi ne pitivät yllä reheviä niittyjä matalilla

37 Lindeqvist 1926 s. 387–388.

38 Suvanto 1976 s. 127 ja 154. Näkemyksensä Saaristen latokartanon iästä Suvanto perustelelee sillä, ettei Saaristen kylästä ole keskiajan lähteissä minkäänlaista mainintaa, ja ettei Saarisilla ollut metsämaita.

39 Suvanto 1976 s. 128.

40 Vertaa luku 4. 1. Hätilän pelloille kylvettiin linnan siemenvilja ensimmäisen kerran syksyllä 1557.

41 Rytkönen 1992 s. 23–24.

rannoilla. Harjumuodostumat ovat Vanajalle yhtä tyypillisiä kuin järvet. Hattelmalan harju tulee Vanajaan luoteesta Hattulan puolelta ja jatkuu Vanajaveden rannan tuntumassa Janakkalaa kohti, välillä tosin olemattomiin loiventuneena. Harjun laidoilla on hiekkaisia nummia. Nämä lämpimät maat olivat varhaisimpien viljelijöiden suosiossa, niiden kupeille syntyivät ensimmäiset talonpoikaiskylät ja alapuolella olevalle tasangolle pellot... Hämeen varhaiskeskiaikainen linna kuului maisemaan harjujen ja vesien rinnalla. Vanajan maisema oli jo historiallisen ajan alussa kulttuurimaisemaa vainioineen, kaskiaukeineen ja laajoine rantaluhtamaineen.

Linnaa lähinnä olleita Vanajan kyliä olivat Vanajaveden länsipuolelta Hattulan rajalta luettuna Kirstula, Parola, Vuorentaka, Järviöinen, Iso-Luolaja, Hattelmala, Miemala, Kankaantaka, Mäskälä, Idänpää, Kankainen ja Luhtiala. Vanajan tiheään asutut ryhmäkylät eivät olleet suuria, mutta ne sijaitsivat hyvin lähellä toisiaan, yhtenäisenä ketjuna järvien rannoilla. Vuonna 1550 suurimpia kyliä olivat Koljala Katumajärven eteläpäässä ja Luolaja Hattelmalanjärven luoteisrannalla. Molemmissa oli 12 taloa. Luolajaa vastapäätä järven toisella puolella olivat Hattelmalan 10 taloa ja Hätilässä, joka vielä vuonna 1550 oli itsenäinen talonpoikaiskylä, asuttiin 11 taloa. Muiden kylien taloluku jäikin alle kymmenen. Koko Vanajan kirkkopitäjässä linnan ympärillä oli 1500-luvun puolivälissä arviolta 115 taloa.⁴²

Aatelisasutus oli Hämeessä vielä uuden ajan alussa ohutta, jollaisena se pysyikin aina 1600-luvulle. Rälssitilat keskittyivät linnan liepeille Vanajan Hämeen pitäjiin: länsi-itäsuunnassa Sääksmäen ja Kosken sekä etelä-pohjoisuunnassa Janakkalan ja Hauhon rajaamalle alueelle. Lounais-Hämeen ainoa säteri oli Kustaa Vaasan perustama Mustialan kuninkaankartano. Itä-Hämeessä sätereitä ei ollut lainkaan. Saarioisten pitäjässä Solberga, Lahinen ja Jutikkala muodostivat eräänlaisen rälssikeskuksen, joka ei sekään ollut kaukana linnasta. Hattulassa, Vanajanselän ja linnan välisen Vanajan kapeikon rannoilla, oli mitä parhaimpia paikkoja rälssitiloille ja myöhempinä aikoina sinne syntyikin lukuisia kartanoita. 1500-luvulla näistä olivat olemassa vasta Lepaa, Mervi ja Vesunta.⁴³ Muutaman kilometrin linnasta etelään sijaitsivat Niemnpää ja Harviala, joka oli seudun suurin yhtenäinen rälssiomistus. Kartano kuului 1500-luvun alkupuolella lähes kokonaisuudessaan Lepaan Björn Klaunpojalle, joka oli Suomen huomattavimpia ylimyksiä. Hänen vaimonsa, ruotsalaiseen ylhäisaateliin kuulunut Kaarina Yrjänäntytär, oli saanut huomenlahjana puolet Harvialasta. Björn Klaunpoika kuoli vuonna 1550, jonka jälkeen rouva Kaarina hankki myös loput Harvialasta omistukseensa ja muutti sinne asumaan.⁴⁴ Rouva Kaarina kävi Harvialasta usein vierailulla linnassa.⁴⁵ Karttaan 2 on kuvattu Hämeen linnaa 1500-luvun puolivälissä ympäröineet latokartanot, kylät, kartanot sekä tärkeimmät vesistöt, harjut ja maantiet. Myös

42 Suvanto 1976 s. 115–116; Rytönen 1992 s. 24–28.

43 Jutikkala 1957 s. 255–256; Suvanto 1995 s. 84.

44 Suvanto 1976 s. 187–188; Rytönen 1992 s. 53.

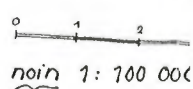
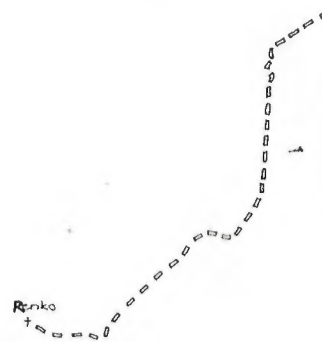
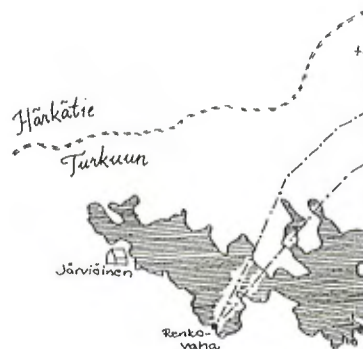
45 Esimerkiksi 1560 VA 3890: 32, 43v ja 45v.

Kartta 2: Hämeen linnan sijainti vesitien ja maanteiden risteyskohdassa oli keskeinen. Maakunnan sisäisessä liikenteessä oli Vanajavesi tärkeä kulkuväylä. Keskiajalla ja vielä 1500-luvun alkupuolella Härkätie oli linjattu Rengon kirkon kautta suoraan linnalle. 1500-luvun lopulla tie muutettiin kiertämään Alajärven luoteispuolitse. Vanhin tunnettu Härkätien ja Viipurintien yhdistänyt silta oli linnan pohjoispuolella.

Linna-alueen raja on esitetty Suvannon ja isojakokarttojen mukaan.

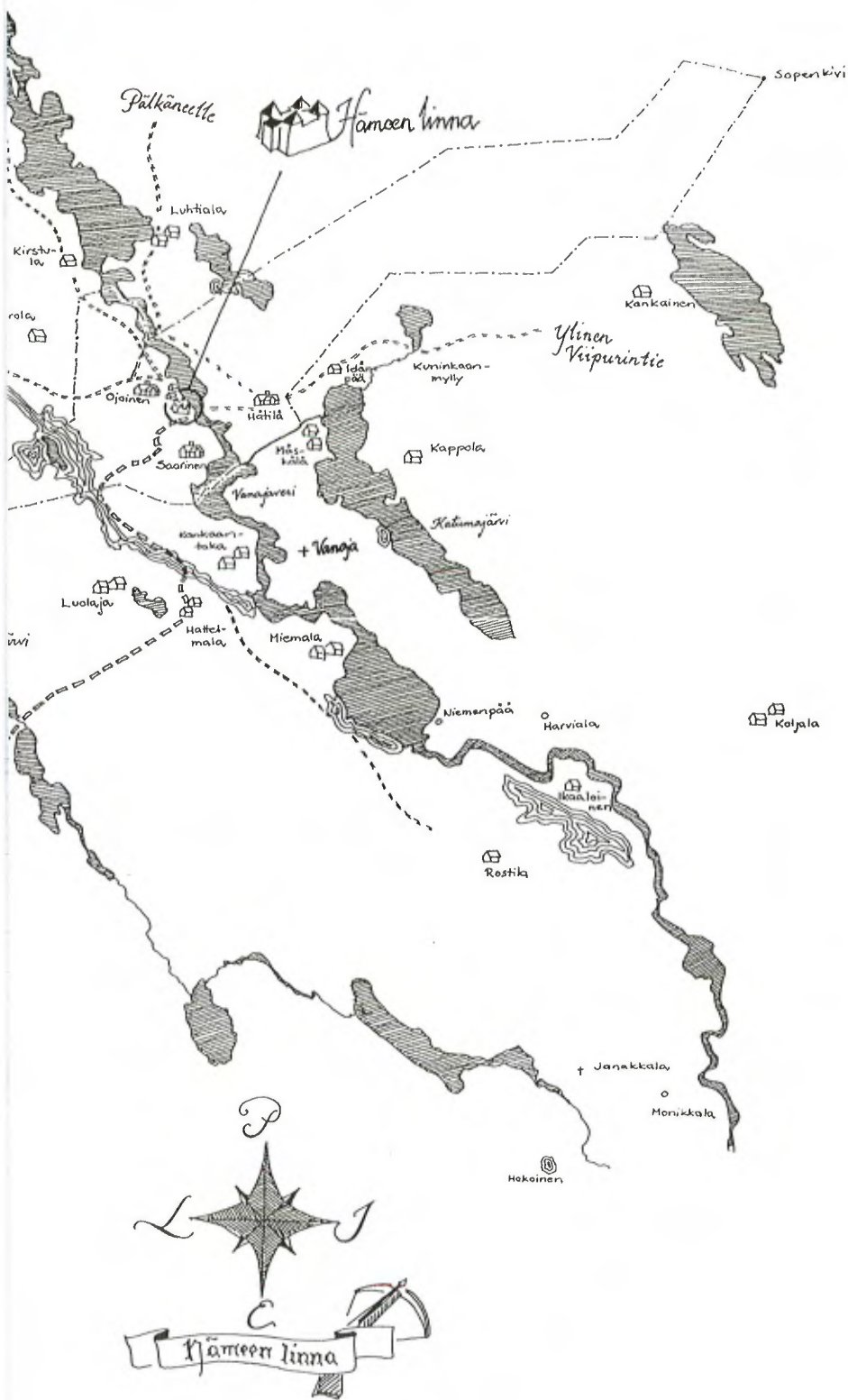
Lähteet: Pohjana Hämeenlinna ympäristöineen 1993 ulkoilukartta

1:50 000, Maanmittaushallitus Helsinki 1993; Hämeen läänin maanmittauskonttori jakoarkisto isojakokartat 7:a Kirstulan kylän rintamaan tiluskartta 1768, 9:- Luhtiala tiluskartta 1782, 14:- Vuorentaka pelto-, niitty- ja kotimetsäkartta 1781, 14:a Vuorentaka takamaan tiluskartta 1781; Suvanto, Seppo, Vanajan keskiaika, Vanajan historia I. Hämeenlinna 1976; Rytönen, Raili, Vanajan historia II. Hämeenlinna 1992; Masonen, Jaakko, Hämeen härkätie, Synty ja varhaisvaiheet, Tiemuseon julkaisuja 4. Helsinki 1989; Kanerva, Mirja, Hämeen linnan miljöökysymyksiä, Historiallisen ajan arkeologia Suomessa, Turun maakuntamuseon raportteja 6. Turku 1984. Piirros Pekka Lahtinen.

Selitykset

- o kartanot
- + kirkko
- ☒ pieni kylä
- ☒ n. 10 talon kylä
- ☒ latokartano
- ☒☒ Härkätien linjaus keskiajalla 1500-l:lla Masonen mukaan
- ==== maantie
- - - - - linna-alueen raja

linnan hallussa ollut maa-alue on merkitty karttaan.

Vanhimmat tiedot Hämeen linnan ja sen latokartanoiden maa-alueiden rajoista Vanajan kyliä vastaan on rajaluettelossa, joka on liitetty Hämeen ensimmäiseen vuoden 1539 maakirjaan.⁴⁶ Rajaluetteloa kutsutaan yleisesti vuoden 1539 rajaluetteloksi, vaikka se on laadittu aikaisintaan 1550-luvun lopulla. Seppo Suvanto on esittänyt perusteltua lähdekritiikkiä rajaluettelon ajoittamisesta. Rajaluettelon mukaan linnan maa-alueisiin kuuluivat Kaurialan, Pintiälän ja Hätilän kylien maat, jotka liitettiin linnaan vasta 1550-luvun loppupuolella. Kruunua kiinnostikin saada kirjalliset muistiinpanot alueidensa rajoista siinä vaiheessa, kun linnan maa-alueita laajennettiin. Sitä ennen tultiin toimeen muistitiedon varassa ns. sovintorajoin. Suvanto on osoittanut, että rajaluettelo on jossakin myöhemmässä vaiheessa, aikaisintaan vuonna 1558, liitetty vuoden 1539 maakirjaan. Laamanni Klaus Eerikinpoika Fleming on antanut vuonna 1565 rajoista vanhimmat tiedossa olevat tuomiot, jotka ovat säilyneet referaatteina myöhemmissä asiakirjoissa.⁴⁷

Vanajan historiassa Seppo Suvanto on hahmotellut Vanajan keskiaikaiset jakokunnat ja niiden väliin jäävän Hämeen linnan alueen rajat (kartta 3). Länsi-Suomen pitäjissä jakokunnat olivat vanhimpia omistusyhteisöjä ja merkitsivät varhaisinta aluejakoa pitäjän sisällä. Suvannon mukaan Vanajan omistusyhteisöjen rajat olivat viikinkiajalta, mikä kertoo hämäläisen yhteiskunnan järjestyneisyydestä jo ennen kristinuskon ja ruotsalaisten saapumista seudulle.⁴⁸ Vanajavesi jakoi Vanajan pitäjän kahteen osaan. Länsiosan vanhoja jakokuntia olivat Miemala, Hattelmala, Luolaja, Kirstula ja Vuorentaka. Itäpuolella Vanajavettä sijaitsivat Koljala, Harviala, Mäskälä, Hätilä ja Luh-tiala. Vaikka rajapyykkien avulla kartassa erottuu selvä linnalle kuulunut maa-alue, eivät rajapyykit jokapaikassa muodostaneet selvää rajalinjaa, koska naapurikylien omistukset saattoivat aina välillä katkaista linnan rajalinjan kulun.⁴⁹

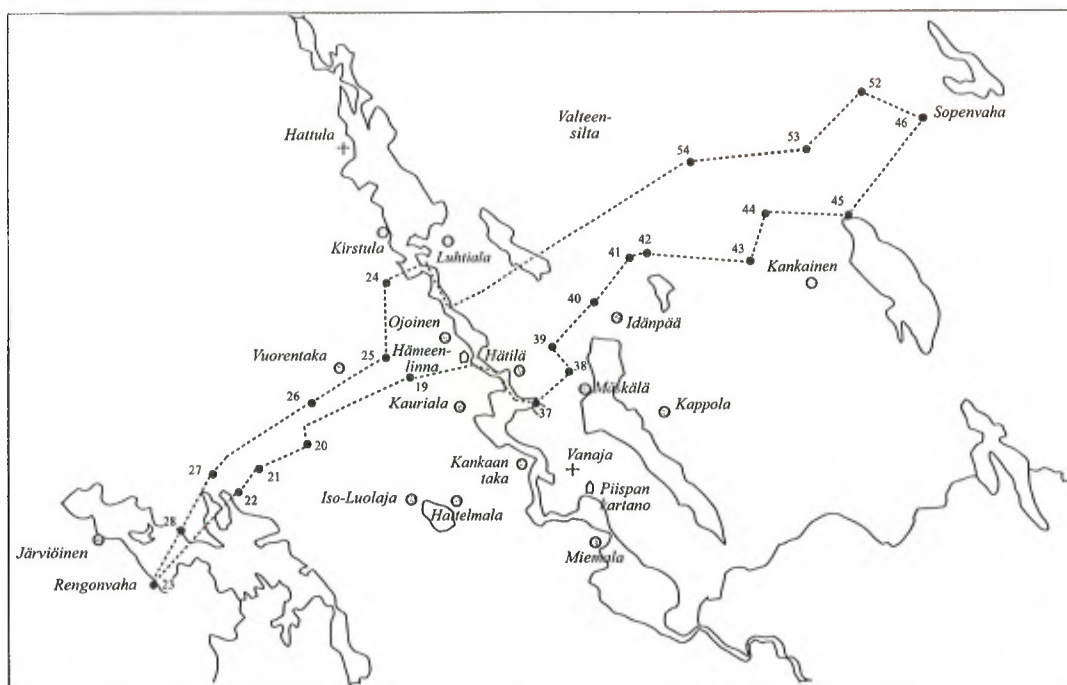
Vanajaveden länsipuolinen maaomaisuus kuului linnalle lähes sen perustamisesta lähtien lukuun ottamatta vuonna 1556 linnaan liitettyä Kaurialan kylää. Päälinnan ympärillä Vanajaveden länsirannalla maa-alue oli luoteesta kaakkoon noin 4 kilometriä pitkä ja lännestä itään noin 2 kilometriä leveä. Tällä alueella olivat Ojoisten ja Saaristen latokartanot suurimpine peltoineen, haat linnan karjalle ja päälinnan välittömässä läheisyydessä Suoniitty ja Kuninkaanniitty soisella vesijättömaalla. Linnasta lounaaseen Alajärven Renkovahaan ulottui noin 9 kilometriä pitkä ja leveimmillään noin 1 1/2 kilometriä leveä maakaistale Vuorentaan ja Iso-Luolajan jakokuntien maiden välissä. Tämän kaistaleen sisäpuolella olivat linnan lähimetsät, Aulankojärvi ja Alajärven rantaniitty. Linna-alue laajeni huomattavasti 1550-luvun lopun maaliitosten

46 1539 VA 3668: 151–152. Vuoden 1539 maakirja on vakiintunut nimitys maakirjalle, vaikkei itse maakirjassa nimitystä mainita.

47 Suvanto 1976 s. 129–130 ja s. 225 viite 2.

48 Suvanto 1976 s. 136–137, 154, 156.

49 Suvanto 1976 s. 136–137; Voionmaa 1938 s. 37.

Kartta 3: Hämeen linnan maa-alue 1500-luvun puolivälissä sen jälkeen kun Hätilän kylä oli vuonna 1557 liitetty latokartanona linnaan. Liitoksen myötä linnan maa-alue reilusti kaksinkertaistui. Linnan ja Vanajan jakokuntien välisen rajan tarkka kulku ja rajajäpykit on selvitetty karttaliitteessa.

Lähde: Suvanto, Sepo, Vanajan keskiaika, Vanajan historia I. Hämeenlinna 1976 s. 136 - 137. Puhtaaksi-piirros Jari Järvinen.

myötä. Matkaa päälinnasta koiliseen Sopenvahalle kertyi noin 12 km. Leveimmillään alue oli heti Vanajan rannan tuntumassa, jossa sijaitsivat entisten Hätilän ja Pintiälän kylien rintapelot ja rantaniityt (kartat 2 ja 3). Sen lisäksi, että linnan peltopinta-ala sekä hevosten ja karjan ruokintamahdollisuudet kasvoivat, linnalla oli yhä enemmän metsää käytettävissä. Näille puille olikin käyttöä 1550-luvun lopulta alkaen, jolloin linnalla alkoi voimakkaan rakentamisen kausi. Useana vuonna linnan renkit olivat lähimetsissä kaatamassa tukkeja ja veistämässä lankkuja tupien, karjasuojien ja varastojen rakentamista varten.⁵⁰

Linnan pihapiiri ja huonetilat

Kysymys päälinnan pohjoispuolella mahdollisesti olleesta linnakylästä on mielenkiintoinen. Pitkään on keskusteltu siitä, että oliko Hämeenlinnan kaupungilla edeltäjää niin kutsuttua linnakylää/kaupunkia (vuonna 1639 linnan pohjoispuolelle perustetun kaupungin sijainti ja asemakaavasuunnitelma on esitetty kartassa 1). Arkeologiset tutkimukset tai kirjalliset lähteet eivät ole vielä voineet antaa todisteita linnakylästä. Knut Drake haluaa korostaa, että

50 1559 VA 3889: 42v, 1562 VA 3937: 48v - 49v ja 1566 VA 4010: 32 - 33.

varhaisimmilla linnoillamme oli sotilaallisen merkityksen lisäksi myös tärkeä taloudellinen asema: Turun linna toimi ensialkuun myös kaupan keskuksena ja Viipurin linna perustettiin karjalaisten vanhalle markkinapaikalle.⁵¹ Näiden linnojen kuten esimerkiksi myös Tukholman ja Nyköpingin linnojen kupeeseen syntyi kaupunki pian niiden perustamisen jälkeen. Linna voitiin rakentaa myös jo olemassa olevan kaupungin viereen. Esimerkiksi Kalmarissa kaupunki on linnaa vanhempi.⁵² Poikkeuksiakin tietysti oli. Osa linnoista oli ensisijaisesti rajalinnoituksia ilman kaupallista merkitystä ja etenkin sisämaassa Ruotsissa oli kaupunkreja, joiden turvana ei ollut linnaa. Linnan ja kaupungin tai kauppapaikan välinen yhteys onkin havaittavissa etenkin rannikolla.⁵³

Kuinka kehitys kulki Hämeessä, jonne ei keskiajan kuluessa syntynyt kaupunkia? Drake olettaa, että linnasaari oli alueen kauppakeskus jo ennen ruotsalaisten saapumista seudulle. Saari oli liikenteellisesti hyvällä paikalla ja paremmin valvottavissa ja puolustettavissa kuin esimerkiksi vastapäätä sijainnut niin kutsuttu Varikonniemen alue. Sydän-Hämeestä ei kuitenkaan ollut hyviä kulkuyhteyksiä laajemmalle alueelle, joten linnan luokse ei syntynyt keskiajalla käsityöläisten ja kauppiaiden suurta yhdyskuntaa eli kaupunkia, vaikka niin on Varikonniemen osalta esitetty. Draken mukaan on kuitenkin täysin mahdollista, että markkinat jatkuivat linnasaarella linnan perustamisen jälkeenkin. Varhaisin päälinna ei tilanpuutteen vuoksi voinut palvella markkinapaikkana, joten markkinat pidettiin päälinnan pohjoispuolella niin kutsutussa linnakylässä. Gardberg huomauttaakin, että Hämeen linnan sisältä ei ole 1200-luvun rahalöytöjä. Sen sijaan laajempi linnasaari voi olla paikallisen kaupan keskus ja markkinoita käytiin voutin valvovan silmän alla, linnan varjossa.⁵⁴

Gardberg on esittänyt, että keskiajan Hämeen linnassa, jossa ei Turun linnan tapaan ollut tilaa jakaa päälinnaa sisä- ja ulkopihalla, säätyjen asuminen ratkaistiin pystysuunnassa. Linnanherra hoveineen asui yläkerroksessa, alemmat virkamiehet ja palveluskunta pohjakerroksessa.⁵⁵ Kun jälkimmäisten luku kasvoi 1500-luvulla, alettiin heitä asuttaa linnan ulkopuolelle. Tiedot Hämeen linnan rakennuskannasta 1500-luvun puolivälissä viittaavat näet siihen, että linnan ympärillä on täytynyt olla kylämäinen asutus. Päälinnan ulkopuolella oli 1560-luvun lopulla arviolta 25 pirttiä ja tupaa asumista varten, ainakin 11 tupaa työtiloiksi käsityöläisille, kymmenkunta varasto- ja aittarakennusta ja lisäksi suojia eläimille. Aitat, joissa säilytettiin viljaa, ruokaa, nahkoja ja muita arvoesineitä, olivat varmaankin päälinnaa ympäröineen kehämuurin suojassa. Samoin olivat työtilat, joita tarvittiin linnan jokapäiväisessä taloudessa (kuva 1). Jos työtiloja oli tulipalovaaran tai vedensaannin helpottamiseksi sijoitettu muurin ulkopuolelle, olivat ne kuitenkin mahdollisimman lähellä päälinnaa. Sen sijaan asuinkäyttöön tehtyjen pirttien ja tupien voi olettaa olleen suurim-

51 Drake 1996 s. 30–34.

52 Fritz 1972 s. 34.

53 Lovén 1996 s. 211.

54 Gardberg 1993 s. 52; Drake 1996 s. 30–34.

55 Gardberg 1993 s. 56–57.

maksi osaksi kehämuurin ulkopuolella, etenkin sen pohjoispuolella, jossa tilaa oli eniten. Ilmeisesti linnan väki ei enää 1500-luvun puolivälissä mielellään asunut päälinnassa, sillä sen ulkopuolelle alkoi nousta yhä enemmän puisia ja tiilisiä asuinrakennuksia, joihin muurattiin uunit ympärivuotista asumista varten.⁵⁶ Lisää asuutilaa tarvittiin myös kasvavalle henkilökunnalle. Vuonna 1559 tykkitornin rakennustyöt toivat linnaan runsaasti työväkeä, jolle rakennettiin peräti 12 uuneilla lämmitettävää tupaa.⁵⁷

Vanajalta päin katsottuna päälinnaa ympäröinyt esilinnan kehämuuri oli vähintään 11 metriä korkea. Kehämuurin päällä kulki puinen katettu ampumakäytävä, jonka neliskulmaisista ampuma-aukoista tarkkailtiin ympäristöä. Kehämuurin eteläkulmassa sijaitsi suuri portti eli kaksikerroksinen porttitorni nostosiltoineen (kuva 1).⁵⁸ Astuttaessa sen läpi esilinnan pihalle oli vasemmalla kädellä kehämuurin kupeessa ensin ruoka-aitta, sitten suutarintupa ja haarniskatupa. Kehämuurin reunaa edelleen kuljettaessa saavuttiin muurin luoteispuolella olleelle viisikulmainen, 13 metriä korkealle fatabuuritornille, jossa säilytettiin linnan tekstiilejä ja arvokkaimpia taloustavaroita. Tornin vieressä sijaitsi myös fatabuurintupa, jossa kutojat valmistivat kankaita ja liinavaatteita linnan tarpeisiin.⁵⁹

Suuresta portista oikealle kädelle lähdettäessä saavuttiin kehämuurin itäkulmaan, jossa vuonna 1559 oli aloitettu pyöreän harmaakivisen tykkitornin eli rondellin rakennustyöt.⁶⁰ Myös linnan oluen valmistuspaikka, panimotupa, sijaitsi Vanajaveden puoleisella sivulla.⁶¹ Edellä lueteltujen rakennusten tarkka sijainti linnan piha-alueella käy esille Hämeen kihlakuntien rakennusvelvollisuusluettelosta, jossa määrättiin kunkin kihlakunnan talonpoikien rakennus-

56 Kehämuurin kupeeseen valmistui asuinrakennus vuosina 1563 ja 1571. Jälkimmäisenä vuonna valmistuneessa oli kaksi salia ja kolme kamaria (1563 VA 3692: 37 - 38; 1571 VA 4068: 16 - 16v).

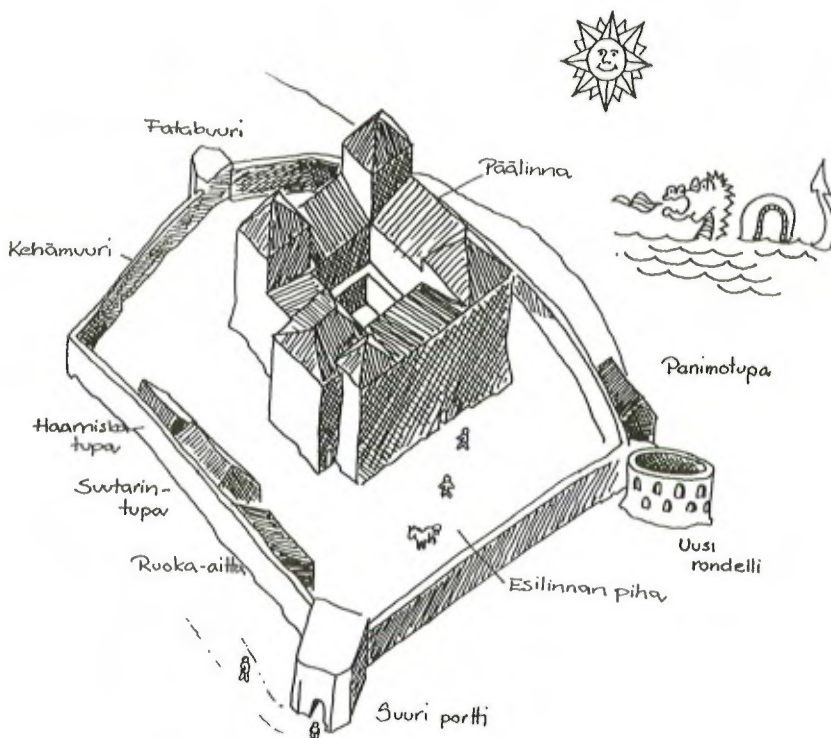
57 1559 VA 3868:65 ja 1559 VA 3869:55.

58 Luppi 1996 s. 109, 118–119.

59 Luppi 1996 s. 117–119. Fatabuuritorni ajoitetaan 1400-luvulle; 1539 VA 3668:149, 1541 VA 3674:118v ja 119 ja 1559 VA 3869:55; Hämeen linnan rakennusarkeologisissa tutkimuksissa saatuja tuloksia esilinnasta on mahdollista täydentää linnan voutintileihin sisältyvillä korjaus- ja uudisrakentamisen yhteydessä tehdyillä merkinnöillä käytetyistä tarveaineista ja maksetuista palkoista sekä kihlakuntien rakennusvelvollisuusluettelolla (1539 VA 3668:149 ja 150) 1550- ja 1560-lukujen taitteesta. Perinteisesti rakennusvelvollisuusluettelo on ajoitettu vuoteen 1539. Sisäisen lähdekritiikin avulla se ajoittuu kuitenkin 1550- ja 1560-lukujen taitteeseen. Luettelossa mainitaan linnan Ojoisten ja Saaristen latokartanoiden lisäksi vuonna 1558 perustettu Hätilän latokartano. Muista latokartanoista poiketen Hätilän latokartanon rakennuksia ei luettelossa kuitenkaan listata. Hätilän mainitseminen, mutta rakennusten pois jättäminen, viittaisi siihen, että latokartano on juuri perustettu. Luettelossa mainitulla uudella rondellilla tarkoitetaan ilmeisesti vuonna 1559 rakennettua itäistä rondellia eli tykkitornia. Rakennusvelvollisuusluettelon voisi olettaa tehdyn vuosien 1559–1563 välisenä aikana, koska läntistä rondellia, jonka perustustyöt aloitettiin vuonna 1563 (esim. 1563 VA 3962:30v) ei luettelossa mainita. Yksi mahdollisuus olisi, että luettelon sanonta uusi rondelli tarkoittaisi läntistä rondellia. Jos rondelleja luettelon laatimisen aikoihin olisi todella ollut jo kaksi, tuskin niin merkittävää rakennusta kuin itäinen rondelli olisi jätetty luetteloimatta.

60 1559 VA 3868:17; Ailion 1917 s. 218. Ailion käsitys, että linnalla olisi ollut rondelli jo vuonna 1539, perustuu kihlakuntien rakennusvelvollisuusluettelon virheelliseen ajoittamiseen.

61 1539 VA 3668:149.

Kuva 1: Väitöskirjassaan Knut Drake esitti Hämeen linnan päälinnan ja kehämuurin ulko-osun 1500-luvun alkupuolella. Draken piirroksen on lisätty ne esilinnan pihalla olleet rakennukset, joiden tarkka sijainti tiedetään tilikirjaininnoton perusteella. Tässä on kuitenkin vain pieni osa esilinnan pihalla olleista talusrakennuksista. Esimerkiksi on ilmeistä, että fatabuuritupa eli naisten tupa, jossa kudonnaiset valmistettiin, sijaitsi tornin juurella. Lisäyksineen kuva esittää tilannetta vuosien 1559 - 1563 välisenä aikana: vuonna 1559 uusi rondelli eli itäinen tykkitorni saatiin valmiiksi ja vuonna 1563 aloitettiin läntisen rondellin perustustyöt. Piirros: Pekka Lahtinen Knut Draken piirroksen mukaan.

ja kunnossapitovastuuseen kuuluneet tilat. Muista yhteyksistä tiedämme, että suutarin lisäksi ainakin sepällä ja tynnyrintekijällä oli tupansa kehämuurin kupeessa. Päälinnan ulkopuolella oli myös keittiö, leivintupa, mallaspiirtti, savustamo, teurastamo, kellari, nahka-aitta, hiilivaja, liiteri ja eläinsuojia.⁶²

Vielä vuonna 1541 Hämeen linnan kirjurinkamarin ikkunoihin pingotettiin nuoren naudan nahkoja. Kolme vuotta myöhemmin kirjurinkamari oli yksi päälinnan huoneista, joihin lasimestari Clemet asensi tiettävästi linnan ensimmä-

62 Ailio 1917 s. 177; Sepän ja suutarin tuvat esimerkiksi 1541 VA 3671:135v ja 1541 VA 3671:125 - 126; 1559 VA 3868: 65 - 70; 1548 VA 3700:44; 1541 VA 3674: 120v; 1569 VA 4046: 20 - 21; 1541 VA 3674: 121; 1548 VA 3700:43v ja 44; 1542 VA 3675: 83v ja VA 3676: 83; Kuva linnan asuintiloista, työtiloista ja varastorakennuksista täydentyy, mutta valitettavasti emme tarkasti tiedä huonetilojen sijaintia päälinnassa tai voi paikantaa rakennuksia linna-alueella. Jos tilojen sijainti on mainittu, on käytetty käsitteitä *vid slottet*, *på slottet* ja *in på slottet*. *Vid slottet* on suomennettu linnan luona tai linnan vieressä. Esimerkiksi viljan myynti talonpojille tapahtui aina *vid slottet* (1543 VA 3677: 76v - 78v). Vuonna 1541 poltettiin hiiliä sepän pajassa, joka sijaitsi *på slottet* (1541 VA 3677: 121v). Tuskin nokinen paja, jossa aina piili tulipalovaara, sijaitsi päälinnan sisäpuolella. Sen sijään sanonta *in på slottet* on suomennettu sisällä päälinnassa. Vuonna 1560 korjattiin leivintuvan uuni *in på slottet* (1560 VA 3889: 3v). Vuonna 1569 korjattiin ja katettiin päälinnan sisäpihaa toiden kerroksen korkeudella kiertävä parveke. Parveke sijaitsi *in på borggården* (1569 VA 4046: 22v - 23).

mäiset lasi-ikkunat: " Sitten sai Clemetti lasimestari, sillä hän teki neljä lasi-ikkunaa kirjurinkamariin, yhden suuren lasi-ikkunan uuteen torniin ja rakensi kaksi lasi-ikkunaa rouvientupaan, rahaa 20 markkaa". Uusien ikkunalasien lisäksi kirjurinkamaria kunnostettiin muuraamalla sinne uuni, jonka savuhormi kalkittiin. Koska kamarissa säilytettiin tärkeää tiliaineistoa ja rahakirstua, vahvistettiin sen ovea raudoituksella ja uudella lukolla.⁶³ Kirjurin lisäksi virkamiehistä voudilla, kappalaisella, alivoudilla, kellarivoudilla ja ruokailuvoudilla oli päälinnassa omat huoneensa.⁶⁴ Muu väki kokoontui, ruokaili ja nukkui suurissa, tuviksi kutsutuissa tiloissa. Linnantuvassa seurustelivat ja yöpyivät asemiehet. Hienoin naisväki asui rouvientuvassa ja palvelusväentupaan koontuivat palkolliset. Myös yöpyvien vieraiden käytössä oli oma tupa.⁶⁵

Varsinkin talven kylmimpinä kuukausina oli linnan kivihuoneiden lämmitäminen työlästä ja olikin parempi mitä enemmän väkeä nukkui vieressä samassa huoneessa. Linnan toisessa kerroksessa, joka myöhäiskeskiajalla ja 1500-luvulla oli päälinnan varsinainen asuinkerros, oli avotakkoja. Näistä savuhormi johti kuitenkin suoraan ulkoilmaan, joten lämmön talteenotto jäi hyvin vähäiseksi. Tulisijojen teho parani 1560-luvun alkupuolelta lähtien, jolloin niihin alettiin asentaa peltejä.⁶⁶ Huoneiden lämmitykseen käytettiin myös hehkuvilla hiilillä täytettyjä pannoja. Hiilipannu kannettiin tarvittaessa esimerkiksi isoksi saliksi kutsuttuun juhlasaliin tai kappeliin⁶⁷, joita ei jatkuvasti pidetty lämpiminä. Sen lisäksi että tulisijat lämmittivät huoneita, olivat ne kynttilöiden ja päreiden ohella tärkeitä valonlähteitä.

Linnan huoneet oli sisustettu yksinkertaisesti. Seinien vierellä kiersivät penkit, joita päiväsaikaan käytettiin istuimina ja työtasoina ja yöllä makuusijoina. Pöydän virkaa saattoi hoitaa pukkijalkojen päällä oleva tai seinään kiinnitetty levy. Myös pöydän päälle käytiin illalla nukkumaan. Huoneissa oli palleja ja arkkuja, joista osa oli lukollisia arvoesineiden säilyttämistä varten. Vain linnan päällystön käytössä oli kunnan sängyt ja tuolit. Koska päälinnan toisen kerroksen tulisijat olivat savuhormillisia, eivät savu ja noki päässeet pilaamaan tekstiilejä. Pöytäliinat, penkkityynyt ja seinäverhot toivat huoneisiin kodikkuutta ja suojasivat muurin kylmyydeltä. Asemiestentuvan pöydällä oli arkinakin levitetynä pitkä, hampusta kudottu säkkipalttinainen pöytäliina. Kulutus oli kova, sillä vuosittain fatabuurissa kudottiin asemiehille uusi pöytäliina. Juhlatilaisuuksissa otettiin fatabuurista esille villaisia penkkityynyjä, seinä- ja kattoverhoja sekä pellavasta kudottuja pöytäliinoja⁶⁸

63 1540 VA 3670: 68v, 91 - 91v; 1541 VA 3671: 92v, 94v, 125v - 126, 135; 1544 VA 3682: 100.

64 1540 VA 3670:68v; 1541 VA 3674:119, 122v; 1542 VA 3676:80v; 1546 VA 3691:122v; 1544 VA 3682:100; 1552 VA 3740: 33v.

65 1539 VA 3668:149; 1544 VA 3682:100; 1551 VA 3730:25v - 26. Vuodelta 1541 on maininta vierastuvasta, jonne muurattiin uuni (1541 VA 3671:92v); Lovén 1996 s. 32.

66 1560 VA 3889. 40 - 41.

67 1543 VA 3677: 119.

68 Katso luku 5.3.

■ 2. Tutkimuskohteena linnatalous 1500-luvulla

2.1. Yhteiskunnallistaloudellinen kehitys Euroopassa ja Ruotsissa myöhäiskeskiajalla ja 1500-luvulla

Väestönkasvu, taloudellisen aktiviteetin lisääntyminen, kansallisvaltioiden synty ja sotatekniikan kehitys ovat Euroopan 1400- ja 1500-lukujen yhteiskunnallistaloudelliseen kehitykseen merkittävästi vaikuttaneita tekijöitä. Ehkä keskeisin asema myöhäiskeskiajan ja uuden ajan alun murroksessa oli väestönkasvulla. Rutto ja sen jälkeiset epidemiat nostivat kuolleisuutta Euroopassa 1300-luvun puolivälistä alkaen ja seuraavan vuosisadan alkupuolelle saakka riehuneissa epidemioissa menehtyikin kolmasosa maanosan väestöstä. Väkiluku kääntyi nousuun vasta 1400-luvun jälkipuoliskolla kasvun jatkuessa yli 1500-luvun puolivälin.¹ 1800-luvun alussa Malthus esitti ensimmäisenä näkemyksen, jonka mukaan ennen kaikkea väestönkasvu oli 1500-luvun kehitykseen dynaamisesti vaikuttanut tekijä. Lopulta Malthus kuitenkin päätyi pessimistiseen näkemykseen väestönkasvun vaikutuksista esiteollisessa yhteiskunnassa. Hänen mukaansa nimetyn ajatussuunnan mukaan väkiluvun kasvu oli pitemmällä aikavälillä ennenkaikkea negatiivinen ilmiö: väkimäärän lisääntyessä tiloja syntyi yhä enemmän ja maatalouden tuotanto nousi, mikä nopeutti entisestään väestön kasvua. Vähitellen viljelykseen jouduttiin ottamaan heikoimmin tuottavia peltoalueita, jolloin maatalous joutui kantokykynsä äärrajoille ja seurauksena oli köyhtyminen.²

Braudel näkee väkiluvun kasvussa myös positiivisia seurauksia. Euroopassa se merkitsi 1400-luvun puolivälistä alkaen taloudellisen toimeliaisuuden lisääntymistä: teollinen tuotanto nousi, kaupankäynti vilkastui, mustan surman seurauksena kylvämättä jääneitä peltoja viljeltiin jälleen ja uusia raivattiin, kylät ja kaupungit kasvoivat ja kaiken kaikkiaan liikkeellä oli enemmän ihmisiä kuin ennen. Braudel korostaa myös entistä suuremman väkimäärän mukanaan tuomia koettelemuksia: armeijat kasvoivat, sotia käytiin enemmän, rikkaiden ja etuoikeutettujen määrä lisääntyi ja yhteiskunta muuttui levottomammaksi. Vuosien 1560–1580 tienoilla Espanjassa, Ranskassa ja Italiassa

1 Braudel 1982 s. 22–23; Michael Postanin esittämän näkemyksen mukaan Euroopan sydänkeskiajan kuluessa kasvanut väestö oli saanut ennen mustaa surmaa kärsiä elintason laskusta ja nälkätastrofeista, koska tuotanto ei pysynyt tasoissa väestönkasvun kanssa. Mustan surman tehoa lisäsi siis se, että väestö oli heikentynyt jo ennen varsinaisen rutto-epidemian puhkeamista (Postan 1975).

2 Myrdal – Söderberg 1991 s. 17, 27.

oli jo liikaa väkeä ja kurjistuminen alkoi.³ Lopulta Braudel siis päätyy hyvin malthuslaiseen käsitykseen väestönkasvun vaikutuksista.

Malthuslaiseen teoriaan pohjautuvissa näkemyksissä esiteollisen talouden keskeisin voimavara oli vilja. Jos viljelysmaa köyhtyi, ei muita mahdollisuuksia toimeentulon turvaamiseen ollut. Teoria siis päätyy voimavarojen rajallisuuteen ja maatalouden joustamattomuuteen. On myös tutkijoita, jotka painottavat väestönkasvun positiivisiä puolia ja talouden muuntautumiskykyä. Heidän mielestään väestönkasvu voi parhaimmillaan edistää alueellista työnjakoa, jolloin viljan lisäksi siirrytään myös muiden elintarvikkeiden tuottamiseen, ja laajentaa markkinoita. Tällöin seurauksena on elintason nousu.⁴ Myrdal ja Söderberg ovat Ruotsin osalta vastanneet malthuslaisen teorian peruskysymykseen: johtiko nopea väestön kasvu 1500-luvun aikana lopulta köyhtymiseen. He ovat osoittaneet, että vaikka maatalouden tuotannossa tapahtui aivan 1500-luvun lopulla laskua, pystyi Ruotsi kuitenkin välttämään malthuslaisen mallin mukaisen kurjistumisen.⁵ Myös Nummela ja Karonen ovat hinta- ja palkkatietoihin perustuvassa Hämeen elintaso tutkimuksessaan päätyneet arvioimaan ajanjakson 1541–1617 yleiskehityksen positiiviseksi: Hämeen elintaso nousi tutkimusjakson kuluessa.⁶ Ruotsissa maatalous kehittyi 1500-luvun kuluessa niin monella eri tasolla, että se pystyi vastaamaan väestönkasvun ja vuosisadan lopun sotakauden aiheuttamiin paineisiin. Maatalouden parantuneeseen tuotantoon vaikuttivat ennen kaikkea raudan käytön lisääntymisen työvälineissä, tehostunut peltojen muokkaus, lannoitus, ojitus sekä uusien peltojen ja niittyjen raivaus. Tärkeä merkitys oli myös syysrukiin ja kaksivuorojärjestelmän yleistymisellä.⁷

Eurooppaan syntyi 1500-luvun kuluessa monia kansallisvaltioita: Espanja, Ranska, Englanti, Skotlanti, Tanska, Venäjä, Puola ja Unkari. Vielä 1400-luvun alussa Eurooppa oli ollut täynnä pikkuvaltioita, mutta 200 vuotta myöhemmin valtioiden määrä oli vähentynyt, keskusvallan ote niissä lujittunut ja useimpiin valtioihin oli perustettu pysyvä armeija. Kansallisvaltioiden syntyyn vaikuttivat muun muassa uskonnolliset tekijät, varhaisnationalistiset käsitykset, väkiluvun kasvu ja esimerkiksi kuljetusverkoston kehittyminen.⁸ Toisaalta valtiokoneiston voimistuminen yhdessä maassa pakotti myös naapurivaltiot tehostamaan koneistoaan. Näin esimerkiksi ruotsalainen ja tanskalainen kehitys vaikuttivat toisiinsa. Ulkopuoliset tekijät selittävät kuitenkin vain osaltaan kansallisvaltioiden synnyn. Myöhäiskeskiaika oli luokkavastakohtaisuuksien aikaa ja valtiokoneisto, vaikka olikin vielä heikko, pystyi hyödyntämään luokkien välisiä ristiriitaisuuksia ja sai välittäjän roolin. Esimerkiksi Ruotsissa

3 Braudel 1982 s. 22–23.

4 Myrdal – Söderberg 1991 s. 27, 32–33.

5 Myrdal – Söderberg 1991 s. 489–490; Jutikkala 1992, s. 158–161.

6 Nummela – Karonen 1993 s. 81.

7 Myrdal – Söderberg 1991 s. 416–419.

8 Bean 1973 s. 203; Ringrose asettaa käsitteen pysyvä armeija 1500-luvun yhteydessä käytettynä kyseenalaiseksi. Hänen mukaansa armeijan koko vaihteli huomattavasti vuoden aikojen ja tarpeen mukaan (Ringrose 1973 s. 223–224); Myrdal –Söderberg 1991 s.43– 44.

myöhäiskeskiajan lopulla maanarvon laskun myötä ahdinkoon joutunut maa-
taomistava yläluokka, suurrälssi, luopui yhä suuremmassa määrin paikallisista
etuoikeuksistaan ja siirtyi vähitellen tukemaan keskushallintoa.⁹

Mielenkiintoinen kysymys on myös se, kuinka keskusvallan kasvava mahti
ja sodankäynnin tekninen kehitys liittyivät yhteen. Muuttiko sotatekniikan pa-
rantuminen valtioiden kokoa ja kulkivatko verojärjestelmän organisointi ja
armeijan luominen rinnakkain? Richard Bean korostaa syy-yhteyttä valtion
verotulojen lisääntymisen ja armeijoiden kasvun välillä. Tehokkaan veropoh-
jaa laajentaneen verojärjestelmän organisointi antoi taloudelliset mahdollisu-
udet kansallisvaltion armeijan vahvistamiseen¹⁰ Uudenlaista keskitettyä valtiota
rakennettaessa olivat sotilaalliset tarpeet tärkeässä asemassa ja useassa tapauk-
sessa vain keskusjohtoisella valtiolla oli varaa viimeisimmät vaatimukset täyt-
tävän armeijan luomiseen. Uuden ajan alussa syntyneitä kansallisvaltioita on
myös kutsuttu sotilasvaltioiksi (militärstat tai maktsat), joissa vähitellen so-
dasta ja armeijan tarpeista sekä virkakoneiston kehityksestä tuli keskeisimpiä
tekijöitä rakennettaessa valtiota ja jaettaessa sen resursseja.¹¹

Kolmisektorimalli

Edellä on lyhyesti käsitelty keskeisimpiä kysymyksiä ja selitysmalleja, joita
Euroopan uuden ajan taitteen muutoksen yhteydessä on esitetty. Kuinka löytää
selitysmalli kehitykselle täysin agraarisessa Ruotsissa, jossa aikakauden muu-
tostekijät (väestönkasvu, keskusjohtoisen hallinnon synty ja kasvanut armeija)
vaikuttivat kehitykseen. Mallin tulisi siis omien erityispiirteiden lisäksi ottaa
huomioon aikakauden yleinen kehitys. Janken Myrdal ja Johan Söderberg ovat
teoksessaan *Kontinuitetens dynamik, Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*
(1991) ottaneet käyttöönsä kansantaloudesta tutun kolmisektorimallin, jonka
he ovat soveltaneet kuvaamaan yhteiskunnallista kehitystä, työnjakoa ja tuo-
tanta Euroopassa ja Ruotsissa myöhäiskeskiajalla ja 1500-luvulla:

- 1) primaari sektori vastasi elintarvikkeiden tuotannosta,
- 2) sekundaari sektori huolehti muiden tavaroiden ja materiaalien hyödyk-
keiden valmistamisesta eli siihen kuuluivat kauppa, käsityö ja vuorityö ja
- 3) tertiääri sektori vastasi ei-materiaalisista palveluista eli tämän sektorin
työntekijät olivat lähinnä valtion, armeijan ja kirkon palveluksessa.

Kolmisektorimalli keskittyy ennen kaikkea Ruotsin 1500-luvun maatalous-
tuotantoon, joka Ruotsin kaltaisessa agraarivaltiossa oli ensisijainen kysymys.
Myrdalin ja Söderbergin esittämä malli poikkeaa kuitenkin siinä muista 1500-
lukua käsittelevistä teorioista, ettei muutoksia maatalouden tuottavuudessa se-
litetä pelkästään väestönkasvusta käsin vaan huomioon pyritään ottamaan
myös muut kokonaisuuteen vaikuttaneet tekijät kuten taloudellinen ja tekninen
kehitys, voimavarojen kulutus valtion ja sodan tarpeisiin sekä ilmastomuutok-

9 Myrdal – Söderberg 1991 s. 19.

10 Bean 203–204, 220–221.

11 Lindegren 1984 s. 120–126; Lindegren 1985 s. 305; Nilsson 1990 s. 9.

set. Seuraavassa tarkastellaan kolmisesektorimallin avulla lähemmin ensin koko Euroopan kehitystä ja sitten Ruotsin erityispiirteitä.

Koko Euroopassa sen pohjoisimpia seutuja myöten 1500-luku oli maatalouden nousukautta. Paljolti oli kyse 1300-luvun puolivälissä alkaneen maatalouden kriisin autoittamien peltojen ottamisesta uudelleen viljelyyn ja 1500-luvulla saavutettiinkin viljelyssä sydänkeskiajan taso. Kesantoja viljeltiin jälleen, metsäseutuja, laitumia ja suoalueita raivattiin pelloiksi ja jopa merestä vallattiin uutta viljelyalaa. Pohjois- ja Länsi-Euroopassa maanviljelijöiden luku kasvoi enemmän kuin puolella 1500-luvun kuluessa.¹²

Maatalouden tuotannon kasvu ei perustunut uuden ajan taitteessa mullistaviin keksintöihin. Käytössä ollut tekniikka oli suurimmaksi osaksi jo 1000 - 1200-lukujen maatalousteknisen vallankumouksen aikana kehitettyä. Suurimassa osassa Länsi-Eurooppaa otettiin tällöin käyttöön entistä raskaampi aura, kolmivuoroviljely ja karhi. Hevosille vartavasten suunnitellut valjaat ja nauloitettut hevosenkengät mahdollistivat entistä raskaampien kuormien vetämisen.¹³ Tekninen edistys ei kuitenkaan ollut 1400- ja 1500-luvuilla täysin paikalleen pysähtynyttä, vaan jo olemassa olevia tekniikoita paranneltiin edelleen. Englannissa, Ranskassa, Italiassa ja Saksassa julkaistiin maatalouden oppikirjoja, joissa opastettiin kyntämään syvemmältä ja ja lannoittamaan peltoja tehokkaammin kuin ennen. Hollannissa kehitettiin kolmivuoroviljelyä ja esimerkiksi viikate sai muodon, joka sillä on tänäkin päivänä. Koska viikatteella pystyttiin nyt lyömään heinä poikki yhä lähempää maata, kasvoi työn tuottavuus.¹⁴ Ruotsissa etenkin uudisraivaus ja maanmuokkaus tehostuivat. Entistä isompi ja raskaampi auran vannas upposi syvemmälle maahan, karhi varustettiin rautapiikeillä, kesanto muokattiin kolme kertaa aikaisempien kahden muokkauksen asemasta ja ojitus lisääntyi.¹⁵ Olennaista oli, että rautaa käytettiin työkaluissa yhä enemmän. Tämä asetti vaatimuksia erityisesti raudanvalmistukselle. Sekundaarin sektorin piti pystyä tuottamaan rautaa aikaisempaa alempaan hintaan, jotta maatalouden tehokkaat työvälineet olisivat olleet laajasti primaarin sektorin käytettävissä. Eikä se tuottanutkaan ylivoimaisia vaikeuksia sellaisessa raudantuotannon suurmaassa kuin Ruotsi.¹⁶

Uuden ajan taite oli sekundaarin sektorin eteenpäin menon aikaa. Merenkulussa otettiin käyttöön uudet alustyypit, jotka mullistivat kaupankäynnin ei vain Euroopassa vaan maailmanlaajuisesti. Vuorityössä saavutettiin teknisiä edistysaskelia ja rautaa valmistettiin entistä enemmän. Perustettiin pieniä manufaktuureja, joissa raudasta taottiin aseita, maatyökaluja ja taloustavaroita.¹⁷ Aikakauden dynaamisuutta selittää osaltaan sekin, että uudistukset vaikuttivat myös kompleksissa toinen toisiaan tukien. Esimerkiksi kasvaneesta metallin tuotannosta pystyttiin hyötymään paremmin, koska kuljetusverkoston ka-

12 Abel 1980 s. 100–101, 116; Duby 1976 s. 215.

13 White 1976 s. 151–153, 155; Abel 1980 s. 24–25.

14 Abel 1980 s. 106–107; Myrdal 1995 s. 199.

15 Myrdal 1995 s. 199.

16 Braudel 1982 s. 315; Myrdal – Söderberg 1991 s. 23.

17 Braudel 1982 s. 341, 345; White 1976 s. 156, 162.

pasiteetti oli suurempi ja kirjanpito kehittyneempää kuin ennen. Muutokset merkitsivät sekundaarin sektorin tuottavuuden nousua ja sen yhteiskunnallisen merkityksen kasvua.¹⁸

Jatkuvasti kasvava tertiääri sektori, erityisesti hallinto ja armeija, tarvitsi sekundaarin sektorin palveluita. Sota kasvatti haarniskojen, miekkojen, tykkien, käsituliaseiden ja rautakuulien kysyntää. Aseteollisuus oli 1500-luvun alkupuolella Euroopan merkittävimpiä teollisuuden aloja.¹⁹ Toisaalta sekundaari sektori tarvitsi tertiääriin sektorin ja kansallisen valtiokoneiston apua. Siirtyminen yksinkertaisesta tavaravaihdosta ja paljon käsityötä vaativasta tuotannosta laajempaan kansalliseen ja kansainväliseen kauppaan vaati organisoitumista aivan uudelle tasolle. Suurempi valtio tarjosi sekundaarille sektorille laajemman alueen vapaaseen kaupankäyntiin ja toisaalta valtion etujen mukaista oli tukea esimerkiksi kansainvälisen kaupan kehitystä.²⁰ Sekundaari sektori ei kuitenkaan voinut kehittyä rauhassa, jos se ei saanut suojaa valtiolta.²¹ Uudenaikainen valtio muokkasi entistä tehokkaampia taloudellisia organisaatioita ja valtio tarjosi kaupalle palveluita suojelemalla sitä ja levittämällä tietoa markkinoista. Taloudellisen kasvun keskeiseksi tekijäksi onkin nähty kansallisvaltioiden synty, joka loi institutionaaliset rakenteet talouden kehittymiselle.²²

Kansallisvaltioiden myötä valtiokoneistosta tuli 1500-luvun kuluessa yhä hallitsevampi osa tertiääriä sektoria. Kirjapainotaito nopeutti tiedonvälitystä ja kirjanpidon parantuminen lisäsi edelleen valtion valtaa ja kontrollointimahdollisuuksia.²³ Ammattimaisen jalkaväen ja tykistön kehittyminen 1400-luvulta alkaen vahvisti valtion asemaa.²⁴ Keskusvallan kasvua ja sodankäynnin tekniistä kehitystä ei pidä kuitenkaan nähdä liian yksisuuntaisesti. Valtion voimistuminen antoi uudelle sotilasteleknikalle läpilyöntimahdollisuuden ja toisaalta keskusvallan tarpeet kiihdyttivät sotilasteleknistä kehittelytyötä.²⁵

Yhteiskunnallinen työnjako selkiytyi 1500-luvulla. Suhteessa toisiinsa kehittyi eniten tertiääri sektori, sitten sekundaari ja vähiten eteenpäin menoa tapahtui primaarissä sektorissa. Aikakausi ennakoi Euroopassa tulevasta sekundaarin sektorin läpimurrosta.²⁶ Kaupunkien kehittyessä ja niiden asukkaiden erikoistuesssa käsityöläisiksi ja kauppiaksi he tarvitsivat koko ajan enemmän elintarvikkeita, raaka-aineita ja työvoimaa maaseudulta. Maalaisetkaan eivät enää viljelleet pelkästään oman perheensä ja oman kylänsä tarpeisiin. Maaseutu oli osa suurempaa markkina-aluetta ja saamallaan myyntituloilla maalaiset ostivat kaupungista esimerkiksi auran, jolla he pystyivät viljelemään entistä tehokkaammin. He hankkivat markkinamatkoillaan myös tuotteita, jotka aikaisemmin oli valmistettu kotona kuten villakankaita, kenkiä ja puuas-

18 White 1976 s. 162; Myrdal – Söderberg 1991 s. 18.

19 White 1976 s. 166; Braudel 1982 s. 166.

20 Bean 1973 s. 203–204.

21 Myrdal – Söderberg 1991 s.18 ja 22.

22 Bean 1973 s. 203.

23 Myrdal – Söderberg 1991 s. 18.

24 Bean 1973 s. 220–221; Braudel 1982 s. 353–355.

25 Ringrose 1973 s. 223–224.

26 Myrdal – Söderberg 1991 s. 20.

tioita.²⁷ Tässä yhteydessä täytyy muistaa, että Ruotsi oli 1500-luvulla maa, jossa tuotanto perustui lähes täysin maatalouteen, eikä primaarin ja sekundaarin sektorin välinen vuorovaikutus ollut vielä samalla tavoin kehittynyt kuin Manner-Euroopassa.

Maanviljelyn tuottavuus nousi 1400-luvun kuluessa. Tämä merkitsi sitä, että yhä useampi voitiin ruokkia primaarin sektorin ulkopuolella ja että työvoimaa liikenä myös muiden sektoreiden käyttöön. Kaikkia voimavaroja ei enää tarvittu elintarvikkeiden tuottamiseen. Primaarin sektorin kehitys siis antoi sekundaarille sektorille kasvun mahdollisuuden. Seuraavalla vuosisadalla väkiluku edelleen kasvoi, jolloin jouduttiin ottamaan viljelykseen huomattavasti tuottavia reuna-alueita. Tällöin työn tuottavuus taantui ja jopa laski ja maanviljely tarvitsi kaiken liikenevän työvoiman. Väkeä ei enää riittänyt muiden sektoreiden palvelukseen. Sekundaarin sektorin voimistuminen kuitenkin jatkui, siitäkin huolimatta, että sillä oli vähemmän työvoimaa käytössä kuin ennen. Sekundaari sektori oli ehtinyt saavuttaa yhteiskunnallisesti tarpeeksi vahvan aseman kehittyäkseen ja toisaalta jatkuvasti kasvava tertiääri sektori tarvitsi sekundäärin sektorin palveluita.²⁸

Sekundaari sektori ei kuitenkaan ollut vielä niin vahva, että se olisi pystynyt vaikuttamaan vallankumouksellisesti maatalouden tekniseen kehitykseen ja näin auttanut primaaria sektoria hyppäämään seuraavalle tasolle.²⁹ Todellinen eteenpäin meno maanviljelyssä on monien tekijöiden summa. Väkiluvun kasvu ja sitä myötä viljellyn peltoalan lisääntyminen eivät yksin riitä nostamaan tuotantoa tarpeeksi korkealle tasolle. Tarvitaan myös työtapojen ja työvälineiden kehitystä ja ajan poliittisten ja sosiaalisten ilmiöiden tulee myös tukea maanviljelyä. Esimerkiksi muutokset maanomistussuhteissa voivat auttaa maanviljelyä, jos käytettävissä on entistä laajempia ja yhtenäisempiä peltoalueita. Tekniset ja organisaatoriset muutokset olivat kuitenkin 1500-luvulla pieniä, joten viljellyn pinta-alan kasvu ei yksinään riittänyt nostamaan primaarin sektorin tuottavuutta.³⁰

Parhaimmillaan tertiäärin sektorin tarjoama suoja antoi talonpojille mahdollisuuden viljellä ja raivata rauhassa peltojaan. Kehitys johti kuitenkin siihen, että tertiäärin sektorin jatkuva kasvu kulutti yhä suuremman osan yhteiskunnallisista voimavaroista hallintokoneiston ja armeijan ylläpitoon. Sotavalmistelut johtivat lopulta sotaan ja sodat synnyttivät uusia sotia, mikä tiesi kovempaa verotusta, väenottoja ja kulkutauteja. Laajat sodat tulivat osaksi Euroopan arkipäivää.³¹ Kasvavasta kansallisvaltiosta ja sen taloudellisista vaatimuksista tuli vähitellen este muulle yhteiskunnalliselle ja taloudelliselle kehitykselle.

27 DUBY 1976 s. 192; ABEL 1980 s. 5–7, 113.

28 MYRDAL – SÖDERBERG 1991 s. 20–22.

29 MYRDAL – SÖDERBERG 1991 s. 24.

30 de MADDALENA 1974 s. 275; ABEL 1980 s. 23–24.

31 LINDEGREN 1985 s. 305–306, 312.

Viimeisen kymmenen vuoden aikana on ruotsalaisessa tutkimuksessa tuotu esille 1500-luvusta uudenlainen, dynaaminen kuva. On pystytty osoittamaan, että muun Euroopan tavoin myös Ruotsi koki 1500-luvun aikana rajun väestönkasvun ja sen myötä asutuksen ja viljelysten leviämisen. Uusia tiloja alkoi syntyä 1400-luvun lopulla myöhäiskeskiajan taantuman jälkeen. Vuosina 1520–1600 väkiluku kasvoi Ruotsi-Suomessa 40–60 %. On arvioitu, että vuoden 1570 tienoilla Ruotsissa olisi ollut noin 600 000 asukasta ja Suomessa noin 250 000. Heistä vain muutama prosentti asui kaupungeissa. Sekä maanviljelyssä että karjanhoidossa vuosisata oli kehityksen ja tuotannon nousun aikaa.³²

Lisäksi 1500-luvun ruotsalaista yhteiskuntaa muutti rajusti valtiovallan vahvistuminen, joka näkyi ja tuntui ennen kaikkea tehostuneena hallintona, verojärjestelmän kiristymisenä ja vakinaisen armeijan syntymisenä vahvan kuningasvallan tueksi. Kustaa Vaasan hallituskaudella (1521–1560) alkoi kehitys kohti keskitettyä valtiota ja Eerik XIV noustessa valtaistuimelle vuonna 1560 hänellä oli valtaa enemmän kuin kenelläkään aikaisemmalla Ruotsin hallitsijalla. Hänen isänsä kaudella kaikki valtion toimenpiteet olivat tähänneet kuninkaan vallan kasvuun. Taloudelliset voimavarat keskitettiin kuninkaan valvontaan, uskonpuhdistus legitimoiti uutta hallintoa, kuninkuus muutettiin perinnölliseksi ja kuten ajan tapaan kuului Kustaa Vaasan avioliitotkin solmittiin vallan näkökohdat huomioon ottaen.³³ Nykyisen käsityksen mukaan 1500-luvun ruotsalainen yhteiskunta ei ollut niin paikallaan pysyvä kuin aikaisemmin esitettiin, vaan edellä kuvatut ekspansiiviset tekijät johtivat muutokseen.³⁴

Jotta valtiontalous pystyi vastaamaan keskusjohtoisen hallinnon ja vahvan armeijan asettamiin uusiin tarpeisiin, Kustaa Vaasan oli luotava tehokas taloushallinnon organisaatio. Kruunun oli hallinnollisten toimien avulla saatava valtakunnan verot ja muut taloudelliset voimavarat käyttöönsä.³⁵ Kustaa Vaasan aikana valtakunnan taloudelliset resurssit keskittyivätkin huomattavasti kruunun käsiin. Suurin osa valtakuntaa asetettiin kuninkaalle tilivelvollisen voutihallinnon alaisuuteen. Kirkon maaomaisuuden ja verotulojen sekä aateliston läänitysten peruuttaminen yhdessä talonpoikien verotuksen tehostamisen kanssa olivat keskeisiä keinoja valtion kassatulojen kartuttamiseksi. Lisäksi ulkomaankaupan tiukka valvonta, kaupunkien suosiminen ja vuorityön kehittäminen olivat Kustaa Vaasan talouspolitiikan keskeisiä elementtejä.³⁶

Ruotsalaisessa tutkimuksessa on korostettu, että valtionhallinnon uudistusten ja kiristyneen verotuksen taustalla oli tarve vahvan armeijan luomiseen.³⁷

32 Larsson – Österberg 1985 s. 7–8; Myrdal – Söderberg 1991 s. 9–12, 416–420; Myrdal 1995 s. 199.

33 Lindegren 1985 s. 305, 307; Söderberg 1988 s. 5; Myrdal – Söderberg 1991 s. 110–111.

34 Vertaa 2.3 Lähteet ja aikaisempi tutkimus.

35 Larsson – Österberg 1985 s. 5–6.

36 Lönnroth 1944 s. 147–150; Larsson – Österberg 1985 s. 32.

37 Lönnroth 1944 s. 146–150; Hammarström 1956 s. 362–363; Odén 1967 s. 5.

Hallinto ja erityisesti sotatalous nielivät yhä suuremman osan yhteiskunnan voimavaroista. Ruotsalaisen varhaismodernin valtion kehityksestä käytetään Gerhard Ostreichin termiä sotilasvaltio (*militärstat*). Vaihtoehtoinen termi on *maktstat*, joka käsitteenä sisältää myös virkakoneiston kasvun sotilasjärjestelmän rinnalla.³⁸ Sven A. Nilsson kuvaa sotilasvaltion kasvua historialliseksi prosessiksi, jossa yhteiskunnan eri ilmiöt integroitiin tietyn päämäärän saavuttamiseen. Ruotsi oli matkalla kohti sotilasvaltiota, jossa sodasta ja sotilaallisista tarpeista tuli yhteiskunnan ensisijaisia vaikuttajia.³⁹

Vielä 1520-luvun lopulla Kustaa Vaasan armeija oli organisoitu keskiaikaiseen tapaan. Armeijan rungon muodostivat rälssin ratsupalvelu ja rahvaan kutsunnat ja armeijasta puuttui raskailla, uudenaikaisilla käsiaseilla varustettu jalkaväki, joka Keski-Euroopassa oli jo olennainen osa sotaväkeä. Ruotsalainen systeemi osottautui tehottomaksi ja epäluotettavaksi modernin armeijan rinnalla. Jotta ruotsalainen armeija olisi pysynyt mannermaisen armeijan tasolla, tarvittiin tuloja sotilaiden palkkaamiseen sekä laivaston ja aseistuksen kehittämiseen.⁴⁰ Kustaa Vaasa oli saman ongelman edessä kuin kollegansa Keski-Euroopassa: kuinka rahoittaa nykyaikainen sodankäynti? Keskiaikainen verotusjärjestelmä ei mahdollistanut tarpeeksi suuria ja liikkuvia resursseja modernin sodankäynnin tarpeisiin. Muutokset sodankäynnissä olivatkin pakottaneet Keski-Euroopan ruhtinaat etsimään uusia ratkaisuja valtion talouden rahoittamiseen. Keskiaikaisten feodaaliarmeijoiden korvaaminen palkka-armeijoilla antoi tärkeän impulssin rahatalouden kehittymiselle, mikä ensisijassa tarkoitti luontaisverojen muuttamista rahaveroiksi.⁴¹

Ruotsissa valtion talous oli riippuvaisempi luontaisveroista kuin Keski-Euroopassa ja tämä vaikutti talouspolitiikkaan ja käytännön taloudellisiin ratkaisuihin. Verot olivat suurimmaksi osaksi luontaisveroja, jotka kerättiin pääasiassa viljana, voina, lihana, kalana ja nahkoina. Luontaistalous ei ollut valtiontaloudessa mikään ongelma niin kauan, kun menot voitiin hoitaa luontaisverojen mahdollistamissa rajoissa. Keskiaikana hovi matkusteli hallintokeskuksesta toiseen ja tavaroita voitiin rajoitetusti lähetellä keskusten välillä. Linnoihin ja kartanoihin majoitettujen hallintomiesten ja sotilaiden palkat maksettiin ruokana, asuntona ja vaatteina.⁴² 1500-luvulla Ruotsi oli Euroopan ainoa maa, jolla oli edelleen oma hallinto luontaisverojen keräämistä varten. Englannissa ja Ranskassa paikallishallinnon järjestelyt eivät olleet enää 1500-luvulla aktuaaleja kysymyksiä, sillä valtion talous oli rahataloutta. Verotuloista lähes kaikki kerättiin rahana, jolloin tulot oli helposti koottavissa ja paikallishallinnon ylijäämä voitiin vaikeuksitta kuljettaa keskushallinnon kas-⁴³saan.

38 Käsite *maktstat* esiteltiin pohjoismaisten historioitsijoiden kongressissa Odensessa 1984 (*Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser, Rapporten til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984*).

39 Nilsson 1990 s. 9; Lindegren 1985 s. 305.

40 Hammarström 1956 s. 353–354; Odén 1967 s. 4–5; Tawaststjerna 1905 s. 122, 157.

41 Hammarström 1956 s. 274, 275, 353.

42 Odén 1967 s. 3.

Keski- Euroopassa valtion hallinto oli jo kauan perustunut rahatalouteen ja siellä maataloustuotteiden kasvava kauppa oli tuonut rahaa myös maanviljelijöille. Valtiot pystyivät kattamaan kasvaneet menonsa pankeilta ja porvareilta saaduilla lainoilla, uusilla rahaveroilla, tulleilla tai tilojen panttauksilla. Edellä mainitut vaihtoehdot hallintokulujen ja sodan rahoittamiseen eivät kuitenkaan tulleet kysymykseen Pohjolassa, jossa luontaistalous edelleen hallitsi taloutta.⁴⁴ Ruotsissa valtakunnan tuotanto perustui 90 prosenttisesti maataloustuotantoon, jolla oli ennen kaikkea käyttöarvoa. Ongelmana olikin, kuinka valtio pystyi hyödyntämään talonpoikien tuotantoa taloudessa, jossa rahatalous oli heikosti kehittyntä.⁴⁵ Valtionhallinnon uudelleen organisoinnin taustalla täytyykin nähdä luontaisverojen hyödyntämismahdollisuuksien luoma ongelma.

Ruotsalainen talous 1500-luvulla ei ollut luontaistaloutta siinä perinteisessä mielessä, jossa luontaistalous käsitetään omavaraistaloudeksi tai taloudeksi, jossa suora ja epäsuora vaihto tapahtui pelkästään luontaistuotteita maksuvälineenä käyttäen. Ajan luontaistaloutta ei voi pitää rahatalouden vastakohtana, vaan rahalla oli taloudessa tärkeä merkitys. Erityisesti Heckscher korostaa sitä, että useassa tilanteessa rahalla oli suurempi merkitys arvon mittana kuin vaihdon välineenä. Myytävän tavaran arvo voitiin ilmoittaa rahassa, mutta kaupanteossa maksuvälineenä käytettiin esimerkiksi voita.⁴⁶ Vaikka suurin osa verotuksen tuotosta kannettiin luontaistuotteina, oli myös rahaveron osuus merkittävä. Esimerkiksi vuosina 1530–1533 maksettiin noin 30 % Ruotsi-Suomen talonpoikien pääverosta rahana ja käytännössä rahaveron osuus kasvoi verotavaroiden vaihtojen ja myynnin seurauksena. Tarpeen mukaan kruunu saattoi vaihtaa luontaisveron maksettavaksi rahana, jolloin luontaisveron arvo määräytyi sen hetkisen markkinahinnan mukaan. Rahavero ei noussut samassa suhteessa rahanarvon alenemisen kanssa, joten luontaisveron vaihtaminen rahaveroksi saattoi olla kruunulle taloudellisesti tuottoisaa. Vaihto palveli myös talonpojan etua, jos hänelle tuotti vaikeuksia toimittaa jotain tiettyä veroparsellia. Talonpojilla oli mahdollisuus vaihtaa esimerkiksi osa viljaverosta rahana suoritettavaksi.

Toisaalta kruunu kävi myös kauppaa luontaisveroparselleilla. Voudeille oli annettu ohjeet myydä talonpoikien suorittamat luontaisveroparsellit, joita ei käytetty paikallishallinnon omiin tarpeisiin tai joilla ei ollut taloudellista merkitystä keskushallinnolle, markkinahintaan paikallisille ostajille. Näin kruunu pystyi parhaiten hyödyntämään hintojen nousun ja saadut myyntitulot toimitettiin Tukholmaan.⁴⁷ Luontaisverojen vaihtaminen rahaksi ja voutien verota-

43 Odén 1955 s. 64 ja 152.

44 Odén 1967 s. 4.

45 Lindegren 1992 s.5.

46 Heckscher 1935 s. 59–62, 80–83. Heckscherin mielestä Kustaa Vaasa ei osoittanut haluja muuttaa taloutta rahatalouden suuntaan; Myös Henrik Klackenbergrin kuva väitöskirjassaan *Moneta nostra, Monetariseringen i medeltidens Sverige* (Lund 1992) sitä, kuinka raha syrjäytti luontaisvälineet ja -aineet keskiajalla.

47 Valitettavasti usein on vaikea erottaa, onko kysymyksessä luontaisveron vaihtaminen rahaksi vai voutien kaupankäynti kerätyillä verotavaroilla. Joissakin tapauksissa luontaisverojen vaih-

varoilla käymä kauppa nostivat rahaveron määrää huomattavasti.⁴⁸ Hämeen linnan vuoden 1543 tilissä otsikon *Penningar för sålda partzeler* alla on tilintarkastajien huomautus, joka osoittaa, ettei kuningas kuitenkaan aina pitänyt luontaisveron muuttamista rahaksi parhaana ratkaisuna. Jokainen tilanne oli harkittava erikseen ja otettava huomioon kruunun etu. Linnanvouti Isak Nilsson oli vaihtanut 6 kippunaa 9 leiviskää 9 naulaa ruokakalaa rahaksi saaden tuloja 35 markkaa 7 äyriä 16 äyryistä. Tilintarkastajien huomautus linnavoudille kuului: ”Sanottiin hänelle, ettei hänen pitäisi tämän jälkeen kantaa rahaa ruokakalan asemasta, vaan kantaa kaikki ruokakala ja käyttää se ruokailuun linnassa.”⁴⁹

Kustaa Vaasan 1530-luvun politiikkaa hallitsee kaksi toisiinsa liittyvää piirrettä: ulkomaisiin sotilaisiin perustuvan palkka-armeijan kokoaminen ja pyrkimys kruunun rahatulojen kasvattamiseen.⁵⁰ Vuosikymmenen alussa Kustaa Vaasa oli alkanut värvätä palkkasotureita Tanskasta, Liivinmaalta ja Saksasta. Syynä olivat sisäiset levottomuudet ja se tosiasia, että keskiaikaiseen tapaan varustettu pääosin rahvaasta koostuva armeija ei ollut tarpeeksi tehokas kohtaamaan Tanskan Kristian II:n hyvin varustettuja ja harjoitettuja palkkasotureita. Hammarström korostaa sitä, että Kustaa Vaasa tarvitsi henkilökohtaisessa komennossaan olevaa ulkomaista armeijaa ennen kaikkea oman asemansa vahvistamiseen kotimaista aatelista ja talonpoikia vastaan. Vuosien 1532/1533 tienoilla Kustaa Vaasalla oli palveluksessaan mannermaiset mitat täyttävä jalkaväkiarmeija ja vuosina 1534 ja 1535 palkattiin lisää kotimaisia ja ulkomaisia jalkaväensotilaita eli nihtejä. Ei ole mahdollista antaa tarkkoja lukuja Kustaa Vaasan tämännäköisen armeijan koosta. Vuonna 1534 armeija käsitti kolme lippukuntaa (*fänikor*) ja seuraavana vuonna armeijan koko kasvoi noin kuudella lippukunnalla.⁵¹

Sotaväen palkat ja ylläpito olivat nyt valtion suurimmat menoerät, joista selvitymiseen vaadittiin käteistä. Vuodesta 1530 lähtien voikin havaita, että kaikki ylimääräiset rahatulot lähetettiin linnoista ja muista kruunun hallintokeskuksista Tukholman kuninkaalliseen kamariin. Paikallisiin keskuksiin jätettiin vain välttämättömimmät rahavarat.⁵² Kruunun kamariin koottujen rahatulojen määrää lisättiin myymällä veroparselleja paikallisilla markkinoilla, vaihtamalla luontaisveroja rahana suoritettaviksi ja asettamalla rahana maksettavia apuveroja. Salan hopeakaivoksen kohonnut tuotanto auttoi ratkaisevasti valtiota selviämään kasvaneista menoista. Palkkasotilaisiin perustuva armeija nopeutti siis Ruotsissakin rahatalouteen perustuvan hallinnon kehittä-

to ja myynti erotettiin toisistaan käyttämällä myynnistä termiä *sälja* ja vaihdosta termiä *lösa* (esimerkiksi 1545 VA 3686:5–10 ja 1545 VA 3687:6–10).

48 Heckscher 1935 s. 69. Heckscher on esittänyt vuosina 1530–1533 luontaisverojen osuudeksi 69 % ja rahaverojen 31 % koko verotuksesta. Hammarström pitää 31 %:n osuutta rahaverolle liian pienenä, sillä voutien käymä kauppa luontaisveroparselleilla lisäsi rahaveron määrää (Hammarström 1956 s. 351, 392, 395 ja 397); Odén 1967 s. 7.

49 1543 VA 3677:73.

50 Hammarström 1956 s. 351, 392, 395 ja 397.

51 Hammarström 1956 s. 356–357, 361–363.

52 Hammarström 1956 s. 312, 352.

mistä.⁵³

Valtion politiikassa tapahtui kuitenkin yllättäviä muutoksia 1540-luvun alussa: luontaisveroja otettiin uudelleen käyttöön, niiden säilyttämistä ja myyntiä tehostettiin uudella organisaatiolla ja armeijan perustaksi alettiin koota kotimaista jalkaväkeä ja laivastoa. Vuosikymmenen alussa oli rekrytoituna noin 2000 kotimaista miestä ja kymmenen vuotta myöhemmin heidän määränsä oli noussut yli 10 000 mieheen.⁵⁴ Muutosta on selitetty paluuna keskiaikaiseen luontaistalouteen, jolloin vaikuttimina olisivat olleet yleinen hintatason nousu ja luontaistulojen määrän kasvu peruutettaessa kirkon verotulot. Luontaisverojen intensiivisempi hyödyntäminen ja niillä käytävä kruunun kauppa olivat kuitenkin tietoista politiikkaa, joka eurooppalaista taustaa vasten oli jopa modernia. Kustaa Vaasa oli pian huomannut ulkomaalaisten joukkojen käyvän liian kalliiksi ja lisäksi niiden värväminen oli vaikeaa, koska kilpailu palkkasotilaista oli kova. Ruotsalainen armeija oli perustettava kotimaiselle pohjalle ja rauhan aikana armeijan palkkaus oli järjestettävä luontaistalouteen sopivin muotoin sotilaiden saadessa täyden ylöspidon, vaatetuksen ja vähäisen rahapalkan. Vain sota-aikana käytettiin kansainvälistä palkkaussysteemiä maksamalla kuukausipalkkaa, jolla sotilaat itse kustansivat ruokailunsa.⁵⁵

Luontaisverojen aseman korostumista 1540-luvulla ei pidä nähdä valtion talouden taantumana. Kyse oli ennemminkin luontaisverojen joustavasta hyväksikäytöstä. Luontaisverot tarjosivat erilaisia mahdollisuuksia valtion talouden järjestämiseen, joten ne olivat edelleen käyttökelpoisia. Suhtautuminen luontaisveroihin muuttuikin tällä kaudella entistä kontrolloidummaksi. Ne otettiin tiukempaan valvontaan ja organisaatiota niiden hyödyntämiseksi kehitettiin. Vuosikymmenen puolivälissä perustettiin suurimpiin kaupunkeihin valtakunnallisen keräystoiminnan keskuksiksi keskusvarastoja (*varuhus*), joihin luontaisparsellit kuljetettiin edelleen toimitettaviksi tai ulkomaille myytäväksi. Luontaisparsellien hallinto oli täydellisesti organisoitu 1550-luvulle tultaessa ja vielä Kustaa Vaasan poikien aikana käytettiin samaa järjestelmää.⁵⁶

Keskusvarastot olivat Tukholmassa, Norrköpingissä, Söderköpingissä, Kalmarissa ja Älvsborgissa. Suomi kuului Tukholman keräysalueeseen, jolle Suomella olikin Uplannin, Västmanlandin, Taalainmaan ja Norrlandin ohella suuri taloudellinen merkitys. Ulkomaan kaupan lisäksi varastoista lähti tavaratoi-

53 Hammarström 1956 s. 360–361, 466–467; Odén 1967 s. 5–6.

54 Tawaststjerna 1905 s. 122–123; Hammarström 1956 s. 467; Larsson 1967 s. 250–252.

55 Odén 1967 s. 6–8; Kotimaisiin joukkoihin siirtymisen suurimmaksi syyksi on nähty ulkomaisten joukkojen kalleus. 1520-luvun lopulla maksoi kruunu sekä ulkomaalaisille nihdeille että parhaiten palkatuille kotimaisille ratsuväen sotilaille 20 markkaa vuodessa. Muut ratsuväen sotilaat ja ampujat saivat 16 markkaa vuodessa ja ruotsalaiset nihdit 12 tai 10 markkaa vuodessa. 1530-luvun puolivälissä ulkomaalaisille nihdeille alettiin maksaa mannermaisen tavan mukaan kuukausipalkkaa, jolloin heidän vuosipalkkansa nousi 90 markkaan. (Hammarström 1956 s. 353–357); Lars-Olof Larsson näkee syyt Kustaa Vaasan armeijareformin taustalla ennen kaikkea maan sisäisessä kehityksessä. Dacke-kapinan jälkeen kuningas pelkäsi uusia, sisäisiä levottomuuksia, joita ulkovallat olisivat voineet käyttää hyväkseen. Värväyksillä talonpojat sidottiin kruunuun ja ehkäistiin mahdollisuuksia esittää aseellisesti tyytymättömyyttä keskusvaltaa kohtaan (Larsson 1967 s. 266–267).

56 Odén 1955 s. 153 ja 165; Hammarström 1956 s. 399.

mituksia kruunun linnoihin ja kartanoihin. Suomesta tullut kala saatettiin toimittaa eteenpäin vaikka Kalmariin, Stegeborgiin tai Arbogaan. Eri puolilta valtakuntaa tuli toimituksia kunkin alueen elinkeinorakenteen mukaan ja keskuspaikoissa niistä muodostui arvokas taloudellinen kokonaisuus. Taloudellinen yhteistyö kruunun keskuspaikkojen välillä myös nosti parsellien arvoa.⁵⁷ Toimitukset Suomesta Tukholman varastoon pienenevät 1500-luvun toisella puoliskolla sodan kuluttaessa yhä suuremman osan verotuloista. Suomen voutikunnista tavarat lähetettiin suoraan paikallisiin keskuksiin, joista ne jaettiin armeijalle ja laivastolle.⁵⁸

Sotien käydessä 1560-luvulla pysyvämmiksi aiheutti kotimaisten joukkojen huolto ja palkkaus ongelmia valtiontaloudelle. Eerik XIV:n taloudellinen kokemus ei riittänyt sodan rahoitusongelmien ratkaisemiseen. Uutta hopearahaa hän lyötti kiivaaseen tahtiin, jolloin Kustaa Vaasan hopeakamari tyhjentyi pian. Sodan jatkuvaan rahoittamiseen olisi tarvittu pysyviä rahaveroja, joiden säätämiseen Eerik XIV ei kuitenkaan ryhtynyt. Hän turvautui vuosittaisiin ylimääräisiin veroihin eli muonalisiin (*kostgärder*), jotka lähetettiin suoraan joukkojen ylläpitoon. Ylimääräiset verot koottiin luontaistuotteina, joten ne eivät aiheuttaneet niin paljon vastustusta kuin pysyvät rahaverot. Näin voitiin joukkojen ylläpito turvata. Hämeestäkin vietiin 1560-luvun lopulla merkittävä osa sekä vuotuisesta verosta että muonalisista suoraan Baltian rintamalle.⁵⁹ Jotta nämä ylimääräiset verot olisi voitu kuluttaa mahdollisimman kontrolloidusti, perustettiin pohjoismaisen 7-vuotisen sodan aikana (1563–1570) muonavarastohallinto. Tällöin armeijan huollon toimiminen oli erityisen vakava ongelma. Paikalliset muonavarastot vastaanottivat veroparsellit ja lähettivät ne edelleen sotilaille. Suomessa tärkeimmät varastot olivat Turussa, Helsingissä ja Viipurissa, joissa ne toimivat koko Juhana III:n hallituskauden ajan.⁶⁰

Etsittäessä ratkaisua luontaisveroihin perustuvan talouden ja armeijan ylläpidon väliseen ongelmaan kehitettiin etenkin 1540-luvulta lähtien kruunun linnon ja kartanoiden taloutta. Linnat ja kartanot olivat tällöin ruotsalaisen keskushallinnon keino päästä käsiksi paikallisiin taloudellisiin voimavaroihin ja hyödyntää niitä parhaalla mahdollisella tavalla. Linnat sopivat myös erinomaisesti talouspolitiikkaan, jonka yksi keskeinen tarkoitus oli huolehtia armeijan elintarvikehuollosta. Kruunun harjoittamaa taloutta voi siis pitää ennen kaikkea kansallisesti suuntautuneena, koska tarkoituksena oli turvata riittävät resurssit sodan tai kadon koitellessa valtakuntaa.⁶¹ Heckscher on kutsunut talonpoikien vanhaa taloudenpitoa varastotaloudeksi (*förrådsekonomi*), jossa ravinnonhankinta oli sidottu vuodenaikojen rytmiin. Viljalaarit täytettiin kasvukauden aikana. Lihaa ja kalaa pystyttiin suuremmissa määrin hankkimaan ja säilömään tiettyinä aikoina, jotka oli käytettävä tehokkaasti hyväksi.⁶² Myös

57 Lönnroth 1940 s. 252–253; Odén 1955 s. 153–154; Peterzen 1945 s. 180, 184–185.

58 Odén 1955 s. 159.

59 Odén 1967 s. 9; Pänkäläinen 1968 s. 36.

60 Odén 1955 s. 161–162.

61 Nyström 1936 s. 228; Andersson 1943 s. 206–207, 210.

62 Heckscher 1935 s. 85.

kruunun taloudenpitoa voi kutsua varastotaloudeksi, jonka organisaatioon linnat erinomaisesti sopivat.

Uudenvuoden päivänä vuonna 1547 kuningas kirjoitti Suomen voudeille varoittaen näitä taistelusta Venäjää vastaan. Mahdollisen yhteenoton varalta varastoissa tuli olla viljaa, olutta, leipää, heinää ja rehua.⁶³ Kustaa Vaasan jatkuvasti pahimpaan varautuneelle talouspolitiikalle oli esikuvansa Keski-Euroopan kaupunkien keskiaikaisessa sotapolitiikassa. Sodan syttyessä elintarvikkeiden kulutusta valvottiin säädöksillä, myynti- ja vientikiellot ulkomaille astuivat voimaan, tavaroille asetettiin maksimihinnat ja elintarvikkeiden tuotanto oli kaupungin johdon kontrollissa.⁶⁴ Keskiaikana myös kirkon ja feodaalitaalain tiloilla pyrittiin vakaaseen ruokahuoltoon, joka oli varastotalouden keskeisin tehtävä. Varastotalouden avulla voitiin valmistautua katastrofeihin kuten sotaan ja katovuosiin. Tavallisella talonpojalla tuskin riitti ylijäämää pitkäksi aikaa varastoitavaksi. Varastotalous edellyttikin varallisuutta. Niiden, joilla oli edellytyksiä varastojen ylläpitoon, yhteiskunnallinen vaikutusvalta kasvoi.⁶⁵

Vuosien 1556 ja 1558 voutiohjeissaan Kustaa Vaasa asetti voutiensa noudatettaviksi ordinantiat, eräänlaiset kehykset, joiden sisällä linnojen ja kartanoiden taloutta oli hoidettava.⁶⁶ Jotta tuotanto ja kulutus olisivat mahdollisimman hyvin vastanneet toisiaan, asetettiin niille ordinantioissa tietyt vaatimukset. Maanviljelylle ja karjanhoidolle määriteltiin etukäteen tuotantotavoitteet. Koska ruokailu oli linnojen suurin menoerä, määrättiin ordinantioissa, kuinka paljon henkeä kohti sai vuodessa kuluttaa elintarvikkeita. Vastaavanlaiset ohjeet olivat myös hevosten ja karjan ruokinnalle. Kustaa Vaasan ordinantioita on pidetty eräänlaisina budjetin korvikkeina. Vastaavanlaisia ohjeita, jotka pyrkivät kulutuksen ennakointiin löytyy saksalaisesta hallinnosta jo 1400-luvulla. Ainutlaatuista Kustaa Vaasan ordinantioissa oli se, että hän pyrki etukäteen takaamaan myös tietyn tulotason asettamalla erityiset tuotantotavoitteet.⁶⁷

Vuonna 1555 alkanut Venäjän sota osoitti konkreettisesti kuinka vaikeaa armeijan huollon organisoiminen oli. Pian sodan puhjettua Suomeen oli kootuna 14 000 jalkaväensotilasta ja 1500 ratsumiestä, joista pääosa tuli Ruotsista. Suomesta kerätyt verotavarat eivät riittäneet armeijan muonitukseen eivätkä toimitukset Ruotsista sujuneet suunnitellulla tavalla. Joukkojen huoltoa ei myöskään voitu laskea käteisenä maksetun rahapalkan varaan, koska Suomesta puuttuivat markkinat ruoan ostamiseen.⁶⁸ Syntyneessä tilanteessa kuninkaalalla oli eri mahdollisuuksia armeijan huollon turvaamiseen: elannon hankkiminen valloitetuilta alueilta, talonpoikien verotuksen kiristäminen, ulkomaan

63 Gustaf I:s Registratur XVIII s. 198.

64 Andersson 1943 s. 217.

65 Morell 1995 s. 114.

66 Voutiohjeet julkaistu Arwidsson 1851 s. 99–109, 361–365.

67 Odén 1955 s. 82–83, 74–75.

68 Nyström 1936 s. 230; Viljanti 1957 s. 559; Lundkvist 1960 s. 350–354; Lindegren 1985 s. 318.

tuonnin lisääminen tai kruunun oman tuotannon kasvattaminen. Kuningas va-
litsi viimeisen vaihtoehdon ja vuonna 1555 annettiin karjakartanoiden perus-
tamiskirje, jonka mukaan Ruotsissa joka toiseen tai joka kolmanteen, Suo-
messä ja Norrbottenin alueella jokaiseen pitäjään tuli perustaa karjakartano
maatalouskeskukseksi.⁶⁹ Venäjän sodan kokemukset osoittivat, ettei Ruotsi-
Suomessa voitu käydä sotaa, jos joukkojen muonitus perustui sotilaiden palk-
karaheillaan hankkiman muonituksen varaan. Verotuksen oli kohdistuttava
luontaistuotteisiin, mutta paikalliset talonpojat pystyivät tuottamaan elintar-
vikkeita rajoitetusti ja kuljetusjärjestelmät olivat puutteelliset. Tässä tilantees-
sa karjakartanoprojekti nähtiin ratkaisuna huolto-ongelmiin.⁷⁰

Kustaa Vaasan tammikuussa 1556 lähettämät kirjeet valaisevat tarkemmin
ohjeita, joita kartanoiden perustamiselle ja hoidolle asetettiin. Oman talouden
perustaksi kartanoiden hallussa tuli olla peltoja, niittyjä, metsiä ja kalavesiä.
Karjaan piti kuulua ainakin 100 lehmää, 20–30 härkää, 20 siitoshevosta ja
mullikoita ja hiehoja. Alucelle oli rakennettava saha ja mylly. Maanviljelyn
tuotantoa oli nostettava ojittamalla peltoja, kaskeamalla ja raivaamalla uusia
pelto- ja niittyalueita.⁷¹ Per Nyström korostaa, että projektin alkuvaiheissa to-
della uskottiin sen mahdollisuuksiin kruunun hallinnon ja tuotannon tehosta-
misessa. Kruunulla oli nyt tilaisuus viljan, rehun ja lihan tuotantoon, joita
kaikkia tarvittiin uuden armeijan ylläpitoon.⁷²

Karjakartanoprojektia ei koskaan toteutettu suunnitellussa laajuudessaan.
Pisimmälle suunnitelma vietiin Suomessa, jossa käytännössä kolme hallinto-
pitäjää muodosti kartanovoutikunnan.⁷³ 1550-luvun lopussa kartanovoutikun-
tien lukumäärä oli korkeimmillaan (70 karjakartanoa). Eerik XIV:n aikana
kiinnostus kartanohin kuitenkin jo laski ja 1570-luvun alussa monia kartanoita
lopetettiin tai läänitettiin. Varsin pian huomattiin kartanovoutikuntien tuotta-
van vähän voittoa verrattuna suuriin ylläpitokustannuksiin, joista merkittävim-
piä olivat henkilökunnan palkkaus ja ruokailu.⁷⁴ Uusien kartanoiden perusta-
miseen ja vanhojen kunnostamiseen satsattiin suuria summia, mutta varsinai-
sen toiminnan alettua ei tuottavuutta pystytty nostamaan. Esimerkiksi Mäla-
renin seudun kartanoissa tuotanto kasvoi uusien menetelmien avulla. Tieto
paremmista tuotantotavoista ei kuitenkaan levinnyt laajemmalti, vaikka pro-
jekti oli keskusjohdon valvonnassa. Suurimmassa osassa maata yksittäisen
kartanon tuotanto oli täysin riippuvainen paikallisesta tekniikasta ja osaami-
sesta.⁷⁵ Tappiollinen tilinpito ei kuitenkaan kerro kaikkea totuutta kartanoiden
merkityksestä, sillä kartanot olivat tärkeitä tukikohtia sotilaille ja alueensa
hallintokeskuksia.⁷⁶

69 Nyström 1936 s. 230–232.

70 Odén 1967 s. 8 - 9.

71 Arwidsson 1851 s. 87, 98–109.

72 Nyström 1936 s. 233–234.

73 Nyström 1936 s. 233–234.

74 Forssell 1884 s. 121–122; Nyström 1936 s. 255; Renvall 1949 s. 136; Harnesk 1990 s.
168–169.

75 Ferm 1990 s. 23–24.

76 Forssell 1884 s. 122.

Kruunun linnojen, kartanoiden ja voutikuntien tilinpidon parantaminen kuului osaltaan tilojen talouden kehittämisohjelmaan. Voudit tekivät tilityksiä Kustaa Vaasalle hänen hallintokautensa alusta lähtien ja vuodesta 1539 alkaa systemaattinen koko valtakunnan käsittävä voudintilien sarja. Tilinpito, joka oli vuosittain toimitettava Tukholmaan tarkistettavaksi, antoi kruunulle erinomaisen mahdollisuuden tilojensa talouden seuraamiseen.⁷⁷ Vuosien 1541 ja 1547 kamarisäädökset olivat tärkeimmät kuninkaan antamat ohjeet valtakunnan taloushallinnolle ja tilinpidolle. Olennaisinta vuoden 1541 säädöksessä oli, että talouden johtoon tuli kahteen osastoon jaettu kamari. Laskukamarissa kontrolloitiin tilinpitoa ja verokamari oli kassa keskushallinnon tarpeisiin. Myöhemminkin kuningas antoi usein voudeille yksityiskohtaisia tilinpito-ohjeita, joista Suomen kannalta merkittävimpiä olivat vuosina 1556 ja 1558 erityisesti Suomen linnojen, kartanoiden ja kihlakuntien voudeille osoitetut määräykset.⁷⁸

Kuinka valtion ja armeijan kehitys vaikutti primaarin ja sekundaarin sektorin kehitykseen? Voimakas keskushallinto takasi Ruotsi-Suomessa suhteellisen rauhallisen ajan aina 1560-luvun alkupuolelle saakka. Tällöin kylien välisiä metsämaita ei enää tarvittu piilopaikoiksi, jolloin ne voitiin raivata pelloiksi. Uudisviljelijöitä tuettiin myös verovapauksin.⁷⁹ On muistettava, että Ruotsi oli vähän urbanisoitunut maa 1500-luvulla (talous perustui 90 prosenttisesti maataloustuotantoon), joten edellä kuvattu sekundaarin sektorin kehitys Euroopassa ei sellaisenaan sovi ruotsalaiseen kehitykseen. Ruotsissa voimakas valtio rakennettiin agraarille pohjalle. Sekundaaria sektoria ei vienyt eteenpäin urbanisoituminen vaan valtion ja armeijan kehitys. Mielenkiintoinen kysymys onkin, kuinka tertiäärin sektorin voimakas kehitys Ruotsissa vaikutti sekundaariin sektoriin. Ei ollut sattuma, että Ruotsissakin vuorityötä kehitettiin ulkomailta tuotettujen neuvojen turvin samaan aikaan kun armeijaa uudelleenorganisoiitiin. Ruotsalainen armeija tuli aseistaa mahdollisimman pitkälle oman raudanvalmistuksen turvin.⁸⁰

2.2. Tutkimusongelma

Viimeisen parin vuosikymmenen aikana on varsinkin Ruotsissa tutkittu paljon myöhäiskeskiajan ja 1500-luvun talous- ja sosiaalhistoriaa.⁸¹ Tämä tutkimus ja siitä käyty keskustelu osoittaa, että 1500-luvun tutkimuksella on vielä paljon annettavaa. Useassa ruotsalaistutkimuksessa lähtökohtana on ollut yksi talous, jonka yksityiskohtainen käsittely on avannut uusia näköaloja koko yh-

77 Styffe 1856 s. 1–2; Nyström 1936 s. 237.

78 Styffe 1856 s. 1–5, 10–17; Arwidsson 1851 s. 99–109, 361–365; Eerik XIV ja Juhana III laativat ohjasäännöt voudeille vuosina 1563 ja 1583. Nämä on julkaistu Styffe 1852 s. 6 ja 8; Odén 1955 s. 121–122, 164; Hammarström 1956 s. 294–296.

79 Myrdal – Söderberg 1991 s. 199.

80 Andersson 1943 s. 208; Lindegren 1985 s. 312.

81 Vertaa luku 2. 3. Lähtet ja aikaisempi tutkimus.

teiskunnan toiminnan ymmärtämiseen. Kuten Ruotsissa myös meillä Suomessa on käytössä runsas lähdeaineisto, joka antaa mahdollisuuksia käsitellä laajasti ja monipuolisesti yhden taloudellisen kokonaisuuden toimintaa. Kuva 1500-luvun taloudesta ja yhteiskunnasta monipuolistuu.

Seuraavassa keskitytään tarkastelemaan yhtä Ruotsin valtakunnan keskiaikaista linnaa, Hämeen linnaa, 1500-luvun puolivälissä. Huomion keskipisteenä on ennen kaikkea linnatalous, joka Hämeen linnassa, kuten kaikissa valtakunnan linnoissa, oli tällöin organisoitu palvelemaan keskusjohtoisen valtakunnan tarpeita. Kustaa Vaasan aikaista yhteiskuntaa muuttivat monet tekijät: kuninkaan hallinnollinen valta kasvoi, yhä suurempi osa valtakunnan voimavaroista oli kuninkaan hallussa ja keskusjohtoisen valtakunnan tueksi perustettiin nykyaikainen armeija. Kruunu tarvitsi käsityöläisiä, kauppiaita ja tehokkaampaa maataloutta, jotta uuden valtion tarpeet olisi voitu turvata. Etenkin 1540-luvulta lähtien Kustaa Vaasan toiminta tähtäsi kruunun hallussa olleiden taloudellisten organisaatioiden kehittämiseen. Voidaanko näitä muutoksia havaita Hämeen linnan taloudessa 1500-luvun puolivälissä? Mikä oli Hämeen linnan asema, kun voimavaroja keskitettiin kuninkaan käsiin?

Tämän tutkimuksen kohteena on taloudenpidon organisointi Hämeen linnassa vuosina 1539 – noin 1570. Käsitteellä Hämeen linna tarkoitetaan tässä yhteydessä Hämeen keskiaikaisen keskuslinnan ja sen hallussa olleiden kolmen latokartanon, keskiaikaisten Ojoisten ja Saaristen ja vuonna 1557 perustetun Hätilän, muodostamaa kokonaisuutta. Latokartanoilla ei ollut hallinnollista eikä taloudellista itsenäisyyttä ja niiden tilukset sijaitsivat Hämeen linnalle määritellyn linna-alueen sisäpuolella. Näillä perusteilla latokartanoiden voidaan katsoa kuuluneen samaan kokonaisuuteen päälinnan kanssa.⁸²

Tutkimuksessa seurataan Hämeen linnan vaiheita Kustaa Vaasan hallituskauden (1521–1560) alusta lähtien. Lähempi tarkastelu aloitetaan kuitenkin vasta vuodesta 1539, jolloin Hämeen linnassa tehtiin ensimmäinen Kustaa Vaasan tilinpitouudistuksen mukainen linnatili. Päätösajankohdaksi on valittu vuoden 1570 tienoo, joka oli selvästi taitekohta Suomen oloissa.⁸³ Kustaa Vaasan hallituskauden loppuaika ja Eerik XIV:sta lähes vuosikymmenen kestänyt kuninkuus (1560–1569) olivat Suomessa rauhallisen kehityksen aikaa. Ruotsissa 1560-luvulla alkanut jatkuvien sotien aikakausi ei vielä tällöin tuntunut ratkaisevasti Suomen kehityksessä, vaikka ylimääräisiä muonaveroja kannet-

82 Tutkimuksessa käsitteiden latokartano, karjakartano ja kuninkaankartano käyttö on joskus epäyhtenäistä. Tässä yhteydessä kuninkaankartanolla tarkoitetaan kruunun hallussa ollutta tilaa, joka oli myös alueensa hallintokeskus, kuten esimerkiksi Kokemäen kuninkaankartano. Karjakartano oli myös hallintokeskus, mutta tässä yhteydessä karjakartanolla tarkoitetaan vuoden 1555 karjakartanoprojektin yhteydessä perustettuja kartanoita, kuten esimerkiksi Mustialan karjakartanoa. Latokartano oli kruunun tila, joka kuului suurempaan kokonaisuuteen ja oli vailla hallinnollista itsenäisyyttä.

83 Koska Hämeen linnan tilejä ei ole säilynyt vuodelta 1570 puuttuvat kyseisen vuoden tiedot linnaa koskevista taulukoista ja diagrammeista. Sen sijaan Hämeen kihlakuntien tilitiedot vuodelta 1570 on käyty läpi. Tiedot linnan maanviljelystä päättyvät vuoteen 1569 ja karjataloudessa on vielä vuosi 1571 otettu mukaan, jotta linnan tiedot olisivat vertailukelpoisimpia vuoden 1571 hopeaveroluettelon kanssa.

tiin myös Suomessa Tanskan sodan vuosina (1563–1570). Onpa 1560-lukua pidetty Suomessa myöhäiskeskiajalla alkaneen taloudellisen nousun huipentumana.⁸⁴ Suvannon mukaan Hämeen linnaläänin Sääksmäen kihlakunnassa uudistiloja syntyi ja vanhoja tiloja jaettiin enenevin määrin aina 1560-luvun alkuun asti. 1560-luvun kuluessa tiloja autioitui ja joutui rälssin haltuun enemmän kuin uusia syntyi tai jaettiin. Kehitystä hän pitää merkinä alkavasta stagnaatioista. Tämä oli kuitenkin vasta alkusoittoa vuosisadan lopun tapahtumille.⁸⁵ Vuonna 1570 syttynyt Venäjän sota toi sodan konkreettisesti Suomen alueelle ja läpi vuosisadan lopun jatkunut sota-aika tiesi suomalaisille runsaasti raskautuksia. Ylimääräiset verot, väenotot, sotajoukkojen muonitukset yhdessä ilmaston kylmenemisen kanssa kiristivät talonpoikien kestäkykyä.⁸⁶ Tutkimuskohteeksi valitut vuosikymmenet edustavat siis suhteellisen rauhallisen kehityksen aikaa. Vuosina 1555–1557 käyty Venäjän sota ei laajentunut siinä määrin, että se olisi aiheuttanut ylivoimaisia raskautuksia.

Jotta olisi mahdollista tutkia Hämeen linnan taloudenpitoa 1500-luvun puolivälissä ja ottaa samalla huomioon aikakauden yhteiskunnallinen ja taloudellinen kehitys, on linnan taloudenpito jaettu kolmeen sektoriin soveltamalla Myrdalin ja Söderbergin 1500-luvun kehitykselle esittämää kolmisesektoriallia⁸⁷. Tämän ajatusmallin avulla voidaan hahmottaa ilmiöitä ja olosuhteita, jotka vaikuttivat myös Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä. Tällöin oletetaan, että tuotanto, työnjako ja kulutus oli linnassa jakautunut primaarin, sekundaarin ja tertiäärin sektorin kesken. Hämeen linnassa eri sektoreihin kuuluivat seuraavat tekijät:

1) Primaari sektori sisälsi maanviljelyn, karjanhoidon ja kalastuksen eli linnan elintarvikkeiden tuotannon. Työvoima, peltoala, karjavarallisuus, niityt, laitumet, rakennukset maatalouden tarpeisiin ja kalavedet muodostivat tuotannon edellytykset. Myös maatalouden suuntautuminen, käytetyt työvälineet ja työtavat vaikuttivat tuotantoon. Linnan harjoittamassa kalastuksessa ei kiinnitetä huomiota pelkästään saaliiden suuruuteen vaan tarkasteluun on otettu mukaan myös käytetyt pyyntitavat ja säilöntämenetelmät. Pyyntivälineiden valmistusta ja kalan jatkokäsittelyä voi pitää erikoisammattitaitona ja perusteltua onkin miettiä, olisiko kalastus kuulunut sekundaariin sektoriin. Kalastuksessa oli kuitenkin ensisijaisesti oli kysymys ruoan hankinnasta, joten sen on katsottu sisältyvän primaariin sektoriin.

2) Linnassa sekundaarille sektorille kuului elintarvikkeiden jatkojalostus ja käsityö. Tämän ryhmän palveluksessa vakituisesti työskennelleet voidaan jakaa heidän tehtäviensä mukaan jokapäiväiset tarve-esineet valmistaneisiin käsityöläisiin, ruokailusta huolehtineeseen henkilökuntaan, fatabuurin kutojiin ja rakennusalan ammattilaisiin. Lisäksi omana ryhmänään erottuvat n. k. vieraillevat käsityöläiset, jotka tekivät linnalla tietyn urakaluontoisen työn. Heihin

84 Vahtola 1993 s. 334.

85 Suvanto 1995 s. 93.

86 Mäkelä 1989 s. 119–121; Myrdal – Söderberg 1991 s. 119; Tornberg 1989 s. 64–67.

87 Vertaa luku 2.1.

kuului monien alojen ammattilaisia kuten nahkureita, parkitsijoita, sorvaajia, muurareita ja lasimestareita. Vieraillevissa käsityöläisissä saattoi siis olla ammattilaisia, kuten muurarit, joita kuului myös linnan vakituiseen henkilökuntaan.

3) Hämeen linnassa tertiääriin sektorin palveluksessa olivat kruunun virkamiehet, heidän lähimmät apulaisensa, papit ja sotilaat. Linnojen ja kartanoiden osuus kruunun hallinnon ja talouden tehostamisessa oli merkittävä. Tämä toi omat vaatimuksensa linnojen virkamiehille, heidän apulaisilleen ja sotilaille. Kustaa Vaasa asetti valtiolle uusia tehtäviä ja lähinnä tertiääriin sektorin vastuulla oli näiden käytännön toteuttaminen. Työnjako tertiääriin sektorin sisällä oli pitkälle toteutettu. Hallintohenkilökunnan, vartioinnista huolehtineen vakituisen varusväen ja kruunun armeijan sotilaiden lisäksi Hämeen linnassa tähän ryhmään kuuluivat muutamina vuosina ankeriasvouti, pillipiipari ja pyöveli. Myös kruunun hevossiittolan henkilökunta on luettu tertiääriin sektoriin, koska siittolan ensisijainen tehtävä oli kasvattaa hevosia hallinnon ja armeijan tarpeisiin

Kuten kaikissa luokitteluisissa on tässäkin ongelmia eikä sektorijakoa pidä tulkita liian tiukasti. Sektorijakoa tuleekin pitää ennen kaikkea teknisenä apuvälineenä, joka antaa mahdollisuuden kruunun talouden erityispiirteiden tarkasteluun. Ruotsi-Suomi oli 1500-luvun puolivälissä ennen kaikkea maatalousvaltio, joten on perusteltua kysyä, voidaanko sen ajan yhteiskunnasta, etenkin maaseututaloudesta, löytää työnjakoa. Kaupungeissa vallitsi jo keskiajalla selvä jako eri ammatteihin. Maunu Eerikinpojan kaupunkilain mukaan henkilö ei saanut samanaikaisesti harjoittaa kauppiaan ja käsityöläisen ammattia. Mitä suuremmasta keskuksesta oli kyse, sitä selvempi oli eriytyminen eri tehtäviin ja sitä enemmän oli kaupunkilaisia, jotka eivät millään tavoin osallistuneet maatalouteen. Käytännössä rajanveto käsityöläisen ja kauppiaan välillä saattoi olla häilyvä, mutta laki kuvastaa pyrkimystä työnjakoon.⁸⁸

Pienissä kaupungeissa käsityöläisillä oli peltotilkkunsa ja karjansa, joiden tuotto oli heille elintärkeä käsityöstä saatujen tulojen lisäksi. Maaseudulla ihmisten täytyi olla monitaitoisia pystyäkseen turvaamaan elantonsa. Maanviljelijäperheissä kudottiin itse kankaat, vuolttiin astiat ja rakennettiin asumukset. Linnan työntekijätkin varmasti tekivät tilapäisesti töitä myös muiden sektoreiden palveluksessa. Esimerkiksi maatalouden kiireisimpinä aikoina heinä- ja viljasatoa korjattaessa oli aika käytettävä tehokkaasti hyväksi. Silloin tarvittiin paljon työvoimaa ja käsityöläisetkin olivat mukana niityillä ja pelloilla. Sektorijako perustuukin siihen oletukseen, että linnassa jokaisen työntekijän ensisijainen tehtävä oli toimia jossakin kolmesta edellä mainitusta sektorista. Tarvittaessa siirryttiin joustavasti myös muiden sektoreiden palvelukseen. Sektoreittain tapahtuva tarkastelu on hedelmällinen keino analysoida linnan taloutta ja sen suhdetta ajan kehitykseen, kun pidetään mielessä työntekijöiden liikkuminen ryhmien välillä.

88 Magnus Erikssons stadslag 1966 s. 15; Poulsen s. 136-139.

Tertiäärin ja primaarin sektorin tehtävät ovat selkeät. Kysymystä herättääkin eniten sekundaarisektori. Olivatko sen työntekijät päätoimisesti käsityöläisiä? Hypoteesina on, että ennen kaikkea valtiovallan toimet edistivät työnjakoa Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä. On tärkeää pystyä osoittamaan, että sekundaarin sektorin henkilökunta oli ennen kaikkea päätoimisia käsityöläisiä ja erikoisalojen ammattilaisia. Eri käsityöläisaloja tarkastellaankin niin, että henkilökunnan erikoisosaaminen ja pitkälle viety työnjako tulevat näkyviin. Linnaa ei voi verrata talonpoikaistalouteen, jossa maatalouden ohella itse suoriuduttiin suurimmaksi osaksi myös käsitöistä. Linna oli suur-talous, jossa jo pelkkä päivittäisen ruokailun järjestäminen vaati omat vastuuhenkilönsä. Keittiöön, leipomoon ja panimotupaan oli palkattava erikoistyöntekijät. Asuinhuoneiden siisteydestä huolehtivat tupaemännät ja fatabuurrissa työskenteli päätoimisia kutojia. Lisäksi kruunulla oli omat erityisvaatimuk-sensa, jotka sekundaarin sektorin oli täytettävä. Töihin oli palkattava aseseppiä ja linnoitusmuurareita. On mielenkiintoista seurata, löytyykö näitä erikoisalojen ammattilaisia Hämeen linnasta.

Käsityöläisten ja hallintohenkilökunnan keskittyminen omiin tehtäviinsä oli mahdollista primaarin sektorin huolehtiessa elintarvikkeiden tuotannosta. Tärkeää on pohtia, otettiin linnan maataloudessa, esimerkiksi viljelyskasvien valinnassa ja karjan kasvatuksessa, huomioon linnan erityisasema ja -tarpeet kruunun tilana. Tämä olisi osoitus primaarin sektorin erikoistumisesta. Samaan yhteyteen kuuluu myös kysymys, millä tavalla linnassa harjoitettu maanviljely ja karjahoito poikkesivat ympäristön talonpoikien maataloudesta? Ruotsin puolella kuninkaankartanoiden talous kuvaa hyvin maataloutta ympäristön talonpoikien tiloilla. Kartanoissa kyllä kokeiltiin uusia tekniikoita. Niistä menetelmistä, jotka eivät soveltuneet vallitseviin olosuhteisiin, luovuttiin kuitenkin hyvin pian. Toisaalta taas talonpojat omaksuivat kartanoista ne uudistukset, jotka olivat käyttökelpoisia ja lisäsivät tuottavuutta.⁸⁹ Entä lisääntykö raudan käyttö työvälineissä, lannoitettiin ja ojitetttiin vainoita entistä ahkerammin ja raivattiin uusia peltoja ja niittyjä? Löytyykö siis Hämeen linnan maataloudesta niitä ekspansiotekijöitä, jotka nostivat tuottavuutta kruunun tiloilla Ruotsissa?

Pääluvuissa 4–6 käsitellään eri sektoreiden henkilökuntaa, työtehtäviä ja tuotantoa. Meillä ei ole keinoja vertailla 1500-luvulla linnassa eläneiden asuinoloja, terveydentilaa tai vaatetusta. Ruoankulutuksen tutkiminen on siis yksi harvoista keinoista arvioida primaarin, sekundaarin ja tertiäärin sektorin välisiä sosiaalisia eroja. Jokaisen Hämeen linnan henkilökuntaan kuuluneen asema määräsi sen, millaista ruokaa hänen oli lupa syödä. Ruokailu oli hierarkisesti hyvin kontrolloitua ja väärinkäytösten välttämiseksi oli linnan henkilökunta jaettu voutinpöydän ja palkollistenpöydän kesken. Pöytien kulutusta tarkkailtiin laatimalla viikottaisia luetteloita kulutetusta ruoasta ja pöydissä ruokailleista. Valitettavasti viikottainen ruoankulutusluettelo on Hämeen lin-

89 Myrdal – Söderberg 1991 s. 416.

nasta säilynyt vain vuodelta 1550.⁹⁰ Vuosilta 1548, 1559–1561 ovat käytettävissä viikottaisten listojen avulla tehdyt yhteenvedot koko vuoden ruoankulutuksesta.⁹¹ Karkeasti ottaen voidaan lähteä siitä oletuksesta, että tertiäärin ja sekundaarin sektorin henkilökunta ruokaili voudinpöydässä ja että palkollistenpöytään kuului primaarin sektorin väki. Lisäksi vuodelta 1559, jolta on käytettävissä sekä koko vuoden yhteenvedo ruoankulutuksesta että viikottaiset listat linnassa ruokailleista, on mahdollista jakaa väki tarkasti eri sektoreiden kesken ja tehdä tarkka laskelma kunkin sektorin kulutuksesta.

Ruoankulutusta arvioitaessa on laskettu, kuinka paljon yhden henkilön päivittäin kuluttama ruoka sisälsi energiaa. Laskelmissa on käytetty kilokaloreita, vaikka kilokalori energian mittayksikkönä onkin jo vanhentunut. Näin tulosten vertailu muiden tutkimusten esittämien kilokalorilaskelmien kanssa on mahdollisimman tarkkaa. Kilokalorilaskelmien avulla voi siis vertailla eri ryhmiin kuuluneiden työntekijöiden välisiä sosiaalisia eroja. Lisäksi ne antavat mahdollisuuden tarkastella, kuinka suuri osa linnan elintarvikekulutuksesta eli päivittäin käytetyistä kaloreista pystyttiin tuottamaan itse. On muistettava, että vaikka linnassa harjoitettiin monipuolista taloutta, ei sen oma tuotanto pystynyt tyydyttämään kaikkia tarpeita. Linna sai huomattavan osan tarvitsemistaan resursseista huoltoalueeltaan eli verotuloina Hämeen linnaläänin talonpojilta. Linnan taloudellista kanssakäymistä linnalääninsä ja koko muun valtakunnan kanssa käsitelläänkin kolmannessa pääluvussa ennen siirtymistä Hämeen linnan talouden lähempään tarkasteluun.

Tutkimuksessa on käytetty Hämeen linnan mittajärjestelmää. Työn lopussa on liite, jossa selostetaan Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä käytössä ollut mittajärjestelmä sekä sen suhde Tukholman mittoihin ja nykymittoihin.

2.3. Lähteet ja aikaisempi tutkimus

Linnan tiliaineisto

Kruunun tarve kehittää valtion taloutta ja parantaa tilojensa kontrollointimahdollisuuksia synnytti laajan ja teknisesti korkeatasoisen tiliaineiston. Voudintileiksi kutsutut tilit sisältävät linnaläänin kihla- ja voutikuntien ja keskuslinnan tilit. Suomen linnojen tilit ovat säilyneet lähes yhtenäisenä sarjana vuodesta 1539 (1539/1540) vuosisadan loppuun. Tutkimusajalta (1539–1570) Hämeen linnasta puuttuvat vain vuosien 1564, 1567 ja 1570 tilit. Ruotsin puolella yhtä hyvin kuin Suomen linnojen tilit ovat säilyneet vain Kalmarin linnan tilikirjat.⁹² Lisäksi Hämeen linnasta on aikaisemmilta vuosilta käytettävissä

90 Ruoankulutusluettelon ajoitus on epäselvä (1550 VA 3712: 1–74). Luettelon alussa kerrotaan luettelon sisältävän Hämeen linnan kulutuksen mikkelistä 1549 mikkeliin 1550. Kulustietojen vertailu ei kuitenkaan täsmää tilivuoden 1550 varsinaisen linnatilin kanssa. Sen sijaan kulustiedot täsmäävät tilivuoden 1549 tietojen kanssa (1549 VA 3709).

91 1548 VA 3700: 57–60; 1550 VA 3712: 1–74; 1559 VA 3868: 96–101; 1560 VA 3889: 64–67; 1561 VA 3907: 65–69.

tilivuosien 1529/1530 ja 1530/1531 tilikirjat.⁹³

Tämä runsas ja aikanaan moderni tiliaineisto antaa erinomaisen tilaisuuden perehtyä kruunun taloudenpitoon. Linnan tilien tarkoituksena oli toisaalta tehdä selkoa linnan tuloista eli omasta tuotannosta ja talonpoikien toimittamista veroparselleista ja toisaalta linnan menoista. Vaikka aineisto onkin hyvin numeerista, antaa se monia mahdollisuuksia perehtyä linnan taloudenpitoon. Tilieissä on tietoja kruunun työntekijöistä, heidän palkkauksestaan, toimikausistaan, asuinoloistaan ja ruokailustaan. Tilien avulla voi seurata linnan maanviljelyä, karjanhoitoa sekä maataloudessa käytettyjä työvälineitä ja -tapoja. Tutkittaessa 1500-luvun historiaa on veronkannon ulkopuolella syntyneitä lähdeaineistoa käytettävissä vähän. Tämän vuoksi kruunun linnojen ja kartanoiden tilikirjat ovatkin merkittävimpiä ja mielenkiintoisimpia ajanjaksolta säilyneitä lähdesarjoja. Ne tarjoavat monipuolisesti mahdollisuuksia tutkia 1500-luvun sosiaalishistoriaa ja maataloutta. Tutkimuskirjallisuudessa voutitilaineistoa ovat lähdekriittisesti tarkastelleet muun muassa ruotsalaiset tutkijat C. G. Styffe, Joh. A. Almquist, Birgitta Odén, Ingrid Hammarström ja Ulf Söderberg sekä suomalaisista Axel Grandell ja Pentti Renvall.

1540-luvun alkupuolella tilivuoden pituudeksi vakiintui kalenterivuosi. Sitä ennen tilivuoden pituus oli ollut hyvin sattumanvarainen vaihdellen esimerkiksi voutin toimikauden pituuden mukaan.⁹⁴ Esimerkiksi Hämeen linnan vuoden 1536 tili käsitti ajan vuoden 1536 Filippuksen ja Jaakobin päivästä (1. toukokuuta) vuoden 1537 kiirastorstaihin (29. maaliskuuta). Seuraavan vuoden tili sisälsi ajan vuoden 1537 kiirastorstaista vuoden 1538 kiirastortaihin (18. huhtikuuta).⁹⁵ Pian käytännössä huomattiin, että tilivuoden ja kalenterivuoden yhteensovittaminen oli keinotekoinen järjestelmä. Kalenterivuosi ei seurannut maatalouden vuosirytmää. Tilien tekijöille ja ennen kaikkea tarkastajille aiheutui vaikeuksia siitä, että syksyn sato kulutettiin kahden eri tilivuoden aikana.

Vuoden 1547 kamarisäädöksessä tilivuoden pituudeksi määrättiin aika mikkelistä mikkeliin (29. syyskuuta – 28. syyskuuta). Mikkeli, arkkienkeli Mikaelin muistopäivä, oli kansan työkalenterissa merkittävä päivä. Syksyn sadon tuli olla korjattuna mikkeliin mennessä ja palvelusväki uusi silloin palvelusopimuksensa isäntäväkensä kanssa tai etsi uuden työpaikan.⁹⁶ Kruunun tilivuosi vastasi nyt maatalouden työrytmää, jolloin tuotanto ja kulutus saatiin

92 Odén 1955 s. 89–90.

93 KA Strödda räkenskaper och handlingar tom 1630. Fogdarnas räkenskaper volym 1 sidor 31–74 och sidor 721–760. Ensimmäisen vuoden tili sisältää ajan Pyhän Jaakobin päivästä (1. toukokuuta) 1529 pääsiäiseen 1530. Seuraavan vuoden tili sisältää ajan Pyhän Jaakobin päivästä 1530 Pyhän Jaakobin päivään 1531.

94 Almquist 1917 s. 122, 129; Hämeen linnan vuoden 1542 tilin alussa selostetaan tilin käsittävän ajan 1. tammikuuta – 31. joulukuuta 1542 (1542 VA 3675: 57); Hammarström 1956 s. 288.

95 Arwidsson 1852 s. 354–358, 372–373.

96 Styffe 1856 s. 10–17; Almquist 1917 s. 130; Vilkuna AM 1996 s. 78; Tilivuoden alkamis- ja loppumispäivästä on tutkijoiden kesken ollut erimielisyyttä. Odénin mukaan tilivuosi käsitti ajan 30. 9.–29. 9. (Odén 1955 s. 68). Ulf Söderberg on Göran Dahlbäckin kanssa yhtä mieltä siitä, että tilivuosi sisälsi ajan 29.9.–28. 9. (Söderberg 1977 s. 10).

tilinpidossa paremmin vastaamaan toisiaan. Syksyllä korjattu sato kulutettiin kokonaisuudessaan alkavan tilivuoden aikana. Tilivuoden asettuessa kahden kalenterivuoden ajalle ajoitti jälkimmäinen kalenterivuosi tilivuoden. Esimerkiksi tilivuosi 1550 käsitti ajan 29. 9. 1549 – 28. 9. 1550.⁹⁷

Tilinpidon päätehtävänä oli linnan talouden kontrollointi ja tili alkaakin usein selostuksella, eräänlaisella yhdistelmällä, talouden päätehtävistä ja niiden tuottavuudesta tilivuoden aikana. Ensimmäisenä yhdistelmässä on yleensä maanviljely, jonka kohdalla latokartanoittain käytiin läpi kylvöt ja sadot. Samoin selostettiin niityt ja humalatarhat. Karjanhoidossa oli olennaista, kuinka paljon vuoden aikana oli tuotettu voita ja villaa. Varsinainen karjan määrä löytyy karjarekisteristä, jonka sijoitus tileissä vaihtelee. Kolmantena pääkohdana on usein kalastuksen tuotto, sillä kalalla oli tärkeä osuus päivittäisessä ruokapöydässä ja osa arvokalasta toimitettiin kuninkaalle. Viimeisenä mainitaan linnan omistuksessa olleet haat ja myllyt sekä tärkeimpien käsitöiden tuotto.

Hämeen linnan tulot muodostuivat omasta tuotannosta ja talonpojilta kerätyistä veroista. Keskiäikana ja 1500-luvun alkupuolella tilittivät koko Hämeen linnaläänin talonpojat veronsa linnaan. Linnanvouti vastasikin linnansa lisäksi myös läänin kolmen kihlakunnan, Hattulan, Sääksmäen ja Ylisen, tilinpidosta.⁹⁸ Kihlakuntien hallinnon itsenäistyttyä vuonna 1548 toimitettiin linnaan enää ne verotavarat, joita tarvittiin linnan väen ylläpidossa. Näiden toimitusten tilitykset antavat selkeän kuvan siitä, mitä maakunnasta kerättyjä verotavaroista linnan taloudessa tarvittiin. Ne paljastavat myös mahdollisen työnjaon linnan ja maakunnan välillä.

Hallintokulut olivat suurin menoerä, johon sisältyi henkilökunnan vuosipalkka rahana, kankaana ja täytenä ylöspitona. Muita tärkeitä menoja olivat linnan rakennuskulut ja tavaratoimitukset (*leffuereringen*) muihin linnoihin ja kartanoihin. Tavaratoimitusten organisointi kruunun keskuspaikkojen välillä oli luontaistaloutta palveleva järjestelmä, jossa tavara lähetettiin sitä eniten tarvitsevalle. Toimitusten suuntautuminen paljastaakin ne tahot, joiden kanssa linna oli taloudellisessa kanssakäymisessä. Tulo- ja menokohtien tarkka läpikäynti antaa runsaasti aineistoa linnan talouden tutkimiseen. Hallintokirjanpito oli 1500-luvulla erittäin korkeatasoista. Esimerkiksi rahatulot ja -menot olivat aina yhtäsuuret. Suurin ero kaksinkertaiseen kirjanpitoon verrattuna on siinä, ettei tuloja (*uppbörd*) ja menoja (*utgift*) asetettu rinnakkain vaan peräkkäin. Etelä- ja Keski-Euroopan kaupungeissa kauppiat käyttivät 1500-luvun puolivälissä jo kaksinkertaista kirjanpitoa, mutta Pohjois-Euroopan hansakaupungeissakin laadittiin tilikirjat vielä yksinkertaisella kirjanpidolla.⁹⁹

97 Jotta tilitietojen sijoittaminen kalenteriaikaan olisi vaivattomampaa on tämän tutkimuksen taulukoihin ja diagrammeihin vuoden 1546 jälkeen merkitty molemmat tilivuotteen sisältyneet kalenterivuodet. Rukiin kohdalla ruiskylvön ja siitä saadun sadon vertailu voi tuottaa vaikeuksia vuodesta 1546 alkaen, sillä ruis kylvettiin aina syksyllä. Esimerkiksi tilivuoden 1557 ruissato oli kylvetty syksyllä 1555 ja korjattu syksyllä 1556.

98 Viikuna AM 1996 s. 77.

99 Grandell 1944 s. 25, 37.

Hämeen linnalla oli käytössään koko linnaläänin päivätyöt. Käytännössä kaukaisempien pitäjien talonpojat korvasivat päivätyönsä rahana ja luontaisparselleina vain lähipitäjien rahvaan saapuessa päivätoihin linnalle. Tehdyt päivätyöt löytyvät voudintilin menokohdasta tilitettyinä samoin kuin muutkin parsellit. Kustaa Vaasan kaudella laadittiin erittäin yksityiskohtaisia päivätyöluetteloita, jotka antavat hyvän kuvan linnalla suoritetuista työtehtävistä. Jos käynnissä ei ollut merkittävää rakennusprojektia, käytettiin lähes kaikki päivätyöt maanviljelyn perustehtäviin. Tässä yhteydessä arvioidaan ennen kaikkea päivätoiden merkitystä linnan maataloudelle ja selvitetään niiden avulla viljelyksillä suoritettuja työtehtäviä.

Luontaistalouteen perustuvassa yhteiskunnassa myös palkanmaksu oli järjestettävä taloudellisen rakenteen mukaisesti. Tärkeimmät palkkausmuodot 1500-luvun puolivälissä olivat läänitykset, virat ja vuosipalkka. 1500-luvulla läänitettiin etenkin valtakunnan syrjäisimpiä alueita. Jokipii korostaa keskiajan ja uuden ajan läänityslaitoksen eroa. Ensimmäinen oli hallintojärjestelmä ja jälkimmäinen palkkausjärjestelmä, johon siirryttiin 1500-luvun kuluessa. Läänitys oli palkkio virkatoimesta, jossa onnistuminen vaikutti läänityksen suuruuteen. Kuninkaalla oli oikeus pienentää tai suurentaa läänitystä. Hän saattoi perua läänityksen kokonaan tai antaa sen toiselle. Perinnöllisiä läänitykset eivät olleet.¹⁰⁰

Kustaa Vaasan aikana aatelistosta alkoi muotoutua virkamiesluokka. Kuningas tarvitsi runsaasti uusia virkamiehiä ja vaativiin tehtäviin oli aatelistolla sivistystasonsa vuoksi etusija. 1500-luvun aatelistoraivaaja Jan Samuelson korostaa, että 1500-luku oli aateliston kohdalla sekä muutoksen että pysyvyyden aikaa. Suurin osa aatelistoraivaajista palveli kruunua keskiaikaiseen tapaan suorittamalla ratsupalvelua, mutta yhä useampi aatelmies hakeutui nyt kruunun palvelukseen valtiolliseen virkaan. Läänitykset olivat ensisijaisesti ylempien virkamiesluokan palkkausmuoto. 1500-luvun lopulla kruunu joutui rahavarojen puutteessa järjestämään myös aatellittomien voutien, kirjureiden ja sotilaiden palkkauksen samalla tavalla. Läänitykset olivat luontaistalouteen sopiva palkkausjärjestelmä, jolla syrjäseutujenkin verotuotto saatiin hyödynnettyä.¹⁰¹

Virka Tukholman kuninkaanlinnan lasku- tai verokamarissa takasi haltijalleen raha- ja kangaspalkan lisäksi asunnon, ruoan ja rehun hevosille.¹⁰² Hoviväelle, linnojen ja kartanoiden hallinto- ja palvelushenkilökunnalle maksettiin vuosipalkkaa. Samoin sitä nauttivat kruunun armeijan sotilaat. Vuosipalkkaan kuuluivat raha- ja kangaspalkka sekä vapaa ruokailu, joka oli palkan arvokkain osa. Vuosipalkka maksettiin yleensä jälkikäteen työpaikalla. Miehillä ja naisilla, jotka oli palkattu tiettyyn sesonkiluonteiseen työtehtävään, maksettiin päiväpalkkaa. Kruunun palkkausjärjestelmää paljon tutkinut Birgitta Odén korostaa, että kruunun ylimpien toimihenkilöiden ja virkamiesten keskuudessa eri palkkausmuodot eivät esiintyneet yksin. Esimerkiksi linnan-

100 Jokipii 1956 s. 19–20.

101 Jokipii 1956 s. 20; Kiuasmaa 1962 s. 469; Samuelson 1993 s. 261.

102 Odén 1955 s. 170–172.

vouti saattoi nauttia vuosipalkan lisäksi tuloja läänityksestä tai verohelpotuksista.¹⁰³ Vuosipalkan maksua varten laadituissa raha- ja kangaspalkkaluetteleissa Hämeen linnan väki jaettiin joko kahteen suureen ryhmään, palvelusmiehiin (*svenner*) ja palvelusväkeen (*legofolk*), tai sitten pienempiin alaryhmiin tehtävien mukaan: hovimiehet (*hovfolk*), ammattiväki (*ämbetsfolk*), palvelusväki (*legofolk*) ja latokartanoiden henkilökunta (*ladugårds folk*). Luetteleissa mainitaan jokaisen palkansaajan nimi ja ammatti yhtä täydellisesti sukupuoleen tai tehtävään katsomatta.¹⁰⁴

Vuosina 1539–1551 Hämeen linnan väen palkanmaksusta huolehti linnanvouti ja palkkarahat otettiin linnan rahavaroista. Kangaspalkka pyrittiin maksamaan palvelusmiehille verkana ja palkollisille sarkana. Jos kangasta ei ollut saatavilla, korvattiin se kangasrahana. Verka toimitettiin Hämeen linnaan joko Tukholman linnan kangaskamarista tai se ostettiin Turusta. Vuodesta 1552 alkaen keskitettiin raha- ja kangaspalkan maksu kuninkaan verokamariin ja palkanmaksu eri puolilla valtakuntaa oli erityisten palkanmaksajien tehtävänä. Palkanmaksuluetteloiden laatiminen kuului tästä lähtien heille, joten vuoden 1552 jälkeen vuosipalkkaluetteleita tapaa harvoin linnojen tileissä. 1550- ja 1560-lukujen vuosipalkkaluetteleita on kuitenkin säilynyt Tukholmassa Kammararkivetin sarjassa Finska cameralia ja vuosisadan lopun palkkaluettelot löytyvät jälleen linnojen omista tileistä.¹⁰⁵ Linnan palkollisten vuosipalkkaan kuului rahan ja kankaan lisäksi kenkiä yhdestä kuuteen paria. Myös annetuista kengistä laadittiin henkilöluettelot. Näissä on mielenkiintoista se, että ne lisäävät linnan palkollisten määrää. Raha- ja kangaspalkkaa saaneiden lisäksi kenkäpalkkaluetteleissa on henkilöitä, jotka saivat palkkseen ainoastaan muutaman kenkäparin. Tavallisesti he olivat renkejä tai piikoja, jotka työskentelivät linnassa osan vuotta sesonkiluonteisissa tehtävissä.¹⁰⁶

Luotettavimmat tiedot Hämeen linnan vakituisten henkilökunnan määrästä ja tehtävistä saa vuosipalkan maksua varten laadittujen luetteloiden lisäksi henkilöluetteleista, joiden avulla valvottiin linnassa ruokailleen väen määrää. Linnan henkilökunnalla, kruunun asioissa liikkuneilla virkamiehillä, sotaväellä ja vieraillevilla käsityöläisillä oli oikeus vapaaseen ruokailuun linnassa, joten ruokailu oli suuri menoerä. Voudin tuli valvoa sitä teettämällä viikottaisia luetteleita ruokailuun osallistuneista ja heidän kuluttamansa ruoan määrästä.

Tileissä on oma ruokailuterminologiansa. Kun käytettiin termiä *förtäring*, tarkoitettiin ruokailua linnan tiloissa. Ruokailun tuli tapahtua yhteisissä tiloissa, jotta väärinkäytöksiltä olisi välttytty. Näin pyrittiin estämään ulkopuolisten osallistuminen ruokailuun. Oli myös kiellettyä käydä noutamassa ruoka pöydästä ja nauttia se omalla makuusijallaan. Kun tilitettiin ruokailutiedot henkilöistä, jotka eivät oikeudestaan huolimatta voineet siihen linnassa osallistua, käytettiin termiä *utspisning*. Hämeen linnassa tämä koski linnan kalas-

103 Odén 1955 s. 180–182, 196.

104 Vilkuna AM 1996 s. 86–87.

105 Vilkuna AM 1996 s. 87.

106 Vilkuna AM 1996 s. 89.

Fouistens och Suenarues fortärning til 106 personer	
fastt brett ost stättvandt	1 #
hockt brett	12 #
nött tvän	4 #
hockt färr	1 #
Gäls	1 #
korffnar	1 #
Smör	1 #
Saltgrön oall	1 #
Widd	1 #
brann	1 #
Mattstuck	10 #
Wörin	1 #
Äfvelit brod	1 #
Spenn brod	1 #
frugte oall	1 #
Smör oall	2 #
Spenn oall	3 #
Lagoffolkes och Staldregiarues fortärning til 19 personer	
Gäls	1 #
korffnar	1 #
Mattstuck	1 #
Spenn brod	1 #
Smör oall	1 #
Spenn oall	1 #

Kuva 2: Lokakuun alkupuolella vuonna 1549 Hämeen linnan voudin ja soiniens (svennien) pöydässä ruokaili 106 henkeä. Palvelusväen ja tallipoikien ruokailuun osallistui 49 henkeä. Kirjurit seurasivat jatkuvasti kuninka monta tynnyriä leipää, olutta ja makkaraa väen ruokailussa kului. Ruoankulutustolistojen pituuden ja sisällön vertailu paljastaa, että ruoan määrä ja laatu erotti yläluokan palkollisista. Liharuokana palvelusväki söi pelkästään syltystä ja makkaraa. Voudinpöydässä oli tarjolla makkaraa, syltystä, naudankieliä, savustettua naudan- ja lampaanlihaa sekä vastateurastettua naudanlihaa. 1550 VA 3712: 1v.

tamoiden työntekijöitä ja kruunun asioilla matkustavia.¹⁰⁷

Koska linnan työntekijöiden sosiaalinen asema vaikutti aterioiden sisältöön, oli ruokailu jaettu voudinpöytään ja palkollistenpöytään.¹⁰⁸ Voudinpöydässä ruokailivat vouti ja muu ylempi virkakunta, voudinmiehet, asemiehet ja ammattiväki. Väkimäärä voudinpöydässä saattoi nousta hyvinkin suureksi, sillä linnan vierailijat korkearvoisesta kuninkaan lähetistä kiertelevään läkkisepään, osallistuivat ruokailuun voudinpöydässä. Keski-Euroopan renessanssi-hoveissa yläluokka oli hylännyt keskiaikaiset tavat yhteisestä ruokailusta aiempi arvoisten kanssa ja vetäytynyt ruokailemaan omiin kamareihinsa.¹⁰⁹ 1500-luvun puolivälissä Hämeen maaseudulla oli vielä täysin mahdollista, että linnanherra ruokaili samassa pöydässä vierailevan käsityöläisen kanssa. Viimeisimpien uutisten kuuleminen oli varmasti linnanherralta mieleen. Palkollistenpöydässä ateriansa nauttivat linnan palkolliset ja latokartanoiden väki.

107 Vilkuna AM 1996 s. 89–90. Muutamina vuosina myös latokartanoiden henkilökunnan ruokailu tilitettiin kohdassa *utspisning*.

108 Käsitettä pöytä pohditaan enemmän luvussa 5.2.

109 Burke 1983 s. 271–272.

Latokartanoiden väki asui vakituisesti latokartanoissa, joten he eivät saapuneet ruokailemaan päälinnaan.

Lähes jokaisesta Hämeen linnan tilistä löytyy laskelma voudinpöydässä ja palvelusväenpöydässä vuoden eli 52 viikon aikana ruokailleen väen yhteismäärästä. Luvut ovat keskiarvoja, jotka on saatu laskemalla yhteen viikottain ruokailleen väen määrä ja jakamalla summa 52:lla.¹¹⁰ Näiden laskelmien perustana ovat olleet viikottain laaditut henkilöluettelot, jotka Hämeen linnasta ovat säilyneet vuosilta 1559, 1560 ja 1562.¹¹¹ Henkilöluettelot on jaettu voudin- ja palkollistenpöytänsä ja niihin on kirjattu ammattiryhmittäin jokainen linnassa viikon aikana ruokaillut. Ruokailuun osallistuneiden henkilöiden luettelo antaa parhaimman kuvan linnan väen kokonaismäärästä, sillä vakituisen henkilökunnan lisäksi siihen kirjattiin myös vieraat seurueineen sekä kihlakunnanvoutien ja sotilaiden oleskelu linnassa.

Kuten ruokailleista tehtiin myös kulutetun ruoan määrästä viikottain luetteloita, joiden avulla seurattiin ruoan kokonaiskulutusta ja laskettiin keskimääräinen kulutus henkeä kohti vuodessa. Viikottainen kulutusluettelo on Hämeen linnasta käytettävissä vain vuodelta 1550, mutta yhteenvetoja koko vuoden kulutuksesta on onneksi säilynyt useammalta vuodelta.¹¹² Viikottaisen luettelon avulla on mahdollista seurata, kuinka vuodenaikojen rytmi ja juhlat vaikuttivat linnan ruokailuun. Kruunun teettämät ruoankulutustuettelot ovat myös lähes ainoita lähdesarjoja, joiden avulla pääsee kiinni vanhempien vuosisatojen elintason. Ruotsalaiset tutkijat, kuten Heckscher, Boethius, Utterström ja Morell, ovat käyttäneet luetteloita hyväkseen sosiaalishistoriallisissa tutkimuksissaan.¹¹³ Luetteloiden käyttöön liittyy kuitenkin ongelmia, kuten vanhojen mittayksiköiden muuttaminen nykymitoiksi.¹¹⁴ Ruotsissa ruoankulutustuetteloiden ympärillä onkin käyty lähdekriittistä keskustelua, joka on otettava huomioon luetteloita käytettäessä.

Aikaisempi tutkimus

Ensimmäisenä Kustaa Vaasan ajan runsasta lähdemateriaalia hyödynsi aivan uudella tavalla Hans Forssell.¹¹⁵ Hän osoitti, että kruunun taloudenpito kartanoissaan oli monipuolista suurmaataloutta. Tiloilla harjoitettiin maanviljelyä, karjanhoitoa, metsätaloutta, kalastusta ja myös jonkin verran jatkojalostusta. Forssell käsitteli tutkimuksissaan myös valtion hallintoa, kaupankäyntiä, rahataloutta ja hintojen kehitystä. Hän laati tutkimuksiinsa erittäin tarkat taulukot, joilla on yhä suuri lähdearvo.

110 Tilinpidossa vuoteen on aina laskettu tasan 52 viikkoa.

111 Vilkuna AM 1996 s. 90–91.

112 Vilkuna AM 996 s. 90–91. Yhteenveto koko vuoden ruoankulutuksesta Hämeen linnassa on tutkimusaikana käytettävissä vuosilta 1548 (VA 3700: 57–60), 1550 (VA 3712: 1–74), 1559 (VA 3868: 96–101), 1560 (VA 3889: 64–67) ja 1561 (VA 3907: 65–69).

113 Heckscher 1935; Utterström 1978; Morell 1986.

114 Vilkuna AM 1996 s. 92–97. Artikkelin sisältyy katsaus Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä käytettyyn mittajärjestelmään.

115 Forssell 1869 ja 1875; Forssell 1884.

Ruotsalainen taloushistorioitsija Eli F. Heckscher on vaikuttanut paljon käsityksiin 1500-luvun taloudesta. Hänen Ruotsin taloushistoriaa käsittelevän teossarjansa ensimmäisen osan¹¹⁶ otsikko ”Keskiaikaisen taloudenpidon organisointi” kuvaa hyvin hänen näkemystään 1500-luvun taloudesta. Heckscherin mielestä Kustaa Vaasan suurin saavutus oli organisoida keskiaikainen luontaistalous palvelemaan keskusjohtoisen valtakunnan tarpeita.¹¹⁷ Heckscher korostaa Kustaa Vaasan henkilökohtaisen panoksen merkitystä hallinnon ja talouden kehityksessä ja hän uskaltautuu kutsumaan Kustaa Vaasan aikaa 1500-luvun kultaisiksi vuosikymmeniksi, jolloin väestö sai vapaasti nauttia vuodentulosta kokematta sotia tai muita menetyksiä. Tällöin väestöllä oli ravitsemustaso, joka saavutettiin uudelleen vasta 1800-luvulla.¹¹⁸

Heckscherin käsitystä 1500-luvun taloudesta on pohtinut Johan Söderberg, jonka mielestä Heckscher näki 1500-luvun yhteiskunnan keskiaikaisen talouden jatkumona. Vaasa-aika rauhoitti poliittiset olosuhteet. Tällöin vanha taloudenpito pystyi jatkumaan vakaissa oloissa, joissa keskiaikaisen talouden piirteet pääsivät selvästi esille. Tietyissä mielessä voisi siis sanoa, että 1500-luvun talous edusti paremmin keskiaikaa kuin itse keskiaika. Heckscher myöntää, että esimerkiksi vuorityö kehittyi ja asutus laajeni. Sen sijaan maatalouden tuotannossa tai tekniikassa ei tapahtunut merkittäviä muutoksia.¹¹⁹

Heckscheriläisen näkemyksen mukaan tehtynä työnä voi pitää Ingvar Anderssonin tutkimusta Kustaa Vaasasta ja hänen talouspolitiikastaan. Andersson painottaa Kustaa Vaasan henkilökohtaisten luonteenpiirteiden merkitystä valtion talouspoliittisissa päätöksissä ja hänen mukaansa kuninkaan käyttämillä keinoilla oli esikuvansa keskiajan talouselämässä.¹²⁰ Esimerkiksi Kustaa Vaasan usein antamien tavaroiden vientikieltojen taustalla on nähty kuninkaan niin kutsuttu tavararakkaus. Luontaistalouden lapsena kuningas turvasi valtion talouden runsaisiin varastoittoihin eikä niinkään täysinäisiin rahakirstuihin.¹²¹

Vuonna 1944 julkaistussa artikkelissaan Erik Lönnroth kritisoi Heckscherin käsitystä luontaistalouden dominanssista 1500-luvun alkupuolella. Hän korostaa muidenkin tekijöiden kuin kuninkaan henkilökohtaisen panoksen merkitystä hallinnon ja talouden kehityksessä.¹²² Erityisesti Ingrid Hammarström haluaa väitöskirjassaan (1956) muuttaa forsellilaista ja heckscheriläistä näkemystä Kustaa Vaasan kaudesta yhtenäisten piirteiden hallitsemana aikana. Hammarström on osoittanut, että Kustaa Vaasan kauden alkuaikoina talouspolitiikan linja oli aivan toinen kuin kuninkaan hallituskauden kahtena viimeisenä vuosikymmenenä: ensin valtio tarvitsi rahatuloja ja myöhemmin tehostettiin luontaisverojen hyödyntämistä. Kuninkaan päätöksiin vaikutti ratkaisevasti kulloinenkin tilanne ja ajankohtaiset poliittiset voimasuhteet.¹²³

116 Heckscher 1935.

117 Heckscher 1935 s. 81.

118 Heckscher 1944 s. 87–88.

119 Söderberg 1988, s. 5; Myrdal – Söderberg 1991 s. 107.

120 Andersson 1943 s. 185 ja 217.

121 Andersson 1943 s. 195–199 ja 203.

122 Lönnroth 1944 s. 141–150.

Myös Odénin mielestä Kustaa Vaasa peri keskiaikaisen talousjärjestelmän. Kuninkaan oli kuitenkin vähitellen muutettava sen keskeisiä rakennelmia, jotta hän pystyi ratkaisemaan armeijan rahoittamisen ja luontaisverojen välisen ongelman.¹²⁴

Uudelleen 1500-luvun pariin palattiin Ruotsissa 1970-luvun lopulla hieman uudenaikaisesta näkökulmasta. Aikaisemmin tutkimuskohteena oli koko valtion talous. Nyt tarkasteluun valittiin yksi tai useampia suurtalouksia, joiden yksityiskohtaisella läpikäymisellä pyrittiin selvittämään talouteen vaikuttaneet tekijät. Lars Arne Norborgin vuonna 1958 julkaistua väitöskirjaa voi pitää esikuvana näille töille. Norborg käsittelee keskiajan kirkon taloutta Vadstenan luostarin taloudenhoidon näkökulmasta.¹²⁵

Teoksessa Gustav I:s arv ovh eget i Uppland (1977) Ulf Söderbergin tutkimuskohteena on kruunun Uplannissa olleen maaomaisuuden lisäksi Örbyn kuninkaankartanon talous.¹²⁶ Hän käsittelee kartanon työvoiman määrää ja kokoonpanoa, oman tuotannon ja toimitusten osuutta kartanon huollossa ja myös kartanon rakennuksia kertomassa kartanon funktiosta. Lopuksi hän pohtii, pystyikö kartano tuottamaan voittoa. Ing-Marie Munktell on tutkinut säterikartanoita keskiajan ja uuden ajan vaihteessa asuinpaikkana, hallintokeskuksena ja suurtaloutena.¹²⁷ Ylhäisaatelin suurtilat 1500-luvun puolivälissä ovat olleet Olle Fermiin mielenkiinnon kohteena. Ferm on selvittänyt, kuinka rälssi hoiti tilojaan, käytti hyväkseen tilojen tuoton ja kasvatti tilakokonaisuuksiaan perinnöillä, vaihdoilla ja maakaupoilla.¹²⁸

Uudessa ruotsalaisessa hallintohistorian tutkimuksessa on kiinnitetty paljon huomiota suurvalta-ajan hallintoon. Koska Sven A. Nilssonin koulukunnan tutkimusprojektit käsittelevät myös suurvalta-ajan sotilaallisen ja taloudellisen perustan luomista, on niillä annettavaa 1500-luvun tutkimukselle. Jo Kustaa Vaasan aikana Ruotsi oli matkalla kohti sotilasvaltiota, jossa yhä suurempi osa yhteiskunnan voimavaroista valjastettiin valtion käyttöön. Tällä oli vaikutuksensa aikakauden hallintoon ja talouteen.¹²⁹ Eljas Orrman korostaa, että periaatteessa Nilssonin koulukunnan kysymyksen asettelussa on kyse samasta asiasta kuin Pentti Renvallilla hänen 1500-luvun tutkimuksissaan. Myös Renvall kiinnitti huomiota niihin realistisiin mahdollisuuksiin, joita hallinnolla oli saavuttaa sille asetetut tavoitteet ja siihen ajatusmaailmaan, joka asetti reunaehdonsa hallinnon tehostamisyrityksille.¹³⁰

Linnoja ja erityisesti linnataloutta käsitteleviä tutkimuksia on Suomessa tehty vähän. Vuonna 1917 Julius Ailio julkaisi Hämeen linnan esi- ja rakennushistorian.¹³¹ Ailio keskittyi Hämeen linnan perustamis- ja rakentamisvaiheisiin

123 Hammarström 1956 s. 465–467.

124 Odén 1967 s. 4–5.

125 Nordborg 1958.

126 Söderberg 1977.

127 Munktell 1982.

128 Ferm 1990.

129 Nilsson 1989 ja Nilsson 1990. Nilssonin johdolla on toteutettu projekti "Krigsmakt och samhälle i 1500-talets Sverige".

130 Orrman 1994, s. 317–322.

muun muassa vertailevan linnatutkimuksen avulla. Teoksensa lopussa hän esittelee myös linnan aseistusta, kalustoa sekä henkilökuntaa. C. J. Gardberg on selvittänyt väitöskirjassaan Turun linnan vaiheita etenkin rakennus- ja taidehistoriallisesta näkökulmasta. Gardberg on myös kirjoittanut yleisesityksen Suomen keskiaikaisista linnoista ja lisäksi hän on käsitellyt vähemmän tutkitujen keskiaikaisten maalinnojen ajoitusta ja suhdetta kivilinnoihin. Knut Drake'n rakennushistoriallinen tutkimus Hämeen linnasta "Die Burg Hämeenlinna im Mittelalter" ilmestyi vuonna 1968. Sen jälkeen Drake on palannut linna-problematiikkaan monissa kirjoituksissaan. Turun ja Raaseporin linnoja käsittelevien artikkelien lisäksi hän on pohtinut yleisemmin Ruotsin valtakunnan linnojen asemaa keskiajalla.¹³² Olavinlinnasta vuonna 1973 ilmestynyt Helge Pohjolan-Pirhosen kirjoittama monografia ei ole pelkästään esittely yhdestä linnasta, vaan linnan vaiheet on sidottu ajan yleiseen poliittiseen kehitykseen. Viimeisin Suomessa ilmestynyt linnatutkimus on Lena Törnblomin *Kastelholm, en nyckel till Sverige* (1996).¹³³ Kastelholmassa on tehty usean vuoden ajan arkeologisia ja rakennushistoriallisia tutkimuksia. Törnblom haluaa työllään, joka käsittelee Kastelhoman sotilaallista ja poliittista merkitystä vuosina 1470 - 1523, täydentää ja tukea Kastelholman aikaisempien tutkimusten tuloksia. Tutkiessaan myöhäiskeskiajan taloutta Törnblom on käyttänyt hyväkseen 1500-luvun voutintilaineistoa.

Tämän vuosisadan alkuvuosikymmeninä suomalaiset historian tutkijat käsitelivät monissa kirjoituksissaan kruunun taloudenpitoa 1500-luvulla: Ilmari Salonen kirjoitti Sairialan kartanosta, J. M. Salenius Hämeen linnasta, Halvdan Ström Korsholman kuninkaankartanosta ja Gunvor Kerkkonen Helsingin kuninkaankartanosta. Aulis Oja on kirjoittanut Maarian ja Kaarinan historioidensa laajasti Turun linnan latokartanoista Isosta latokartanosta, Ruissalosta, Lausteesta ja Vähä-Heikkilästä. Näissä töissä tutkimuskohteeksi on valittu yksi talous, jonka sisällä on tarkasteltu ennen kaikkea maanviljelyä ja karjanhoitoa. Mauno Jokipii on käsitellyt Kokemäen kartanoa pääosin rakentamisen näkökulmasta.¹³⁴ Laajemmin talouteen vaikuttaneita tekijöitä ei ole kuitenkaan missään lähdeyhteyttä pohtimaan. Perusteellisimmin yhden kartanon taloudesta on kirjoittanut August Ramsay Espoon pitäjänhistoriassaan.¹³⁵ Espoon kartanon tilikirjoja hyväksikäyttäen Ramsay on tutkinut kartanon henkilökuntaa, rakennuksia ja irtaimistoa sekä tehnyt maatalouden tuotannosta ja kuluista hyvin käyttökelpoisia laskelmia.

Vaikka Suomen hallinto oli sidottu emämään hallintoon, siinä oli myös omia erityispiirteitään. Näitä on selvitetty etenkin Väinö Voionmaan, Pentti Renvallin ja Kyösti Kiuasmaan hallintohistoriallisissa tutkimuksissa. Käsillä olevalle työlle on erityisen tärkeä ollut Voionmaan tutkimus keskiajan ja

131 -Ailio 1917.

132 Gardberg 1959, 1993 ja 1994; Drake 1968, 1991, 1993 ja 1996.

133 Pohjolan-Pirhonen 1973; Törnblom 1996.

134 Salonen 1915; Salenius 1923; Kerkkonen 1939; Ström Hark 39; Oja 1944 ja 1946; Jokipii 1973.

135 Ramsay 1924.

1500-luvun verotuksesta, sillä alueelliset erityispiirteet muokkasivat verotuksen rakennetta.¹³⁶ Merkittäviä ovat myös Varsinais-Suomen, Satakunnan ja Hämeen maakuntahistoriat sekä kyseisten alueiden paikallishistoriat, joissa muun problematiikan ohella on myös käsitelty kunkin alueen kruunun linnojen ja kartanoiden taloudenpitoa 1500-luvulla. Maakuntahistoriat ovat antaneet tarvittavaa vertailumateriaalia, jotta taloudenpito Hämeen linnassa voitaisiin sijoittaa omalle paikalleen linnojen ja kartanoiden joukossa. Seppo Suvanto on Hämeen keskiajan asiantuntija ja hänen viimeisin työnsä ”Yksilö myöhäis-keskiajan talonpoikaisyhteiskunnassa”¹³⁷ on antanut arvokasta aineistoa Hämeen linnan ja sen ympäristön välisen kanssakäymisen selvittämiseen.

136 Voionmaa 1912 ja 1933; Renvall 1934, 1939, 1949 ja 1962; Kiuasmaa 1962.

137 Suvanto 1995.

■ 3. Hämeen linna talouskeskuksena

3.1. Tukialueena linnalääni

Linnalääniksi kutsuttiin linnan hallinnon alaisuudessa ollutta aluetta, jonka tehtävänä oli turvata linnan ja sen miehistön ylläpito. On oletettavaa, että linnalääni muodostui Hämeen linnan ympärille pian linnan perustamisen jälkeen. Varhaisvaiheessa on vaikea sanoa mitään täsmällistä linnan ja sen ympäristön suhteesta ja linnaläänin laajuudesta. Ilmeisesti linnaläänin perustana oli muinainen Hämeen maakunta.¹ Keskiajan kuluessa Hämeen linnalääni vähitellen muotoutui käsittämään Hattulan, Sääksmäen ja Ylisen kihlakunnat. Kustaa Vaasan karjakartanoprojekti 1500-luvun puolivälissä toi muutoksia keskiaikaiseen hallintojokoon. Silloinen Hämeen linnan vouti Jöns Brun sai tehtäväkseen yhdistää Hämeessä kaksi kirkkopitäjää kartanovoutikunniksi ja hankkia niiden johtoon sopivat voudit.² Osoittaa huonoa paikallistuntemusta ehdottaa kirkkopitäjiä kartanovoutikuntien perustaksi, sillä Hämeessä hallinnollinen jako ja veronkanto oli jo 1300-luvun lopulta perustunut hallintopitäjiin.³ Käytännössä Sääksmäen kihlakunta ja Ylisen kihlakunta jaettiin kolme hallintopitäjää käsittäviin kartanovoutikuntiin. Sääksmäen kihlakunnasta muodostettiin Sääksmäen ja Mustialan voutikunnat. Ylisen kihlakunta jaettiin Hauhon voutikuntaan, Hollolan voutikuntaan ja Ylisen voutikuntaan. Kruunun vaatima taloudellinen ja hallinnollinen keskus perustettiin Mustialan, Hauhon ja Hollolan voutikuntiin.

Karjakartanoille asetettuja tavoitteita ei suurista odotuksista huolimatta pystytty toteuttamaan. Kustaa Vaasan kuoleman jälkeen Hollolan kartanoa, Hauhon voutikunnan keskusta Sairialan kartanoa ja Mustialan kartanoa odotti sama kohtalo kuin lähes kaikkia muitakin karjakartanoprojektin aikana perustettuja kruununtiloja. Vuonna 1561 annettiin linnanvouti Jöns Brunille määräys lakkauttaa Hämeen karjakartanot. Mustiala ja Sairiala läänitettiin Klaus Kristerinpoika Hornille ja Hollolan kartano oli Hollolan kihlakunnan voudin asuinpaikkana aina vuoteen 1572.⁴ Vuodesta 1563 alkaen Hattulan ja Sääksmäen kihlakuntiin kuuluivat lähes samat pitäjät kuin ennen karjakartanokeilua ja entinen Ylisen kihlakunta oli jaettu Hollolan kihlakuntaan sekä Hauhon ja Ylisen kihlakuntaan. Liitteessä 1 on esitetty Hämeen linnaläänin hal-

1 Renvall 1934 s. 143–144; Fritz 1973 s. 35–36, 130–131.

2 Gustaf I:s registratur XXV 1555 1907, s. 489–490.

3 Blomstedt 1960 s. 57–58.

4 Jutikkala 1957 s. 260–261; Blomstedt 1960 s. 60–61; Suvanto 1985 s. 768; 1563 VA 3973: 102.

linnallinen jako vuosina 1539–1570 ja hallintopitäjät, jotka kihla- ja voutikuntiin kuuluivat. Selvyyden vuoksi käytetään tässä tutkimuksessa ja sen liitteissä vain nimityksiä Hattulan, Sääksmäen ja Ylisen kihlakunta. Muutokset hallintojaossa on kuitenkin huomioitu.

Linnaa ympäröinyt linnalääni oli elintärkeä tukialue linnalle. Sen hallinto olikin organisoitava niin, että läänin voimavaroja voitiin hyödyntää mahdollisimman tehokkaasti. Kun ruotsalaiset olivat saaneet Hämeen maakunnan valvontaansa, aloittivat he välittömästi veronkeruun organisoinnin kruunun ja linnan väen ylläpitoa varten. Näitä keskiaikaisia veroja kutsuttiin kinkereiksi ja niistä kehittyi kaksi päämuotoa:

- 1) linnakinkerä eli muonitukset, jotka tuotiin linnaan siellä käytettäväksi ja
- 2) ruokaruotsi eli matkaverot, joilla maakunnassa kulkevia kuninkaan edustajia ruokittiin.⁵

Koko Suomessa maksettiin keskiajalla linnakinkerä eli kuninkaankinkerä, joka oli ensimmäisiä valloittajan keräämiä varsinaisia kruununveroja. Kinkerin tarkoituksena oli kuninkaan ja hänen väkensä ylläpitäminen ja siksi vero toimitettiin linnaan. Osa tavaroista lähetettiin edelleen kuninkaalle Ruotsiin. Melkoinen osa kului kuitenkin paikallisesti linnan väen, ratsujen ja karjan ylläpitoon. Linnakinkeräin sisältyi kaksi ryhmää: 1) varsinaiset ruoka- ja rehutavarat ja 2) elävä karja. Koska kinkeriveroa pystyi yleensä suorittamaan vain useampi talo yhdessä, oli verotavaroiden toimittaminen linnaan jätetty useammasta talosta kootun verokunnan ja sen veronkantomiehen, Hämeessä neljänneskuntamiehen, huoleksi.⁶

Keskiajalla koettiin hankalaksi koota kaikki verotavarat linnaan. Ongelma oli ratkaistu käytännöllisesti lähettämällä osa linnan miehistöstä maakuntaan nauttimaan ruokaruotsia. Miehet tulivat ruokituiksi neljänneskuntamiesten taloissa. Talleissa oli talonpojilta koottua heinää ja kauraa linnan ratsuja varten. Väinö Voionmaa on kuvaillut Hämeen ruokaruotsia ja sen nauttimista seuraavasti:⁷

”Vuositain syys- ja talvikäräjän jälkeen läksi linnan miehistö maanvoutien johdolla pienempinä joukkoina läänin verokuntiin kiertomatkalle, jonka tarkoituksena oli sakkujen kokoamisen ohella hankkia ylläpito miehille ja hevosille muutamina talvikuukausina. Tätä varten suorittivat veronalaiset kulloinkin neljännesmiehelle, jonka luona kestitys tapahtui, tavallisen kinkerin tapaan kokoonpannun kestitysveron. Tämä tapa hävisi uuden ajan alussa, jolloin kruunu järjesti väkensä ja hevostensa ylläpidon osittain uudelle kannalle. Sen johdosta tuli vanha ruokaruotsi neljänneskuntamiehen verona maksettavaksi linnaan yhdessä vanhan linnakinkerin kanssa.”

Ruokaruotsimatkat lakkasivat 1530-luvun alussa. Toki linnan väki kiersi edelleen maakunnassa kärjäkierroksilla. Hämeen linnaläänin tilikirjoissa vuodesta 1539 alkaen koko neljännesmiehen vero ja sen mukana ruokaruotsi oli

5 Voionmaa 1912 s. 247.

6 Voionmaa 1912 s. 265–266.

7 Voionmaa 1912 s. 272.

kruunulle kannettava vero, joka toimitettiin suoraan linnaan. Uuden ajan alussa Hämeen linnaan kannetun neljänneskuntaveron muodostivat juuri keskiaikainen kuninkaankinkerä, ruokaruotsi sekä erilaiset vaihto-, lahja-, rakennus- ja tarveaineverot. Voionmaa on pystynyt vanhimman säilyneen voudintilaineiston avulla selvittämään linnaan tuodun kuninkaankinkerin ja maakunnassa nautitun ruokaruotsin sisällön keskiajalla.⁸

Hämeessä kuninkaankinkerinä (*skatte*) linnaan maksettiin veroheiniä yksi kuorma koululta⁹ ja sen lisäksi neljänneskunnittain:

Olkia	3 kupoa olkia
Humalia	2 leiviskää (Lounais-Hämeessä 8)
Suolakalaa	1 tynnyri
Munia	100 kpl
Kanoja	6 kpl

Neljänneskunnissa verojen maksuperusteena käytettiin koukkulukua. Kyntöneuvon käyttäminen verotusyksikön nimenä on yleismaailmallinen tapa. Suomessa tämä maailmanlaajuinen veroyksikkö esiintyi vain suomenkielisillä alueilla, etupäässä Varsinais-Suomessa ja Hämeessä. Ilmeisesti koukku oli käytössä jo ennen ruotsalaisten valloituksia. Koukkuverotuksen alkuperää on viimeksi pohtinut Kauko Pirinen vuonna 1987 julkaistussa artikkelissaan. Vuonna 1334 aatra eli koukku mainitaan Hämeessä sekä kirkon että kruunun verotuksen perusteena ja sellainen asema sillä oli vielä 1500-luvullakin. Suomessa koukku ei verotusyksikkönä koskaan merkinnyt varsinaista kyntöön käytettyä työkalua vaan veronalaista maata. Yksi koukku oli alunperin täystila. Vähitellen alkuperäiset koukuntilat osittuivat sukujakojen ja uudisasutuksen kautta. Kun uusia tiloja syntyi, alkoi verokirjoihin ilmestyä osakoukkuja. 1500-luvun alkupuolella Hämeessä oli runsaasti 1/12 koukun taloja. Koukun kokoon vaikuttivat eri kylissä eri perusteet, joten koukun koko vaihteli kylien välillä. Huomioon ei otettu pelkästään viljellyn maan suuruutta. Koukun määrään vaikuttivat myös talon käytössä olleet kalavedet sekä kaskeamis- ja karjanhoitomahdollisuudet.¹⁰

Kokonaiseksi kuninkaankinkeriksi edellä esitetyt verokappaleet olivat liian vähäpätöiset. Loput kuninkaankinkeriin kuuluneet verotavarat sekä lisäksi ruokaruotsiin kuuluneet verot Voionmaa löysi uuden ajan alussa linnaan maksettusta neljännesmiehenverosta (*bolmansranta*), joka oli neljänneskuntaveron runko:¹¹

8 Voionmaa 1912 s. 259–261.

9 Koukkulukujen perusteet eri pitäjissä saattoivat vaihdella. Peltoalan lisäksi koukkulukuuun vaikuttivat kalavedet, kasket, niityt ja karjan määrä (Luukko 1957 s. 431–434, 447–448; Suvanto 1995 s. 141).

10 Voionmaa 1912 s.65, 190, 195, 198, 199; Luukko 1957 s. 415, 431–434, 447–448; Pirinen 1987; Suvanto 1995 s. 141.

11 Voionmaa 1912 s. 260–261.

Heiniä	1 kuorma koululta
Olkia	3 kupoa koululta
Ruista	5 pannia
Ohraa	10 pannia
Kauraa	10 pannia
Voita	1 leiviskä
Humalia	2 – 4 leiviskää
Kaloja	1 reki
Talia	1 leiviskä (tai 200 kynttilää)
Lehmiä	2 kpl
Lampaita	6 kpl

Nimismiehenvero oli nimismiehelle suoritettu kestitysvero, jotta hän olisi pysynyt järjestämään talossaan käräjät ja huolehtimaan käräjätuomarin, voudin ja heidän miestensäkestityksestä. Vero oli Hämeessä pitäjittäin sovittu ja koukuttain maksettava. Uuden ajan alussa nimismiehenveroakin ryhdyttiin kantamaan Hämeen linnaan ja se katsottiin kruunun pysyväksi tuloksi. Nimismiehelle verosta määrättiin kuitenkin edelleen maksettavaksi tarkka osuus. Jos hän ei kuluttanut kaikkea tätä käräjäkestityksiin, oli ylijäämä toimitettava linnaan kulutettavaksi tai edelleen myytäväksi.¹²

Hämeen nimismiehenveron sisältö oli seuraavanlainen Kustaa Vaasan hallituskauden loppupuolella:¹³

Koukulta:

ruista	1/2 – 3 pannia
maltaita	1/2 – 4 1/2 pannia
kauraa	1/2 – 4 1/2 pannia
humalia	3 – 18 naulaa
lihaa	1 leiviskä
heiniä	1 talvikuorma
kynttilöitä	30 – 40 kpl
Jouselta:	
käräjäkaloja	3 naulaa
Savulta:	
olkia	1 kupu

Jo ennen kuin nimismiehenvero muuttui kokonaan kruunulle maksettavaksi veroksi oli osa verosta lakattu kuluttamasta käräjillä ja ruvettu kantamaan linnaan, koska sitä ei voitu käydä paikanpäällä nauttimassa. Tähän linnan osaan nimismiehenverosta kuului:¹⁴

12 Ensimmäisen kerran kirjattu linnan tilikirjoihin vuonna 1540 (1540 VA 3670: 47–48); Voionmaa 1912 s. 342–346; Vuonna 1541 linnaan lähetettiin 17 naudanruhoa, joita ei oltu kulutettu käräjäkestityksiin (1541 VA 3671: 110).

13 Voionmaa 1912 s. 341–342. Maksutavoissa oli paikallisia eroavaisuuksia. Esimerkiksi käräjäkalaa ei maksettu niistä pitäjistä, joissa kalastuksella ei ollut taloudellista merkitystä.

14 Voionmaa 1912 s. 344–345.

	pitäjältä	neljänneskunnalta
lehmii (yösijalehmiä)	(2 -) 4	(1/2 -) 1
lampaita (yösijalampaita)	(4 -) 8	(1 -) 2
kauroja (kärjäjäkauroja)	4 puntaa	1 punta
rahaa (yösijarahaa)	10 - 12 mk	2 1/2 - 3 mk

Vanhimpien voudintilien kielenkäytössä näkyvät vielä aikaisemmin neljänneskuntamiesten ja nimismiesten kestityksiä varten keräämät veroparsellit, jotka nyt siis kuljetettiin suoraan linnaan. Vuonna 1541 linnaan toimitetusta tynnyrikalasta 37 tynnyriä oli verokalaa (*skatta*) eli vanhaa kuninkaankinkeriä ja 35 tynnyriä oli neljännesmiehenkalaa (*bolmands*). Samana vuonna linnaan toimitetun karjan joukossa oli 142 neljännesmiehenlehmää, 450 neljännesmiehenlammasta, 7 kärjälehmää ja 32 kärjälammas.¹⁵ Vähitellen vanhat, keskiaikaiset nimitykset verotavaroille jäivät pois käytöstä.

Edellä on kuvattu Voionmaan esittämät keskiaikaiset veroperusteet, joita uuden ajan alussa edelleen käytettiin koottaessa verotavaroita linnaan. Tällöin tuotanto-olot ja toisaalta linnan tarpeet olivat sen verran muuttuneet keskiajan olosuhteista, ettei kaikkia edellä mainittuja verotavaroita joka vuosi maksettu sellaisenaan linnaan. Tarpeen mukaan niitä vaihdettiin maksettavaksi joko muina tavaraerinä tai rahana. Verottajalle oli tärkeintä, että hän pystyi hyödyntämään kunkin tavaraerän mahdollisimman hyvin.¹⁶ On muistettava, että talonpoikien verotilojen lisäksi Hämeessä oli myös rälssin verovapaita lamputitiloja. Rälssin osuus Hämeessä ei kuitenkaan ollut niin merkittävä, että kruunun verotulojen menetyksistä olisi ollut huomattava. Vuonna 1565 Sääksmäen kihlakunnan kaikista tiloista 2,2 % oli rälssin lamputitiloja. Koko maassa rälssin tiloja oli keskimäärin enemmän kuin Sääksmäen kihlakunnassa: vuonna 1560 kaikista Suomen tiloista rälssin tiloja oli 2,9 %.¹⁷

Talonpoikien maksamat verot kertovat, mitä tavaraeriä linnan taloudessa tarvittiin. Toisaalta toimitusten alueellinen jakautuminen paljastaa talonpoikien tuotannon suuntautumisen ja mahdollisen alueellisen erikoistumisen eri puolilla Hämettä. Vaikka Hämeen kihlakunnat olivat hallinnollisia tarpeita varten luotuja alueita, muodosti jokainen kihlakunta myös oman talousmaantieteellisen kokonaisuutensa. Liitteessä 2 on esitetty vuosina 1548–1570 Hämeen linnaläänistä Hämeen linnaan toimitetut elintarvikkeet. Elintarvikkeiden kohdalla on kiinnitetty huomiota toimituskertojen määriin, toimituserien suuruuteen ja toimitusten jakautumiseen Hattulan, Sääksmäen ja Ylisen kihlakunnan kesken. Tarkastelu on aloitettu vuodesta 1548. Tällöin kihlakuntien hallinto itsenäistyi ja linnaan toimitettiin enää ne verotavarat, joita todella käytettiin linnan omassa taloudessa. Kihlakuntien ja linnan hallinnon erottaminen Hämeessä toisistaan ei ollut mikään yksittäinen ilmiö. Muuallakin valtakunnassa Kustaa Vaasa teki radikaaleja uudistuksia erottamalla linnan ja sen tu-

15 1541 VA 3671: 105, 107 ja 115.

16 Voionmaa 1912 s. 265–266.

17 Suvanto 1995 s. 84; Kaukiainen 1980 s. 129.

kialueen hallinnon toisistaan, minkä jälkeen linnoihin toimitettiin enää tärkeimmät tavaraerät.¹⁸

	Hattulan kk	Sääksmäen kk	Ylisen kk	Yht. %
Ohra	42,5	31,5	26,0	100,0
Mallas	27,0	43,0	30,0	100,0
Humala	54,0	34,0	12,0	100,0
Voi	58,0	28,0	14,0	100,0
Puntaliha	43,0	36,0	21,0	100,0
Kinkku	31,0	42,0	27,0	100,0
Silava	30,0	49,0	21,0	100,0
Linnut	2,0	29,0	69,0	100,0
Jänikset	1,0	61,0	38,0	100,0
Hauet	-	20,0	80,0	100,0
Lahnat	-	-	100,0	100,0
Ruokakala	-	26,0	74,0	100,0
Tynnyrikala	-	58,0	42,0	100,0
Tuorekala	30,0	55,0	15,0	100,0

Asetelma 1: Liitteen 2 perusteella on asetelmaan koottu tiedot siitä, kuinka monta prosenttia Hämeen linnaa toimitetuista elintarvikkeista tuli Hattulan, Sääksmäen ja Ylisen kihlakunnasta (kk). Rukiin sekä herneiden ja papujen toimituksia ei ole huomioitu niiden vähäisyyden takia.

Hattulan kihlakunta oli varsinaista Sydän-Hämettä, jossa maataloudella ja kiinteällä asutuksella oli kaikkein pisimmät perinteet ja talous perustui maanviljelyyn ja karjanhoitoon. Metsästyksellä ja kalastuksella ei enää myöhäiskeskiajalla ja 1500-luvulla ollut alueelle taloudellista merkitystä. Myös Sääksmäen kihlakunta oli tärkeää maanviljelyseutua. Olivathan Hämeen laajimmat viljelykset juuri Vanajan reitin varrella.¹⁹ Sääksmäen kihlakunnan alueella oli kuitenkin myös suuria, kalaisia järviä ja alueeseen kuului erämaita Pohjois-Hämeessä, joten eränkäynnillä oli merkitystä taloudelle. Ylisen kihlakunta oli kuitenkin vielä 1500-luvun puolivälissä Hämeen varsinaista eränkäyntialuetta. Mitä kauemmaksi pohjoiseen ja itään linnasta käytiin sitä pienemmiksi pellot kävivät²⁰ ja metsien sekä vesien antimilla oli tärkeä sija talonpojan taloudessa.

Hämeen kolmen kihlakunnan taloudellisen pohjan erilaisuus näkyy myös verotoimituksissa. Merkittävin osa maanviljelyn ja karjatalouden tuotteista tuli linnaan Hattulan ja Sääksmäen kihlakunnista. Metsästyksen tai kalastuksen

18 Lundkvist 1960 s. 274; Kihlakuntien toimitustietoja on verrattu Hämeen linnan oman tilinpidon kanssa, mistä käy selville, että toimitukset todella käytettiin linnan omassa taloudessa; Sääksmäen kihlakunnasta linnaan suuntautuneista toimituksista on myös kirjoittanut Martti Pänkäläinen Suomen historian laudatur-työssään (1968 s. 53–54).

19 Luukko 1957 s. 434.

20 Luukko 1957 s. 434.

tuotteita ei toimitettu lainkaan Hattulan kihlakunnasta lukuunottamatta tuorekalaa, jota säilyvyyden takia tuotiin eniten linnan lähipitäjistä. Tuorekalaa toimitettiin kuitenkin niin pieniä määriä, ettei sillä ollut suurta merkitystä linnan ruokataloudelle. Linnut ja jänikset pyydettiin Sääksmäen ja Ylisen kihlakuntien erämaissa. Kalastuksen kannalta merkittävimpiä seutuja olivat Ylisen kihlakunnan talonpoikien erämaajärvet ja kalaisat lähijärvet, joista pyydettiin suurin osa linnassa syödystä kalasta. Vain tynnyreihin suolattua pikkukalaa toimitettiin Sääksmäen kihlakunnasta suurempia määriä kuin Ylisestä kihlakunnasta, josta pitkien matkojen takaa linnaan kuljetettiin tavallisesti kevyttä kuivakalaa.

Maakunnasta kerättyjen verotulojen lisäksi talonpoikien suorittamilla päivätöillä oli tärkeä merkitys Hämeen linnan taloudelle. Uuden ajan alussa tehtiin kultakin jouselta vuoden aikana kolme päivätyötä linnaan.²¹ Jousella tarkoitettiin metsästyskykyistä miestä, jolla oli voimaa virittä jousi ja mennä metsälle. Hämeessä jousiveroa oli rajoitettu niin, että sitä maksoivat talolliset, heidän poikansa ja vävynsä. Rengit olivat veron ulkopuolella. Käytössä oli myös ikäraja, joten 15 vuotta täytettyään oli talollisen poika velvollinen tekemään vuodessa kolme päivätyötä linnaan.²² Päivätyöt voitiin lunastaa luontaisparselina tai rahana, mitä oikeutta käyttivätkin kaukaisempien pitäjien asukkaat.²³ Pitäjien velvollisuuksiin kuului huolehtia päälinnan katoista, kehämuurin varustuksista, latokartanoiden rakennuksista ja laidunaitauksista. Tässä yhteydessä kruunua ei kiinnostanut, tekivätkö pitäjäläiset työn vuorotellen vai palkkasivatko he työmiehen.²⁴ Pääasia oli, että työ tuli tehtyä. Jos linnassa aloitettiin suuri rakennusprojekti, määrättiin koko maakunta sitä toteuttamaan. Joka puolelta Hämettä kuljetettiin maitse ja vesitse raskaita harmaakivikuormia, tukkeja, parruja ja lautoja linnan rakennustyömaalle.²⁵

Esivalta ja hämäläiset

Hämeen rahvaan oli aikanaan toimitettava verot linnaan, osallistuttava rakennustöihin, saavuttava keväisin kyntötöihin ja korjattava sato syksyisin. Käslyn käydessä oli lähdettävä kuljettamaan kruunun tavarakuormaa Turkuun tai kyydittävä Hämeeseen saapunutta virkamiestä tai kärjäväkeä.²⁶ Sota-aika tiesi aina ylimääräisiä veroja. Härkätien ja Ylisen Viipurintien varrella asuneet odottivat pelolla ohi marssivia nihtijoukkoja. Sotilasosastoja ratsuineen sijoitettiin linnaleiriin ympäri maakuntaa. Kuinka hämäläiset suhtautuivat esivaltaan 1500-luvulla? Suorittivatko he velvollisuutensa mukisematta silloinkin, kun tunsivat kärsivänsä vääryyttä? Blomstedt on laskenut, että Sääksmäen

21 1540 VA 3670: 19v, 33, 44v.

22 Voionmaa 1912 s. 78–79.

23 Pitäjittäin laaditut päivätyöluettelot esimerkiksi 1542 VA 3676: 85v ja 1543 VA 3678: 108–108v.

24 1539 VA 3668: 149, 150;

25 Esimerkiksi tykkitornin rakentaminen vuonna 1559 (1559 VA 3868: 64v - 67).

26 Voionmaa 1912 s. 225.

kihlakunnan käräjillä käsiteltiin 742 tapausta vuosina 1552–1555. Näistä kolmasosassa (32.9 %) oli kyse veroniskuroinnista. 1500-luvun puolivälissä talonpoikien ja kruunun välillä oli pitkälinen kiista heinäverosta. Varsinkin 1550-luvun lopulla talonpojat jättivät heinäveron maksamatta, koska he katsoivat kruunun muuttavan vanhaa sovittua tapaa vastoin talonpoikien oikeustajua.²⁷ Kruunun verosaatavien varastaminen oli vakava rikos, jonka tekijää voitiin nimittää kruununvarkaaksi. Silti isännät saattoivat yrittää akanoiden sekoittamista veroviljaan tai linnan kirjanpitoon yritettiin kirjauttaa olemattomia päivätöitä. Keväällä 1559 Jaakko Pietarinpoika Kalvolasta jäi kiinni linnan tarkoitetun kalkkikiven varastamisesta. Käräjillä hänelle määrättiin raipparangaistus ja toinen korva leikattiin irti varkaan merkiksi.²⁸

Kuten Suvanto on Sääksmäen kihlakunta-tutkimuksissaan osoittanut, kertovat käräjien sakkotuomiot hämäläisistä, jotka eivät aina kuuliaisesti toimitaneet verokuormia linnaan. Tarvittaessa he uskaltautuivat vastustamaan linnanheraa ja hänen joukkojaan. Varsinaisesta kapinoinnista ei missään vaiheessa kuitenkaan ollut kysymys. Tilanne oli jatkuvasti esivallan hallussa, mutta kruunun edustajia kohtaan ei tunnettu yletöntä kunnioitustakaan. Juho Sipinpoika Toijalasta oli lyönyt linnankirjuri Simon Nilssonin hevosta niin pahoin, että hevonen oli vakavasti vahingoittunut. Käräjillä Juho Sipinpojalle määrättiin kolmen markan sakkotuomio.²⁹ Hattulan kesäkäräjillä käsiteltiin pekotalaisen Matti Knuutinpojan ja linnanhera Erik Spåran palvelijan välistä tappelu. Matti Knuutinpoika sai maksettavakseen kuuden markan sakon lyömästään lihashaavasta.³⁰ Erkki Pietarinpoika Kalvolasta kieltäytyi luovuttamasta kyytihevosta linnanhera Erik Spåralle ja olipa hän vielä soittanut tälle suutakin. Mälkiäisissä käytiin ilmeisesti koko kylän voimalla voudinpalvelija Lasse Kockin kimppuun, sillä koko kylälle langetettiin 60 markan yhteissakko neljästä haavasta ja 12 mustelmasta. Sääksmäkeläiset eivät lähteneet mukisematta kuljettamaan kalkkikiviä Viipurin linnan työmaalle. Seurauksena oli sakkotuomio kapinanpoikasen yllyttäjälle Pentti Antinpojalle.³¹ Useampana vuonna käräjillä annettiin sakkoja muutamalle talolliselle tai koko pitäjälle, koska veroheinät tai polttopuut olivat jääneet toimittamatta linnaan tai linnan rakennukset olivat edelleen korjaamatta.³²

Pieni kahinointi linnaan majoitettujen sotilaiden ja hämäläisten välillä oli tavallista. Kruunun palvelijan tappo oli sen sijaan harvinaisuus. Kruunun palvelijoilla oli lupa kantaa pistoasetta, joka oli rahvaalta kielletty. Kruunun miehet olivat siis hyvin suojattuja talonpoikien vihanpurkauksilta.³³ Linnan asemiehiin kuulunut Anders Livländer³⁴ ei ollut pidetty mies rahvaan keskuudes-

27 Blomstedt 1960 s. 195; Suvanto 1995 s. 312–315. Kiistasta lisää kappaleessa 4.4.

28 Suvanto 1995 s. 325–326.

29 1548 VA 3704: 81. Suvanto 1995 s. 316.

30 1564 VA 3979: 33.

31 Suvanto 1995 s. 317, 321, 323.

32 Esimerkiksi 1549 VA 3716: 57–58; 1565 VA 3995: 46.

33 Suvanto 1995 s. 325.

34 Vilkuna AM 1989 s. 42.

sa. Saarioisten talvikäräjillä vuonna 1548 joutui Birgitta Niilontytär maksamaan sakkoja Andersin solvauksesta ja vuoden kuluttua Olavi Olavinpoika Toijalasta oli syytettyä saman miehen herjauksesta. Tilanne Andersin ja toijalalaisten välillä oli kiristynyt lisää, sillä vuoden 1550 syyskäräjillä isäntä Antti Matinpoika Toijalasta tuomittiin kuolemaan Anders Livländerin taposta. Ajan oikeuskäytännön mukaan kuolemantuomio oli yleensä sovitettavissa sakolla. Tällä kertaa ei kuitenkaan armoa tunnettu, koska kyseessä oli kruunun miehen tappo.³⁵

Kanssakäyminen linnan ja hämäläisten välillä ei suinkaan rajoittunut kruunun vaatimien velvollisuuksien täyttämiseen. Linna oli seudun suurin työnantaja, joka vakinaisten työpaikkojen lisäksi tarjosi ympäristön käsityöläisille mahdollisuuksia lisäansioihin. Esimerkiksi Järviöisten kylässä asunut Niilo parkitsija kävi tarvittaessa käsittelemässä nahkoja linnalla.³⁶ Linna ja talonpojat kävivät myös keskenään kauppaa. Saaliseläinten nahkojen myynti kruunulle ei välttämättä ollut aina mieluista, sillä kruunulle kuului etuosto-oikeus. Komeista hirvennahoista olisi voinut saada markkinoilla paremman hinnan kuin mitä kruunu tarjosi.³⁷ Useampana vuonna linnalle hankittiin uusia kalastusveneitä, tervaa ja myllynkiviä. Joinakin vuosina ostojen joukossa oli myös lautoja, tukkeja, maitopyttyjä, vateja ja lautasia.³⁸ Voi hyvinkin olettaa, että tämän tyyppiset hankinnat tehtiin paikallisilla markkinoilla eikä veneitä tai myllynkiviä lähdetty kuljettamaan kauempaa linnaan. Linna siis tuki ammatillisesti harjoitettua käsityötä. Esimerkiksi myllynkivien valmistus saattoi jo 1500-luvulla olla kehittynyt myyntiä varten harjoitetuksi kotiteollisuudeksi.³⁹

Varsinkin 1540-luvulla Hämeen talonpojat kävivät usein ostamassa linnalta viljaa. Nälkä ja huoli toimeentulosta pakottivat vuonna 1545 kaiken kaikkiaan 150 talonpoikaa ostamaan kruunulta ruista, ohraa, kauraa ja maltaita.⁴⁰ Heikki Juhonpoika Pintiälästä, Heikki Olavinpoika Parolasta ja Matti Antinpoika Luolajasta olivat saapuneet hankkimaan ruista. Kaarina Juhontytär Luhtialasta, Heikki Niilonpoika Lopelta ja Esko Laurinpoika Miemälästä olivat ohranostajien joukossa. Matti Heikinpoika Viralasta, Jaakko Laurinpoika Leppäkoskelta ja Matti Ollinpoika Rehakasta tarvitsivat kauraa. Suurin osa viljan ostajista oli kotoisin linnan lähipitäjistä Mäskälästä, Lopelta, Kalvolasta, Janakalasta ja Lehijärveltä. Hätä oli kuitenkin ajanut talonpoikia liikkeelle aina

35 Suvanto 1995 s. 321, 325.

36 1545 VA 3687: 34.

37 Suvanto 1995 s. 339–340.

38 Esimerkiksi 1542 VA 3675: 50v, 64 - 64v; 1543 VA 3677: 84v - 85; 1546 VA 3691: 101 - 101v; 1554 VA 3764: 27.

39 Voionmaa 1911 s. 20.

40 1545 VA 3683: 117–122. Talonpojat ostivat ruista 76 pannia (1 mk / panni), ohraa 156 pannia (1 mk / panni), mallasta 91,5 pannia ja kauraa 340,5 pannia (3 äyriä / panni); Tässä tapauksessa on todellakin kyse viljan ostamisesta eikä lainaamisesta. Luettelossa (*spanmolledt som bleff soldt wedt Tauasthuss*) on mainittu jokaisen ostajan nimi, ammatti, kotikylä ja rahasumma, jonka hän viljasta maksoi. Vuodelta 1565 on maininta, että talonpojat lainasivat (*utlänt*) viljaa (1565 VA 3991: 26 - 27v). Vuodelta 1572 on luettelo kymmenestä lehijärveläisestä talonpojasta, jotka toukokuun 15. lainasivat (*utläntt*) kauraa ja aikoivat maksaa lainansa syksyllä takaisin (1572 VA 4088: 1).

Sysmästä ja Asikkalasta asti.

Katovuodet olivat koetelleet rahvasta jo jonkin aikaa ja tulisivat koettelemaan lisää, sillä vuosi 1546 merkittiin muistiin neljäntenä peräkkäisenä katovuotena. Vuonna 1543 linnan kirjuri merkitsi muistiin kuinka "linnan luona myytiin viljaa köyhille talonpojille ja köyhälle kansalle".⁴¹ Kruunua kadot eivät koetelleet yhtä pahoin kuin rahvasta. Linnan pelloilta koottiin kohtalaiset sadot⁴² ja talonpojilta kerättyjen verojen avulla voitiin ylläpitää viljavarastoja. Linnan vilja-aitat olivat katovuosina turvana ympäristölleen. Vuonna 1545 viljanostajien joukossa oli myös linnanvouti Isak Nilsson, joka osti viljaa annettavaksi köyhälle naiselle. Uskonpuhdistuksen jälkeen kirkon mahdollisuudet harjoittaa köyhänapua olivatkin pienentyneet ja vastuuta kaikkein köyhimmistä oli siirtynyt myös kruunulle. Vuosittain linnasta annettiin jokunen kappi viljaa sokeille, köyhille ja kerjäläisille.⁴³ Pyhä Pentti ja Pyhä Juho (ilmeisesti lempinimiä) saivat vuonna 1540 yhteensä 14 kyynärää (noin 840 cm) säkkikangasta vaatekankaaksi ja vuonna 1545 fatabuurista lahjoitettiin 6 kyynärää (360 cm) säkkikangasta eräälle kerjäläiselle Jumalan nimeen.⁴⁴

3. 2. Taloudelliset yhteydet muuhun valtakuntaan

Hämeen linna oli jatkuvasti taloudellisessa kanssakäymisessä linnalääninsä kanssa. Lisäksi linna ja linnalääni osallistuivat kruunun linnojen ja kartanoiden välisiin luontaisverokuljetuksiin, joten ne kuuluivat myös valtakunnalliseen talousorganisaatioon. Kustaa Vaasan ensimmäisinä hallitusvuosina sisäpoliittinen tilanne oli vielä epävakaa, joten merkittävä osa verotuloista oli jätettävä paikallisiin keskuksiin ylläpitämään suuria varuskuntia. Tilanne rauhoittui 1520-luvun lopulla ja toimitukset Tukholmaan kasvoivat. Jo 1520- ja 1530-lukujen taitteessa pystyttiin Hämeen linnasta lähettämään Tukholmaan suuret määrät viljaa, lihaa ja kalaa.⁴⁵

Tutkittaessa, minne päin valtakuntaa Hämeen linnasta ja linnaläänistä olivat vilkkaimmat taloudelliset yhteydet, käytettävissämme on kaksi päälähdettä: tiedot 1500-luvun maanteistä ja vesiteistä sekä Hämeen linnan ja sen kihlakuntien tilikirjoissa olevat maininnat tavaratoimituksista eri puolille valtakuntaa. Hallinnollisten tekijöiden ohella taloudelliset tarpeet vaikuttivat ratkaisevasti kulkureittien syntymiseen. Maantieteelliset olosuhteet puolestaan määräisivät kulkureitin ja kuljetavan valinnan: oliko tarjolla käyttökelpoinen vesitie vai turvaututtiinko mahdollisimman helppokulkuiseen maantiehen. Tarve kanssakäymiseen muokkasi keskuspaikkojen välisiä yhteyksiä, joita luonnonolosuhteet vahvistivat tai heikensivät. Kulkuväylien täytyi olla käyttökelpoi-

41 1543 VA 3677: 76v - 78v; Suvanto 1995 s. 95.

42 Vertaa liite 19.

43 1544 VA 3687:6v; 1555 VA 3778:4 - 4v; 1559 VA 3868:21; 1560 VA 3889:8.

44 1540 VA 3670:85v; 1545 VA 3687:32.

45 Hammarström 1956 s. 228, 235, 237, 240.

sia, sillä lastina oli tavallisesti viljaa, maltaita, kalaa, lihaa, nahkoja, voita tai rakennusmateriaaleja. Pientä tai vajaata kuormaa ei edes kannattanut lähteä kuljettamaan pitkien matkojen taakse. Varmasti hyödynnettiin talviteitä, jäätyneitä järven selkiä ja jokia. Nämä reitit eivät kuitenkaan riittäneet kaikkiin tarpeisiin.

Jaakko Masonen on selvittänyt väitöskirjassaan keskiaikaiset yhteydet Vanajan Hämeestä Kokemäenjoen laaksoon, Turun seudulle sekä Suomenlahden rannikolle. Hämeen linnaa voi pitää sisämaan maaliikenteen keskuksena, sillä keskiaikaisista valtateistä, jotka yhdistivät hallintokeskuksina toimineet linnat toisiinsa, Hämeen linnan kautta kuljivat:⁴⁶

- Ylinen Viipurintien: Hämeen linnasta Hollolan tai Lapveden (tai Nastolan ja Anjalan) kautta Viipuriin
- Hämäläisten eli Hämeen Härkätie, Suuri Turuntie: Hämeen linnasta Turkuun
- Suuri Savontie: Hämeen linnasta Suursavon kautta Olavinlinnaan
- Kyrönkankaan tie: Hämeestä Pirkkalan ja Kyrönkankaan kautta Korsholmaan

Lisäksi linnasta pääsi maanteitse Pirkkalan ja Kyrönkankaan kautta Kokemäenjoen suuhun. Etelään johtavista teistä ei ole mainintoja keskiajan ja 1500-luvun lähteissä. Perinteisesti on kuitenkin oletettu, että jo keskiajalla linnasta johti n. k. Meritie Lopen ja Vihdin kautta Karjaalle ja n. k. Hämeentie Vanajanjoen suulle. Lisäksi Hämeessä oli runsaasti paikallisteitä, joita pitkin kuljettiin kirkkoon, myllylle tai naapurikylään.⁴⁷ Tärkeimpien teiden linjaus Hämeen linnan ympäristössä 1500-luvulla on hahmoteltu karttaan 2.

Varsinais-Suomen ja Hämeen välillä ei ole suoraa vesireittiä, joten maantie on ollut lyhin mahdollinen kulkuväylä näiden kahden maakunnan välillä. Jaakko Masosen mukaan viimeistään 800-luvulta alkaen Härkätie oli tärkein reitti lähdeittäessä Hämeestä Varsinais-Suomeen. Markus Hiekkänen on esittänyt, että Härkätie raivattiin isoksi kulkuväyläksi vasta 1200-luvulla, jolloin veroparsellikuljetukset Turkuun ja Tukholmaan vaativat käyttökelpoista tietä.⁴⁸ Vanhimpien 1600-luvulta säilyneiden karttojen mukaan Härkätie sivuutti Hämeen linnaa lähestyttäessä Rengon kirkon ja kaarsi Alajärven luoteispuolelle (kartta 2). Tie ei johtanut linnalle, vaan siitä noin 2 kilometriä pohjoiseen sijainneelle vanhimmalle tunnetulle Vanajaveden sillalle. Nykyään tällä paikalla on Helsinki-Tampere-radan silta. Tästä Härkätie jatkui itään Ylisenä Viipurintienä.⁴⁹ Varsinais-Suomen puoleisessa päässä Härkätie päättyi Turun keskustaana. 1600-luvun karttamateriaalin mukaan tie siis Hämeessä ohitti sen keskiaikaisen hallinnollisen ja taloudellisen keskuksen. Myös Rengon, Tammen ja Someron kirkkot jäivät tiestä syrjään.⁵⁰

46 Masonen 1989 s. 11 ja 12. Tiet on nimetty, kuten Masonen on ne esittänyt, nykyisin tutkimuskirjallisuudessa vakiintuneine nimityksineen.

47 Masonen 1989 s. 12, 18, 125.

48 Masonen 1989 s. 12, 195; Hiekkänen 1993 s. 39.

49 Masonen 1989 s. 50; Vanajan yli johtanut silta siirrettiin vuonna 1741 linnan ja nykyään Varikonniemeksi kutsutun niemen väliseen salmeen (Lindevqvist 1926 s. 387–388).

50 Masonen 1989 s. 52 ja 55.

Jaakko Teitin vuosina 1555–1556 laatimaan n. k. valitusluetteloon sisältyy vanhin kirjattu Härkätien linjaus. Tämän avulla Masonen on osoittanut, että keskiaikainen Härkätie kulki Rengon kirkon kautta Alajärven kaakkoispuolitse päätyen Hämeen linnan luo eikä Vanajaveden yli johtaneelle vanhimmalle tunnetulle siltapaikalle. Keskiaikana linna siis sijaitsi Härkätien päätepisteessä.⁵¹ Aikaisintaan 1500-luvun lopussa Härkätie linjattiin kiertämään pitempää, mutta maastollisesti helppokulkuisempaa reittiä Alajärven luoteispuolitse. Ilmeisesti tämä merkitsi myös sitä, että Vanajaveden linnan pohjoispuolella ylittävä silta oli valmistunut. Uskonpuhdistuksen jälkeen Rengon kirkolla ei enää ollut merkitystä pyhiinvaelluspaikkana. Myös linna oli menetännyt 1500-1600-lukujen taitteessa hallinnollista, taloudellista ja sotilaallista merkitystään. Vuonna 1639 perustettu Hämeenlinnan kaupunki ei noussut merkittäväksi taloudelliseksi keskuksiksi. Tie saattoi rauhassa ohittaa linnan ja kaupungin sen kupeessa.⁵²

Vaikka Vanajan Häme kuuluu Kokemäenjoen vesistöön, eivät hämäläiset ainakaan viikinkiajalta lähtien ole voineet käyttää laajemmassa kaupankäynnissä Kokemäenjokea meritienään. Joen koskisuus vaikeutti suurien tavaramäärien kuljettamista, joten maantiet olivat vesiteitä merkittävämpiä kauppareittejä Hämeestä Satakunnan suuntaan. Sisämaan liikenteessä Kokemäenjoen vesistöllä on toki ollut tärkeä asema.⁵³ Härkätien kaltaista valtatieä ei ollut 1500-luvulla käytettävissä Hämeestä Suomenlahden rannikolle. Sinne ei myöskään johtanut käyttökelpoista vesitietä, sillä Salpausselkä katkaisee vesireitit Hämeen ja Uudenmaan välillä.⁵⁴ Kauppatavaroiden kuljettaminen Uudenmaan perkaamattomia jokia pitkin vaati lukuisia purkauksia ja uudelleen lastauksia. Veneet ja tavarat oli kannettava maitse koski- ja kannaspaikkojen ohi. Talvella jäätyneet maantiet ja jokiuomat olivat huomattavasti helppokulkuisempia kuin kesäkelillä. Talvikuljetukset olisivat kuitenkin edellyttäneet tavaroiden varastoimista rannikolle odottamaan sulan veden aikaa ja laivojen saapumista. Masosen mukaan Vanajan Hämeellä ei ollutkaan vesiteihin perustuvia kaupallisia yhteyksiä Uudenmaan rannikon kanssa. Sitä hän ei kiistä, etteikö Sydän-Hämeestä olisi keskiajalla johtanut maanteitä Suomenlahden rannikolle. Niiden taloudellinen merkitys ei kuitenkaan ollut suuri Salpausselän muodostaman luonnonesteen takia.⁵⁵

Tilikirjojen tiedot taloudellisesta kanssakäymisestä

Kuinka hyvin Hämeen linnan ja sen kihlakuntien tilikirjojen tiedot toimituksista tukevat edellä esitettyjä käsityksiä eri kulkuväylien käyttökelpoisuudesta ja taloudellisesta merkityksestä? Useimmiten tavarakuormat lähtivät Hämeen linnasta Härkätietä pitkin länteen. Toimitusten määränpäänä oli joko Turun

51 Masonen 1989 s. 64–65.

52 Masonen 1989 s. 66.

53 Suvanto 1973, s. 144–149; Masonen 1989 s. 82.

54 Masonen 1989 s. 81 ja 83.

55 Masonen 1989 s. 85, 86, 125.

linna, Turun markkinat tai sitten Turun satama välietappina matkalla Tukholmaan.⁵⁶ Kruunun verotavaroiden kuljetusmatkalle joutuneet talonpojat olivat Härkätiellä tuttu näky. Matkaa Hämeen linnasta Turun keskusta oli hieman yli 160 kilometriä, jonka talonpojat taittoivat kelistä ja kuormasta riippuen 4 - 6 päivässä.⁵⁷ Talvella talonpojat tekivät matkan reellä ja kesällä jalkaisin kuormahevosen vierellä kulkien. Mukaan oli lastattu tavallisesti ruokatavaraa kuten viljaa, maltaita, voita, talia, kuivattuja haukia, suolattuja lohia, savustettuja lampaanruhoja ja usein kyydissä oli myös nahkoja. Kotimatalla kuormassa saattoi olla suolatynnyreitä, rautaa tai englantilaista verkkakangasta Hämeen linnaan toimitettaviksi.⁵⁸ Aina talonpojat eivät lähteneet mielellään pitkälle ja vaivalloiselle Turun reissulle. Kesällä 1550 Pyhän Olavin päivänä pidetyillä käräjillä Portaan pitäjässä tuomittiin 15 savua kukin 3 markan sakkoihin, koska he eivät olleet suostuneet kuljettamaan kuninkaan nahkoja ja rasvoja Hämeen linnasta Turkuun.⁵⁹

Turussa kuormat purettiin Hämeen linnan omiin vilja-, nahka- ja ruoka-aitoihin (sijaitsivat Sillensgårdissa).⁶⁰ Turun kaupungissa riehui tulipalo vuonna 1546, jolloin myös osa linnan aitoista arvokkaine sisältöineen tuhoutui. Uusien aittojen rakentaminen entisten paikalle aloitettiin kuitenkin välittömästi.⁶¹ Aitoista huolehtivat linnan palkkaamat työmiehet, jotka myös myivät viljaa ja maltaita kaupungin markkinoilla.⁶² Linnan Turussa harjoittama viljakauppa oli vilkkaimmillaan 1540-luvulla. Esimerkiksi vuonna 1545 myytiin 1452 1/2 pannia maltaita, 1621 pannia kauraa ja 1750 1/2 pannia ruista.⁶³ Kaupan myöhempään hiljentymiseen oli varmasti useampia syitä. Seuraavalla vuosikymmenellä linnaan ei enää kertynyt niin huomattavia viljavarastoja, koska suurin osa veroeristä toimitettiin nyt kihlakunnista suoraa Tukholmaan. Toisaalta on mahdollista, että viljaa ei riittänyt entisen tapaan myytäväksi varusväen ylläpidon niellessä enemmän viljaa.

Laivojen lastaus Turun satamassa oli palkattujen työmiesten tehtävänä ja tavarakuljetuksista vastasivat osittain yksityiset laivurit.⁶⁴ Vuoden 1548 aikana

56 Seuraava esitys Hämeen linnan ja linnaläänin taloudellisesta kanssakäymisestä muun valtakunnan kanssa perustuu Hämeen linnan ja linnaläänin voutikuntien vuosien 1540–1570 tilikirjoista tehtyihin laskelmiin: monenako vuonna kyseisenä aikana linna ja voutikunnat olivat tekemisissä eri kaupunkien ja hallintokeskusten kanssa. Yksittäisten toimituskertojen määrää ei voi laskea, koska yleensä tileissä ilmoitetaan vain se, kuinka paljon vuoden aikana yhteensä lähetettiin tavaraa eri keskuksiin. Tätä esitystä taloudellisesta kanssakäymisestä voi pitää vasta suuntaa-antavana. Jos haluaisi perusteellisesti tarkastella linnan ja sen ympäristön taloudellista painoarvoa muille keskuksille, pitäisi arvioida myös toimitusten sisältöä. Sitä ei ole kuitenkaan tässä vaiheessa tehty; Vuosina 1540–1571 toimituksia Tukholmaan oli 20 vuonna, Turun markkinoille tai Turun linnaan suuntautuneita toimituksia oli 8 vuonna.

57 Masonen 1989 s. 61 ja 62.

58 Esimerkiksi 1543 VA 3677: 123v ja 1545 VA 3687: 38v; 1543 VA 3677: 85v - 86; 1562 VA 3937: 44v; 1563 VA 3962: 31; 1569 VA 4046: 22v - 23.

59 1550 VA 3727: 74v ja 1550 VA 3727a: 15v.

60 1543 VA 3677: 119–120; 1546 VA 3691:108v - 109; 1548 VA 3700:43v.

61 Renvall 1949 s. 32; 1546 VA 3691:102v - 131.

62 1541 VA 3671: 93; 1541 VA 3674: 104v; 1545 VA 3687: 6 - 9v; 1552 VA 3740: 24v - 25.

63 1545 VA 3687: 6 - 9v.

64 1540 VA 3670: 56v; 1543 VA 3677: 88; 1559 VA 3868: 17v.

toimitettiin Hämeen linnasta Tukholmaan tavanomaiset tavaraerät: 38 tynnyriä herneitä ja papuja, 566 leiviskää kuivattua pikkukalaa, 16 tynnyriä voita, 6 tynnyriä lohta, 720 leiviskää kapahaukea, 6 tynnyriä talia, 2 tynnyriä keittiörasvaa ja 63 kappaletta lautoja. Herneet, pavut, kuivattu pikkukala, tali, rasva ja kynttilät käytettiin Tukholman kuninkaanlinnan ylläpitoon. Lohi, kapahauki ja voi olivat sen sijaan arvokasta kauppatavaraa kansainvälisillä markkinoilla. Muutamaa vuotta aikaisemmin oli linnasta lähetetty maltaita ja kauroja Gripsholman, Svartsjön ja Upsalan linnoihin.⁶⁵ Elintarviketoimitukset linnasta Tukholmaan vähenivät selvästi 1540-luvun lopulla, josta alkaen kihlakunnat huolehtivat itse kuljetuksistaan. Tämän jälkeen linnasta lähti Tukholmaan etupäässä vuotia: vuosittain Tukholmaan toimitettiin keskimäärin 371 nahkaa, joista suurin osa oli lehmän- ja lampaannahkoja. 1560-luvulla Söderköpingin ja Norrköpingin keskusvarastot nousivat Tukholman rinnalle Hämeestä lähetettyjen tavaroiden määränpääasemiksi.⁶⁶ Oman ryhmänsä toimituksissa muodostivat hamppu sekä palttina- ja sarkakankaat, joita tuli Ruotsiin koko Hämeen linnaläänistä. Etenkin 1560-luvun alusta alkaen lähetyksiä oli lähes vuosittain Tukholmaan, jossa hamppu useimmiten päättyi laivatelakalle köönsien ja kankaat purjeiden raaka-aineiksi.⁶⁷

Kokemäenjokilaaksoon kulkuyhteydet olivat huonot. Tämä varmasti vaikutti siihen, ettei Hämeen linnalla ollut 1500-luvun puolivälissä taloudellista kanssakäymistä alueen kanssa.⁶⁸ Sen sijaan itään ja etelään yhteyksiä oli jatkuvasti. Voitynnyreitä kuljetettiin esimerkiksi Tammissaareen, josta ne lastattiin Tukholman laivaan.⁶⁹ Porvoon kuninkaankartano sai vastaanottaa vieraakseen Venäjän lähettilään vuonna 1545. Kartanon omat ruokavarastot eivät riittäneet arvovaltaisen vieraan ja hänen seurueensa ylläpitoon. Hämeen linnasta lähetettiin Porvooseen kuormastot, jotka sisälsivät arkisten ruokatarvikkeiden lisäksi myös vehnää, voita, hanhia, jäniksiä ja lintuja.⁷⁰ Kanssakäyminen Suomenlahden rannikon kanssa vilkastui selvästi 1500-luvun puolivälissä. Tämä oli seurausta Kustaa Vaasan vaatimuksista perustaa Santahaminaan eli Helsinkiin kaupunki Tallinnan kilpailijaksi.⁷¹ Hämeen Ylisen kihlakunnan vouti Mats Larsson asui 1540-luvun lopulla kruunun omistamassa Vesunnan kartanossa, joka sijaitsi Vanajan rannalla Hattulassa noin 10 kilometria linnasta luoteeseen. Vuonna 1548 Mats Larsson sai kuninkaallisen käskyn rakennuttaa Santahaminaan kaksi suurta aittaa. Työhön palkattiin 15 viikon ajaksi 22 rakennusmiestä. Aittojen rakennustarpeet ostettiin paikanpäältä: 306 veistettyä tukkia, 30 lattiatililtä, 25 parrua laareihin, 3000 levyä kattotuolta ja 60 tukkia laiturin rakentamista varten.⁷² Kyse oli siis meren rannalle raken-

65 1540 VA 3670: 60v - 64.

66 1563 VA 3970: 58; 1564 VA 3982: 70; 1565 VA 3990: 50; 1566 VA 4010: 10.

67 Esimerkiksi 1560 VA 3897: 47v ja 48v; 1565 VA 4007: 64; 1569 VA 4054: 42v.

68 Ainoa maininta liikenteen suuntautumisesta Kokemäenjokilaaksoon on Hattulan kihlakuntien talonpoikien viljakuljetus Raumalla (1549 VA 3715: 20).

69 1548 VA 3701: 10v.

70 1545 VA 3686:36v; 1546 VA 3691: 104v.

71 Kerkkonen 1939 s. 42-43; Renvall 1949 s. 30, 31.

72 1549 VA 3720:33v - 34; Kerkkosen mukaan Helsingin pitäjän talonpojat harjoittivat Tuk-

netuista aitoista, joiden oli tarkoitus houkutellessa hollantilaisia, venäläisiä ja paikallisia kauppiaita. Seuraavan vuoden aikana Ylisen kihlakunnan talonpojat kuljettivat hevosenkyyteinä Santahaminaan kalaa, voita, talia, savustettua lamasta ja erilaisia nahkoja.⁷³

Helsinki perustettiin vuonna 1550. Yhteydet Hämeen ja uuden kaupungin välillä olivat tiiviit, sillä tavaratoimituksilla autettiin uutta hallintokeskusta alkuunpääsyssä.⁷⁴ Vilkkaimmillaan tavaraliikenne oli 1550-luvun puolivälissä Venäjän sodan aikana ja toimitukset jatkuivat merkittävänä 1560-luvun alkupuolelle saakka. Vuonna 1557 Helsingin kuninkaankartano vastaanotti Hämeestä 766 panna ruista. Esimerkiksi Hämeen linnassa, jossa viljeltiin paljon ruista 1500-luvun puolivälissä, peltoruukiin keskimääräinen vuosisato oli 867 panna.⁷⁵ Jatkuvasti Hämeestä ei kuljetettu näin suuria ruismääriä Helsinkiin. Vuonna 1558 toimitukset olivat pienentyneet 495 panniin. Myös mallastoimitukset olivat poikkeuksellisen suuria vuosina 1557 ja 1558. Näistä jälkimmäisenä mallasta tuotiin Hämeestä Helsingin kuninkaankartanoon 2227 panna. Määrän suuruudesta kertoo se, että Hämeen linnaan, jonka oluen valmistus oli täysin riippuvainen veromaltaista, tuotiin vuosittain maakunnasta keskimäärin 1280 mallaspannia.⁷⁶ Rukiin ja maltaiden lisäksi Helsingin kuninkaankartanoon saatiin Hämeestä naudanlihaa ja kuroja. Helsingissä siis tarvittiin ennen kaikkea ruista leivän tekoon, mallasta oluen panoon, lihaa väen ruokailuun ja kauraa hevosten rehuksi. Alkuvuodesta 1557 Ruotsi ja Venäjä olivat allekirjoittaneet rauhansopimuksen. Rajakysymys oli kuitenkin vielä avoin, joten kriisi ei ollut täysin lauennut. Helsingin kuninkaankartanossakin siis ylläpidettiin edelleen miehiä ja ratsuja valmiustilassa. Myös linnasta toimitettiin Helsinkiin elintarvikkeita. Lisäksi kuormissa oli erikoisartikkeleita kuten vuodevaatteita, aseita, lyijyä, ruutia ja etenkin eläinten nahkoja.

Usein talonpoikien kyydissä oli suolaa heidän palatessaan Helsingistä Hämeen linnaan.⁷⁷ Kyse oli mitä todennäköisimmin Tallinnan kautta maahan tuodusta suolasta. Viljan rinnalla suola oli tärkein tuontiartikkeli, joka Helsingin kauppiaiden ja seudun talonpoikien kaupan välityksellä toimitettiin Tallinnasta Suomeen.⁷⁸ Vuonna 1561 Ruotsi valloitti Tallinnan ja kanssikäyminen Hämeen ja Tallinnan välillä vilkastui. Räävelin linnaan toimitettiin 1560-luvun ensivuosina etenkin hevosia, lehmiä, voita ja leipää.⁷⁹ Hämeen linnan päällikkö Erik Spåra lähetti Helsingin kautta virkaveljelleen Rääveli-

holman linnan kanssa puutavarakauppaa (Kerkkonen 1965 s. 142), joten seudulla oli erikoistuttu puutavaran valmistukseen.

73 1549 VA 3720: 43 - 43v.

74 Vuosina 1540–1571 Hämeen linnasta oli yhteyksiä Porvooseen viitenä vuonna ja näistä kolme oli ennen Helsingin perustamista. Vuosina 1550–1571 yhteyksiä Helsingin kanssa oli 7 vuonna, joten Helsingistä tuli pian tärkein toimitustienkohde etelärannikolla.

75 Vertaa luku 4.3.

76 Vertaa liite 2.

77 1560 VA 3889: 47; 1561 VA 3907: 45v; 1568 VA 4036: 22.

78 Kerkkonen 1965 s. 137.

79 Vuosina 1561–1563 lähetettiin Tallinnaan Hämeestä ainakin 114 hevosta, 143 lehmää, 53 tynnyriä 123 leiviskää voita ja 1016.5 tynnyriä leipää; 1562 VA 3941: 30; 1563 VA 3969: 46, 54v.

5 uutta punakeltaista täkänää, 5 uutta valkoista alusvaippaa, 23 muurihakkua ja 10 rautakihveliä.⁸⁰

Vaikka matka Ylistä Viipurintietä Viipuriin oli pitkä, toimitettiin linnasta usein tavaraeriä Viipurin markkinoilla myytäväksi tai Viipurin linnan varusväen ylläpitoon.⁸¹ Viipurin kaupunginmuuria vahvistettiin 1540-luvun puolivälissä ja työmiesten palkkausta ja muonitusta varten lähti Hämeen linnasta muurin rakennustyömaalle rahaa ja lihaa.⁸²

Hattulan kihlakunnasta oli eniten tavaratoimituksia Turun kautta Tukholmaan. Helsingin perustamisen jälkeen matkattiin usein myös Suomenlahden rannalle. Sen sijaan tavarakuormien kanssa lähdettiin harvoin itään.⁸³ Myös Sääksmäen kihlakunnasta oltiin Turkuun ja Tukholmaan päin suuntautuneita. Täältäkin kuljetuksia oli 1550-luvulta alkaen yhä useammin Helsinkiin ja seuraavalla vuosikymmenellä Helsingin kautta Rääveliin. Viipuriin Sääksmäen kihlakunnan talonpojat komennettiin useammin kuin talonpojat Hattulan kihlakunnasta.⁸⁴ Ylisen kihlakunnan tavaratoimitukset suuntautuivat tasaisesti eri puolille maata. Muista poiketen myös yhteydet Viipuriin ja Olavinlinnaan olivat vilkkaat.⁸⁵ Hämeen linnasta ja linnaläänistä eri puolille maata lähteneissä toimituksissa näkyy selvästi toisaalta luonnonolosuhteiden vaikutus ja toisaalta kruunun harjoittama politiikka. Turku oli perinteinen yhteistyökumppani ja kanssakäyminen suuntautui luontevasti länteen Härkätietä pitkin. Taloudellista kanssakäymistä Kokemäenjokilakson kanssa ei ollut nimeksikään. Helsingin perustamisen myötä yhteydet etelään vilkastuivat kulkuvaikeuksista huolimatta. Tällöin oli pitkälti kyse kruunun vaatimusten toteuttamisesta. Lähetyksiä Hämeestä tarvittiin myös aina Viipurissa asti, sillä suuren linnoituksen ja varusväen ylläpitäminen vaati voimavaroja. Nämä kuljetukset lanquesivat luonostaan alueen itäosien vastuulle.

Suhteet itään, etelään ja länteen hoidettiin Hämeessä pitkälti maanteitä, talviteitä ja jäätyneitä vesistöjä pitkin. On kuitenkin muistettava, että Hämeen sisäisessä liikenteessä järvet olivat tärkeitä kulkuväyliä. Varsinkin Itä-Hämeessä matkanteko ja tavaratoimitukset hoituiivat hyvin pitkin järvenselkiä. Kuvaavaa on, ettei Itä-Hämeessä Hollolan seudulla maksettu ohria ja humalia teiden ja siltojen kunnossapidosta kuten muualla maakunnassa. Sen sijaan suo-

80 1562 VA 3937:88 (*sengetächnn, vepor, murhacker ja jern skyfflor*). Alusvaippa oli kansanomainen lakana. Tässä yhteydessä rautakihveli eli pieni rautalapio oli ilmeisesti muurarin työväline.

81 Idässä Viipuri oli linnan tärkein yhteistyökumppani. Vuosina 1540–1571 toimituksia Olavinlinnaan oli vain yhtenä vuonna ja Viipuriin suuntautuneita toimituksia oli kahdeksana vuonna; 1548 VA 3700: 2.

82 1545 VA 3687: 37.

83 Vuosina 1540–1570 Tukholmaan 10 vuonna, Helsinkiin 9 vuonna, Turkuun 4 vuonna ja Viipuriin 2 vuonna.

84 Vuosina 1540–1570 Tukholmaan 13 vuonna, Helsinkiin 9 vuonna, Turkuun 7 vuonna ja Tallinnaan 5 vuonna; Sääksmäen kihlakunnasta toimitettiin vuosina 1568–1570 Tukholmaan ja laivastolle runsaasti hampua, purjepalttinaa, tervaa, nahkoja, elintarvikkeita ja rahaa (Pänkäläinen 1969 s. 36).

85 Vuosina 1540–1570 Viipuriin 16 vuonna, Helsinkiin 14 vuonna, Tukholmaan 14 vuonna ja Olavinlinnaan 11 vuonna.

ritettiin uisko-ohria ja uisko-humalia. Uisko merkitsee verojen avulla ylläpidettyä matka- tai pitäjävenerettä. Myös Sääksmäen kihlakunnan ”vesipitäjässä” ylläpidettiin matkavenerettä, jotka tietyissä paikoissa odottivat kyyditettäviä.⁸⁶ Sääksmäen kihlakunnan talonpoikien tiedetään myös hyödyntäneen vesireittejä toimittaessaan rakennustarvikkeita linnaan: vuonna 1560 käräjöitiin Sääksmäen syyskäräjillä siitä, että Akaan talonpojat olivat uittaneet linnaan matkalla olleet tukkinsa suoraan kirkkoherran ja hänen naapurinsa pyydyksiin.⁸⁷

3.3 Linnan väki

Linnanvouti oli kruunun edustaja linnassaan ja läänissään linnankirjurin vastatessa tilinpidosta. Apunaan heillä oli alempia virkamiehiä, voudinmiehiä ja asemiehiä, jotka käytännössä huolehtivat eri tehtävien sujumisesta ja linnan vartioinnista. Jokapäiväisestä taloudenpidosta vastasivat eri alojen käsityöläiset, latokartanoiden henkilökunta, rengit ja piiat. Vakituisesti linnassa asui ja työskenteli yhteensä satakunta virkamiestä, sotilasta, käsityöläistä ja palkollista. Lisäksi linnassa oleskeli tilapäisesti myös muuta väkeä. Keväällä palkattiin laidunkaudeksi paimenia ja karjanhoitajia auttamaan lehmien lypsämisessä ja voin valmistuksessa. Heinäniitylle ja elonkorjuuseen voitiin palkata työntekijöitä päivätöitä suorittavien talonpoikien avuksi ja syysteurastuksissa tarvittiin lisätyövoimaa. Kruunun asioissa liikkuneilla virkamiehillä ja heidän palvelijoillaan oli oikeus yöpyä linnassa. Useammaksi kuukaudeksi saattoi majoittua sotilaita linnaleiriin ja vierailevat käsityöläiset työskentelivät linnalla muutamasta päivästä viikkoihin. Kaiken kaikkiaan linnassa oleskeli usein parisataa henkeä ja tilapäisesti väen määrä saattoi nousta lähemmäs kolmeasataa. Seuraavassa tarkastellaan linnan asujaimistoa eli vakituista henkilökuntaa ja tilapäisesti oleskellutta väkeä kolmisesektorimallin avulla.

Primaarin sektorin eli linnan maatalouden palvelukseen oli palkattu latokartanoiden henkilökunta (isäntä, emäntä, rengit ja piiat), karjapaimenia, härkärenkejä, lammaspaimenia, sianhoitajia, vartijoita, renkejä, piikoja ja kalastajia.⁸⁸ Lisäksi linnalla työskenteli vuosittain itsellisiä (*husman*). Itselliset tekivät pääasiassa maatalouden töitä, joten heidät on luettu primaarin sektorin henkilökuntaan. Primaarin sektorin henkilökunnan määrä vuosina 1540–1569 on esitetty liitteessä 3.⁸⁹

86 Voionmaa 1912 s. 222–223.

87 Luukko 1957 s. 526–527.

88 Vartijat (*wechtare*) on aina mainittu palvelusväen palkkaluettelossa, joten he eivät kuuluneet linnan varusväkeen ja portinvartijat mainitaan aina erikseen. Vuonna 1561 vartija on mainittu otsikon karjapaimenet (*fäbagger*) alla (KA Finska cameraria vol 34 VA mf FR 99). Vartijan voisi olettaa vastanneen esimerkiksi karjan ja karjarakennusten vartioinnista linna-alueella yöaikaan.

89 Vuosipalkkaluetteloissa on vuosittain noin kymmenkunta renkiä ja joskus myös muutama piika, joiden kohdalla ei voi sanoa, olivatko he maatalouden aputyövoimaa vai käsityöläisten apulaisia. Mahdollisesti he toimivat tarpeen mukaan eri tehtävissä. Niinpä rengit ja piiat,

Sekundaariin sektoriin kuului ensinnäkin ruokataloudesta huolehtinut henkilökunta eli ruokailuvouti, kellarivouti, kokki, juomanpanija, maltaidentekijä, leipuri, teurastaja, mylläri ja näiden ammattilaisten piiat ja rengit. Linnan päivittäisessä elämässä välttämättömien tarve-esineiden valmistamisesta huolehti suuri joukko eri alojen käsityöläisiä, joihin kuului myös erikoisalojen taitajia: seppä, pyssyseppä, räätäli, suutari, nahkuri, satulantekijä, vanuttaja, kannunvalaja, nikkari, sorvaaja, tynnyrintekijä, muurari, tiilenlyöjä, lasimestari, kirvesmies, kalkinpolttaja ja hiilentekijä. Myös heistä monella oli renki auttamassa ja oppimassa ammattia. Linnan varastoaitassa eli fatabuurissa työskentelevät emännän johdolla kehrääjät, kutojat ja piiat. Muita tämän sektorin työntekijöitä olivat tupaemäntä ja kuski sekä rengit ja piiat. Vakituisesti sekundaarin sektorin palvelukseen palkattu henkilökunta on esitetty liitteessä 4. Myös linnalla tilapäisesti työskennelleet vierailevat käsityöläiset, jotka oli palkattu tietyn urakan suorittamista varten, on luettu tähän ryhmään.

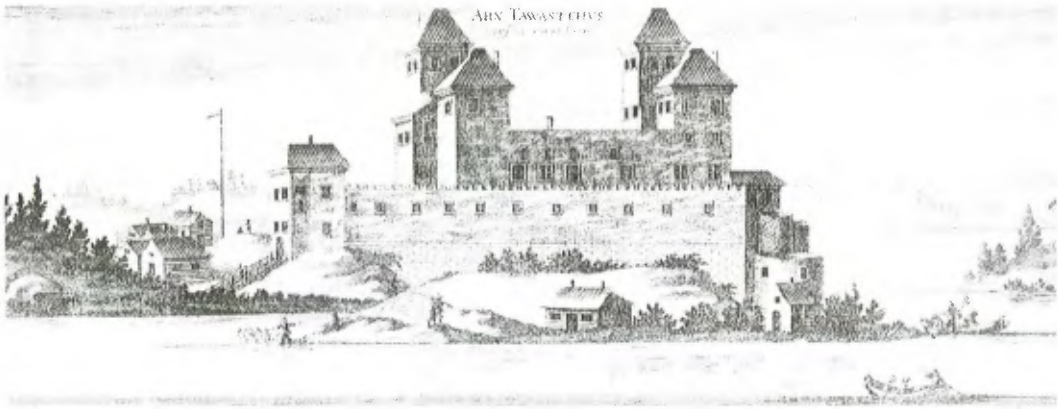
Tertiäärissä sektorissa työskentelevät vakituisesti vouti, kirjuri, alivouti, kappalainen, tallimestari, alikirjuri, käsikirjuri, vahtimestari, voudinmiehet, asemiehet, alivoudin renki, portinvartija ja pyöveli (*skarprettare tai rettare*). Vääksyn ankeriaskalastamolla muutamina vuosina esimiehenä toiminut ankeriasvouti on myös luettu tähän ryhmään. Tertiääriin sektoriin kuuluvaa väkeä oli linnalla kuitenkin huomattavasti enemmän kuin vakituisen henkilökunnan määrä antaa ymmärtää. Linnaan saattoi olla majoittuneena kruunun armeijan jalkaväen sotilaita eli nihtejä (*landsknekter*)⁹⁰, ratsuväkeen kuuluneita soineja (*sventienare*), ampujia (*skyttare*) sekä näiden joukkojen renkejä ja tallipoikia (*smådrenger och staldrenger*).⁹¹ Vaikka sotilasjoukot renkeineen saattoivat viipyä linnassa pitkiäkin aikoja, ei heitä ole luettu linnan vakituisen väkeen. Kruunun armeijan sotilaiden palkka maksettiin eri teitä kuin linnan vakituisen varusväen palkka. Myös maakunnasta asioitaan toimittamaan saapuneet kihlaja voutikuntien voudit, vierailijat ja vangit kuuluivat tertiääriin sektoriin. Tertiääriin sektorin väki on esitetty liitteessä 5.

Linnan väen määrässä voidaan erottaa kolme eri kategoriaa väen oleskelun luonteen mukaan. Ensinnäkin oli ympärivuotiseen työsuhteeseen palkattu vakituinen henkilökunta. Palkatun henkilökunnan määrä vaihteli kausittain, kun sesonkiluonteisiin tehtäviin otettiin työvoimaa. Kolmantena kategoriana on väki, johon vakituisen henkilökunnan ja kausityöntekijöiden lisäksi kuuluivat linnassa tilapäisesti oleskelleet. Vuosipalkkaluettelot eli raha- ja kangaspalkkaluettelot antavat parhaimman kuvan eri sektoreiden palvelukseen vakituisesti palkatusta henkilökunnasta ja heidän tehtävistään. Tavallisesti vuosipalk-

joiden tarkempaa tehtävää ei ole ilmoitettu, on jaettu tasan primaarin ja sekundaarin sektorin kesken.

90 *Knekt* = huovi on sotilaallisessa yhteydessä saksalaisesta huoviorganisaatiosta (*landsknekterorganisationen*) periytynyt nimitys jalkaväen sotilaille. Nimitys vakiintui Ruotsissa Kustaa Vaasan kotimaisen huoviorganisaation kautta. Kustaa II Aadolfin aikana nimitys huovi (*knekt*) korvattiin sanalla sotilas (*soldat*) (*Svensk Uppslagsbok*, band 16, Malmö 1956).

91 Mm. Aulikki Ylönen on suomentanut svennin soiniksi (Ylönen 1949 s. 296–304); Ratsuväen soinin *staldrenger* on suomennettu tallipojat, jotta he erottuisivat linnan omista tallirengistä.

kaa nauttineet palkolliset saivat myös kenkäpalkkaa kuusi paria vuodessa. Heidän lisäksi kenkäpalkkaa saaneiden joukossa oli monia, joille yhdestä kolmeen kenkäparia oli ainoa palkka. Ainoastaan kenkäpalkkaa saaneet olivat yleensä paimenia, karjapiikoja, latokartanoiden renkejä, käsityöläisten apulaisia, fatabuuriipiikoja sekä renkejä ja piikoja ilman tarkempaa ammattinimikettä. Heidän voi olettaa olleen kausitöihin palkattua työvoimaa. Niiltä vuosilta, joilta kenkäpalkkaluettelot ovat käytettävissä, on liitteissä 3 ja 4 huomioitu kenkäpalkkaluetteloiden tiedot. Kausityöntekijöiden huomiotta jättäminen antaisi väärän kuvan primaarin sektorin koosta. Esimerkiksi vuonna 1559 vuosipalkkaluetteloissa primaarin sektorin työntekijöitä on vain kahdeksan. Saman vuoden kenkäpalkkaluetteloissa heitä mainitaan 47. Näin suuri ero on kuitenkin poikkeuksellinen. Tavallisesti kenkäpalkkaluetteloista löytyy 10–20 primaarin sektorin työntekijää enemmän kuin vuosipalkkaluetteloista.

Liitteeseen 6 on koottu liitteistä 3–5 primaarin, sekundaarin ja tertiäärin sektorin palvelukseen palkatun henkilökunnan määrä ja kunkin sektorin prosentuaalinen osuus koko palkatun väen määrästä. Tertiäärin sektorin osuus linnan palkatusta henkilökunnasta oli yli puolet eli noin 50–80 henkeä aina 1540-luvun loppuun saakka. Ryhmän osuuden pienentyminen 20–40 %:iin seuraavina vuosikymmeninä oli varmasti seurausta kihlakuntien hallinnossa tehdyistä uudistuksista. Kihlakuntien voutien ja heidän apulaistensa muutettua voutikuntiinsa ja huolehtiessa sieltä käsin veronkannosta ei linnassa enää tarvittu niin runsaasti hallintohenkilökuntaa.⁹² Sekä primaarin että sekundaarin sektorin palvelukseen oli vuosittain palkattu noin 20–40 henkeä. Ryhmien suhteellisen osuuden kasvu 1550-luvun alkupuolella selittyy tertiäärin sektorin pienentymisellä. Sen sijaan vuodesta 1559 alkaen kummassakin ryhmässä voi nähdä todellista kasvua. Vuonna 1559 aloitettiin itäisen tykkitornin rakentaminen, joka toi työtilaisuuksia sekundaarin sektorin käsityöläisille.

Kuva 3: Päivittäin Hämeen linnassa asui ja työskenteli satakunta henkeä. Tilapäisesti jouduttiin majoittamaan jopa kolmatta sataa henkeä. Päälinnan tilat eivät riittäneet kaikille, joten asuintiloja täytyi olla myös päälinnan ulkopuolella. Päälinnaa ympäröineen kehämuurin sisäpuolelle kuljettiin kulmassa olleen porttitornin kautta. Kuparipiirros Hämeen linnasta on kai-verrettu vuonna 1710. Se perustuu Eric Dahlbergin 1680-luvulla tekemään piirroksen. Suecia Antiqua et Hodierna.

⁹² Vuonna 1555 Kustaa Vaasa kirjoitti kirjeen Hämeen linnan päällikölle Herman Flemingille. Kuningas oli huolissaan ratsuvoutien liiallisesta itsenäisyydestä toimissaan. Ratsuvoudit räsivät talonpoikia oleskelemalla pitkiä aikoja kihlakunnissa. Kuninkaan mielestä verot olisi jälleen pitänyt koota linnassa ja voutien asua käräjien väliajoilla linnassa eikä talonpoikien luona. Suvanto kuitenkin olettaa, etteivät voudit viettäneet käräjien väliaikoja linnassa tai talonpoikien luona vaan omilla asuintiloillaan (Suvanto 1995 s. 61–62).

Tänä vuonna linnan oli palkattuna 65 eri alojen käsityöläistä ja maatalouden palveluksessa työskenteli 47 henkeä. Rakennustoiminta jatkui seuraavalla vuosikymmenellä ja käsityöläisten määrä pysyi korkeana. Myös primaarin sektorin työntekijöitä tarvittiin lisää, koska vuonna 1557 perustetun Hätilän latokartanon myötä linnan maatalous oli laajentunut huomattavasti.

Palkkaluettelot antavat kuitenkin riittämättömän kuvan linnan koko väkimäärästä. Täydellisimmän kuvan siitä antavat linnan ruokailijaluettelot, joissa on palkatun henkilökunnan lisäksi mainittu myös linnaleirissä majoilleet sotilaat ja heidän palvelijansa, vieraat, kihla- ja voutikuntien voutien vierailut, vangit, vierailevat käsityöläiset ja itselliset. Kahta viimeksi mainittua ryhmää lukuunottamatta kuuluivat kaikki muut tertiääriin sektoriin. Liitteessä 7 on koottuna linnassa ruokailleen väen yhteismäärä viikottaisina keskiarvoina niiltä vuosilta, joilta tiedot ovat saatavilla. Palkatun väen (liite 6) ja linnassa kaiken kaikkiaan oleskelleen väen (liite 7) yhteismäärässä ei vielä 1540-luvun lopulla näytä olleen suuria eroja. Sen sijaan seuraavalta vuosikymmeneltä alkaen linnassa oleskeli jatkuvasti lähes 100 henkeä tai ylikin enemmän kuin sinne oli palkattuna. Ero selittyy sotilasosastoilla, jotka yhä useammin majoittuivat linnaleiriin tai pysähtyivät hetkeksi linnan matkallaan Viipuriin, Turkuun tai muihin keskuksiin.

Sektoreiden kokoa ja henkilökuntaa tutkittaessa on kuitenkin tyydyttävä pääasiassa palkkaluetteloihin. Ruokailijaluettelot, joista eri sektoreiden henkilökunta on erotettavissa, ovat nimittäin käytettävissä vain vuosilta 1559, 1560 ja 1562. Seuraavassa asetelmassa on verrattu, kuinka palkka- ja ruokailijaluetteloiden tiedot eri sektoreiden väkimäärästä poikkeavat toisistaan kyseisinä vuosina.

	1559		1560		1562	
	palk.	ruok.	palk.	ruok.	palk.	ruok.
Prim.	47(34%)	41(19%)	52(37%)	43(17%)	56(41%)	43(15)
Sekund.	66(47%)	41(19%)	52(37%)	42(16%)	50(37%)	46(16%)
Tert.	26(19%)	129(62%)	35(26%)	165(67%)	30(22%)	193(69%)
YHT.	139(100%)	211(100%)	139(100%)	250(100%)	136(100%)	282(100%)

Asetelma 2: Hämeen linnassa vuosina 1559, 1560 ja 1562 primaarin, sekundaarin ja tertiäärin sektorin palveluksessa olleen väen määrä ja kunkin sektorin prosentuaalinen osuus koko väkimäärästä palkka- ja ruokailijaluetteloiden mukaan. Ruokailijaluetteloiden tiedot ovat viikottaisia keskiarvoja.⁹³

93 VA 1559 3869:59–62 ja 3869: 1–50v; VA 1560 3889:35v–36v ja 3890:1– 66 ja Kammarrarkivet (KA) finska cameralia vol 36 VA mf FR 102; VA 1562 3937:39–39v ja 3938:35–86 ja VA mf FR 101 vol 35.

Palkka- ja ruokailijaluetteloiden tiedot primaariin ja sekundaariin sektoriin kuuluneiden määrstä ovat hyvin samankaltaisia. Tertiäärin sektorin kohdalla pelkästään palkkaluetteloihin tukeutuminen pienentäisi tertiäärin sektorin osuutta linnan taloudessa. Linnaan vakituisesti palkatusta henkilökunnasta noin neljännes tai viidennes oli tertiäärin sektorin palveluksessa. Linnassa päivittäin oleskelleesta väestä kuitenkin yli puolet kuului tertiääriin sektoriin. Tämän sektorin osuutta nostivat ennen kaikkea linnaan majoittuneet sotilaat ja heidän palvelijansa. On mielenkiintoista huomata, että primaarin ja sekundaarin sektorin palvelukseen oli palkattuna enemmän henkilökuntaa kuin mitä näiden sektoreiden väkeä ruokaili linnassa. Tämä voisi tukea sitä oletusta, että osa linnassa työskennelleistä asui viereissä linnakylässä eivätkä he osallistuneet ruokailuun linnassa. Primaarin ja sekundaarin sektorin palveluksessa oli lähes yhtä paljon henkilökuntaa. On kuitenkin muistettava, että primaarin sektorin henkilökunnan osuus linnan koko työvoimasta ei anna oikeaa kuvaa tämän sektorin merkityksestä taloudelle. Hoidettiinhan maanviljelyn työtehtävät pääasiassa talonpoikien päivätöinä.

Ketä kruunun työntekijät ja linnassa majailleet olivat?

Kysymys mahdollisesta väkiluvun noususta Hämeessä myöhäiskeskiajalla ja 1500-luvulla on mielenkiintoinen. Tarkkoja lukuja ei valitettavasti ole saatavilla. Väestön määrän voi kuitenkin olettaa kasvaneen myös Hämeessä kuten tapahtui koko valtakunnassa.⁹⁴ Yleensä osa niin kutsutusta liikaväestöstä jäi maaseudulle työskennellen palvelutehtävissä ja käsityöläisinä osan muuttaessa kaupunkeihin⁹⁵ Hämeessä ei ollut kaupungin tarjoamia työmahdollisuuksia, mutta kruunu tarvitsi työntekijöitä linnan talouden ylläpitoon. Kruunu olikin alueen suurin työnantaja.

Hämeen linnan työntekijöiden, sekä miesten että naisten, nimet tiedämme kokonaisuudessaan. Sen sijaan työntekijöiden taustoista on vähän tietoja. Mistä pitäjästä, kylästä tai talosta he tulivat linnaan töihin ja minne he palasivat töiden päätyttyä? Ainakin osa ylimmästä virkakunnasta ja sotilaista oli emämaasta. Joidenkin asemiesten nimet viittaavat ruotsalaiseen ja jopa sitä kaukaisempaan syntyperään: Anders Livländer, Lasse Westgöte, Jöns Juthe, William Tyske ja Hans Tyske. Muita linnan asemiehiä, joiden nimi kertoi kotipaikan, olivat Erich Ålenningh ja Henrik Nyländer.⁹⁶ Suurimmaksi osaksi linnan turvana olleet asemiehet olivat varmasti suomalaisia kuten Olavinlinnassakin.⁹⁷ Voudinmiehissä ja asemiehistä oli myös n. k. knaappeja. Knaapit eivät olleet vakiinnuttaneet asemaansa rälssisäädystä, mutta toisaalta he eivät kuuluneet tavalliseen talonpoikaisrahaaseenkaan. Tilansa knaapit hoitivat palkkatyövoimalla tai antamalla ne vuokralle. Itse he palvelivat palkkaa vas-

94 Vertaa luku 2.1. Ruotsalainen kehitys.

95 Myrdal-Söderberg 1991 s. 35–36.

96 Vilkuna 1989 s. 42; Hans Tyske 1557 VA mf FR 98 vol. 34.

97 Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 293–294.

taan kruunua ratsumiehinä, vouteina, alivouteina, kirjureina ja muissa tehtävissä.⁹⁸

Martti Laurinpoika ja Knut Laurinpoika ovat hyvä esimerkki hämäläisistä knaapeista. 1550-luvun alkupuolella Knut Laurinpoika oli saanut koko Kalvolan Kuurilan kylän omistukseensa. Kalvolan Unosen kylä koki vastaavanlaisen kohtalon, sillä vuosina 1552–1574 kylän kaikki talot kuuluivat Martti Laurinpojalle.⁹⁹ Sekä Martti että Knut palvelivat kruunua Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä. Knut oli voudinmiehenä jo vuonna 1542 ja vielä kymmenen vuotta myöhemminkin hän teki kruunulle ratsupalvelua varustamalla kaksi hevosta. Martti palveli asemiehenä ainakin vuosina 1552–1563. Linnanväki oli antanut Martille lisänimen Lutterus ilmeisesti hänen etunimensä ja luonteenpiirteidensä mukaan.¹⁰⁰ Vuonna 1566 Martti Laurinpoika kohosi alivuodin asemaan ja vuonna 1569 hänelle annettiin alikirjurin tehtävät. Knut Laurinpojan nimi kirjoitettiin vuonna 1564 *Knut Larsson till Kurila* aateliemiesten tapaan. Hattulan kihlakunnan voutina Knut oli vuosina 1566–1567 ja vuonna 1568 hänelle myönnettiin verovapaus Kuurilaan. Koska Kuurilasta ei tarvinnut maksaa hopeaveroa vuonna 1571, voidaan Knut Laurinpojan katsoa tällöin kuuluneen rälssimiesten joukkoon.¹⁰¹

Taitavat muurarit, rakennusmestarit, asesepät ja lasimestarit olivat 1500-luvulla hyvin palkattuja ja kysytyjä ammattilaisia, joille kruunu oli merkittävä työnantaja. He liikkuvat ympäri valtakuntaa kruunun linnasta ja kartanosta toiseen. Hämeen linnan itäisen rondellin rakentamisesta vastasi rakennusmestari Henrik von Cöllen, joka toimi Kustaa Vaasan palveluksessa vuosia valvoen linnoitustöitä sekä Ruotsissa että Suomessa.¹⁰² Läntisen rondellin rakennustyömaalla vastaavana muurarimestarina oli muurari Staffan Matsson, joka työskenteli myös Turun linnassa. Turun linnasta saapui myös lasimestari Clemet vuonna 1543.¹⁰³

Oletettavasti arkipäivästä vastanneet käsityöläiset ja palkolliset olivat koitoisin Hämeestä linnan lähiympäristöstä. Aikaisemmin jo todettiin, että linnassa vieraili käsityöläisiä suorittamassa urakaluontoisia tehtäviä. Osittain he olivat hämäläisiä talonpoikia, jotka hankkivat käsitöillä lisäansioita.¹⁰⁴ Kuten Seppo Suvanto on Satakunnan ja Sääksmäen kihlakunnan kohdalla osoittanut, asui maaseudulla käsityöläisiä, jotka talonpidon ohella harjoittivat mahdollisesti jo isiltä perittyä käsityöammattia. Sääksmäen kihlakunnasta Suvanto löysi tutkimaltaan ajalta tietoja yhteensä 32 käsityöläisestä: seppiä, nahkureita, suutareita, räätäleitä, muurareita, sorvareita ja tynnyrintekijöitä.¹⁰⁵ Hämeessä-

98 Suvanto 1995 s. 107.

99 Suvanto 1995 s. 116–117.

100 Vilkuna 1989 s. 38; VA mf FR 98 vol 34 ja VA mf FR 101 vol 35.

101 Kiuasmaa 1962 s. 107, 545; Suvanto 1995 s. 117.

102 Lindberg 1964, s. 16; Söderberg 1977 s. 181.

103 Gardberg 1959 s. 190, 503; 1563 VA 3962:30v.

104 Vertaa luku 3.1.

105 Suvanto 1987 s. 158; Suvanto 1995 s. 172. Sääksmäen kihlakunnan materiaalista Suvanto on löytänyt vähemmän tietoja käsityöläisistä kuin Satakunnan materiaalista. Tämän hän olettaa johtuvan Sääksmäen kihlakunnan kirjurin tavasta jättää isäntien lisänimet mainitsematta.

kin voi siis olettaa olleen ammattitaitoista työvoimaa. Tavoitteena oli Kustaa Vaasan aikana käsityöläisyyden keskittäminen kaupunkeihin, mutta vasta 1600-luvun alkupuolella merkantilistinen kauppapolitiikka ryhtyi tehokkaasti karsimaan maaseudun käsityöläisyyttä.¹⁰⁶

On mielenkiintoista pohtia vielä lisää, ketä kruunun Hämeessä palkkaamat palkolliset olivat. Toivo Nygårdin mukaan palkolliset kuuluivat 1600-luvulla maaseudun tilattomiin. 1600-luvun kuluessa palvelusväki alkoi selvästi erottua maaseudulla omaksi sosiaaliryhmäkseen. 1500-luvun lopulla ja 1600-luvulla syntynyt erityinen palkolais- ja irtolaislainsäädäntö osoittaa palkollisten yhteiskunnallisen merkityksen kasvua.¹⁰⁷ Jutikkalan mukaan tilattomien määrä alkoikin nousta Hämeessä 1500-luvun viimeisellä neljänneksellä. Väestö lisääntyi 1500-luvun kuluessa, mutta ongelmia liikaväestön sijoittamiseen ei vielä ollut. Uudisasutus jatkui aina 1570-luvulle, tiloja jaettiin ja takamaille perustettiin uusia kyliä. Peltoala oli sen verran pieni, ettei työvoimaa tarvittu paljon. Pieni osa väestä siirtyi viljelijöiksi entisille erämaille. Itä-Hämeessä oli suurperheitä, joissa samassa taloudessa asui useampi työikäinen mies perheeseen. Palkollisia oli 1500-luvun hämäläistalouksissa usein vain perheissä, joissa ei tilapäisesti ollut omaa työvoimaa. Nämä palkolliset olivat usein naapuritalojen poikia tai tyttäriä. Tammelassa vuodelta 1556 säilyneen väestöluettelon mukaan vain joka kuudennessa talossa oli renki. Puolet taloista oli talouksia, joihin ei isännän lisäksi kuulunut miehiä tai kasvavia poikia. Tammelassa väestöstä kaiken kaikkiaan 88 % oli maanviljelysperheen jäseniä.¹⁰⁸

Hämeessä ei ollut 1500-luvun puolivälissä suurta tilattomien ryhmää, josta kruunu olisi voinut palvelusväkensä pestata. Tässä vaiheessa ei vielä voida puhua maaseudun palkkatyöläisistä omana ryhmänään. Kyse oli suurimmaksi osaksi talollisista ja heidän jälkeläisistään, jotka tilapäisesti harjoittivat käsityötä tai muuta palvelustyötä kruunun palveluksessa. Myös itselliset työskentelivät linnalla. Huhtikuun puolivälissä vuonna 1562 oli linnassa aika tehdä kevätsiivous pitkän talven jäljiltä. Työhön palkattiin ruokapalkalla 13 itsellistä, joilla kului kevätsiivoukseen aikaa kolme päivää.¹⁰⁹

Itselliset kuuluivat maaseudun rahvaaseen verotalonpoikien tavoin. Sosiaalisesti he olivat kuitenkin talollisten alapuolella. Itselliset vastasivat myöhempien aikojen mäkitupalaisia.¹¹⁰ He asuivat kylien laitamilla pienissä mökeissä, joiden ympärillä oli hieman ryytimaata. Elantonsa he ansaitsivat talonpoikaistalouksien ja linnan tilapäistöillä. Palvelusväen tavoin he eivät olleet sidottuja isäntäväkeensä, joten he olivat hyvin helposti liikuteltavaa työvoimaa. Linnalle itselliset olivat työvoimareservi, joka tarvittaessa kutsuttiin töihin ruokapalkalla. Kerralla heitä saattoi olla töissä jopa 30 henkeä. Tavalli-

106 Suvanto 1987 s. 158; Ranta 1978 s. 282.

107 Nygård 1989 s. 10, 11, 26.

108 Jutikkala 1957 s. 188, 189, 198.

109 Itselliset (*husman*) on mainittu vain linnan ruokailjaluetteloissa: mitä töitä he linnassa tekivät, kuinka monta heitä oli ja kauanko he viipyivät (1559 VA 3869: 1–50v, 1560 VA 3890: 1–66, 1562 VA 3938: 35–86).

110 Larsson - Österberg 1985 s. 10–11; Suvanto 1995 s. 195.

sempia olivat 5–10 hengen ryhmät. Talvisaikaan itsellisiä ei linnalla näkynyt, mutta heti kevään koittaessa heille oli töitä tarjolla huhtikuun puolivälistä aina marraskuun alkuun. Työrupeamia oli useaan otteeseen yhden kestäessä viikon verran. Kevään ensimmäisiä töitä saattoi olla juuri kevätsiivous tai lannan levittäminen pelloille. Loppukesällä itselliset auttoivat papu-, herne-, kaali ja humalasadon korjaamisessa. Myös sammaleen keruu keväisin ja syksyisin kuului heidän tehtäviinsä.

Vailla palveluspaikkaa olleet tilattomat ja työkykyiset köyhät kruunu varmasti pyrki pestamaan palvelukseensa, sillä jo 1500-luvulla oli esivallan pyrkimyksenä saada jokainen kansalainen hyödylliseen työhön yhteisen edun nimissä. Tarvittaessa käytettiin pakkoa. Palveluspakolla taattiin työvoiman saatavuus ja mahdollisesti yhteiskuntarauhalle uhkaksi koetut köyhät saatiin kontrolliin. Periaatteena oli, että jos työtä oli tarjolla, se oli otettava vastaan.¹¹¹ Hämeen linnasta jaettiin viljaa ja vaatekangasta sokeille, köyhille ja kerjäläisille.¹¹² Muita tietoja suhtautumisesta köyhimpiin ei ole käytettävissä. Aikakauden yleiseurooppalainen piirre oli, että köyhäinhoito oli maallistumassa. Keski-aikaan kuulunut myönteinen suhtautuminen köyhyyteen oli muuttumassa: nyt työntekoa vaadittiin kaikilta. Uuden ajan taitteessa epäsosiaalisen väestön määrä kasvoi varallisuuserojen jyrkentyessä ja köyhien määrän kasvaessa. Fyysisesti vajaakykyiset kerjäläiset olivat edelleen sosiaalisesti hyväksyttäviä. Työkykyisten kerjäläisten avustaminen sen sijaan kiellettiin. Kirkko hyväksyi tämän asennemuutoksen ja köyhäinhoito siirtyi Euroopassa maalliselle vallalle. Sekä maallikot että uskonpuhdistajat olivat yksimielisiä siitä, että joutilaisuus oli pahaksi ja pakkotyö edisti yhteistä hyvää.¹¹³

Hämeen pitäjien sakkoluettelot valaisevat hieman tapaa, jolla kruunu pestasi palkolliset. Kihlakuntien voudintileihin sisältyvissä sakkoluetteloissa vuosilta 1548–1571 on 5 mainintaa niskoittelusta kruunun henkilökuntaa kohtaan heidän tullessa pestamaan väkeä linnan palvelukseen.¹¹⁴ Esimerkiksi Portaan pitäjän käräjillä kesäkuussa 1557 Simo Matinpoika Oinasjärveltä tuomittiin 6 markan sakkoihin 2 mustelmasta. Hän oli lyönyt kuninkaan palvelijaa, joka oli lähetetty noutamaan työväkeä linnaan. Vaikkei sakkotuomioita työväkeä noutaneen kruunun henkilökunnan vastustamisesta olekaan annettu usein, voi näiden muutamien tietojen pohjalta tehdä päätelmiä. Ainakin linnasta lähdettiin maakuntaan hakemaan palvelusväkeä. Vaikka Pälkäneen rahvas useinmi-
ten kieltäytyi lähtemästä linnaan, noudettiin työvoimaa myös maakunnan itä-

111 Nygård 1989 s. 13, 26, 42, 46; Lehtonen 1983 s. 103.

112 Vertaa luku 3.1.

113 Lehtonen 1983 s. 94; Nygård 42.

114 1562 VA 3959: 5 (Asikkalan talvikäräjät), 1554 VA 3770: 60 (Pälkäneen kesäkäräjät), 1556 VA 3809: 37v (Pälkäneen talvikäräjät), 1557 VA 3830: 52v (Portaan kesäkäräjät) ja 1561 VA 3921: 20 (Pälkäneen talvikäräjät). Niissä oikeustapauksissa, joissa käsiteltiin rakennus- tai kyytivelvollisuuden laiminlyöntiä mainittiin tarkasti laiminlyöty tehtävä. Kyseessä olevissa tapauksissa ei tarkkaa tehtävää ole mainittu, joten voi olettaa kyseessä olleen pitempi aikainen työnteko linnalla. Riidoissa ei voinut olla kyse päivätyövelvollisuuden laiminlyönnistäkään, koska päivätyöistä huolehtivat linnan lähipitäjien talonpojat ja kyseiset riitatapaukset sattuivat Pälkäneellä, Asikkalassa ja Portaan pitäjässä.

ja länsiosista (Asikkala ja Porras, johon kuuluivat Someron ja Tammelan kirkkopitäjät).

Ei ole tietoa, noudattiko kruunu työvoimaa pestatessaan samoja tapoja kuin talonpojat. Maatalousyhteisössä pestuupäivät olivat etukäteen sovittuja ajankohtia, jotka sopivat vuotuisen työrytmiin. Hämäläis-savolaisella alueella talonpojat ja palkolliset kokoontuivat yleensä syyskuun alkupuolella pestuumarkkinoille kirkonmäelle tai markkinapaikalle. Maanlain määräysten mukaan pestuuhetkellä oli tehtävä sopimus, jossa sovittiin pestuajan pituudesta ja palkasta. Sopimus tehtiin suullisesti.¹¹⁵ Merkittävä ero kruunun ja talonpoikien palvelusväen pidossa oli palkanmaksu. Linnassa palkka maksettiin puoli-vuosittain vappuna ja jouluna. Talonpojilla oli tapana maksaa pestuun yhteydessä osa palkasta etukäteen ja loput sovittun pestuajan päätyttyä. Kruunun ei tiedetä käyttäneen pestuurahaa eikä palvelusjan etukäteen sopimisestakaan ole tietoja.

Väkivaltainen käytös työhönottotilanteessa paljastaa, ettei linnalle töihin lähteminen ollut aina yksilön omien toiveiden mukaista. Joidenkin ruotsalais-tutkijoiden mukaan kruunun työvoima saatiin pakkokirjoituksilla ja työntekijöitä vahdittiin kuin vankeja. Oliko 1500 - luvun talonpoikaisyhteisön jäsenillä liikkumavapaus? Saiko hän itse päättää siirtymisestä kruunun palvelukseen vai päättikö yhteisö, kuka lähetetään linnalle töihin.¹¹⁶ Riitatapausten harvalukuisuus kertoo kuitenkin myös sen, ettei kyse ollut aina uudelleen toistuvasta kohtauksesta rahvaan ja linnalle työväkeä noutamaan tulleiden välillä. Varmasti kruunu kuten talonpoikakin vaati työntekijöiltään ehdotonta kuuliaisuutta. Tietoja kruunun palveluksesta karkaamisesta ei ole Hämeen linnasta. Nygård on selvittänyt palvelusväen karkaamisen syitä 1600-luvulla. Syynä saattoi olla liian ankara kohtelu tai huono ruoka. Tavallisempia syitä olivat kuitenkin palkasta ja pestauksesta syntyneet riidat.¹¹⁷

Palkollisten palvelusaika linnassa oli lyhyt. Työntekijöiden toimikausien pituutta Hämeen linnassa on tarkasteltu lähemmin vuosina 1540–1552, joilta on käytettävissä katkeamaton palkkaluetteloiden sarja.¹¹⁸ Mitä korkeammassa ja paremmassa asemassa henkilö oli, sitä pitemmäksi hänen toimikautensa muodostui. Voudinmiesten ja asemiesten toimikaudet olivat keskimäärin kolme vuotta. Vuosina 1540–1552 linnanvoutina oli Isak Nilsson, mutta hänen voutikautensa oli poikkeuksellisen pitkä. Linnankirjurit viihtyivät työssään hyvin, sillä vuosina 1539–1552 linnassa työskenteli vain kaksi kirjuria, joiden kummankin kausi kesti seitsemän vuotta. Yleensä kruunun palveluksessa olleilla kirjureilla jo neljän vuoden toimikausi oli pitkä.¹¹⁹ Hämeen linnan sisällä siirryttiin jonkin verran tehtävästä toiseen. Tapa ei kuitenkaan ollut yleinen. Asemiehet olivat merkittävin ryhmä, josta tarvittaessa siirryttiin muihin teh-

115 Nygård 1989 s. 42, 98, 99.

116 Nyström 1936 s. 250–251; Morell 1986 s. 23.

117 Nygård 1989 s. 111.

118 Viikuna AM 1989 s. 89.

119 Kiuasmaa 1962 s. 126–127.

täviin linnassa.¹²⁰ Palkolliset työskentelivät linnassa keskimäärin vain yhden vuoden. Tässä yhteydessä täytyy muistaa, että palkollisten työnteko saattoi olla tilapäisluontoista. Kirjureilla oli sen sijaan kyse päätyöstä. Ammattiväkeen kuuluneet käsityöläiset ja virkamiehet viipyivät yleensä 2–4 vuotta. Poikkeuksia olivat leipuri Kerttu ja seppä Acustinus, jotka molemmat työskentelivät linnalla ainakin 30 vuotta.¹²¹

Maaseudun naiset tekivät 1500-luvulla työtä pääasiassa kotonaan perheensä ja sukunsa parissa. Tiedämme heidän elämästään hyvin vähän. Linnassa työskenteli kuitenkin yllättävän paljon naisia, joten heidän vaiheensa raottavat hieman ovea myös naisten maailmaan. Birgittoja, Kaarinoita, Marioita, Annoja ja Kerttuja linnan vakituisista työntekijöistä oli kuudennes. Kun huomioon otetaan vain ammattiväki ja palkolliset nousee heidän osuutensa kolmannekseen. Tämä oli yhtä suuri kuin naisten osuus Viipurin linnan työntekijöistä.¹²² Vakituisesti Hämeen linnassa asui ja työskenteli noin 16 naista. Sesonkiaikoina, kun työvoimaa otettiin esimerkiksi karjanhoitajiksi, elonkorjuuseen tai teurastuksiin, saattoi naisten määrä nousta jopa 30 henkeen. Muissa kuin sesonkiluonteisissa töissä oli hyvin selvä jako miesten ja naisten tehtävien välillä. Naiset imellyttivät maltaat, leipoivat leivän ja siivtivät huoneet. He myös vastasivat fatabuurista ja hoitivat lehmät ja siat. Linnan merkitys työnantajana oli erityisen suuri naisille, sillä se tarjosi heille kruunun kartanoiden ohella ainoa kotitalouksien ulkopuolinen työmahdollisuuden Hämeessä.¹²³ Ehkä joku naisista uskaltautui kruunun palvelukseen Tukholmaan. Kustaa Vaasalla oli pulaa työvoimasta ja Hämeestä lähti 1500-luvun puolivälissä useampana vuonna kymmeniä työntekijöitä Ruotsiin. Esimerkiksi vuonna 1540 linnan asemiesten saattelmina Tukholmaan matkasi 179 palkollista.¹²⁴

Henkilökunnan lisäksi linnassa oli jatkuvasti kymmenkunta vierasta: ympäristön mahtimiehiä, heidän puolisojaan, kirkkoherroja, vierailuvia käsityöläisiä ja kruunun asioilla liikkuneita lähettejä ja virkamiehiä.¹²⁵ Linna näyttää olleen ympäristön rälssin kokoontumispaikka. Varsinkin Hämeen johtavan rälssimiehen Erik Spåran tullessa linnan päälliköksi vuonna 1562 vilkastui linnan seuraelämä. Ajan käytäntöön kuului, ettei linnapäällikön vaimo muuttanut vakituisesti linnaan. Erik Spåran vaimo Gertrud pitikin edelleen perintötilansa Hauhon Hyvikkälän asuinkartanonaan. Sieltä hän usein lähti pienen seurueen kanssa vierailulle linnaan viipyen siellä muutamasta päivästä useaan viikkoon. Tällöin Gertrudin vieraina saattoi olla monenkin päivän ajan Har-

120 Vilkuna AM 1989 s. 89.

121 Leipuri Kerttu on vuoden 1541 palkkaluettelossa ja vielä vuonna 1569 hän sai 8 markan vuosipalkan (Vilkuna AM 1989 s. 57; 1569 VA 4048: 1–6v); Ensimmäisen kerran seppä Acustinus on tilivuoden 1529/1530 palkkaluettelossa ja hänet mainitaan vielä vuoden 1560 palkkaluettelossakin (Vilkuna AM 1989 s. 46, KA fogdarnas räkenskaper vol 1 s. 61–63, 1560 VA mf FR 102 vol 37).

122 Mäkelä 1989 s. 86–87.

123 Mäkelä 1989 s. 86–87.

124 1540 VA 3670: 79–79v; Tarkiainen 1990 s. 54.

125 Parhaimman kuvan vierailijoista saa vuosien 1559, 1560 ja 1562 ruokailijaluetteloista, joihin merkittiin kaikki linnassa ruokailleet.

vialan rouva Kaarina, vaimo Malin tai vaimo Anna.¹²⁶

Erik Spåra tunsu hyvin valtakunnan vaikuttajat ja hänen voutikaudellaan linnassa vierailivat muun muassa herrat Klaus Fleming ja Gustaf Fincke.¹²⁷ Tieto mahtimiesten vierailusta sai maakunnan rälssimiehet ja kirkkoherrat liikkeelle. Herra Gösta Flemingin vieraillessa linnassa toukokuun lopulla vuonna 1562 saapuivat myös ympäristön kirkkoherrat paikalle kuulemaan viimeisiä uutisia: Vanajan herra Henrik, Janakkalan herra Henrik, Hattulan herra Anders, Hauhon herra Per ja Akaan herra Ericus.¹²⁸ Hämeen kirkkoherrat kävivät linnassa usein muutenkin. Joulunalusviikolla 1558 heitä oli paikalla herra Anders Hattulasta, herra Bertill, herra Pável, herra Mats ja herra Lars. Akaan herra Ericus Laurentii oli usein nähty vieras linnassa.¹²⁹ Kirkkoherrat saattoivat myös toimia uskottuina miehinä linnan jokavuotista inventaariota laadittaessa. Hattulan herra Anders oli pyydetty tehtävään syksyllä 1559 ja loka - joulukuun aikana hän kävi linnalla kuusi kertaa valvomassa työtä.¹³⁰

Vankeus rangaistuksena on suhteellisen myöhäinen, vasta 1600-luvulla levinnyt, tapa. Keskiajan linnoissa saattoi olla vankeja, jotka olivat yleensä oikeudenkäyntiä odottavia tutkintovankeja tai poliittisista syistä eristettyjä henkilöitä. Joskus myös sakkoihin tuomittuja saatettiin varojen puutteessa rangaista linnassa lyhytaikaisella vesileipävankeudella eli nälällä.¹³¹ Kaikki nämä ryhmät näkyvät 1500-luvun Hämeen linnassa. Valtakunnan turvallisuudelle vaaralliseksi katsottiin ilmeisesti ne helmikuun puolivälissä 1560 linnaan tuodut viisi ulkomaalaista vankia, joita parin viikon päästä saapui kahdeksan lisää. Siitä miksi Hans Lyypekkiläinen, Kurt Meyer, Albrect Tanskalainen, Bernt Zelleläinen, Meinert Friisiläinen, Henrik Hampurilainen ja muut joutuivat viipymään linnan tyrmässä aina syyskuun loppuun, ei ole tietoa.¹³² Joka tapauksessa syrjäinen Hämeen linna katsottiin heille parhaaksi säilytyspaikaksi. Varsinaiseksi rangaistukseksi rahvaalle määrättiin yleensä sakkoja. Varattomien vankeustuomio saattoi venähtää useamman kuukaudenkin mittaiseksi. Vuonna 1560 kaksi talonpoikaa joutui kuudeksi viikoksi tyrmään kapinallisten puheittensa takia. Vaimoihminen sai istua vangittuna yhdeksän viikkoa petettyään miestään. Toukokuun puolivälissä 1562 vangittiin Helga Juhontytär ja hän oli linnassa vielä syyskuun puolivälissä, jolloin Kaarina Heikintytär ja Maria Klementintytär liittyivät hänen seuraansa.¹³³ Linnassa toimeenpannuista mestauksista ei ole tietoja, mutta palkkalistoilla oli pyöveli ja linnan pohjoispuolella olevaa mäkeä kutsutaan edelleenkin Pyövelinmäeksi.

126 1500-luvun puolivälissä vain Harvialan rouva Kaarinasta käytettiin Hämeessä nimitystä rouva (*fru*). Muiden rälssimiesten aviopuolisot ja lesket olivat vaimoja (*hustru*) (1562 VA 3938: 50, 61, 69v, 76, 80, 80v).

127 Esimerkiksi 1562 VA 3938: 44v ja 1562 VA 393849.

128 1562 VA 3938: 71v; Nimitystä herra käytettiin 1500-luvulla vain korkea-arvoisista rälssimiehistä ja kirkonmiehistä.

129 1559 VA 3869: 13v - 14; 1559 VA 3869: 17, 19; 1560 VA 3890: 7, 11, 24.

130 1560 VA 3890: 10-19.

131 Papuoja 1991 s. 22-24.

132 1560 VA 3890: 29, 30v.

133 1560 VA 3890: 32; 1562 VA 3938: 69v, 84.

■ 4. Hämeen linnan maatalous

4.1. Latokartanot maatalouden keskuksina

Aivan päälinnan tuntumassa sijainneet latokartanot olivat Hämeen linnan maataloustuotannon keskuksia. Ne olivat aikanaan suuria maatiloja, joihin oli koottu huomattavat taloudelliset voimavarat kruunun vaatimukset täyttävän maatalouden harjoittamiseen. Keskiaikaiset Ojoisten ja Saaristen latokartanot eivät enää 1500-luvun puolivälissä riittäneet linnan tarpeisiin. Ensimmäinen askel tuotannon kasvattamiseen oli linnan myllyn, Kuninkaan myllyn, luona olleen Myllyvainion liittäminen linnan viljelyksiin syksyllä 1554. Myllyvainion antama lisäys oli kuitenkin pieni, sillä vainiolle kylvettiin vain joka toinen vuosi 6–9 1/2 panna ruista kokonaiskylvön ollessa näihin aikoihin noin 90 panna vuodessa.¹ Linna tarvitsi suurempia peltoalueita. Lähiympäristön parhaimmat maat oli raivattu pelloksi jo keskiajalla, joten ainoa keino peltoalan lisäämiseen oli ympäristön kylien maiden liittäminen linnan latokartanoihin.² Ensimmäisenä anastettiin Kaurialan talonpoikien maat liittämällä ne Saaristen latokartanoon. Kaurialan nelitaloinen kylä oli itsenäinen vielä Hämeen vanhimmissa maakirjoissa vuosina 1539 ja 1543, jolloin siinä oli tasan kaksi koukua. Korvaukseksi menetetyistä tiloista talonpojille osoitettiin uudet tilat Rengon Kuittilasta ja Udestakylästä.³ Syksyllä 1556 kylvettiin ensimmäisen kerran linnan ruis Kaurialan vainioille.⁴ Vuotta myöhemmin liitettiin Vanajaveden itäpuolella olleet Hätilän ja Pintiälän kylät Hätilän latokartanona linaan.

Hätilä oli yksi suurimmista kylistä linnan kupeessa. Vuonna 1552 kylässä oli 10 taloa. Pintiälä oli pienempi viiden talon⁵ kylä nykyisen Hämeenlinnan rautatieaseman tienoilla. Kylän kadottua jäi Pintiälän nimi pois käytöstä ja on

1 Hätilän kartanon perustamisen jälkeen syksyllä 1557 Myllyvainio liitettiin Hätilän peltoihin; liite 13.

2 Myrdalin mukaan peltoalan lisääminen omalla uudisraivauksella ei kuulunut kuninkaankartanoiden menetelmiin. Ilmeisesti uudisviljelyä harjoitettiin vain uudismaille raivatuilla talonpoikaistiloilla. Jos kuninkaankartanoissa otettiin uusia peltoja viljelykseen, oli kyse nurmien (*linda*) viljelystä (Myrdal - Söderberg 1991 s. 341).

3 Suvanto 1976 s. 127; Vara-amiraali Pentti Sigfridinpoika anoi 10. 2. 1579 käräjillä oikeutta saada haltuunsa aikaisemmin suvulle kuuluneet kolme tilaa Nybyn ja Kuittilan kylissä. Hämeen linnan vouti Jöns Brun oli antanut tilat korvaukseksi Kaurialan talonpojille (Palmunen 1965 s. 14). Vuoden 1571 hopeaveroluettelon mukaan Uusikylä (Niñbij) ja Kuittila (Quittila) olivat Rengossa (Suomen hopeaveroluettelot 1571 III Häme s. 11).

4 Liite 12 ja 13.

5 1552 VA 3744:46v.

vähitellen unohtunut kokonaan. Hätilän ja Pintiälän asukkaiden elämä muuttui peruuttamattomasti vuonna 1557. Kyläläisille yksipuolisesti ilmoitettiin, että heidän oli jätettävä talonsa ja vainionsa ja muutettava kruunun heille osoittamaan uuteen asuinpaikkaan. Kylien viljelysmaita, niittyjä ja lähimetsiä tarvittiin tästäedes linnan taloudenpidossa. Toki kruunu luovutti hätiläläisille ja pintiäläläisille uudet asuinpaikat ja maksoi korvaukset. Kodin jättäminen oli kuitenkin vaikeaa ja myllerryksessä hajosivat vuosisatoja vanhat kyläyhteisöt. Hätilässä isäntänä ollut Tuomas Ollinpoika sai uuden tilan Hattulan Mierolasta. Vuonna 1561 Hämeen linnan vouti maksoi hänelle korvauksena 20 markkaa ja 6 puntaa ruista neljästä tangonmaasta, jotka häneltä anastettiin Hätilän latokartanoa perustettaessa.⁶ 1550-luvulla toteutettujen alueliitosten jälkeen Hämeen linna oli todellinen suurmaatila.

Sekä Ojoisten että Saaristen pihapiirissä oli toistakymmentä talousrakennusta 1550- ja 1560-lukujen taitteessa.⁷ Maatalouden laajuudesta kertoo sekin, että molemmissa kartanoissa oli useampi riihi ja navetta. Ulospäin lämpiävällä uunilla varustettu tuparakennus oli molemmissa pääasuinrakennus. Sen tilat riittivät hyvin latokartanossa vakituisesti asuneelle isännälle ja emännälle sekä muutamalle piialle ja rengille. Henkilökunnan määrä kuitenkin vaihteli kausittain. Kesällä tarvittiin paimenia ja lisää piikoja auttamaan emäntää karjanhoidossa.⁸ Mahdollisesti silloin myös muita pihapiirin tuparakennuksia käytettiin asuintiloina. Olisi kiehtovaa kuvitella, että molemmissa latokartanoissa ollut kivirakennus (*stens hus*) olisi ollut muurattu asuinrakennus. Keskiajan kartanoissa oli nimittäin tapana kutsua muurattua asuinkäytössä ollutta päärakennusta kivitaloksi (*stenhus*).⁹ Tuskin näin kuitenkaan oli Ojoisilla ja Saarisilla. Väki asui savuhormilla varustetussa puutuvassa ja kivitalo oli varastorakennus.¹⁰ Päälinnan muurien sisäpuolella varastorakennukset olivat puisia. Vailla muurin suojaa olleissa latokartanoissa täytyi sen sijaan olla myös muurattu varastotila.

6 1561 VA 3907: 6v, 9.

7 Tiedot Ojoisten ja Saaristen latokartanoiden rakennuksista sisältyvät kihlakuntien rakennusvelvollisuusluetteloon, jossa Hätiläkin mainitaan nimeltä. Luettelossa ei kuitenkaan luetella Hätilän rakennuksia (1539 VA 3668: 149–150). Muissa Hämeen linnan tilien kohdissa on erittäin vähän mainintoja rakennuksista, jotka olisi sijoitettu latokartanoihin.

8 Vilkuna AM 1989 s. 76 - 81, liite 3.

9 Söderberg 1977 s. 180–181.

10 Vuonna 1563 rakennettiin päälinnan kehämuurin viereen kivinen asuintalo, josta käytettiin nimeä *stenstuga*; Vanhan Pärnun kiinteistörekisterissä vuosilta 1451–1599 mainittu *stenhus* on käännetty kivitaloksi tai kiviaitaksi (Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451–1599, Tartu 1984 s. 252).

	Ojoisilla	Saarisilla
Savupiipullinen tupa	1	1
Tupa	2	2
Kivitalo	1	1
Ruoka-aitta	1	1
Pirtti	1	-
Sauna	1	1
Riihi	3	2
Navetta	2	3
Iso lato	2	2
Lato	2	-
Talli	1	-
Yhteensä	17	13

Asetelma 3: Hämeen kihlakuntien rakennusvelvollisuusluettelon mukaan Hämeen linnan Ojoisten ja Saaristen latokartanoissa vähintään olleiden rakennusten lukumäärä 1550- ja 1560-lukujen taitteessa.¹¹

Hämeen linnan latokartanoiden rakennusmäärät eivät olleet suuria, jos niitä verrataan esimerkiksi Kokemäen kuninkaankartanoon.

	Asuinrakennuksia	Taloustrakennuksia	Karja- ja viljely- rakennuksia
Ojoinen	3	7	7
Saarinen	3	5	5
Kokemäen kartano	18	12	13

Kokemäen kartanon suurempi asuin- ja taloustilojen määrä johtuu luonnollisesti siitä, että Hämeen linnassa tarvittavia tiloja oli päälinnan luona.¹² Hämeen linnan latokartanoiden rakennustapaa onkin pidettävä vaatimattomana. Latokartanoihin oli sijoitettu vain kaikkein tarpeellisimmat toiminnot.

Latokartanoiden työtehtävät hoidettiin palkatun henkilökunnan ja päivätyövelvollisten talonpoikien avulla. Kuhunkin kartanoon oli palkattu vakituisesti

11 1539 VA 3668: 149–150. Vähimmäismäärä on laskettu sen takia, että rakennusvelvollisuusluettelossa latokartanoiden rakennukset on lueteltu sekä sivulla 149 että sivulla 150. Sivulla 149 ovat rakennukset, joita kunkin kihlakunnan tuli ylläpitää ja sivulla 150 rakennukset, joita kukin pitää ylläpitä. On oletettavaa, että useampi pitää huolehti samasta rakennuksesta. Rakennusten määrä onkin laskettu sivun 149 mukaan ja sivulta 150 on huomioitu vain ne rakennukset, joita ei ole lainkaan edellisellä sivulla mainittu. Esimerkiksi sivun 150 mukaan Ojoisilla oli 5 riittä, jos joka pitäjällä olisi ollut oma riihensä. Sivun 149 mukaan riisiä oli 3.

12 Kokemäen kartanon tiedot Jokipii 1973 s. 101.

isäntä, emäntä sekä kahdesta kolmeen piikaa ja renkiä. Kesällä kausityöntekijät lisäsivät väkimäärää.¹³ Latokartanoiden isäntä (*ladugårdskar!*) ja emäntä (*ladugårdshustru/ladugårdskona*) olivat aviopari. Isäntä toimi työnjohtajana. Isäntä ja rengit osallistuivat varmasti myös latokartanoihin sijoitettujen hevossiittolan hevosten hoitamiseen. Emäntä vastasi yhdessä piikojen kanssa lehmien ruokinnasta, lypsämisestä ja maidon jälkikäsittelystä. Myös latokartanoiden henkilökunnan määrä oli vaatimaton verrattuna muihin kartanoihin. Esimerkiksi Kokemäen kartanossa, josta hallinto oli aikoja sitten siirretty Po-riin, oli vielä vuosina 1596–1597 noin 15–20 henkeä palkattua väkeä.¹⁴

Suurin osa maidosta kimuttiin voiksi, jonka valmistus edellytti suurta ammattitaitoa. Työn antaminen taitamattomien käsiin olisi voinut tulla kalliiksi. Karjapiikojen työpäivät olivat varmasti raskaita sillä päivittäin yhdessä lato-kartanossa saattoi olla lypsettävänä kolmisenkymmentä lehmää. Mahdollisesti latokartanoiden rengitkin osallistuivat lypsämiseen. Ruotsissa on säilynyt kes-kiaikaisia kirkkomaalauksia, jotka kertovat myös miesten vielä tällöin lypsä-neen. Vähitellen sekä lypsämisestä että maidon jälkikäsittelystä tuli kokonaan naisten työtä, jota 1700-luvulta eteenpäin pidettiin lähes sopimattomana mie-hille.¹⁵

Latokartanoiden isännän ja emännän palkkauksen ja nimitysten muuttumi-nen 1550-luvun puolivälissä kuvaa ilmeisesti niitä muutoksia, joita linnan maatalouden huomattava laajentuminen toi mukanaan. Naiset olivat menettä-mässä asemaansa tasavertaisena työparina isännän rinnalla. Aikaisemmin sekä isäntä että emäntä saivat 4 markan vuosipalkan, vaaterahan ja neljästä kuuteen kenkäparia.¹⁶ Vuosikymmenen puolivälin tienoilla isännän ja emännän palkka-us ja asema muuttui. Emäntää ei enää kutsuttu latokartanonemännäksi vaan hänen nimityksensä oli karjakko (*mjölkedej!*)¹⁷ ja hänen palkkansa on selvästi alempi kuin isännän, jota edelleen nimitettiin latokartanonisännäksi.

13 Latokartanoiden työntekijöiksi liitteessä 3 on luettu vain ne henkilöt, joiden nimen perässä on mainittu sana latokartano tai jotka on ryhmitelty otsakkeen latokartano alle.

14 Vilkuna AM 1989 s. 77; Jokipii 1973 s. 85.

15 Olsson 1994 s. 48–49.

16 Vilkuna AM 1989 s. 77–78.

17 Vielä 1800-luvun alussa oli Ruotsissa tavallista, että työtä navetassa johti *deja*. Hän vastasi eläinten ruokinnasta ja maidon käsittelystä. Vähitellen *deja* nimityksen status muuttui niin, että 1800-luvun alussa *deja* merkitsi karjan ruokkinutta navettapiikaa (Olsson 1994 s. 55–56); Vuonna 1557 Ojoisten isännän vuosipalkka oli 10 markkaa ja Saaristen isännän 6 markkaa. Emäntien palkat olivat nousseet 6 markkaan, mutta heistä käytetty nimitys oli muuttunut karjakoksi. Seuraavana vuonna uuden Hätilän latokartanon isäntä sai peräti 20 markan vuosipalkan. Ojoisten isännälle maksettiin 10 markkaa ja Saaristen isännälle 8 markkaa. Ojoisten karjakko sai 6 markkaa, Saaristen 5 markkaa ja Hätilän karjakko vain 3 markkaa (VA mf FR 98 vol 34). Vuonna 1559 isännän palkka oli Hätilässä 20 markkaa ja muissa latoakrtanoissa 14 markkaa (1559 VA 3869: 59). Vuonna 1561 kaikki karjakot saivat 6 markkaa. Kahdelle isännälle maksettiin 10 markkaa yhden isännän saadessa 16 markkaa. Nousu ja vaihtelu isäntien palkoissa johtui varmasti myös siitä, että isännillä oli muitakin tehtäviä latokartanoiden työnjohdon ohella. Hätilää perustettaessa isäntä joutui vastaamaan monista käytännön järjestelyistä. Vuonna 1561 kaikki isännät tekivät linnassa myös kirvesmiehen töitä ja korkeinta palkkaa nauttinut isäntä toimi myös teurastajana (VA mf FR 99 vol 34).

Talonpojat tekivät päivätöinä merkittävän työpanoksen Hämeen linnan maataloudessa. Linnalla oli käytettävissään koko linnaläänin päivätyöt. Käytännössä vain lähipitäjät kävivät päivätöissä muiden pitäjien korvatessa velvollisuutensa rahana ja luontaisparselleina. Oman väen ja päivätyöläisten tehtävät usein täydensivät toisiaan kruunun linnoissa ja kartanoissa Ruotsin puolella. Kalmarin linnan latokartanoista on vuodelta 1557 luettelo, jossa selostetaan oman palvelusväen ja toisaalta päivätyöläisten käyttämät työpäivät pellon muokkaukseen, kylvöön, lannanajoon, sadonkorjuuseen jne.¹⁸ Hämeen linnasta ei ole tietoja oman henkilökunnan osallistumisesta töihin pelloilla ja niityillä. Tärkeä lähdekriittinen kysymys onkin, kuinka hyvin päivätyöluettelot kuvaavat kaikkia linnan maanviljelyssä ja heinäkorjuussa käytettyjä työtehtäviä. Tulivatko kaikki työt tehdyiksi päivätöillä? Jos vakituisen henkilökunnan työpanoksesta ei ole tietoja, antavatko silloin päivätyölistojen määrät eri tehtäviin käytetyistä työpäivistä oikean suuntaisen kuvan maataloustöiden jakautumisesta? Esimerkiksi Forssell on tutkimuksissaan jättänyt päivätyöluettelot käyttämättä.¹⁹

Diagrammissa 1, joka on tehty liitteen 8 pohjalta, näkyvät kaikki Hämeen linnassa vuosina 1540–1569 käytetyt päivätyöt ja maatalouden päivätöiden osuus niistä. Liite 8 ja diagrammi 1 osoittavat selvästi, että linnan päivätyöt käytettiin pääasiassa joko maatalouteen tai rakentamiseen. Rakennustöihin talonpojat osallistuivat yleensä silloin, kun linnalla oli käynnissä suurempi rakennushanke.²⁰ Rakennuspäivätöiden tarkemmasta käytöstä vuonna 1546 ei ole tietoja. Mahdollisesti työt liittyivät seuraavana vuonna muuratun porttitornin perustustöihin.²¹ Itäinen tykkitorni eli rondelli muurattiin vuonna 1559 ja rakentaminen jatkui vilkkaana koko seuraavan vuosikymmenen.²² Niinä vuosina, jolloin ei ollut käynnissä suuria rakennuskohteita, lähes kaikki päivätyöt käytettiin maataloudessa.

Mielenkiintoista on, että diagrammi 1 myötäilee kylvömäärien kehitystä linnan pelloilla (vertaa diagrammi 2). Vuosina 1540–1545 käytettiin linnan maataloudessa keskimäärin 4 392 1/2 päivätyötä vuodessa. Seuraavan vuosikymmenen alkupuolella kylvömäärät linnan pelloille laskivat ja myös vuosittain käytettyjen päivätöiden määrä pieneni 2 902:een. Hätilän latokartanon perustamisen jälkeen vuosittain tehtiin linnan maataloudessa yli 5000 päivätyötä.²³ Tästä voi päätellä, että peltoviljelyn työtehtävät suoritettiin Hämeen linnassa lähinnä päivätöinä. Olle Ferm on osoittanut, että myös ruotsalaisilla

18 Myrdal – Söderberg 1991 s. 328.

19 Forssell 1884 s. 78–79.

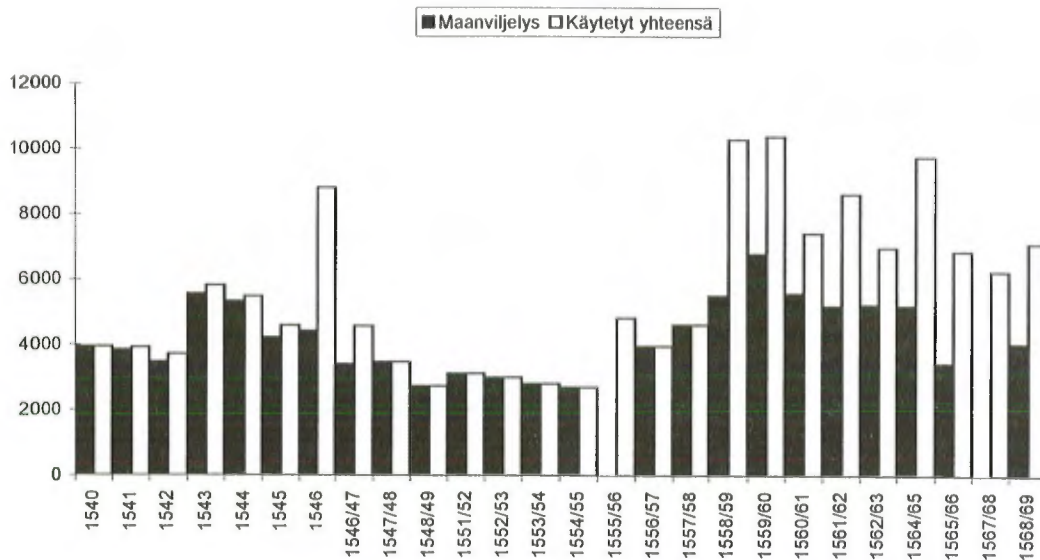
20 Rakentamisen päivätöihin kuuluivat muun muassa savenajo, kalkinpoltto, tiilenlyönti, tiilenkanto ja perustustyöt.

21 1547 VA 3696: 67. Mats muurarille Kymenkartanon läänistä maksettiin palkka porttitornin muuraamisesta.

22 Vertaa luku 5.5.

23 Liite 8.

DIAGRAMMI 1

Diagrammi 1: Vuosina 1540–1569 Hämeen linnassa käytetyt päivätöyt ja maatalouden päivätöiden osuus kaikista päivätöistä.

suurtiloilla päivätöiden määrä korreloi positiivisesti kylvömäärien kanssa.²⁴

Päivätöiden merkitystä voi arvioida myös sillä, kuinka monen henkilön vuositista työpanosta käytetyt päivätyömäärät vastasivat. Oletetaan, että 1500-luvulla oli 300 työpäivää vuodessa.²⁵ Ennen Hätilän latokartanon perustamista (1540–1557) maataloustöissä käytettiin vuosittain keskimäärin 3 793 päivätyötä, joka vastasi 12 1/2 vuodeksi palkattua työntekijää. Myöhemmin Hätilän perustamisen jälkeen päivätöitä kului vuodessa keskimäärin 5 064, joka vastasi 17 palkattua työntekijää. Päivätöiden merkitys oli suuri, sillä linnan maatalouteen palkatun henkilökunnan määrä vaihteli 20–40 hengen välillä.²⁶ Päivätyövoiman käyttö tuli kruunulle huomattavasti edullisemmaksi kuin ylläpitää jatkuvasti suurta vakituista palveluskuntaa, jolle kuuluva rahapalkka, vaattekangas ja täysi ylöpito aiheutti kruunulle suuret kustannukset. On vielä muistettava, että päivätöitä käytettiin lähinnä sesonkiluonteisissa tehtävissä, joissa hetkellisesti tarvittiin runsaasti työvoimaa.

Maatalouden tarvitsemaan päivätyömäärään kiinnitettiin huomiota 1560-luvulla Tukholman laskukamarissa. Kruunun tilintarkastajat eivät moittineet yksinomaan Hämeen linnaa päivätöiden liiallisesta käytöstä. Myös Olavinlinnan

24 Fern 1990 s. 198.

25 Söderberg 1977 s. 191.

26 Liite 3.

ja Itä-Suomen kuninkaankartanoiden voudit saivat vastaavanlaista kritiikkiä.²⁷ Tilivuonna 1565/1566 oli päivätöitä käytetty runsaasti Hämeen linnan pelloilla ja niityillä, vaikka palkattuna oli 22 renkiä ja piikaa. Yhden heinäkuorman keruuseen oli kulutettu lähes 10 päivätöitä, vaikka suositus oli vain 4 päivätöitä. Yhden panninalan kyntämiseen ja kylvämiseen oli tarvittu 6 päivätöitä, vaikka työhön olisi saanut käyttää korkeintaan 4 päivätöitä.²⁸

Myös muilta vuosilta on mahdollista laskea yhden panninmaan kyntämiseen ja kylvämiseen kulutettu päivätöimäärä vertaamalla kylvötietoja (liite 11) kyntöön sekä kylvöön käytettyihin päivätöimääriin (liite 9). Vuosina 1546–1569 käytettiin Hämeen linnassa panninmaan kyntämiseen ja kylvämiseen keskimäärin 6 päivätöitä. Ruotsin kuninkaankartanoissa kului yhden panninmaan muokkaukseen keskimäärin vain vajaat 1 1/2 päivätöitä. Kylvön osuudesta ei ole tietoja. Jos olettaa siihen käytetyn toiset 1 1/2 päivätöitä, kului Ruotsin puolella panninmaata kohden vajaat 3 päivätöitä. Tämä oli huomattavasti vähemmän kuin Hämeen linnassa. Vuosina 1549–1560 kulutettiin Hämeen linnassa yhden heinäkuorman (talvikuorma) tekoon keskimäärin 10 1/2 päivätöitä. Tämä ylitti reilusti tilintarkastajien suosittelemat 4 päivätöitä.²⁹ Päivätöitä oli Hämeen linnassa käytössä runsaasti ja niiden käyttöä olisi ollut varaa tehostaa. Oletettavaa on, että talonpojat päivätöinään hoitivat linnan peltoviljelyn ja heinätyöt. Päivätyöluettelot kuvaavat siis hyvin pelloilla ja niityillä tehtyjä töitä ja antavat oikeansuuntaisen käsityksen maatalouden eri tehtäviin käytetystä työpanoksesta.

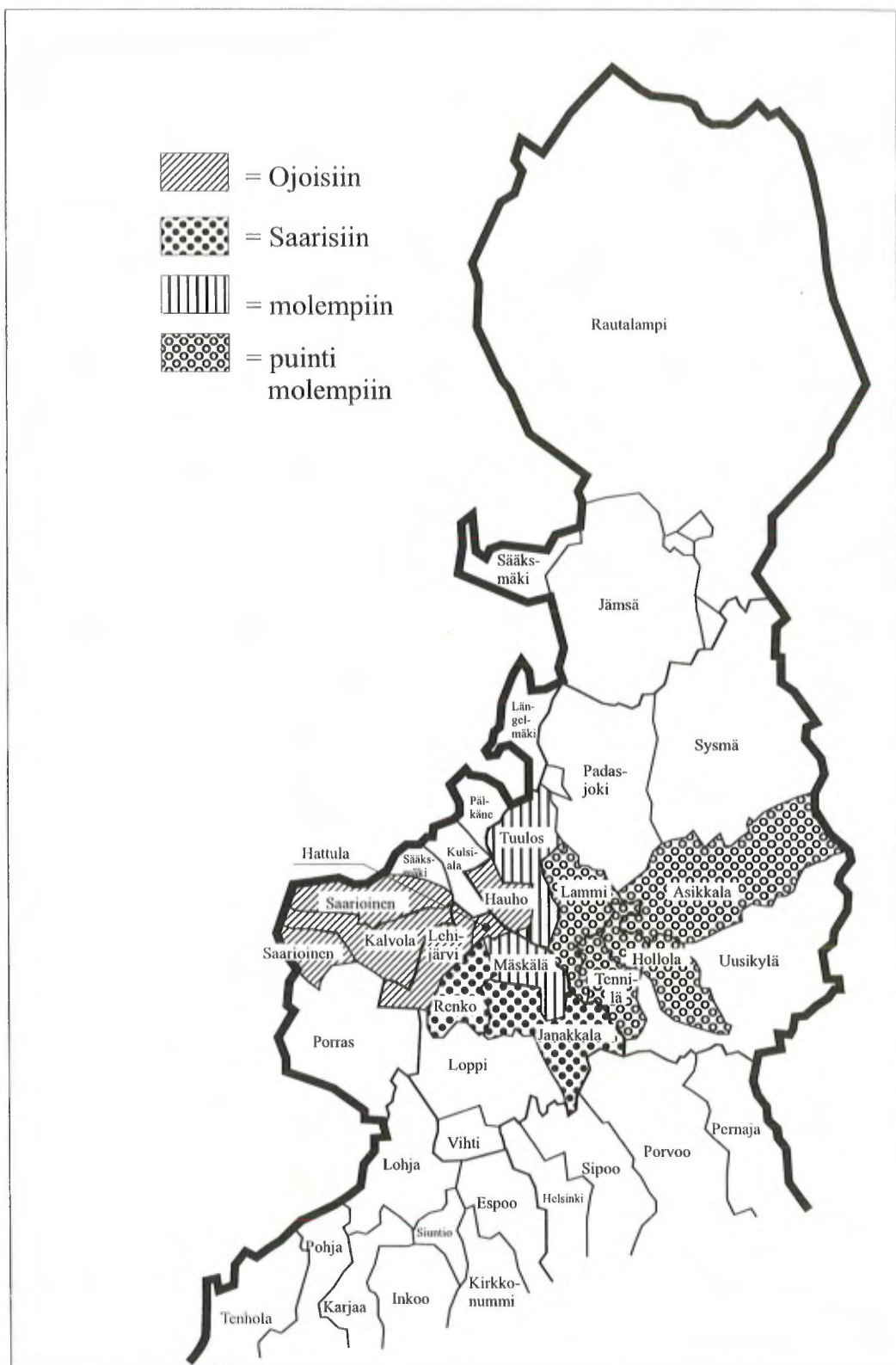
Lähipitäjillä näyttää olleen tietty tehtäväjako latokartanoiden päivätöiden hoitamisessa (kartta 4, joka perustuu liitteeseen 10).³⁰ Linnan eteläpuolella sijainneeseen Saaristen latokartanoon tulivat talonpojat sen lähipitäjistä Janakkalasta ja Rengosta. Työt Ojoisten latokartanossa, joka oli linnan luoteispuolella, kuuluivat lähinnä Lehijärvelle, Hattulalle ja Kalvolalle. Mäskäläläiset Vanajan itärannalta työskentelivät molemmissa latokartanoissa. Karttaan 4 on merkitty myös Saarioinen ja Tuulos, joiden talonpoikia kävi vuosina 1542–1545 päivätöissä vain yhtenä vuonna. Syksyisin viljanpuinnista huolehtivat vuorotellen Ylisen kihlakunnan pitäjät. Vuonna 1546 oli lammilaisten vuoro. He valitsivat keskuudestaan 20 miestä, jotka puivat linnan riihissä yli kuu-

27 Virtanen 1957 s. 27; Myrdal – Söderberg 1991 s. 337.

28 1566 VA 4010: 2.

29 Myrdal – Söderberg 1991 s. 337. Tynnyrimalan (= 1 1/2 panninmaata) muokkaukseen kului Ruotsin kuninkaankartanoissa keskimäärin 1–2 päivätöitä; Samoin on mahdollista laskea heinäkuorman tekoon käytetty päivätöimäärä vertailemalla heinäntekoon tarvittuja päivätöitä heinäsatoihin (liite 9 sekä liite 25). Tulokset kertovat, ettei työteho ollut korkea Hämeen linnan heinäniityillä; Vuoden 1566 tilittien mukaan heinätyöihin käytettiin vain 169 1/2 päivätöitä. Onko tilitieto virheellinen, koska samana tilivuonna tilintarkastajat moittivat päivätöiden liiallisesta käytöstä (1566 VA 4010:2)?

30 Vuosien 1542–1545 pitäjittäisistä päivätyöluetteloista on mahdollista seurata, mitkä pitäjät käytännössä saapuivat tekemään päivätöitä linnalle (1542 VA 3676: 85v, 1543 VA 3678: 108–108v, 1544 VA 3683: 115–116v, 1545 VA 3688: 108v–109v). Valitettavasti näissä luetteloissa on usein eri tehtäviä niputettu yhteen. Esimerkiksi vuonna 1542 on ilmoitettu, että Janakkala teki yhteensä 528 päivätöitä Saaristen latokartanossa ja Suoniityllä (1542 VA 3676: 85v) ilman että eri tehtäviin käytettyjä päivätöitä on eritelty tarkemmin.

Kartta 4: Hämeen linnan vuosien 1542 - 1545 päivätyöluetteloiden avulla on mahdollista selvittää, mistä pitäjistä saavuttiin Ojoisille ja Saarisille töihin. Linnan eteläpuolella olleet pitäjät huolehtivat lähinnä Saaristen maanviljelystä ja Ojoisten pohjoispuolen pitäjien vastuulla, kuten olikin käytännöllistä. Puinti molemmissa latokartanoissa oli taasen uskottu Itä-Hämeen pitäjille.

Lähde: Karttapohja on Suomen historian kartaston kartta n:o 18 Hallintopitäjät vuonna 1635. Turun ja Porin sekä Hämeenlinnan ja Uudenmaan läänit. Jutikkala, Eino toim., Suomen historian kartasto, Porvoo 1949, s. 29. Puhtaaksi piirroksen Jari Järvinen.

kauden.³¹ Hattulan kihlakunnan pitäjät kuljettivat viljan jauhatettavaksi Kunnkaan myllylle eli Kruununmyllylle. Myllymatka joutui parhaiten veneellä Kutalanjoen ja Katumajärven kautta (kartta 2).³²

Voionmaa on esittänyt, että Turun linnan latokartanoiden vainioilla kullakin pitäjällä olisi ollut oma paikkansa. Jos pitäjä ei saapunut kylvämäänsille määrättyä paikkaa, jäi tämä osa vainiosta kesannolle.³³ Vuosina 1542–1545 Saaristen ja Ojoisten latokartanoilla oli "omat pitäjänsä", jotka pääasiassa huolehtivat niiden peltoviljelystä. Pitäjien tehtävät latokartanoissa kuitenkin vaihtelivat. Renko ei kyntänyt joka kevät Saaristen peltoja eikä Janakkala korjannut joka syksy ruissatoa Saaristen vainioilta. Pikemminkin tehtävissä näyttää olleen vuorottelua. Tämä turvasi talonpojalle sen, etteivät samat työt kärsineet joka vuosi hänen omilla vainioillaan kruunun töiden takia.

4.2. Pellot parhailla mailla

Maanviljely Hämeen linnan latokartanoissa oli lähinnä peltoviljelyä, jota täydennettiin kaskeamisella. Edellytykset peltoviljelylle olivat hyvät. Sydän-Häme, erikoisesti Vanajaveden rannat, oli jo keskiajalla Varsinais-Suomen ja Ala-Satakunnan ohella Suomen tärkeintä peltoviljelyaluetta. Vedensaantimahdollisuuksien ja ilmaston lisäksi maaperä vaikutti eniten siihen, minne asuinrakennukset tehtiin ja minne pellot raivattiin. Suomalaisista tutkijoista Elias Orrman on selvittänyt maaperän vaikutusta asutuksen leviämiseen. Hän on pohtinut, miksei ruotsalainen uudisasutus Uudellamaalla koskaan levinnyt sisämaahan. Ruotsalaiset jäivät seuduille, joilla kevyttä hiekkapitoista savimaata oli helppo työstää heidän työvälineillään. Samoin Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa ensimmäisinä otettiin viljelykseen kevyet hiekkapitoiset savikot.³⁴ Myös Hämeessä varhaisimmat pellot raivattiin järvien rannoille, jossa maaperä oli hiekkapitoista savikkoa. Koko Kokemäenjoen vesistön alueella erityyppiset savimaat jakoivat asutusalueet. Historiallinen Ylä-Satakunta (Karkku, Tyrvää, Pirkkala, Hämeenkyrö, Kangasala, Lempäälä ja Vesilahti) liittyi sekä kulttuurillisesti että kielellisesti hämäläiseen asutukseen. Näillä seuduilla viljeltiin hämäläisille järvirannoille tyypillisiä hiekkasavikoita,³⁵ jollaisia myös Hämeen linnan peltoviljelykset olivat.

Vanhimpia karttoja, jossa Hämeen linnan pellot on kuvattu, on maanmittari Laurentius L. Schroderuksen lähinnä Hämeenlinnan kaupungin asemakaavan

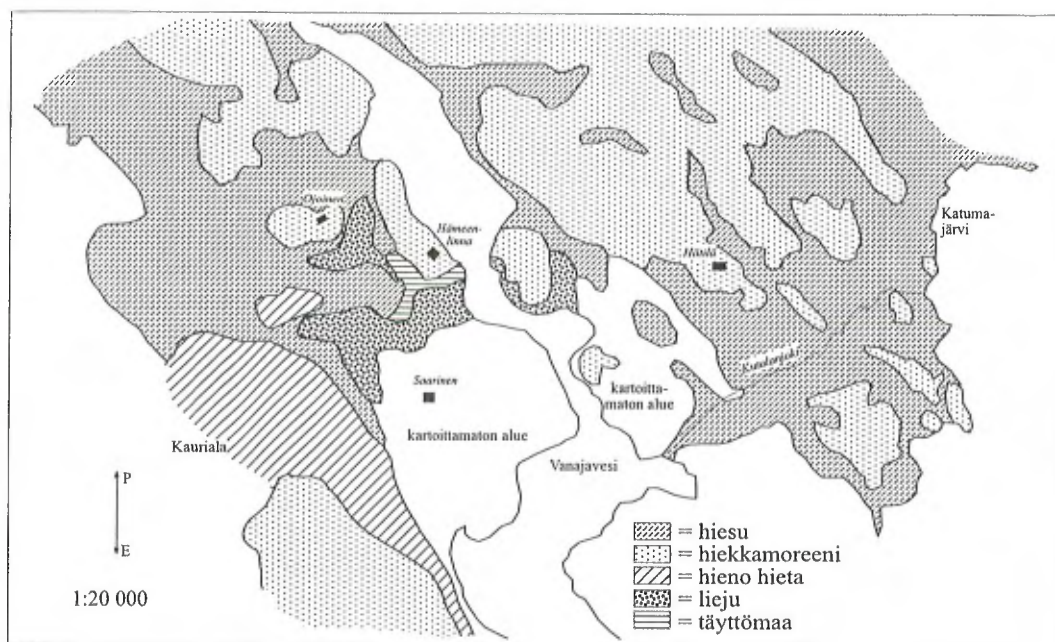
31 1547 VA 3697: 97 - 97v.

32 Esimerkiksi Janakkala (1544 VA 3683: 115–116v), Renko (1545 VA 3688: 108v–109v) ja Lehijärvi (1545 VA 3678: 108–108v). Kaikissa näissä tapauksissa syyskylvö ja viljan jauhatus kuuluivat samalle pitäjälle.

33 Voionmaa 1912 s. 306.

34 Orrman 1987 s. 169–188. Uudellamaalla, Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa rautakauden lopulla ollut pysyvä asutus oli seuduilla, jotka olivat entistä Litorinameren pohjaa. Entistä merenpohjaa olevilla pelloilla kovan ja jäykän saven päällä oli kevyempi hiekkapitoinen savi, jota oli helpompi muokata alkeellisillakin työvälineillä.

35 Orrman 1987 s. 186.

mittausta varten laatima piirros (kartta 1).³⁶ N. k. Schroderus-karttaa on mielenkiintoista verrata vuonna 1989 Hämeenlinnan kaupungin alueesta valmistuneeseen maaperäkartaan (kartta 5). Linnan pellot olivat juuri niillä alueilla, jotka maaperäkartassa on merkitty hiesumaisiksi eli hiekkapitoisiksi savikoiksi. Ojoisten latokartano sijaitsi linnan luoteispuolella moreenikumpareella ja pellot olivat hiesumailla kartanon ympärillä. Sama "peltoniemi", joka Schroderus-kartassa kurottuu keskelle linnan suoniittyä, näkyy myös maaperäkartassa selvänä hiesualueena. Saaristen latokartanon alueesta eli nykyisen Hämeenlinnan kaupungin keskustasta ei ole tehty maaperäkartoitusta. Vuonna 1556 Saaristen latokartanoon liitetyn Kaurialan kylän maat olivat hienoa hietaa eli hyvin maanviljelykseen sopivia peltomaita. Maaperäkartasta voi maanlaadun perusteella päätellä, että Hätilän pellot olivat Kutalanjoen koillispuolella. Ku-

Kartta 5: Vuonna 1989 julkaistun maaperäkartan avulla on etsiä Hämeenlinnan ympäristössä peltoviljelylle sopivia alueita. Karttojen 1 ja 5 vertailu osoittaaakin, että latokartanoiden pellot olivat peltoviljelyyn hyvin soveltuvilla hiesu- ja hietamailla.

Lähde: Hämeenlinna Maaperäkartta peruskartta 213109 1:20 000, Maanmittaushallitus. Helsinki 1989. Puhtaaksi piirros Jari Järvinen.

36 Ruotsin valtionarkistossa kartta on ajoitettu ulkonäkönsä ja laatunsa puolesta 1600-luvun alkupuolelle. Suomalaiset tutkijat pitävät karttaa korkeintaan 1600-luvun puolivälissä tehtynä (Lilius 1989 s. 8–9; Ripatti 1989 s. 34) tai vasta 1730-luvun lopussa laadittuna (Katermaa 1987 s. 264–266). Katermaan mukaan 1600-luvun puolivälissä tehtyä Schroderus-karttaa ei ole säilynyt ja paljon käytetty Schroderus-kartta on 1730-luvun lopulla tehty kopio. Hämeenlinnan kaupungin peltöjen kartoituksessa vuonna 1770 vedotaan Schroderuksen karttaan, joten kartan tehtävänä on pidetty myös peltöalojen kuvausta. Hämeenlinnan kaupungin asukkaiden tarvitsemat pellot lohkokittiin linnan latokartanoiden pelloista (Lindeqvist 1926 s. 24–25, 372).

talanjoki oli aikanaan Hätilän ja Mäskälän suurjakokuntien välinen raja.³⁷ Hätilän peltoja oli myös Vanajaveden rannassa linnaa vastapäätä, kuten Schroderus-karttaan on merkitty. Näitä peltoja on myöhemmin kutsuttu Kasteristinpelloiksi.³⁸

Vanhin luettelo Hämeen linnan pelloista on tilivuodelta 1557/1558. Tuolloin oli tarvetta peltoluettelon laatimiseen, sillä vasta suoritettujen alueliitosten vuoksi linnan peltoala oli kasvanut huomattavasti. Ajan tavan mukaisesti latokartanoiden vainiot oli nimetty ilmansuuntien mukaan. Peltojen nimien lisäksi luetteloon kirjattiin myös, kuinka monta pannia viljaa kullekin vainiolle oli mahdollista kylvää.

Ojoisten latokartano

Itäinen vainio	60 pannia
Pohjoinen vainio	67 pannia
Yhteensä	127 pannia

Saaristen latokartano

Itäinen vainio	29 pannia
Pohjoinen vainio	31 1/2 pannia
Kaurialan läntinen vainio	22 pannia
Kaurialan itäinen vainio	28 pannia
Yhteensä	110,5 pannia

Hätilän latokartano

Läntinen vainio	64 pannia
Itäinen vainio	79 pannia
Yhteensä	143 pannia

Kaikki yhteensä 380 1/2 pannia

Asetelma 4: Hämeen linnan Ojoisten, Saaristen ja Hätilän latokartanoissa tilivuonna 1557/1558 olleet pellot ja panneissa siemenviljamäärät, jotka luettelon laatineen kirjurin mukaan oli pelloille mahdollista kylvää.³⁹

37 Suvanto 1976 s. 138–139.

38 Palmunen 1957 s. 19.

39 1558 VA 3850: 8v.

Linnan peltoja viljeltiin kaksivuorojärjestelmän mukaan, joten luettelossa mainituista viljamääristä kylvettiin vuosittain puolet. Peltoluettelon tiedot sopivat hyvin yhteen todellisten kylvömäärien kanssa. Tilivuosina 1559–1563 oli keskimääräinen kylvö latokartanoissa seuraava: Ojoinen 63 1/2 pannia, Saarinen 60 pannia ja Hätilä 72 pannia. Syksyllä 1557 linnan pelloille kylvettiin yhteensä 184 1/2 pannia, joka oli lähes puolet niistä 380 1/2 pannista, jotka peltoluettelon mukaan linnan pelloille oli mahdollista kylvää.⁴⁰ Hämeen linnan pellot olivat tehokkaassa käytössä.

Kun Kaurialan maat liitettiin osaksi Saaristen latokartanoa, nousi Saaristen ruiskylvö yli kolmanneksen. Aikaisemmin oli Saarisissa vuosittain kylvetty ruista noin 36 pannia ja liitoksen jälkeen rukiin kylvömäärä nousi noin 57 panniin. Koko linnan ruiskylvö kasvoi noin 30%.⁴¹ Kaurialaa tuntuvampi vaikutus linnan peltoviljelylle oli linnan itäpuolella olleiden Hätilän ja Pintiälän kylien maiden anastamisella Hätilän latokartanona linnaan. Hätilän pelloille kylvettiin ensimmäisen kerran syksyllä 1557 eli vuosi Kaurialan jälkeen. Liitokset nostivat kylvömääriä huomattavasti. Tilivuosina 1558–1569 kylvö linnan pelloille oli keskimäärin 191 pannia, kun se 1550-luvun alkupuolella oli ollut 84 pannia. Kylvömäärien perusteella latokartanoiden merkitys Hämeen linnan peltoviljelylle oli lähes yhtä suuri. Hätilän osuus oli keskimäärin 37 %, Ojoisten 33 % ja Saaristen 30 % linnan kokonaiskylvöstä.⁴²

Peltojen pinta-ala

Linnan peltopinta-alan suuruus ja muutokset siinä kuvaavat peltoviljelyn merkitystä linnan maataloudelle. Peltojen pinta-alojen arviointi on kuitenkin vaikeaa, sillä linnan tilinpitäjää ei niinkään kiinnostanut vainion laajuus kuin se, kuinka paljon vainiolle kylvettiin. Seuraavassa on arvioitu Hämeen linnan peltojen kokonaispinta-alaa muutamien tileistä löytyvien yksityiskohtien sekä kylvötietojen avulla. Edellä jo käsiteltiin vuoden 1558 peltoluetteloa (asetelma 4), johon oli peltojen nimien lisäksi kirjattu mahdolliset kylvömäärät eri vainioille. Tämän lisäksi linnan 1560-luvun tilinpidossa on tietoja linnan peltopinta-aloista panninmaina (*spanneland*). Tällöin kruunun tilintarkastaja usein kiinnitti huomiota siihen, että linnan kylvö- ja sadonkorjuutöissä kului liikaa päivätöitä yhtä panninmaata kohden.

Kylvötiedot ovat käytetyin tapa arvioida peltopinta-aloja. Samasta pellostaa saatava sato saattoi vaihdella vuosittain huomattavastikin. Sen sijaan voi olettaa, että samalle vainiolle kylvettiin aina yhtä paljon. Kylvömäärätkään eivät kuitenkaan olleet välttämättä aina samansuuruiset. Ruista kylvettiin harvem-

40 Liitteet 11 ja 12.

41 Liitteet 11 ja 12. Ensimmäisinä vuosina liitoksen jälkeen Kaurialan vainiot on tilinpidossa mainittu erikseen Saaristen vainioiden joukossa. Tilivuonna 1560 Kaurialan vainiot on jopa erotettu omaksi ryhmäkseen väliotsikolla Kaurialan latokartano. Linnan latokartanona Kauriala ei koskaan ollut. Ilmeistä on, että talonpojilta Kaurialaan jääneet rakennukset olivat linnan käytössä.

42 Liitteet 11 ja 12.

paan kuin ohraa tai kauraa. Kylvötiheyksiin vaikutti myös kylvösiemenen ja peltomaan laatu.⁴³ Ongelmista huolimatta on Hämeen linnan peltojen pinta-aloja lähdetty arvioimaan kylvön perusteella. Koska linnassa viljeltiin lähes yksinomaan ruista, voi kylvötiheyden olettaa olleen hyvin samanlainen vuodesta toiseen.

Tilivuoden 1557/1558 peltoluettelon mukaan linnan pelloille voitiin kylvää yhteensä 380 1/2 pannia viljaa. Peltoalue oli siis 380 1/2 panninmaata, jos oletamme panninmaan olevan alue, johon kylvetään panni viljaa. Tynnyrinaloiksi ja edelleen hehtaareiksi muutettuna olisi 380 1/2 panninmaata = 253 tynnyrinalaa = noin 126 hehtaaria.⁴⁴ Kaksivuororjätelmästä olisi vuosittain viljeltyä ollut noin 63 hehtaaria peltoa.

Moititessaan Hämeen linnan voutia liiallisesta päivätöiden käytöstä peltotöissä tilintarkastaja arvioi linnan peltojen koon panninmaina. Nämä arviot käyvät yhteen todellisuudessa kylvettyjen viljamäärien kanssa (liite 11).

Tilivuosi	Panninmaina	Tynnyrinaloina	Hehtaareina
1560/1561	187 1/2	125	noin 60
1564/1565	211 1/2	141	noin 70
1565/1566	195 1/2	130	noin 65

Asetelma 5: Tilintarkastajan moitteissaan esittämät tiedot Hämeen linnan peltoista panninmaina sekä panninmaat edelleen tynnyrinaloiksi ja hehtaareiksi muutettuina.⁴⁵

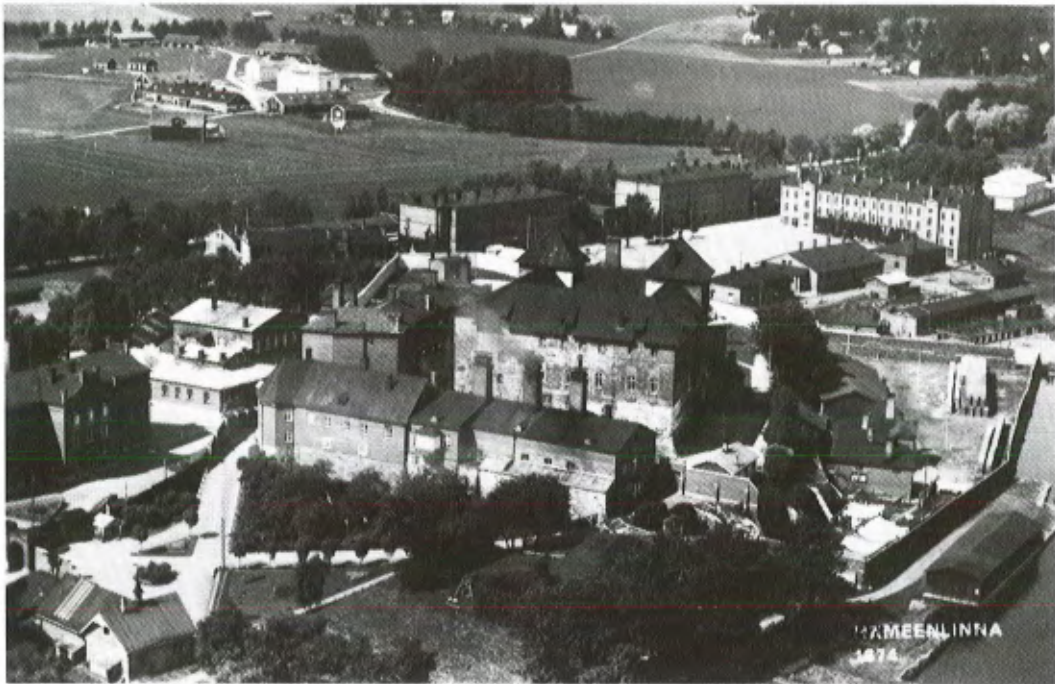
Tilivuoden 1557/1558 peltoluettelon ja linnan tileissä 1560-luvulla esitettyjen panninmaatiетоjen perusteella voi esittää, että linnassa oli Hätilän perustamisen jälkeen vuosittain viljelyksessä noin 60–70 hehtaaria peltoa. Linnan vainioiden kokonaispinta-ala oli siis noin 120–140 hehtaaria. Aikaisemmilta vuosilta peltoaloja on mahdollista arvioida vain kylvömäärien perusteella. Niiden mukaan peltoa oli 1540-luvun alkupuolella vuosittain viljelyksessä 91 tynnyrinalaa eli noin 40 hehtaaria ja vuosikymmentä myöhemmin 56 tynnyrinalaa eli noin 30 hehtaaria.

Kylvömäärältään Suomen suurimpien kartanoiden joukkoon Hämeen linna ylsi Hätilän latokartanon perustamisen jälkeen, jolloin linnan pelloille kylvettiin vuosittain keskimäärin 191 pannia viljaa sekä hernetä ja papua. Turun linnan suurimman latokartanon, joka sai 1600-luvulla nimekseen Iso-Heikkilä, rukiin kylvömäärät olivat keskimäärin 148 pannia ja ohran 16 1/2 pannia vuosina 1538–1560. Itä-Suomen merkittävin kartano oli Kivennapa, jossa

43 Tynnyrillinen rukiin siementä peitti peltoa noin 1 1/3 tynnyrinalaa. Tynnyrillisellä ohraa kylvettiin noin yksi tynnyrinala ja tynnyrillisellä kauraa 3/4 tynnyrinalaa (Rytkönen 1992 s. 126–127; Soininen 1974 s. 116–117, 125, 167); Myrdalin mielestä kylvömäärät vaihtelivat vähän (Myrdal – Söderberg 1991 s. 273).

44 Tynnyrinaloiksi ja hehtaareiksi panninmaat on muutettu kaavalla: 1 1/2 panninmaata = 1 tynnyrinala = 1/2 hehtaaria (esimerkiksi Luukko 1957 s. 445, 453).

45 1561 VA 3907: 73; 1565 VA 3990: 33 ja 1566 VA 4010: 2.

1500-luvun puolivälissä vuosittain kylvettiin keskimäärin 150 panna viljaa. Kokemäen kartano oli Satakunnan keskus. Siellä viljakylvöt olivat vuonna 1547 yhteensä 103 1/2 panna ja vuonna 1554 kylvön määrä oli 101 1/2 panna. Jokipii olettaa Kokemäen kartanon kylvöalan olleen 1550-luvun puolivälissä yhteensä noin 60 ha.⁴⁶ Hämeen linnassa eli sen kolmessa latokartanossa vuosittain viljelty peltoala oli vuoden 1557 jälkeen samaa suuruusluokkaa kuin Turun linnan suurimmassa latokartanossa Iso-Heikkilässä ja Kivennavalla, joissa molemmissa oli kerralla viljelyksessä noin 50 hehtaaria.

Hämeen historiassa Armas Luukko on arvioinut peltaloja Hämeessä 1500-luvun puolivälissä. Kruunun hallussa olivat suurimmat peltoviljelykset, joista linnan vainiot olivat laajimmat. Mustialan karjakartanossa oli peltota kaikkiaan 170 tynnyrialaa (85 ha) ja Sairialan karjakartanossa 70 tynnyrialaa (35 ha). Kruunun perintötilan Vesunnan vainioiden kokonaispinta-ala oli 66 tynnyrialaa (33 ha). Luukko on esittänyt arvioita myös aatelistilojen peltaloista. Erik Spåralla, joka oli Hämeen linnan voutina vuosina 1562–1565, oli peltoa Hauhon Hyvikkälässä 50 tynnyrialaa (25 ha) ja Jöns Skyttellä Hauhon Skyttälässä 40 tynnyrialaa (20 ha).⁴⁷

Luukon mukaan Hämeen talonpoikien peltota arvioitaessa käyttökelpoisimpia ovat vuosien 1586, 1587 ja 1589 tarkastusmaakirjat. Aikaisemmilta vuosilta on käytössä koukkulukuja. Luukon mielestä koukkuluku ei kuiten-

Kuva 4: Hämeen linnan hallussa 1500-luvun puolivälissä olleet kolme latokartanoa olivat linnan välittömässä läheisyydessä. Matkaa Saarisille ja Ojoisille oli alle kilometri. Hätilään Vajajan vastarannalle kertyi matkaa toista kilometriä. Ojoisten kartanon asuin- ja talousrakennukset 1930-luvun puolivälissä näkyvät kuvan vasemmassa yläkulmassa. Latokartano oli keskiajalla rakennettu moreenikumparelle ja pellot sijaitsivat kartanon ympärillä. Vielä 1930-luvulla pellot olivat viljelyksessä. Ilmakuvan Hämeen linnasta, joka tähän aikaan toimi keskus- ja lääninvankilana ovat otaneet Karhumäen veljekset kesällä 1935. Karhumäki Oy:n kuvaarkisto.

46 Oja 1944, s. 383–384; Virtanen 1957, s. 24; Jokipii 1974 s. 63, 81.

47 Luukko 1957 s. 446.

kaan suoraan ilmoita talon peltoalaa, koska koulun määrään vaikuttivat myös talon käytössä olleet kalavedet sekä kaskeamis- ja karjanhoitomahdollisuudet. Suurimmat viljelmät olivat talonpojilla Sydän-Hämeessä Vanajaveden rannalla. Hattulassa oli keskimäärin 7 1/2 tynnyrialaa (3,8 ha) peltoa taloa kohden ja Lehijärvellä 7 tynnyrialaa (3,5 ha). Vielä 1500-luvulla Hämeessä oli vähän suuria talonpoikaistiloja. Jos 20 tynnyrialaa (10 ha) pidetään suurtilan alarajana, ei talonpoikien hallussa olleita suurtiloja ollut 1580-luvun lopulla kuin 5 Sääksmäen kihlakunnassa ja 3 Hattulan kihlakunnassa.⁴⁸

4.3. Maanviljelyn tuotto

Hämeen linnan peltokylvöstä oli tutkimusaikana noin 85 % ruista. Vuosina 1546–1562 ei muita viljoja viljelty lainkaan. Jo 1520-luvun lopulla linnassa viljeltiin selvästi enemmän ruista kuin ohraa ja kauraa. Tilivuonna 1529/1530 ruissato oli 530 panna ja kaurasato 60 panna. Ohrasta koottiin satoa vain 25 panna. Ohrasato oli ilmeisesti poikkeuksellisen huono, koska seuraavana syksynä ohrasta saatiin 70 pannin sato. Rukiista koottiin syksyllä 1530 satoa 672 panna.⁴⁹ Ympäristön talonpoikien vainioilla rukiin ylivalta ei ollut yhtä selvä kuin linnassa. Hämeestä ei ole 1500-luvulta viljasadon mukaan laadittuja kymmenysveroluetteloja, joten rukiin ja ohran viljelyn tarkkaa suhdetta on mahdotonta sanoa.⁵⁰ Luukko ja Suvanto ovat kuitenkin arvioineet Hämeessä 1500-luvulla viljeltyjen viljojen suhdetta talonpoikien maksamien verojen perusteella. Tämän mukaan vielä 1500-luvun puolivälissä ohraa viljeltiin selvästi enemmän kuin ruista. Vuonna 1540 Mäskälän hallintopitäjä maksoi valtiolle veroina ruista 55 panna, ohraa 153 panna ja kauraa 135 1/2 panna eli kevätiljoja yhteensä 288 1/2 panna ja syysruista 55 panna (19 % kevätiljojen määrästä). Rukiin osuus kuitenkin kasvoi jatkuvasti.⁵¹

Myös tiedot muutamien hämäläistilojen taloudesta tukevat sitä käsitystä, että ohra oli 1500-luvun puolivälissä Hämeen valtavilja. Hattulassa Valteen lampuotitilalla, joka kuului Kustaa Vaasan perintöä ja omaa tiloihin, kylvettiin vuonna 1559 4 panna ohraa, 2 1/2 panna ruista ja 2 panna kauraa.⁵² Uuden ajan alussa Turun piispanpöydälle kuului 3 lampuotitilaa Vanajan Kantolassa, Paikkalassa ja Käikälässä. Näiden tilojen vainioille kylvettiin vuonna 1549 yhteensä 37 1/2 panna ohraa ja 17 1/2 panna ruista. Samana vuonna Kantolan

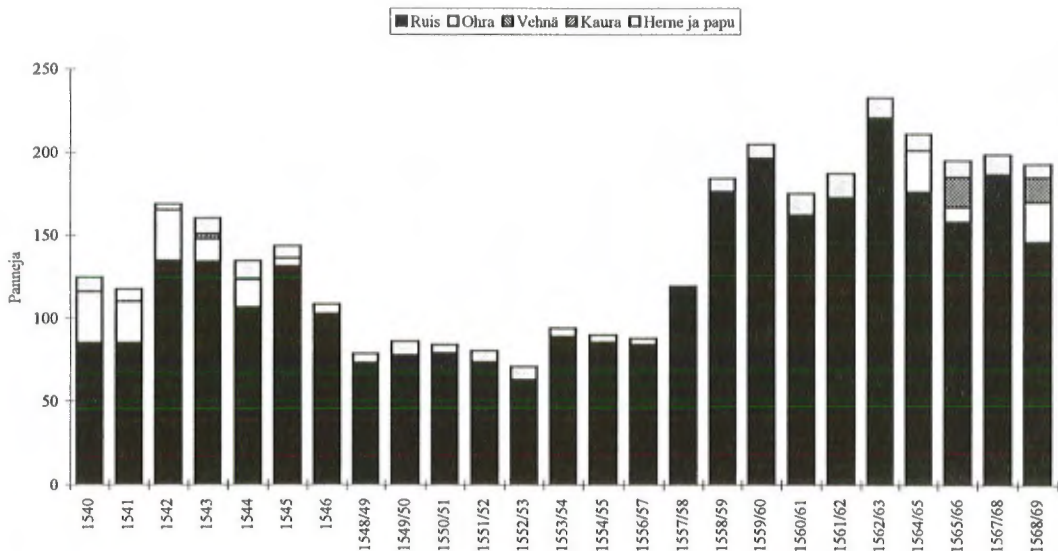
48 Luukko 1957 s. 431–434, 447–448. Hattulan kihlakunnan suurimmat talonpoikaistilat olivat Klaus Knuutinpojalla Rengon Isossa-Luolajassa (34 2/3 tynnyrialaa eli noin 17,3 hehtaaria), Erkki Klementinpojalla Lehijärven Ihalemmessä (24 tynnyrialaa eli noin 12 hehtaaria) ja Juho Juhonpojalla Hattulan Hurttalassa (20 tynnyrialaa eli noin 10 hehtaaria).

49 Liite 11; KA fogdarnas räkenskaper vol 1 s. 42, 45, 732, 736.

50 Luukko 1957 s. 456.

51 Suvanto 1976 s. 197, Luukko 1957 s. 456.

52 Läntinen 1981 s. 57. Perintöä ja omaa tarkoittaa tiloja, jotka Kustaa Vaasa hankki itselleen joko perintöoikeuteensa tai muuhun perusteeseen vedoten. Myös valtaosa entisistä kirkon tiloista kuului näihin tiloihin. Enimmillään kuninkaan hallussa oli yli 5000 maatilaa (Läntinen 1981 s. 54).

Diagrammi 2: Kylvömäärät (Hämeen pannia) Hämeen linnan pelloille vuosina 1540–1569 ja eri viljelyskasvien osuus kokonaiskylvöstä. Luvut perustuvat liitteeseen 11.

ja Paikkalan lampuodit suorittivat piispanpöydälle sääntömaksuina 25 pannia ohraa ja 12 pannia ruista. Käikälästä ei maksettu ruista lainkaan. Varsinais-Suomessa Kuusiston piispankartanoon suoritetuista maksuista oli vastaavana aikana rukiin osuus 173 pannia. Ohraa ja maltaita kannettiin yhteensä 27 pannia.⁵³

Ohran valta-aseman väistyminen ja rukiin nouseminen tärkeimmäksi viljaksi oli keskiajan lopun ja 1500-luvun alun merkittävimpiä muutoksia Ruotsin ja Suomen parhaiden maanviljelysseutujen taloudessa. 1500-luvun puolivälissä Uplannin talonpojat maksoivat jo puolet viljakymmenyksistään rukiina ja samoihin aikoihin ruis oli eniten viljelty vilja myös Varsinais-Suomessa ja Ala-Satakunnassa. Ruis jatkoi voittokulkuaan kohti pohjoista ja itää. 1600-luvun alussa se ohittikin ohran Hämeessä ja vuosisadan puolivälissä Ylä-Satakunnassa.⁵⁴ Rukiinviljely Hämeen linnassa varmasti edesauttoi rukiin yleisty- mistä Hämeessä. Työskennellessään linnan vainioilla talonpojat huomasivat, että ruis antoi hyvin muokatussa maassa paremman sadon kuin ohra. Syysruis ei ollut myöskään niin hallanarkaa kuin ohra.⁵⁵

53 Läntinen 1978 s. 120, 163; Nummelan ja Karosen esittämät hintatiedot tukevat myös käsitystä, että ruis yleistyi Hämeessä 1500-luvun lopulla. Heidän tutkimuskautensa alussa ruis oli selvästi kalliimpaa kuin ohra tai kaura. Hintatulojen tasoittuminen oli kuitenkin yleinen suuntaus. Hinnanmuodostukseen vaikutti tietysti kysyntä ja tarjonta, mutta myös yleisen arvostuksen voi olettaa vaikuttaneen asiaan (Nummela – Karonen 1993 s. 48, 50).

54 Myrdal – Söderberg 1991 s. 78–80, 265; Jokipii 1974 s. 74, 77–78.

Hämeen linnassa viljeltiin joka vuosi vain ruista, hernettä ja papua. Ruis oli syysruista, jota 1540-luvun puolivälistä alkaen kylvettiin myös kaskeen. Kaskikylvön osuus oli tavallisesti alle 10 % peltorukiin kylvöstä.⁵⁶ Tutkimusajana ohraa viljeltiin vain tilivuosina 1540–1545, 1565, 1566 ja 1569 eikä kaskiohraa viljelty lainkaan.⁵⁷ Ohraa ja etenkin ohramaltaita toimitettiin linnaan suuret määrät veroina. Niitä tarvittiin etenkin oluen ja leivän valmistuksessa ja rehuviljana. Rehuna ohran merkitys ei kuitenkaan ollut niin suuri kuin Ruotsissa, jossa se oli tärkein rehuvilja 1500-luvulla.⁵⁸

Kaura oli Hämeen linnassa tärkein rehuvilja, josta suurimman osan kuluttivat omat ja vierailijoiden ratsut. On mielenkiintoista huomata, ettei rehuviljan tarve ollut millään tavalla vaikuttanut viljelykasvien valintaan: tutkimusajana kauraa viljeltiin linnassa vain muutamana vuonna 1560-luvun loppulla.⁵⁹ Hämäläiset talonpojat sen sijaan viljelivät paljon kauraa 1500-luvulla ja heidän verokauratoimituksensa linnaan takasivat rehuviljan saannin.⁶⁰ Vaikka ohra olikin ollut Ruotsissa keskiajalta lähtien tärkein rehuvilja, oli kauran merkitys kasvanut 1500-luvun kuluessa. Tietyissä Itä-Ruotsin kruunun kartanoissa kauranviljely oli hieman lisääntynytkin. Suurimman osan kuninkaan-kartanoiden tarvitsemasta rehuviljasta viljelivät kuitenkin talonpojat. Rehuviljan tarve ei siis ollut vaikuttanut kartanoiden tuotannon suuntautumiseen. Eläinten ruokinta voitiin pitää korkealla tasolla verotulojen ansiosta.⁶¹

Ruotsissa onkin keskusteltu siitä, ohjailiko valtio määräyksillään talonpoikien tuotantoa. Ulf Söderberg on esittänyt omien tutkimustensa ja Forssellin tietojen pohjalta, että karjankarvatukseen erikoistuneilla kruunun tiloilla olisi viljelty ohraa enemmän kuin muilla tiloilla. Myrdalin mukaan tällainen yhteys on olematon. Suuri karja ei merkinnyt erikoistumista rehuviljaan.⁶² Eva Österberg on perehtynyt 1500-luvun Värmlandiin. Täältä hän ei ole pystynyt esittämään ylhäältä päin tulleita määräyksiä, jotka olisivat vaikuttaneet talonpoikien tuotantoon. Österberg selittää suuntautumisen eri viljalajeihin johtuvan ennen kaikkea kulutustottumuksista.⁶³ Olennainen kysymys Hämeenkin kohdalla on, pakottivatko linnan tarpeet talonpojat keskittymään kauran viljelyyn. Oliko kyse linnan ja ympäristön välisestä työnjaosta linnan viljellessä taloudenpidossa tarvitsemansa rukiin ja talonpoikien huolehtiessa väkirehun tuotannosta? Suvannon mielestä linnan tarpeet olivat pakottaneet talonpojat keskittymään kauran viljelyyn.⁶⁴ Joka tapauksessa Hämeen talonpoikien oli viljeltävä kauraa itselleenkin, sillä he käyttivät vetoeläimenä lähes yksinomaan hevosta. Ilmeisesti kruunun vaatimukset edellyttivät kuitenkin omaa tarvetta

55 Luukko 1957 s. 456–457.

56 Liitteet 13 ja 20.

57 Liite 14.

58 Liite 2; Myrdal – Söderberg 1991 s. 269.

59 Liite 15.

60 Suvanto 1976 s. 197; Vilkuna AM 1995 s. 125.

61 Myrdal – Söderberg 1991 s. 269–272.

62 Söderberg V 1977 s. 222–223; Myrdal – Söderberg 1991 s. 270.

63 Österberg 1977 s. 223.

64 Suvanto 1976 s. 197.

laajempaa kauranviljelyä. Sen sijaan talonpoikien rukiinviljely ei ollut niin huomattavaa, että se olisi voinut turvata linnan leipäviljan tarpeen. Linnassa olikin keskitytty rukiiseen.

Vehnän viljelyä kokeiltiin linnassa vuosina 1542–1544.⁶⁵ Kylvömäärät vaihtelivat 1/2 pannista 3 panniin. Vaikka jyväluvut olivat kohtuullisen hyviä (4,5, 9,5 ja 10,0), ei viljelyä kuitenkaan jatkettu. Vehnää tarvittiin vähän linnan ruokataloudessa. Vain erikoistilaisuuksiin, kuten herttua Juhanan vierailun kunniaksi, leivottiin vehnäisiä kakkuja ja sämpylöitä. Hämeen talonpoikienkaan pelloille vehnä ei ollut suuremmassa määrin kotiutunut 1500-luvulla. Sen viljelystä on muutamia hajamainintoja, joista varhaisin on vuodelta 1536.⁶⁶

Herneiden ja papujen voimaperäinen viljely Hämeen linnassa on erittäin mielenkiintoinen ja tärkeä piirre linnan maataloudessa. Hernettä ja papua kylvettiin linnan pelloille lähes joka kevät niiden osuuden ollessa kokonaiskylvöstä 6 % ja sadosta 4,5 %.⁶⁷ Hämeen talonpoikien herneviljelysten laajuudesta on tarkempaa tietoa vasta seuraavalta vuosisadalta. Vuonna 1619 laaditun kymmenysluettelon mukaan herneviljely oli huomattavaa Sääksmäen kihlakunnan rintapitäjissä. Herneen osuus kokonaiskylvöstä oli esimerkiksi Akaassa 13,6 %, Tyrvännössä 7 % ja Sääksmäellä 6,9 %. Hattulan ja Hollolan kihlakunnissa herneen osuus kokonaiskylvöstä oli 3,8 % ja 2,2 % vuonna 1626. Ilmeisesti Hämeen talonpojat viljelivät hernettä jo 1500-luvun puolivälissä, koska he tunsivat pavunkin. Somerolla tiedetään 48 talonpojan viljelleen papua vuonna 1552 ja Kulsialan syyskäräjillä vuonna 1558 tuomittiin muutamia Lahdentaan talollisia sakkoihin papumaan anastamisesta.⁶⁸ Ruotsissa hernettä viljeltiin kuninkaankartanoissa ympäri maata. Herneen osuus viljelyksillä jäi kuitenkin alle yhden prosentin. Myrdal pitää herneen viljelyn yleistymistä maanviljelyn tärkeänä edistysaskeleena. Hernekasvit sitovat juuristoonsa typpeä, joka lannoittaa maata.⁶⁹ Myös muista Suomen kuninkaankartanoista on esimerkkejä herneen viljelystä. Vuonna 1553 kylvettiin Kokemäenkartanossa hernettä 4 1/2 panna, joka oli 3 % koko kylvöstä. Jokipiin mukaan herneen viljelyn pohjoisraja kulki 1500- ja 1600-luvuilla Porin, Tampereen ja Lahden pohjoispuolitse Kymijoen suulle.⁷⁰

Viljojen, herneen ja pavun lisäksi linnassa kasvatettiin jonkin verran myös kaalia, naurista ja humalaa. Mahdollisesti kaalia ja naurista viljeltiin linnassa useamminkin, mutta tilinpidossa niiden viljelystä on mainintoja vain tilivuosi-
na 1557/1558 ja 1558/1559.⁷¹ Kesällä 1557 kylvettiin kaalinsiementä neljä lusikallista ja seuraavana kesänä viisi lusikallista linnan viereiseen kaalitarhaan.⁷² Sadot olivat erinomaisia: ensimmäisenä kesänä saatiin 203 tynnyrin

65 Liite 15.

66 Luukko 1957 s. 460; Suvanto 1985 s. 771.

67 Liite 16.

68 Luukko 1957 s. 461–463.

69 Myrdal – Söderberg 1991 s. 319–320.

70 Jokipii 1974 s. 86.

71 Liite 17.

kaalisato ja seuraavana kesänä korjattiin kaalia 160 tynnyriä. Lisäksi kaalista on maininta vuodelta 1562, jolloin seitsemän linnalle töihin palkattua itsellistä korjasi neljän päivän ajan linnan kaalisatoa.⁷³ Nauris kylvettiin kahteen pie-
neen kaskeen Kaurialan ulkometsissä. Vuonna 1557 kaskiin kylvettiin nau-
riinsiementä 5 lusikallista, josta saatiin naurista 127 tynnyriä. Seuraavana ke-
sänä kylvettiin siementä 2 lusikallista ja syksyllä korjattiin satoa 40 tynnyriä.⁷⁴
Talonpoikien käyttämistä juureksista nauris oli suosituin ja heidän nauriskas-
kistaan onkin 1500-luvulta tietoja. Sen sijaan hämäläisten talonpoikien kaa-
linviljelystä on 1500-luvulta vähän mainintoja. Luukko kuitenkin olettaa kaa-
linviljelyn olleen Hämeessä yleistä. Esimerkiksi Lahdentaan kyläläisiä tuo-
mittiin Kulsialan syyskäräjillä vuonna 1558 sakkoihin naapurin kokonaisen
kaalikuorman varastamisesta.⁷⁵

Humalaa käytettiin linnan oluen valmistuksessa suuret määrät. Oma huma-
lan kasvatus oli silti hyvin pienimuotoista. Suurin osa humalasta saatiinkin
Hämeen talonpojilta, joiden pihapiireissä humalat kasvoivat lämpimissä ja
suojaississa paikoissa. Olihan humalanviljely määrätty maanlaissa pakolliseksi
ja kruunu myös valvoi määräysten toteuttamista.⁷⁶ Linnassa humalan säännöl-
linen kasvatus aloitettiin vasta vuonna 1557, kun Kaurialan, Pintiälän ja Hä-
tilän talonpoikaiskylät ja niihin kuuluneet humalatarhat liitettiin linnaan. En-
sialkuun kolmesta humalatarhasta käytettiin kylien mukaan nimityksiä Hätilä,
Pintiälä ja Kauriala.⁷⁷ Koska Pintiälän kylän maat oli liitetty Hätilän latokar-
tanoon ja Kaurialan maat Saaristen latokartanoon, jäivät Pintiälän ja Kaurialan
tarhojen nimet vähitellen pois käytöstä. Myöhemmin puhuttiin vain Hätilän
kahdesta ja Saaristen yhdestä humalatarhasta. Linnan humalasato oli vuosit-
tain keskimäärin 6 leiviskää.⁷⁸

Kylvömäärien perusteella Hämeen linnan peltoviljelyssä oli kolme eri vai-
hetta vuosina 1539–1569:

- 1) Ojoisten ja Saaristen peltojen voimakas viljely 1540-luvun alkupuolella
- 2) Kylvömäärien lasku Ojoisten ja Saaristen pelloilla 1540- ja 1550-lukujen
vaihteessa.
- 3) Kylvömäärien kaksinkertaistuminen 1550-luvun loppupuolella, kun Kau-
rialan, Hätilän ja Pintiälän kylien maat oli liitetty linnan maihin.

Syksystä 1540 syksyyn 1545 Ojoisten ja Saaristen latokartanoiden pelloille
kylvettiin keskimäärin 137 panna viljaa sekä hernettä ja papua (vaihteluväli
108 1/2 – 170 panna). Ruista kylvöstä oli keskimäärin 111 1/2 panna (81

72 Tilivuonna 1557/1558 kaalitarhoja mainitaan kaksi ja seuraavana vuonna yksi. Kylvömäärä
oli molempina vuosina lähes sama. Lusikan koosta ei ole tietoa.

73 1562 VA 3938: 35 - 86; Linnan ruokataloudessa kaalia ei mainita käytetyn muina kuin
edellä mainittuina vuosina.

74 Liite 17.

75 Luukko 1957 s. 468.

76 Liite 2; Jokipii 1974 s. 87–88; Luukko 1957 s. 467.

77 1558 VA 3850: 13.

78 Liite 18.

% kylvöstä). Syksyllä 1531 ruista oli kylvetty pelloille 71 panna. Ruiskylvöt kasvoivat selvästi vuodesta 1542 alkaen. Rukiin lisäksi kylvömäärältään merkittävä oli ohra, jota viljeltiin keskimäärin 20 panna (14,5 % kylvöstä).⁷⁹

Syksyllä 1547 (tilivuosi 1549) kylvömäärissä tapahtui selvä lasku, joka jatkui aina syksyyn 1555 (tilivuosi 1557). Keskimääräinen kylvö oli tänä aikana 84 panna, josta rukiin osuus oli 78 panna eli 92 %. Ohran viljely loppui kokonaan eikä sitä korvattu lisääntyneellä peltorukiin viljelyllä. Kylvötietojen perusteella vaikuttaisi siltä, että Hämeen linnan peltoviljelyssä oli eräänlainen taantumavaihe 1550-luvun alussa. Pelkästään kylvötietoihin tukeutuminen antaisi kuitenkin vääristyneen kuvan linnan maanviljelystä, sillä satotiedot kertovat aivan toista. Kylvömäärien laskusta huolimatta sadot nousivat 1550-luvun alussa. Koska Hämeen linnassa viljeltiin lähes yksinomaan ruista, keskitytään seuraamaan ruissatoa ja siinä tapahtuneita muutoksia.

Tilivuodet	Peltoruis	Kaskiruis
1540–1546	776 pa	31 pa
1549–1557	867 pa	75 pa
1558–1569	1676 pa	74 pa

Asetelma 6: Keskimääräinen vuosittain korjattu ruissato panneissa (pa) Hämeen linnan pelloista ja kaskista. Tiedot perustuvat liitteeseen 19.

Vaikka peltorukiin kylvömäärät olivat pienentyneet 1550-luvun alussa edellisen vuosikymmenen lukemista, olivat ruissadot silti kasvaneet. Lisääntynyt kaskeaminen selittää osittain kasvaneet sadot. Ensimmäisinä kaskiviljelyn vuosina 1540-luvun puolivälissä kaskirukiin osuus koko ruissadosta oli 2–4,5 %. Seuraavan vuosikymmenen alkuvuosina kasken osuus ruissadosta nousi jopa 14 %. Osuus kuitenkin laski 1550-luvun loppupuolella vaihdellen 0,5–7 % välillä.⁸⁰ Lisääntynyt kaskeaminen ei yksin selitä satojen kasvua 1550-luvun alkupuolella, sillä kylvömäärien laskusta huolimatta myös peltorukiin sadot nousivat.⁸¹

Jyväluvut

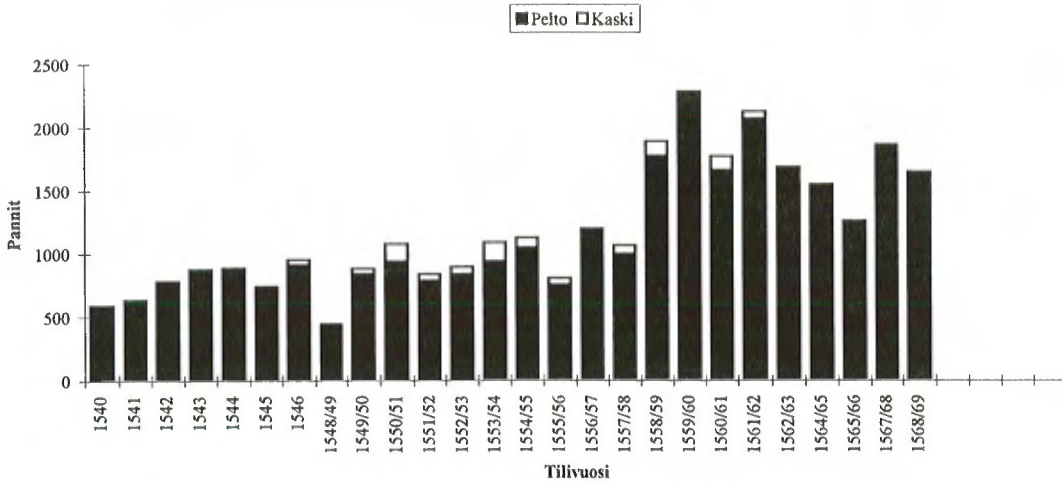
Jyvälukua eli sadon ja kylvön suhdetta on vanhastaan eurooppalaisessa maataloushistoriassa käytetty kuvaamaan maanviljelyn tuottavuutta. On muis-tettava, ettei jyväluku mittaa pinta-alan tuottoa tai työn tuottavuutta. Se mittaa ainoastaan kylvön tuottoa. Jyvälukulaskelmien puutteista huolimatta jyvälukua käytetään runsaasti arvioitaessa tuottavuutta. Tämä johtuu suurimmaksi osaksi siitä, että jyväluku on helposti laskettavissa ja vanhemman maatalouden yh-

79 Liite 11; KA Fogdarnas räkenskaper vol 1 s. 736.

80 Liite 19.

81 Liite 13.

Kaskesta ja pellostä korjattu ruissato Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Diagrammi 3: Kaskesta ja pellostä korjattu ruissato (Hämeen pannia) Hämeen linnassa vuosina 1540–1569.

teydessä jyvälukulaskelma ainoita käytettävissä olevia tapoja tuottavuuden arviointiin.⁸² Jo Tukholman linnan laskukamarin tilintarkastajat laskivat 1500-luvulla kruunun tilojen jyvälukuja ja kuningas asetti ordinantioissaan korkeat jyvälukuvaatimukset. Jos tuotantotavoitteet eivät toteutuneet, puuttuva sato kirjattiin voudille velaksi. Kontrollointijärjestelmä varmasti lisäsi voutien halua ilmoittaa satotiedot mahdollisimman oikein. Tilien satotietoja voikin pitää hyvin todellisuutta vastaavina, joten ne antavat jyvälukulaskelmille hyvän perustan.

Seuraavassa asetelmassa on esitetty peltorukiin keskimääräiset jyväluvut kolmena eri aikakautena, jotka on valittu peltorukiin kylvömäärien muutoksien perusteella.

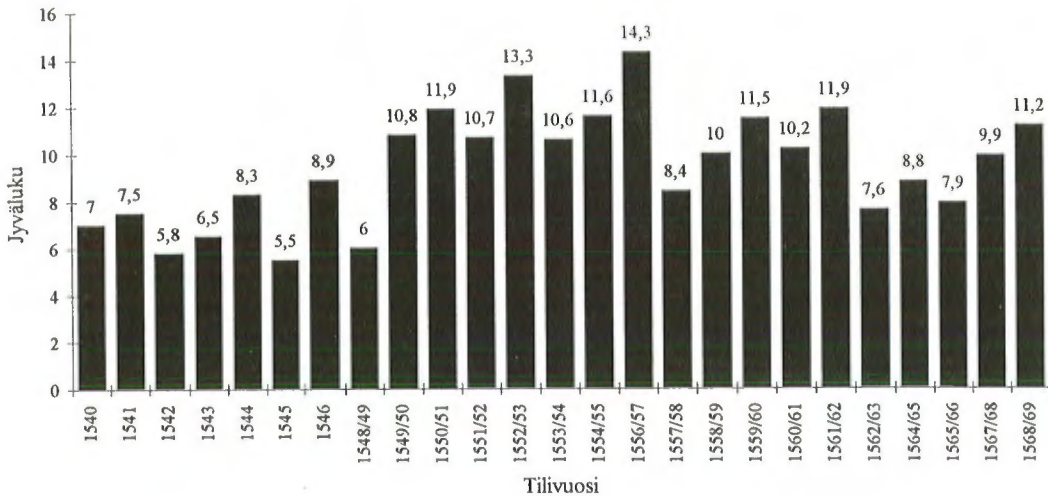
Tilivuodet	Peltorukiin jyväluku (ka)
1540–1546	7,0
1549–1557	11,1
1558–1569	9,7

Asetelma 7: Hämeen linnassa viljellyn peltorukiin jyvälukujen keskiarvo kolmena eri kautena.

Huomioon täytyy tietysti ottaa myös katovuosien vaikutus jyvälukuihin. Vuosina 1542–1546 kärsittiin Suomessa huonoista sadoista, joten tämä selittää varmasti osaltaan linnan jyväluvut 1540-luvun alkupuoliskolla. Seuraavalla

82 Myrdal – Söderberg 1991 s. 273.

Jyväluku

Diagrammi 4: Hämeen linnassa viljellyn peltoruokin jyväluvut vuosina 1540–1569.⁸³

vuosikymmenellä ainakin vuodet 1550 ja 1553 olivat katovuosia.⁸⁴ Nämä vuodet eivät kuitenkaan näy linnassa poikkeuksellisen huonoina viljavuosina (diagrammi 4 tilivuodet 1550/1551 ja 1553/1554). Kadot eivät siis täysin selitä jyvälukujen nousevaa suuntaa.

Itäisen Keski-Ruotsin kuninkaankartanoissa jyväluvut nousivat 1500-luvun alkupuolelta lähtien saavuttaen huippunsa 1550-luvulla. Keskimääräisesti parhaimmat jyväluvut (6–8) olivat vuosina 1550–1575 Uplannin, Västmanlandin ja Södermanlandin kuninkaankartanoissa. Tietyissä kartanoissa oli jyväluku hyvinä vuosina jopa 10 tai enemmän. Vuosisadan loppupuolella alkoi jyvälukujen pieneneminen, joka tasaantui vasta 1600-luvun alussa. Esimerkiksi Upsalan linnan latokartanossa jyvälukujen keskiarvo 1550- ja 1560-luvuilla oli 7–8. Vuoden 1600 tienoilla jyväluku oli laskenut neljään. Gripsholmassa jyväluku pieneni samana aikakautena kuudesta viiteen.⁸⁵ Korkeat jyväluvut vuosisadan puolivälissä eivät suinkaan olleet itsestäänselvyys, sillä hajanaiset tiedot jyväluvuista keskiajan lopussa kertovat huomattavasti pienemmistä sadoista. Upsalan tuomiokirkon tilalla Billingenissä oli kolme normaali jyväluku rukiille vuoden 1500 tienoilla. Samoihin aikoihin korjattiin Uplannin ja Södermanlandin kartanoista satoja, joiden jyväluvut olivat 3–4.⁸⁶ Koko Kes-

83 Liite 13.

84 Suvanto 1995 s. 95. Myös vuodet 1563 ja 1570 olivat katovuosia. Näiltä vuosilta ei ole käytettävissä Hämeen linnan satotietoja.

85 Myrdal – Söderberg 1991 s. 276, 286–289.

86 Myrdal – Söderberg 1991 s. 290.

ki-Euroopassa ja Skandinaviassa rukiin jyvälukujen keskiarvo oli 1500-luvun puolivälissä viisi ja 1700-luvulle tultaessa jyväluku on laskenut vajaaseen neljään.⁸⁷ Kehitys Ruotsissa sopii siis hyvin yleiseurooppalaiseen kuvaan.

Itäisen Ruotsin kuninkaankartanoiden kehitystä vastaava aaltomainen muutos jyväluvuissa löytyy myös Hämeen linnasta. Täällä jyväluvut olivat korkeimmillaan 1550-luvun alkupuolella (ka 11,1), jolloin ne olivat valtakunnallisesti huipputasoa. Koko tutkimusaikana Hämeen linnan peltojen satoisuutta on pidettävä erittäin hyvänä: rukiin jyvälukujen keskiarvo oli 9,4. Vuoden 1556 voutiohjeen määräys kahdeksankertaisesta ruissadosta siis toteutui. Vuonna 1558 annetussa uudessa ordinantiassa jyväluvuksi määrättiin 12, joka oli normaalivuosina liian korkea saavutettavaksi.⁸⁸ Turun linnan suurimman latokartanon Iso-Heikkilän rukiin jyväluku oli 3,9 vuosina 1541–1557 sadon vaihdellessa 1,3 jyvistä 7,5 jyvään.⁸⁹

Seuraavassa asetelmassa on esitetty kruununkartanoiden peltorukiin jyvälukuja 1560-luvulta eri puolilta Suomea.

Espoon kuninkaankartano	5.4
Helsingin kuninkaankartano	4
Hämeen linna	9.5
Koiviston karjakartano	4.7
Porvoon kuninkaankartano	4.7
Sairialan karjakartano	5.6

Asetelma 8: Peltorukiin vuosien 1563–1570 jyvälukujen keskiarvo eräissä kruununkartanoissa Suomessa.⁹⁰

Myös 1550-luvun lopulla Hämeen linnassa koottiin hyviä satoja verrattuna Suomen muiden kruununkartanoiden tuottoon. Peltorukiin keskimääräinen jyväluku oli tällöin linnassa 11 ja Helsingin kuninkaankartanossa se oli 6.1.⁹¹ Kuten Hämeen linnassa myös muissa kruununkartanoissa sadot olivat nousseet 1550-luvun kuluessa. Helsingin kuninkaankartanossa koottiin vain 1.7 kertainen peltorukiin sato vuonna 1552. Kahta vuotta myöhemmin sato oli jo 5.5 kertainen ja vuosikymmenen lopulla peltorukiin jyvälukujen keskiarvo oli 6.1. Seuraavan vuosikymmenen lopulla peltorukiin jyväluvut pienenivät Helsingin kuninkaankartanossa.⁹² Korsholman kuninkaankartanossa peltorukiista saatiin 6–8 jyvää 1550-luvun lopulla. Seuraavalla vuosikymmenellä jyväluku nousi monena vuonna 10 paremmalle puolelle.⁹³

87 de Maddalena 1974 s. 336–337.

88 Arwidsson 1851 s. 106 ja 363.

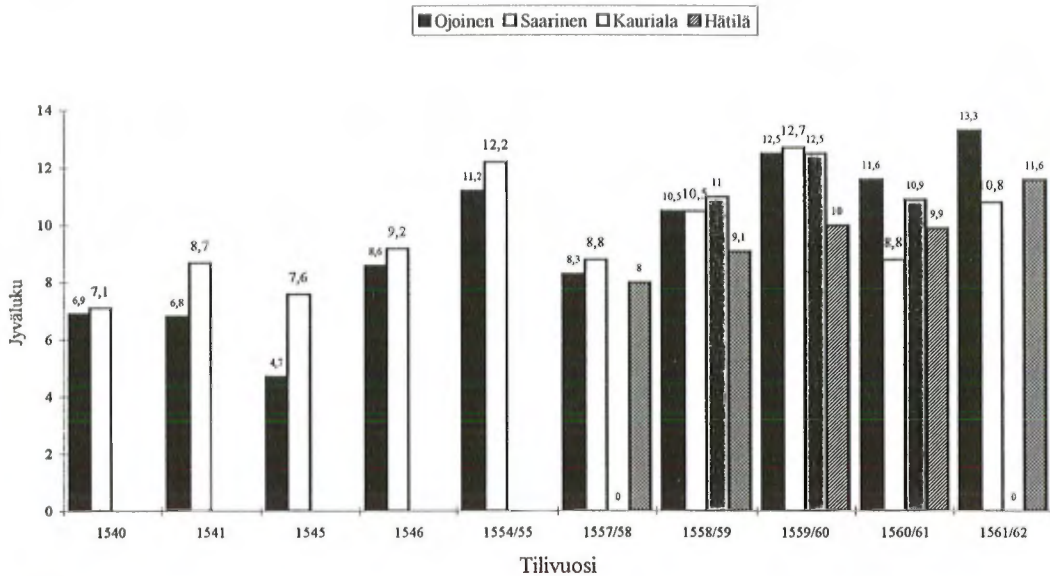
89 Oja 1944 s. 169; Söderberg 1977 s. 223, Myrdal – Söderberg 1991 s. 292.

90 Ramsay 1924 s. 300; Allardt 1925 s. 141; Kerkkonen 1939 s. 79, Lehtinen 1967 s. 102. Koiviston karjakartanon jyväluku on vuosilta 1562 - 1567; Salonen 1915 s. 3; liite 13..

91 Liite 13; Kerkkonen 1939 s. 77.

92 Kerkkonen 1939 s. 74 - 78.

93 Ström Hark 39 s. 10, 20.

Diagrammi 5: Peltorukiin jyväluvut Hämeen linnan latokartanoissa. Perustuu liitteeseen 13.

Ojoisten, Saaristen ja Hätilän pellot olivat ilmeisesti maaperältään yhtä hyvät ja niitä hoidettiin tasavertaisesti, sillä rukiin jyväluvut olivat lähes yhtäsuuret latokartanoiden kesken. Jyvälukujen vertailussa kiinnittää huomiota kaksi seikkaa. Ensinnäkin Saaristen jyväluvut olivat lähes aina hieman paremmat kuin Ojoisten ja toiseksi Hätilän jyväluvut olivat aluksi alhaisemmat kuin toisten latokartanoiden. Saaristen hyvälle luvuille ei ole löytynyt selitystä. Hätilän kohdalla voisi olettaa ensimmäisten vuosien heikompien satojen johduneen siitä, ettei peltoja niiden kuuluessa talonpojille ollut muokattu ja lannoitettu yhtä tehokkaasti kuin linnan peltoja. Yhteensä Hämeen linnan latokartanoiden satoisuus oli ihmeen hyvä.

Seuratessaan useamman itäruotsalaisen kuninkaankartanon jyvälukujen kehitystä 1500-luvun puolivälissä Myrdal on päätellyt, että kuninkaankartanoiden jyväluvut olivat yleensä yhden asteen paremmat kuin seudun talonpoikien. Kartanoiden edellytykset maanviljelyyn olivat hyvät. Niillä oli aina käytettävissään päivätyövoimaa pelloillaan, suuri karja takasi riittävän lannoituksen ja osa työkaluista oli rautaisia, jolloin niiden käyttö oli tehokkaampaa.⁹⁴

Valitettavasti Hämeestä ei ole käytettävissä talonpoikien jyvälukuja 1500-luvun puolivälistä. Luukko on arvioinut, että 1500-luvun puolivälissä keskimääräinen jyväluku Hämeessä olisi ollut 6.⁹⁵ On muistettava, että talonpojat

94 Myrdal – Söderberg 1991 s. 286.

95 Luukko 1957 s. 457. Arvionsa Luukko perustaa oletukseen, että talonpoikien jyväluvut olivat jonkin verran heikommät kuin Hämeen kuninkaankartanoiden.

viljelivät ohraa, jonka jyväluku oli tavallisesti alhaisempi kuin rukiin. Myös linnassa ohran ja rukiin jyvälukujen vertailu osoittaa, että ohrasta saatiin tavallisesti huonompi sato kuin rukiista. 1540-luvun alussa ohran jyväluku oli linnassa keskimäärin 5,3 ja rukiin 6,8. Seuraavan kerran ohraa viljeltiin linnassa 1560-luvun lopulla, jolloin ohran jyväluku oli keskimäärin 5,9 ja rukiin 9,3.⁹⁶

Kuinka Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä korjatut erittäin hyvät sadot voidaan selittää? Aikaisemmin jo todettiin, että linnan pellot olivat keskiajalla parhaille paikoille raivattuja vainioita. Maaperä oli siis paras mahdollinen. Hyvän maaperän lisäksi ilmastolliset tekijät edesauttoivat hyviä sato vuosia. Ilmatutkimusten perusteella on pystytty päättämään, että vuosina 1551–1571 oli erityisen lämmin jakso. Pieneksi jääkaudeksi kutsuttu kausi alkoi 1570-luvun alussa kestäen 1600-luvun puoliväliin. Pienen jääkauden aikana Euroopan ilmasto oli keskimäärin noin 1–2 astetta nykyistä viileämpi ja ennen kaikkea erittäin vaihtelevat sääolot olivat kaudelle tyyppisiä.⁹⁷

Luonto voi antaa suotuisat lähtökohdat maanviljelyn onnistumiselle. Hyvään lopputulokseen tarvitaan kuitenkin myös ihmisen aktiiviteettiä. Viljelykasvien valinnalla, vuoroviljelyllä, kesannoinnilla ja maanmuokkauksella voidaan vaikuttaa satoisuuteen. Lisäksi lannoittaminen, ojittaminen, uusien niittyjen ja laitumien raivaus sekä kaskeaminen ovat tuotantoa nostavia tekijöitä, joiden käyttö vanhassa maataloudessa ei välttämättä ollut itsestäänselvyys.⁹⁸ Seuraavassa tarkastellaankin, harjoitettiin näitä tuotantoon vaikuttaneita tekijöitä Hämeen linnan maataloudessa.

Kesannointi ja vuoroviljely

Kesanto oli olennainen osa perinteistä maanviljelyä ja peltoviljelymenetelmät olikin nimetty kesannon esiintymistiheyden mukaan yksi-, kaksi-, kolme- ja nelivuoroviljelyksi. Kesannointiin oli monia syitä. Perinteisesti kesanto on selitetty maan levontarpeella. Tosiasia kuitenkin on, ettei jatkuva viljely pysty täysin köyhdyttämään maaperää. Jos maata viljellään tauotta lannoittamatta, laskee maan tuottavuus ensin jyrkästi pysähtyen sitten tietylle alhaiselle tasolle. Missään vaiheessa maa ei köyhdy kokonaan, sillä rikkaruohot sitovat ilmasta ravinteita maahan. Kesannon merkitys oli moninaisempi. Ensinnäkin maanmuokkaustekniikka oli sen verran alkeellinen, että vain kesannoinnilla voitiin rikkaruohot pitää kurissa muokkaamalla kesantopeltoa useamman kerran kesän aikana. Yksivuoroviljelyssä sen sijaan käytettiin niin pieniä peltoalueita, että ne voitiin muokata perusteellisesti ennen kylvöä eikä kesannointia tarvittu. Käytännössä oli myös huomattu, että maa voimistui kesannoinnin aikana ilman lannoitustakin. Kesantopeltoa muokattiin usein, mikä edisti maan

96 Liitteet 13 ja 14.

97 Eronen 1990 s. 235; Briffa, Bartholin, Eckstein, Jones, Karlén, Schweingruber ja Zetterberg 1990 s. 434, 438, 439.

98 Myrdal – Söderberg 1991 s. 292.

bakteeritoimintaa ja kivennäisaineiden rapautumista. Alueella, jolla oli pulaa laidunmaasta, kesanto oli tärkeä laidun. Kesannolla laiduntava karja myös lannoitti peltoa.⁹⁹

Vanhaa maatalouttamme 1700-1800-luvuilla tutkineen Soinisen mukaan kesannon käyttö oli laajinta kaksivuoroviljelyssä. Vuorovuosin noin puolet pellostosta oli kesantona toisen puolen kasvaessa viljaa. Hän korostaa, että Suomessa kaksivuoroviljelyksi sanottiin viljelyä, jossa sama viljalaji vuorotteli kesannon kanssa. Tavallisesti viljana oli syysruis. Sen sijaan sellaista kaksivuoroviljelyä, jossa kesannon jälkeen vuorottelivat syysvilja ja kevätilja, kutsuttiin Suomessa ainakin 1700-luvulta lähtien nelivuoroviljelyksi. Viljelyjärjestys oli tällöin tavallisesti kesanto – ruis – kesanto – ohra. Sama viljalaji oli siis kasvussa vain joka neljäs vuosi. Varsinaisessa nelivuoroviljelyssä maa oli vain joka neljäs vuosi kesantona. Kolmivuoroviljelyssä maa oli jaettu kolmeen liki yhtä suureen lohkokon, joissa kesanto, kevätilja ja syysvilja vuorottelivat.¹⁰⁰

Eteläsuomalaisessa kaksivuoroviljelyssä oli 1700- ja 1800-luvuilla pääkierto kesanto – syysvilja. Kierron perustana oli syysviljan viljely. Tällöin kevätilja ja muut viljelykasvit kasvatettiin pihapiiristä aidatuissa pienissä pelloissa n. s. umpiaitauksissa, ulkometsissä tai sivukierrossa. Sivukierrossa osa kesantolohkosta erotettiin keväällä kylvettävien kasvien viljelyyn. Tätä aluetta kutsuttiin toukomaaksi, jonka paikka siirtyi kesantokierron mukana.¹⁰¹ Eteläsuomalaiselle kaksivuoroviljelylle oli tyypillistä vähäinen kevätiljojen viljely, joka mahtui ulkopelloille ja pieneen sivukiertoon.

Hämäläiset talonpojat viljelivät jo 1500-luvulla peltojaan kaksivuorojärjestelmän mukaan. Myöhempien aikojen kaksivuoroviljelyyn erona oli kuitenkin se, että vainioille kylvettiin pääasiassa kevätiljoja ohraa ja kauraa.¹⁰² Hämeen linnassa 1500-luvulla harjoitettu peltoviljelymenetelmä sen sijaan vastasi myöhempiä vuosisatoina Etelä-Suomessa yleistä käytäntöä: syysrukiin hallitsema kaksivuoroviljely. Ruotsissa kesannoinnin lisääntymiseen myöhäiskeskialjalta alkaen oli vaikuttanut syysrukiin kylvön yleistyminen. Emämaassa myöhäiskeskialjan ja 1500-luvun tärkeä muutos oli siirtyminen kevätiljan dominoivasta kaksivuoroviljelystä syysviljan hallitsemaan kaksivuoroviljelyyn. Valtiovalta ponnisteli tämän kehityksen puolesta. Itäisen Keski-Ruotsin kunnikaankartanoissa oli 1500-luvun kuluessa vähitellen siirrytty syysrukiin kaksivuoroviljelyyn ja syyskylvöön,¹⁰³ kuten myös Hämeen linnassa.

Kaksivuoroviljely oli Ruotsissa yleisemmin käytössä itäisessä Keski-Ruotsissa, jossa jyväluvut olivat erityisen korkeita 1500-luvulla. Koska kesannointimenetelmä tunnettiin jo ennen 1500-lukua, ei lisääntynyt kesannointi voi yksin selittää parantuneita satoja. Myrdal korostaakin, että tehostuneen kesan-

99 Soininen 1974 s. 77; Myrdal – Söderberg 1991 s. 300.

100 Soininen 1974 s. 77–78.

101 Soininen 1974 s. 81.

102 Jokipii 1974 s. 40–41; Luukko 1957 s. 455.

103 Myrdal – Söderberg 1991 s. 312.

noinnin lisäksi parantuneisiin satoihin vaikutti myös kasvivuorottelu eli kevät- ja syysviljojen vuorottelu.¹⁰⁴ Hämeen linnassa viljeltiin lähes yksinomaan ruista, joten kasvivuorottelu ei voi selittää hyviä satoja. Sen sijaan syysrukiiseen keskittyneellä kaksivuoroviljelyllä oli varmasti myönteinen vaikutus jyväluokuihin. Vainion ollessa kesantona ennen syyskylvöä voitiin se muokata tehokkaasti useamman kerran kesän aikana. Muokkaustyöt päästiin tekemään ajallaan, jolloin syyskylvöt eivät viivästyneet. Tehokas maanmuokkaus ja aikainen kylvö nostivat satoja.¹⁰⁵

Maanmuokkauksen päätehtävät ovat aikojen kuluessa olleet: 1) maan möyhentäminen, 2) taistelu rikkaruohoja vastaan, 3) lannan ja sadon jäänteiden sekoittaminen, 4) kylvön valmistelut ja 5) kylvösiementen multaaminen. Maanmuokkaus oli vanhan maanviljelyn keskeisimpiä työtehtäviä, jossa aura ja sähä olivat tärkeimmät työvälineet.¹⁰⁶ Jo noin tuhat vuotta ennen Kristuksen syntymää kehitettiin sähä, jossa oli erillinen vannas. Erillinen vannas antoi sahralle vakautta ja vaot voitiin tehdä tiheämpään. Vantaan ulkoasun kehityksellä on ollut tärkeä merkitys maanmuokkauksen tehostumiselle. Noin 500 vuotta jKr käyttöön otettiin rautainen vannas, jonka pituutta ja painoa muuntelemalla muokkaukseen saatiin lisää tehokkuutta. Keskiajalla vantaat olivat 20–30 cm pitkiä, 10 cm leveitä ja painoivat noin kilon. Kuninkaankartanoiden seppien raudankulutustietojen pohjalta on osoitettu, että 1500-luvulla vantaiden ulkoasussa tapahtui radikaali tehokkuutta lisäävä muutos. Normaalipainoinen sahran vannas oli 1500-luvulla 2–3 kg painava, pituutta sillä oli 20–30 cm ja leveyttä 20 cm. Leveämmän vantaan avulla taistelu rikkaruohoja vastaan tehostui, koska suurempi maapinta-ala leikkautui kerralla ja muokkaamattomien kohtien määrä väheni. Lisäksi maa tuli ilmavammaksi kuin ennen.¹⁰⁷

Sahrin ja auran ero on siinä, että aura kääntää maan sahran vain möyhentäessä sen. Auraa käytettiin maan muokkaukseen sekä sadon loppujen ja lannan sekoittamiseen. Asiaa ei kuitenkaan pidä nähdä niin, että maanviljely olisi ollut aura-alueilla korkeammalla tasolla kuin sahraseuduilla. Koko Pohjois-Ruotsissa aura oli saanut hallitsevan aseman 1500-luvulla. Samanaikaisesti sähä oli täysin hallitseva työkalu keskisen Itä-Ruotsin kuninkaankartanoissa, joissa maatalouden tuotanto oli tähän aikaan Ruotsin parhaita. Monissa kuninkaankartanoissa kyllä oli aura, mutta se oli erityistyökalu ruohokentän muokkaukseen. Valittaessa auran ja sahran välillä oli kyse kuhunkin työtehtävään ja maaperään sopivimman työkalun käyttämisestä.¹⁰⁸

Tuottoisa syysrukiin viljely vaati tehokasta maan muokkausta hyvissä ajoissa ennen kylvöä. Olennainen kysymys kesannon kohdalla onkin, kuinka monta kertaa kesanto muokattiin kesän aikana. Jätettiinkö kesanto mahdollisesti ko-

104 Myrdal – Söderberg 1991 s. 323.

105 Myrdal – Söderberg 1991 s. 300.

106 Kritz 1995 s. 92.

107 Kritz 1995 s.96; Myrdal – Söderberg 1991 s. 396–401, 417.

108 Kritz 1995 s. 93, 97; Myrdal – Söderberg 1991 s. 388–393.

konaan muokkaamatta, jolloin se oli käyttökelpoinen laitumena? 1500-luvulla pellon muokkaus tehostui. Itäisessä Keski-Ruotsissa siirryttiin kahdesta muokkauskerrasta kolmeen ja muokkaukset tehtiin tasaisesti kesän aikana, ensimmäinen jo keväällä. Muokkauskertojen lisääntyessä maa ei ollut niin käyttökelpoista laitumena. Taistelu rikkaruohoja vastaan kuitenkin tehostui ja syysruis päästiin ajoissa kylvämään hyvin muokattuun maahan.¹⁰⁹

Hämeen linnan päivätyöluetteloissa maanmuokkauksesta käytetyt termit *ärja* ja *plöja* paljastavat, millaisilla työvälineillä pelto muokattiin. Ennen kylvää muokkauskertoja oli kaksi ja työssä käytettiin sekä sahraa (*årder*) että auraa (*plog*).¹¹⁰ Satakunnan taloushistoriassa Jokipii on pohtinut *årder*- ja *plog*-sanojen suomentamista. *Årder*-sanon kantasana on muinaisruotsin *arder*, josta tulee suomen aura. Nykyruotsissa *årder* merkitsee sahraa. Jokipiin mukaan *årder* on tulkittava eri puolilla Satakuntaa eri tavoin. Käyttöpaikasta ja käyttötavasta riippuen se on voinut merkitä koukkuauraa, kesantoauraa ja kehäauraa. Myös Matleena Tornberg, joka on tutkinut Varsinais-Suomessa käytettyjä auran nimityksiä, on tullut siihen tulokseen, että *plog* merkitsee uuden tyyppistä kääntöauraa¹¹¹, jollainen siis Hämeen linnassakin oli käytössä. Aurojen lisäksi linnan inventaarioissa mainitaan *rist*.¹¹² Tornbergin mukaan *rist* merkitsi nurmsettuneen maan auki viiltämiseen käytettyä auran eteen kiiinnitettyä kyntövälinettä, ruodinta, josta itsenäisenä kyntövälineenä käytettiin myös viuhka nimitystä. 1500-luvulla ei kuitenkaan vielä ollut kysymys viuhkan ruodinraudasta. *Plog* oli Tornbergin mukaan innovaatio, joka tuotiin Varsinais-Suomen suurimpiin kartanoihin 1500- ja 1600-luvuilla. Uutta auratyypissä oli juuri ruodinrauta (*rist*). Vanhimmissa kääntöauroissa oli tuskin kysymys varsinaisesta kääntöaurasta eli vältistä. Enemminkin voisi puhua ruotinaurasta,¹¹³ joka uutuutena oli levinnyt Hämeen linnaankin.

Linnan sahrat (*årder*) olivat Luukon mukaan Hämeessä sekä talonpoikien että kruunun pelloilla käytettyjä vannasauvoja, joita kutsuttiin arroiksi. Arra oli varustettu kahdella auranterällä eli vantaalla. Linnan tileissä vantaista kutsuttiin *årderbilder*. Perustyyppiltään arra oli samanlainen kuin Itä-Suomen kaskisahra, mutta vantaat muodostivat siinä maata vastaan terävemmän kulman kuin kaskisahra. Arran oli painuttava pellossa syvemmälle kuin sahran kaskimaassa.¹¹⁴ Arrasta käytettiin kuninkaankartanoissa myös kesantoaura nimitystä, joten se oli tarkoitettu ensisijassa kesantomaiden muokkaukseen. Arran vantaista oli vuonna 1541 Hämeen linnassa 2 paria. Vuoteen 1572 mennessä

109 Myrdal – Söderberg 1991 s. 335, 340.

110 Maanmuokkauksesta kolme eniten käytettyä termiä Ruotsin kuninkaankartanoiden päivätyöluetteloissa olivat *ärja*, *träda* ja *plöja*. Lisäksi käytettiin jonkin verran termejä *rista* ja *sneda*. *Ärja* ja *träda* tarkoittivat etupäässä sahralla muokkausta (Myrdal – Söderberg 1991 s. 335); Hämeen linnassa syksyllä 1544 Tuuloksen pitäjä "*årdhe och plogdhe*" Ojoisten latokartanossa ja samana vuonna Rengon pitäjä "*plögdh och wpärdhe om wor*" (1544 VA 3683:115–115v).

111 Jokipii 1974 s. 105 - 107; Tornberg 1974 s. 25 - 27.

112 Esimerkiksi 1548 VA 3700: 71v ja 1549 VA 3714: 6.

113 Tornberg 1974 s. 23 - 24, 50 - 53.

114 Luukko 1957 s. 453.

vantaiden lukumäärä oli noussut 11 1/2 pariin ja niihin oli 3 multalastaa, jotka käänisivät mullan sivuun.¹¹⁵ Maanmuokkauksen tehokkuudella oli merkitystä rukiin viljelyyn keskittyneen Hämeen linnan taloudelle, sillä hyvin muokatussa maassa ruis antoi paremman sadon kuin ohra.

Akateemikko Kustaa Vilkuna on erikoistutkimuksessaan Suomen auratyypeistä (1971) havainnut, että Keski-Hämeellä on aivan oma peltosahrtyyppinsä (*tavaste sahra*, åkergaffelplog, Ackergabelpflug). Esiintymispaikkoja ovat muun muassa Hämeenlinna, Tampereen seutu kuten Kangasala (1633), Orivesi ja Tammela (1744). Vilkuna arvelee tyyppin olevan vanha ja muinoin Virosta päin tulleeeksi ilman kierrosta Länsi-Suomen kautta.¹¹⁶ Koska Hämeen linnan päälliköissä oli kotimaista aatelia, käsityöläiset olivat usein seudulta kotoisin ja viljelysten päivätyöt teetettiin hämäläisillä talonpojilla, on aihetta olettaa, että latokartanoidenkin aurat olivat hämäläistä peltosahrtyyppiä.

Viljelykasvien valinta

Erikoisen suuri rukiinviljely oli kruununtiloille tyyppinen piirre 1500-luvun puolivälissä sekä Ruotsissa että Suomessa. Näin oli myös seuduilla, joilla talonpojatkin viljelivät paljon ruista. Uplannissa, Itä-Göötanmaalla ja Västmanlandissa rukiinviljely oli kuninkaankartanoissa 20–30 % suurempaa kuin talonpoikien tiloilla. Huomattavinta rukiinviljely oli Uplannissa, jossa kuninkaankartanoiden viljelyksistä ruista oli keskimäärin 70 %. Uplannin talonpojilla rukiin osuus oli 30–40 % kylvöstä. 1570-luvulta lähtien rukiin osuus kuninkaankartanoissa väheni, kun se samanaikaisesti kasvoi ympäröivän maaseudun tiloilla.¹¹⁷ Myös Suomessa ruis oli kruunun tilojen päävilja 1500-luvun puolivälissä. Turun linnan Iso-Heikkilän latokartanossa viljeltiin vuosina 1538–1560 vuosittain keskimäärin 148 panna ruista ja 16 1/2 panna ohraa.¹¹⁸ Hämeen linnassa rukiinviljelyn huippu oli 1550-luvulla. Vuosina 1539–1569 keskimäärin 85 % linnassa kylvetystä viljasta oli ruista ja vuosina 1546–1563 rukiin osuus nousi peräti 93 %:tiin.¹¹⁹

Useissa suomalaisissa kruununkartanoissa ruis oli 1560-luvulla syrjäyttänyt ohran pääviljana. Sairialan karjakartanossa oli vuonna 1557 kylvöstä 78 % ohraa. Seuraavalla vuosikymmenellä ei ohraa viljelty juuri lainkaan. Helsingin kuninkaankartanossa kuten myös Helsingin pitäjässä ruis, ohra ja kaura olivat hyvin tasavertaisia 1550-luvun alkupuolella. Vuosikymmenen lopussa kartanon kylvöstä oli jo 80 % ruista. Rukiin voittokulku oli vastaavanlainen myös Espoon kuninkaankartanossa, Korsholman kuninkaankartanossa, Kokemäen kuninkaankartanossa, Ulvilan kuninkaankartanossa ja Koiviston karjakartanossa.¹²⁰ Aikaisemmin jo mainittiin, kuinka rukiin jyväluvut nousivat kruu-

115 Luukko 1957 s. 453.

116 Vilkuna 1971 s. 68–74 ja kartat sivuilla 64 ja 166.

117 Myrdal – Söderberg 1991 s. 265–266; Söderberg 1977 s. 238.

118 Oja 1944 s. 383–384; Jokipii 1973 s. 81; Salonen 1915 s. 2; Kerkkonen 1939 s. 75.

119 Liite 11.

120 Salonen 1915 s. 2; Ramsay 1924 s. 300–302; Ström Hark 39 s. 10, 28–29; Kerkkonen 1939

nunkartanoissa 1550-luvun kuluessa. On mahdollista, että kohonneet jyväluvut ja rukiinviljelyn dominanssi liittyvät yhteen, sillä keskittyminen rukiinviljelyyn mahdollisti tehokkaan kesannoinnin.

Hämeen linnan läheisyydessä sijainnut Vesunta oli vuonna 1531 liitetty Kustaa Vaasan perintöä ja omaa tiloihin. Vesunnassa 1500-luvun puolivälissä harjoitettu maatalous viittaa siihen, että voimakas rukiinviljely oli etenkin keskuskartanoille tyypillinen piirre. Vuosina 1546–1551 Vesunnan kartanovouti oli Varsinais-Suomessa ja Hämeessä sijainneiden perintöä ja omaa tilojen lampuotivouti. Näinä vuosina Vesunnassa kylvettiin keskimäärin 28 panna ruista, 20 panna ohraa ja 8 panna kauraa. Vesunta menetti keskuskartanoasemansa vuonna 1552 ja 1550-luvun kuluessa ohrasta tuli kartanon päävilja: vuosina 1552–1560 Vesunnassa viljeltiin vuosittain keskimäärin 30 panna ohraa, 19 1/2 panna ruista ja 15 panna kauraa.¹²¹

Ruis oli yläluokan vilja 1500-luvulla. Pohjois-Ruotsiin vuonna 1557 perustetussa Luulajan kuninkaankartanossa viljeltiin myös jonkin verran ruista, jota sitä ennen olivat Luulajan seudulla viljelleet vain nimismies, pappi ja pirkkalaiset.¹²² Kartanoa hoitamaan saapuneet virkamiehet ja heidän apulaisensa söivät mieluummin ruisleipää kuin ohraleipää. Suuri rukiin kulutus osoitti korkeaa elintaso. Tukholman linnan latokartanossa 90 % viljelyksistä oli ruista linnan väen kuluttaessa valtavat määrät ruisleipää.¹²³ Samoin oli asian laita Hämeen linnassa. Lähes kaikki linnan ruis leivottiin leiväksi, joka oli linnan väen pääravintoa. Suuri rukiin viljely Hämeen linnassa selittyy siis osittain leipäviljan tarpeelle. Ympäristön talonpojat viljelivät ruista sen verran vähän, ettei linnassa tarvittavia määriä voitu laskea verotulojen varaan.

Hämeen linnan tilivuoden 1559 tilissä erityisesti mainittiin, ettei kevätkylvönä kylvetty vehnää, kauraa tai ohraa, koska ne eivät linnan pelloilla menestyneet.¹²⁴ Kasvuolosuhteisiin sopivan viljalajin valinnalla oli vaikutusta satoisuuteen. Maaperän suhteen ruis ei ole yhtä vaativa kuin ohra. Aikanaan syksyllä kylvetty ruis ehti tuleentua kesällä sen verran aikaisin, etteivät siihen loppukesän hallat enää pystyneet. Kylmyyden lisäksi ruis on hyvä kestäämään kuivuutta. Pikemminkin ruis kärsii kosteudesta. Jos syysruis joutuu seisomaan pitkiä aikoja kylmässä vedessä, se tuhoutuu.¹²⁵

Lisäksi rukiin jyväluku oli yleensä parempi kuin ohran ja kauran. Tilivuonna 1566 rukiin, ohran ja kauran jyväluvut olivat linnassa 7,9, 5,5 ja 5,5. Kolme vuotta myöhemmin vastaavat luvut olivat 11,2, 5,6 ja 4,3. Vuonna 1600 saatiin Ojoisilla rukiin jyväluvuksi 12,4 ja ohran 4,4 kauran jyväluvun ollessa vain 1,8. Myös muiden kartanoiden tiedot kertovat rukiin jyväluvun yleensä olleen parempi kuin ohran ja kauran. Poikkeusvuosiakin tietysti oli. Vuonna 1557 Tuuloksen Sairialan karjakartanossa saatiin kaurasta vain nelinkertainen sato

s. 76–78; Kerkkonen 1965 s. 102; Lehtinen 1967 s. 96, 100–102; Jokipii 1973 s. 81–82.

121 Läntinen 1981 s. 55–56.

122 Harnesk 1990 s. 187.

123 Myrdal – Söderberg 1991 s. 266.

124 1559 VA 3868: 8v.

125 Myrdal – Söderberg 1991 s. 265.

ohran jyväluvun ollessa 10,5 ja rukiin 8. Kahta vuotta myöhemmin kaurasta saatiin tuskin korjattua siemenviljen määrää.¹²⁶ 1540- ja 1550-lukujen taitteessa Vesunnassa korjattiin ohrasta keskimäärin 4,9 ja rukiista 5,4 jyvää. Helsingin kuninkaankartanossa jyvälukujen keskiarvot olivat vuosina 1555–1557 rukiille 6,1, ohralle 4,2 ja kauralle 4,2. Korsholmassa saatiin vuonna 1556 rukiista 7 jyvää ja ohrasta 2,8 jyvää. Sairialan kartanossa korjattiin 1560-luvulla rukiista keskimäärin 5,6 kertainen sato ja ohrasta 5,4 kertainen sato.¹²⁷

Ramsay on Espoon kartanon kohdalla osoittanut, että ruis antoi varmemman sadon kuin ohra tai kaura. Hän on seurannut kartanon jyvälukuja 30 vuoden ajalta. 1500-luvun loppujaksolla rukiista saatiin yleensä 5–6 kertainen sato. Ohran jyväluku vaihteli 3,5 ja 5 välillä ja kauran 2,5 ja 4 välillä. Sekä ohralla että kauralla oli enemmän kuin rukiilla todella hyviä ja todella huonoja vuosia, jolloin jyväluku ylitti seitsemän tai jäi alle kahden.¹²⁸ Keskittyminen rukiin viljelyyn selittää siis osaltaan erittäin hyvät sadot Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä

Päivätöiden käyttö

Kustaa Vaasan ja Kaarle IX:n aikaa on kutsuttu kruunun kartanoiden ekspansio ajaksi, jolloin esivalta oli erikoisen kiinnostunut tilojensa hoidosta. Normaalien maanviljelyn työtehtävien lisäksi käytettiin kruunun tiloilla keskimääräistä enemmän päivätöitä ojankaivuuseen, niitynraivaukseen ja kaskiviljelyyn. Esimerkiksi Juhana III:n aikana päivätöitä kului edellä mainittuihin, tuotantoa kasvattaviin töihin vähän.¹²⁹ Kustaa Vaasan kaudella erittäin yksityiskohtaisesti laaditut päivätyöluettelot antavat Hämeen linnassakin mahdollisuuden seurata maataloudessa suoritettuja työtehtäviä: kuinka paljon kyntöön, kylvöön, sadonkorjuuseen, puintiin, lannanajoon, kaskenraivaukseen ja heinä-töihin käytettiin päivätöitä.¹³⁰

Tilivuosina 1546–1569 Hämeen linnan maataloudessa käytetyt päivätyöt on mahdollista ryhmitellä pääaloittain:¹³¹

- peltoviljely, johon kuuluivat kyntö ja kylvö, sadonkorjuu ja puinti.
- heinätyöt, jotka olivat ainoat linnan karjatalouden hyväksi tehdyt päivätyöt
- tuotantoa lisäävät työt kuten ojitaminen, kaskeminen sekä uusien niittyjen ja laitumien raivaus, joihin Kustaa Vaasa kiinnitti paljon huomiota. Lisäksi tuotantoa lisääviin töihin on luettu lannoitus, sillä voimaperäinen lannoittaminen ei ollut itsestäänselvyys 1500-luvulla.

126 Liitteet 13, 14 ja 15; Luukko 1957 s. 460.

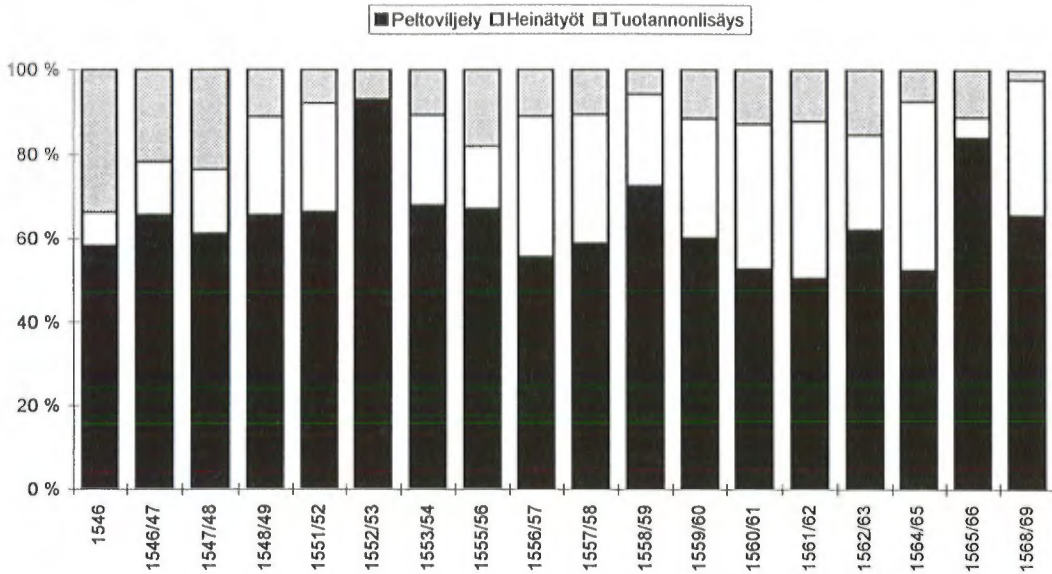
127 Kerkkonen 1939 s. 74, 75,77; Ström Hark 39 s. 10, Salonen 1915 s. 3; Läntinen 1981 s. 55–56.

128 Ramsay 1924 s. 302.

129 Myrdal – Söderberg 1991 s. 329, 354–355.

130 Hämeen linnan päivätyöluetteloita ei ole kuitenkaan laadittu niin yksityiskohtaisesti, että olisi mahdollista esimerkiksi seurata, kuinka monta kertaa tiettyä peltovainiota kynnettiin tai lannoitettiin.

131 Tiedot puuttuvat tilivuosilta 1556, 1564, 1567 ja 1568. Tilivuosilta 1550 ja 1551 ovat käy-tettävissä vain kokonaissummat.

Diagrammi 6: Hämeen linnan päivätoiden jakautuminen maatalouden eri tehtävien kesken.

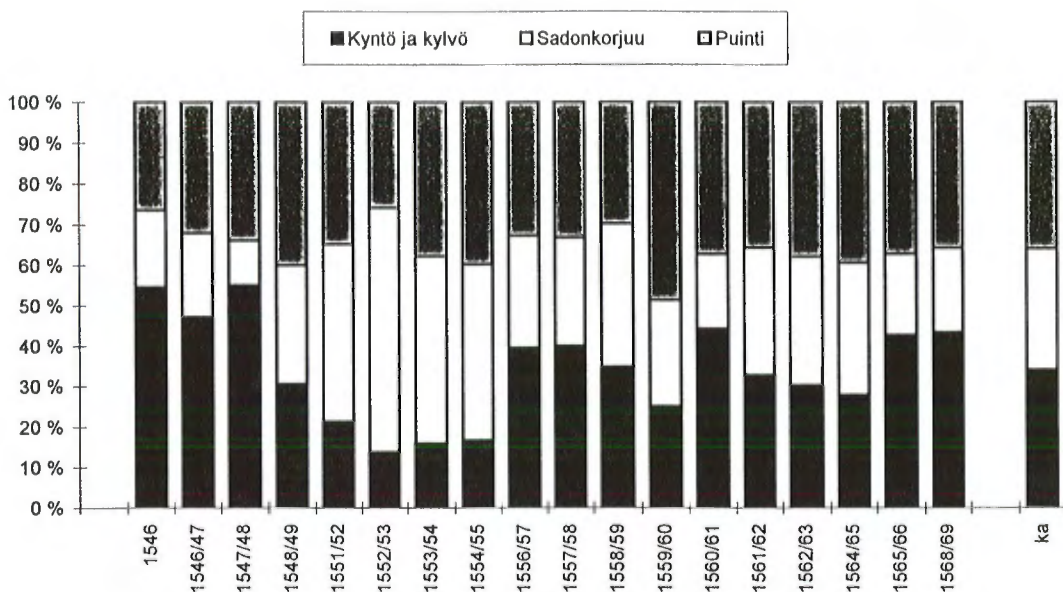
Keskimäärin päivätoista käytettiin vuosittain peltoviljelyyn 64 %, heinätoihin 24 % ja tuotantoa lisääviin töihin 12 %. Tuotantoa lisäävissä töissä lähes kaikki päivätyöt käytettiin lannanajoon. Kaskea raivattiin 7 vuotena, jolloin siihen käytettiin keskimäärin 62 päivätyötä vuodessa. Peltoa raivattiin vain vuonna 1546. Vuosina 1546–1569 ei päivätyöluetteloissa ole lainkaan mainintoja niitynraivauksesta tai ojankaivuusta. Niitynraivaukseen viittaisi kuitenkin se, että 1550-luvun alussa käyttöön otetuista Rengon ja Järviöisten niityistä käytettiin heinäsadon tilityksen yhteydessä nimitystä *nyrijdie ängiar* eli uudisraivausniityt. Myös Kuninkaanniityn kaskeaminen viittaisi uuden niitynraivaamiseen.¹³²

Peltoviljelyssä päivätoiden jakautuminen eri työvaiheiden kesken oli hyvin tasaista. Keskimäärin vuosittain käytettiin peltoviljelyn päivätoista kyntöön ja kylvöön 34 %, sadonkorjuuseen 30 % ja puintiin 36 %.

Hämeen linnassa reilusti yli puolet maatalouden päivätoista kuluivat peltoviljelyn perustehtäviin: kyntöön, kylvöön, sadonkorjuuseen ja puintiin. Heinätöiden osuus oli yksi viidesosa ja lannanajon kymmenesosa. Kaskeamisen osuus jäi noin yhteen prosenttiin. Peltoa raivattiin vain vuonna 1546. Ainoa maininta ojankaivuusta on vuodelta 1542, jolloin Hattulan talonpojat ojittivat Ojoisten peltoja.¹³³ Ojituksen tarpeellisuus tietysti riippui maan laadusta ja kaltevuudesta. Hämeen talonpojatkaan eivät ojittaneet säännöllisesti peltojaan

132 1552 VA 3741: 43; Vertaa luku 4.3. kaskeaminen.

133 1542 VA 3676: 85v.

Diagrammi 7: Hämeen linnan peltoviljelyyn käytettyjen päivätöiden jakautuminen eri työvaiheiden kesken.

1500-luvulla, vaikka kruunu antoi määräyksiä ojien kaivamisesta. Hämeen rahvasta sakotettiin usein käräjillä siitä, että he olivat jättäneet ojat kaivamatta tai antaneet niiden tukkeutua. Kuokkia ja lapiota ojankaivuuseen ja pellonraivaukseen linnassa olisi toki ollut. Muun muassa vuonna 1563 inventoitiin 14 rautakärkistä lapiota ja 11 rautakankea.¹³⁴

Ruotsalaisissa kuninkaankartanoissa yli puolet maatalouden päivätöistä käytettiin heinätoihin. Sadonkorjuuseen kului noin yksi viidesosa ja lannanajoon sekä pellonmuokkaukseen noin yksi kymmenesosa. Muutama prosentti varattiin niityn- ja pellonraivaukseen, ojitukseen ja kaskeamiseen. Puinti hoidettiin ruotsalaisissa kuninkaankartanoissa harvoin päivätöinä. Puinnista huolehti joko oma henkilökunta tai ammattimaiset puijat. Samoin ojankaivuu oli annettu pääasiassa ammattihenkilökunnan tehtäväksi. Ojankaivajat olivat usein kaivoksissa kokemusta saaneita ammattilaisia ja heitä tarvittiin Ruotsissa paljon, sillä Kustaa Vaasa peräänkuulutti Suomestakin taitavia suonkaivajia Ruotsiin töihin.¹³⁵ Ulf Söderberg on laskenyt Örbyn kuninkaankartanossa vuosina 1547–1557 käytetyt päivätyöt. Sielläkin päivätyöläiset työskentelivät suurimmaksi osaksi heinäniityillä. Säännöllisesti päivätöitä kului myös sadonkorjuuseen, lannanajoon ja ojankaivuuseen.¹³⁶

134 Luukko 1957 s. 449–451.

135 Myrdal – Söderberg 1991 s. 331–335, 348–351.

136 Söderberg V. 1977 s. 205. Örbyssä maatalouden päivätöistä käytettiin 28 % heinätoihin, 11 % sadonkorjuuseen, 19 % lannanajoon, 14 % ojankaivuuseen, 16 % raivaukseen ja 10 %

Vuosina 1556–1571 Korsholmassa käytettiin vuosittain heinätoihin 41 % (vaihteluväli 33–52 %), rukiin- ja ohranleikkukseen 31 % (18–70 %) ja lannanajoon 20 % (4–35 %) päivätöistä. Satunnaisesti muutamina vuosina päivätöitä kului myös ojitukseen, puintiin, kaskeamiseen, niitynraivaukseen ja aitaamiseen.¹³⁷ Päivätöiden kulutuksesta Satakunnan kruununkartanoissa on tietoja muun muassa vuodelta 1567, jolloin Ulvilan Koiviston karjakartanossa, Kangasalan Liuksialassa ja Kokemäenkartanossa lähinnä heinätyöt ja kylvöt tehtiin päivätöinä. Lisäksi Liuksialassa päivätöistä kului 21 % lannanajoon ja 17 % puintiin.¹³⁸ Koiviston karjakartanossa Satakunnassa päivätyöt jakautuivat 1560-luvun puolivälissä: heinätyöt 65 %, niitynraivaus 12 %, elonkorjuu ja lannanajo 16 % sekä ojitus ja aitaus 7 %. Itä-Suomen kuninkaankartanoissa lähes kaikki päivätyöt tarvittiin kaskeamiseen. Vain Kivennavan ja Sairialan kuninkaankartanoiden peltoja lannoitettiin säännöllisesti, jolloin lannoitukseen käytettiin noin 10 % päivätöistä.¹³⁹

Verrattuna valtakunnan muihin kartanoihin Hämeen linnassa käytettiin huomattavan paljon päivätöitä peltoviljelyn perustehtäviin. Puinti, joka Ruotsissa oli ammattilaisten tehtävä,¹⁴⁰ hoidettiin linnassa kokonaan päivätöinä. Sen sijaan muualla lähes puolet päivätöistä vieneen heinäkorjuun osuus oli Hämeen linnassa vain viidennes. Heinätöihin tarvittavaa työpanosta varmasti pienensi se, että heinäniityt olivat päälinnan välittömässä läheisyydessä vesijättömaalla. Lannoitukseen ja kaskeamiseen kiinnitettiin linnassa yhtä paljon huomiota kuin keskimäärin ruotsalaisissa kuninkaankartanoissa. Muita tuotantoa lisääviä töitä Hämeen linnassa sen sijaan harjoitettiin selvästi vähemmän kuin emämaassa. Ruotsissa lannoitus oli yksi tärkeistä työtehtävistä, johon käytettiin enemmän päivätöitä kuin maanmuokkaukseen.¹⁴¹ Myrdal on yrittänyt laskea, kuinka paljon eri puolilla Ruotsia lannoitettiin peltopinta-alaa kohti ja voisiko lannoitus selittää eroja satoisuudessa. Huolimatta lukuisista laskuyrityksistä hänen ei kuitenkaan ole onnistunut laskea lannoituksen määrää ja hän tulee sillekin tulokseen, ettei lannoituksella ollut suurta merkitystä jyvälukujen eroihin eripuolilla Ruotsia. Peltoja lannoitettiin joka puolella maata eikä Kustaa Vaasakaan kinnittänyt erityishuomiota lannoitukseen. Huomattavasti useammin hän moitti ojituksen puutteista ja huonosta maanmuokkauksesta.¹⁴² Luukko olettaa, että myös Hämeen talonpojilla oli hyvät mahdollisuudet lannoittaa peltojaan. Hämeessä pidettiin paljon karjaa suhteessa peltoalaan.¹⁴³ Lannoittaminen ei siis välttämättä selitä linnan talonpoikia parempia jyvälukuja.

kaskeamiseen.

137 Ström Hark 39 s. 8–9, 20; Luukko 1950 s. 287.

138 Jokipii 1974 s. 102. Vuonna 1567 kaikissa kolmessa kartanossa päivätyöt kuuluivat maataloustöissä paitsi Kokemäellä, jossa käytettiin 1402 päivätyöstä 122 rakentamiseen.

139 Lehtinen 1967 s. 101; Virtanen 1957 s. 27.

140 Myrdal – Söderberg 1991 s. 345.

141 Myrdal – Söderberg 1991 s. 341.

142 Myrdal – Söderberg 1991 s. 323–325.

143 Luukko 1957 s. 455.

Kaskiviljelyä harjoitettiin monilla eri menetelmillä, joille yhteistä oli viljelymaalla kasvavan puuston polttaminen. Kaskeamisedellytykset ja menetelmät vaihtelivatkin metsätyypin mukaan. Monien sukupolvien kaskiviljelijät olivat kokemuksesta oppineet valitsemaan jokaiseen olosuhteeseen sopivan kaskeamistavan. Metsätyypin ja raivausmenetelmän perusteella voidaan erottaa kolme kaskeamisen päämenetelmää: 1) tavallinen kaski, 2) rieskamaa ja 3) huuhta. Tavallinen kaski ja rieskamaa raivattiin lehtimetsään ja huuhta oli havumetsäkaski. Koko viljelysmenetelmälle nimen antanut tavallinen kaski oli menetelmistä yleisin. Paras kaski raivattiin lehtipuuvaltaiseen sekametsään, jossa puuston pääosa oli 15 - 30 vuotta vanhaa koivua ja leppää.¹⁴⁴ Rieskamaan ja tavallisen kaskan erona oli se, että rieskamaassa metsä oli nuorempaa. Huuhta kaadettiin sen sijaan havupuuvallaiseen metsään, joka saattoi olla ennestään koskemattomaa luonnonmetsää. Ruis viihtyi sekä huuhtakaskessa että lehtipuuvaltaiseen metsään raivatussa kaskessa. Kevätviljat ja muut kaskessa viljellyt kasvit sen sijaan menestyivät vain lehtipuu-kaskessa.¹⁴⁵

Kaskeaminen oli huomattavaa ruotsalaisissa kuninkaankartanoissa 1540- ja 1550-luvuilla. Näinä intensiivisen kaskeamisen vuosina kaskan osuus kylvästä saattoi olla 10 - 30 %. Tilapäisesti kaskeaminen sai huomattavatkin mittasuhteet. Vuonna 1552 kylvettiin Upsalan kartanossa 628 panna ruista kahteen kaskeeseen, joiden hakkaamiseen oli palkattu peräti 70 miestä. Kaskeaminen vähentyi selvästi 1570-luvulle tultaessa ja sen uusi nousukausi oli vuosisadan lopussa savolaisten kaskenpolttajien saapuessa Keski-Ruotsin metsäseuduille.¹⁴⁶ Itä-suomalaiset toivat 1500-luvun lopulla Ruotsiin huuhta-kaskimenetelmän ja uuden ruislajin korpirukiin (*tuvråg*). Korpirukiin iästä ei ole todisteita. Tutkijat kuitenkin yhtyvät Olaus Magnuksen mainintaan, että korpiruis oli tunnettu jo 1500-luvun alkupuolella. Huomionarvoista korpirukiissa on siitä saadut suuret jyväluvut. Korpirukiin käyttö Hämeen linnan peltoviljelyssä ei kuitenkaan voi selittää peltorukiin suuria jyvälukuja. Korpiruis nimittäin menestyi parhaiten huuhtakaskessa ja pellossa sen kanta heikkeni nopeasti. Korpirukiin käytöstä tavallisessa kaskessa on Soinisen mukaan ristiriitaisia tietoja. Valtalaatuna tavallisessa kaskessa kuten myös pellossa oli korpirukiin kaltainen maatiaisruiskanta.¹⁴⁷

Myös kaikissa Suomen puolella olleissa kruununkartanoissa kaskettiin 1500-luvun puolivälissä. Etenkin 1550-luku näyttää olleen innokkaan kaskeamisen aikaa. Länsisuomalaisissa kartanoissa kaskeaminen täydensi peltoviljelyä, joten suurimmillaan kaskan osuus oli 20 % kylvästä. Suurin merkitys kaskeamisella oli Itä-Suomen kruununtilojen taloudelle. Vuosina 1553–1556 Oulvinlinnan latokartanoissa 24–50 % siemenviljasta kylvettiin kaskiin. Kaskea-

144 Soininen 1974 s. 58–59.

145 Soininen 1974 s. 61–63.

146 Myrdal – Söderberg 1991 s. 360.

147 Soininen 1974 s. 64.

misen merkitys vähenee Savossakin vuosisadan lopussa, jolloin kasken osuus kylvöistä oli 19 %.¹⁴⁸

Hämeen linnassakin viljeltiin kaskia lähes joka vuosi syksystä 1544 syksyyn 1561. Linnan kaskiin kylvettiin syysruista. Toinen kaskikasvi oli nauris, jota kasvatettiin ainakin kesinä 1557 ja 1558 kahdessa pienessä kaskessa Kaurialan takametsissä (*utmark*). Myös ruiskasket, joita oli kerralla viljelyksessä korkeintaan kaksi, oli tavallisesti raivattu linnan takametsiin.¹⁴⁹ Talonpojat joutuivat päivätöinään hakkaamaan ja polttamaan kaskiraivioita. Kaskenraivaukseen käytettyjen päivätöiden osuus kaikista maatalouteen käytetyistä päivätöistä oli kuitenkin vähäinen (1–2 %). Niinä 17 vuotena, joina tutkimusajankautana linnassa harjoitettiin kaskiviljelyä, vain seitsemänä vuonna päivätöitä käytettiin kaskenraivaukseen ja silloinkin keskimäärin 62 päivää vuodessa.¹⁵⁰ Kaskien kylvöön tai sadonkorjuuseen päivätöitä ei kerrota käytetyn lainkaan, joten linnan henkilökunnan oli osallistuttava kaskiviljelyyn. Itä-Suomen kuninkaankartanoissa käytettiin suuri osa talonpoikien päivätöistä kaskiviljelyyn.¹⁵¹

Kaskenraivauksesta tehtyjen tilimerkintöjen perusteella on vaikea päätellä, millaisiin metsiin linnan kasket raivattiin. Yleensä linnan kaskista käytettiin tilinpidossa nimitystä *swedie*, joka Jokipiin mukaan tarkoittaa joko kuusi- ja lehtipuuvaltaiseen metsään raivattua tavallista kaskea tai sitten hongikkoon tehtyä huhtakaskea.¹⁵² Vuosina 1557–1560 raivattiin kaksi kaskea Kuninkaanniitylle, joka oli Suoniityn ohella aivan päälinnan vieressä sijainnut suurin heinäniitty. Niityn luona ollut kaski viittäisi nuoreen lehtimetsään hakattuun rieskamaahan.¹⁵³

Oletettavaa on, että linnassa viljeltiin lehti- ja kuusipuuvaltaiseen sekametsään raivattua tavallista kaskea kuten Länsi-Suomessa oli tapana. Monessa tapauksessa alunperin havumetsään hakattu kaski muuttuikin vähitellen lehtipuuvaltaiseksi. Kehittyneessä huuhtakaskimenetelmässä puut kaadettiin vuotta tai jopa kahta ennen polttoa, jolloin ne kuivuivat hyvin.¹⁵⁴ 1500-luvun puolivälissä näyttää linnassa kuitenkin olleen tapana kaataa kaski kevättalvella ja polttaa se kaadon jälkeisenä kesänä. Polttoajankohta riippui viljelyskasvista. Koska linnan kaskiin kylvettiin syysruista, kohosivat kaskisavut linnan raivioilta myöhään kesäkuussa tai heinäkuussa.¹⁵⁵ Kaski poltettiin hämäläisen tavan

148 Orrman 1995 s. 95–96, 102; Salonen 1915 s. 4; Kerkkonen 1939 s. 74, 87; Jokipii 1973 s. 81.

149 Linnan 1540-luvun alkuvuosien tileissä erikoisesti mainitaan, ettei linnalla ollut kaskimaita ja että kaikki ruis viljeltiin pelloilla (1542 VA 3675: 65v, 67 ja 1544 VA 3682: 83).

150 Liite 9.

151 Virtanen 1957 s. 27.

152 Esimerkiksi 1553 VA 3751: 1–4, 11v ; 1553 VA 3752: 1–4; 1559 VA 3868: 19–19v; 1559 VA 3868: 71v–72; Jokipii 1974 s. 124.

153 Kuninkaanniityn kaskesta käytettiin nimitystä *swedieland vdi Konungsenen* (1559 VA 3868: 19–19v). Rieskamaasta käytettiin Jokipiin mukaan nimitystä *kaskeland* (Jokipii 1974 s. 124).

154 Soininen 1974 s. 63; Orrman 1995 s. 95–96.

155 Soininen 1974 s. 59; Tutkijoilla on erilaisia näkemyksiä kaskenpolton ajankohdasta. Kustaa Vilkun mukaan lehtipuu kaski kaadettiin ja poltettiin 1500-luvulla samana vuonna. Elias Orrmanin mielestä kaski poltettiin 1500-luvulla kaadon jälkeisenä kesänä. Näkemyksensä

mukaan viertämällä. Vierrettäessä tulta kuljetettiin palavia hirsia tai puuntyviä vierittämällä palamattomille paikoille. Pian kaadon jälkeen poltetulla raiviolla muualta tuodut kuivat viertopölkyt olivatkin tarpeen. Tarvittavia viertokoukuja (*wältkroker*) löytyi 1570-luvun alkupuolella linnan maataloustyökaluista 15 kappaletta.¹⁵⁶

Hämeen linnassa kylvön määrä kaskessa vaihteli 1–16 pannin välillä ja samaan kaskimaahan kylvettiin ainakin kahtena vuonna peräkkäin. 1540-luvulla kaskirukiin kylvö oli 1–6 % peltorukiin kylvöstä. Vuosina 1552–1554, jolloin peltokylvö oli edellistä vuosikymmentä vähäisempää, nousi kaskirukiin kylvö peräti 17–19 prosenttiin peltorukiin kylvöstä. Kaskiviljelyn viimeisinä vuosina kaskiin kylvettiin keskimäärin 10 panna. Tällöin kylvön osuus jäi kuitenkin alle 10 % peltorukiin kylvöstä peltoviljelyn voimistuttua huomattavasti Hätilän latokartanon perustamisen jälkeen.¹⁵⁷ Hämeen linnan kaskiviljelyä on mielenkiintoista verrata kaskeamiseen itäisen Keski-Ruotsin kruunun tiloilla. Näillä tiloilla kaskia viljeltiin 1500-luvun puolivälissä harvoin yhtä vuotta kauempaa, vaikka muualla Ruotsissa kaskiin kylvettiin useampana vuonna peräkkäin keskiaikaisen tavan mukaan. Tässä mielessä itäisessä Ruotsissa harjoitettiin kaskeamisen yksinkertaistettua muotoa, jonka yksi tavoite oli ilmeisemmin uusien niittyjen ja laitumien raivaaminen. Kaskinauris oli yleinen viljelyskasvi Ruotsissa keskiajalla. Uuden ajan alkupuolella niitä sen sijaan mainitaan enää harvoin.¹⁵⁸ Hämeen linnassa ainakin kahtena vuonna peräkkäin viljellyt ruiskasket ja kaskinauriit kertovatkin perinteisestä suhtautumisesta kaskeamiseen.

Lopuksi pohditaan Hämeen linnan kaskirukiin jyvälukuja ja niiden suhdetta peltorukiin jyvälukuihin. Yleisesti maataloushistoriassa esitetty väite on, että kaski antoi paremman sadon kuin pelto.¹⁵⁹ Tilivuosina 1545–1562 Hämeen linnan kaskirukiin jyvälukujen keskiarvo oli 9,5 ja peltorukiin 9,7 eli jyväluvut olivat lähes yhtäsuuret.

Pellosta saatiin vuosittain lähes yhtä suuri sato. Kasken sato sen sijaan vaihteli rajusti erinomaisesta heikkoon. Hyvänä esimerkkinä on Kuninkaanniityn kaski.¹⁶⁰ Ensimmäisenä vuonna, syksyllä 1558, korjattiin sato, jonka jyväluku oli 17. Seuraavana syksynä jyväluku Kuninkaanniityltä oli enää 1,6.

hän perustelee päivätyöluetteloilla. Vain rieskamaa oli tapana kaataa, polttaa ja kylvää saman vuoden aikana (Orrman 1995 s. 95–103). Kerkkonen mainitsee Helsingin kuninkaankartanosta seuraavan tilimerkinnän: *svedjelandet hugget vid Tölö, bränt och sätt anno 57–93 dagsverk* (Kerkkonen 1939 s. 87). Tämän voisi tulkita niin, että kaikki työvaiheet tehtiin saman vuoden aikana. Oliko kaskenraivauksessa eroja Itä- ja Länsi-Suomen välillä? Itä-Suomessa kaski oli merkittävä taloudelle ja valmistelut tehtiin hyvin. Länsi-Suomessa viljeltiin etupäässä rieskamaa-tyyppisiä kaskia. Kasken sato oli tervetullut lisä, mutta kasken merkitys oli myös esimerkiksi uuden niittymaan raivauksessa.

156 Luukko 1957 s. 471; Soininen 1974 s. 61.

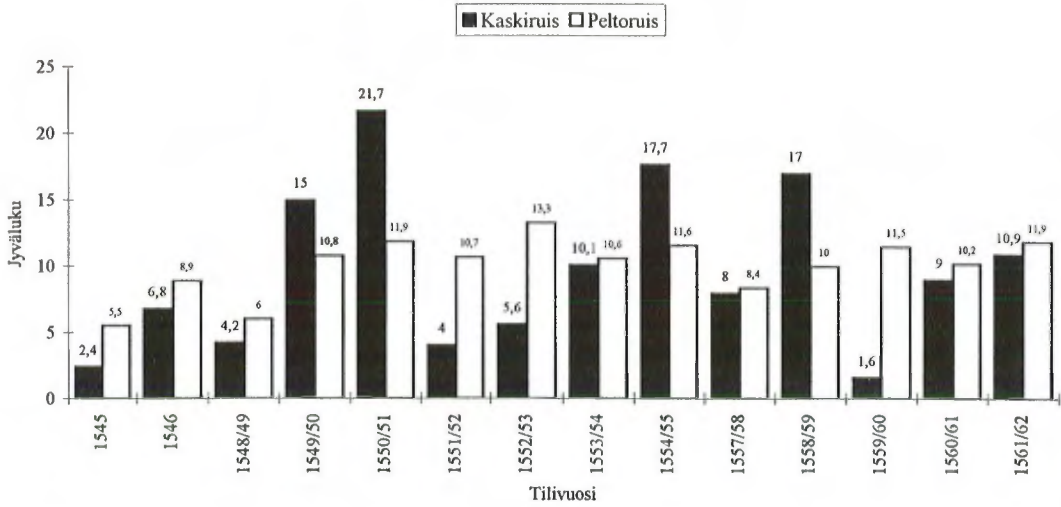
157 Liite 20.

158 Myrdal – Söderberg 1991 s. 373, 374.

159 Luukko 1957 s. 468; Ruissalon latokartanossa harjoitettu kaskiviljely tuotti rukiista keskimäärin 6,3 jyvää. Tämä oli huomattavasti enemmän kuin peltorukiin tuotto Iso-Heikkilän latokartanossa (3,9 jyvää) (Oja 1944 s. 169).

160 Liite 20.

Kaskirukiin ja peltorukiin jyväluvut

Diagrammi 8: Kaski- ja peltorukiin jyväluvut Hämeen linnassa vuosina 1545–1562.¹⁶¹

Parhaimmillaan kasken jyväluku oli vuonna 1550, jolloin se oli 21,7. Kaskirukiin ja peltorukiin jyvälukuja vertailtaessa on vielä huomattava, että vain neljänä vuonna kasken jyväluku oli selvästi parempi kuin pellon.

Helsingin kuninkaankartanossa korjattiin vuonna 1557 kaskirukiista kuusinkertainen sato peltorukiin jyväluvun ollessa 8,6. Tavisalmen kuninkaankartanossa saatiin vuonna 1559 kasken jyväluvuksi peräti 25. Itä-Suomessakaan ei kuitenkaan ollut itsestään selvää, että kaskesta korjattiin aina parempi sato kuin pellosta. Myöskin ruotsalaisissa kuninkaankartanoissa kaskirukiin jyväluku jäi usein alle peltorukiin lukujen.¹⁶² Ruotsissa kasken osuus kruunun kartanoiden viljasadosta oli 1/20. Näissä talouksissa kaskeamisen merkitys oli ennen kaikkea hankkia uutta niitty- ja laidunmaata.¹⁶³ Hämeen linnassakaan kasken tuotto ei ollut aina parempi kuin pellon. Kasken osuus kokonaisuusadosta vaihteli 0,5–14 prosentin välillä.¹⁶⁴ Kaskeamisen tekniikassa olikin varmasti vielä puutteita 1500-luvun puolivälissä: kaskimetsiä ei kaadettu perusteellisesti, puitten ei annettu kuivua rauhassa ja niitä ei poltettu tarpeeksi hyvin. Mahdollista on sekin, ettei hyvät sadot antava korpiruis ollut vielä käytössä linnan kaskiviljelyssä. Ilmeisesti Hämeen linnassakin kuten kruunun

161 Liitteet 13 ja 20.

162 Kerkkonen 1939 s. 87; Orrman 1995 s. 104; Virtanen 1957 s. 27; Myrdal – Söderberg 1991 s. 374–375.

163 Myrdal – Söderberg 1991 s. 377–378; Eino Jutikkalan mielestä Myrdalin ja Söderbergin tulosten perusteella ei voi tehdä sitä päätelmää, että myös talonpoikaistiloilla kaski merkitsi vain 1/20 osaa sadosta (Jutikkala 1992 s. 160).

164 liite 20.

tiloilla emämaassa kaskeamisen yksi tarkoitus oli uuden laitumen ja niityn raivaaminen. Viljelyksen loputtua kaski jäi ruohoa kasvavaksi ahoksi, jota voitiin käyttää laitumena kunnes puusto taas valtasi alan. Uuden niityn raivaamiseen viittaisivat taas Kuninkaanniitylle tehdyt kasket.

4.4. Kruunu karjankasvattajana

Linnojen ja kartanoiden rooli valtionhallinnon ylläpitäjinä asetti vaatimuksia myös karjanhoidolle. Merkittävä osa kruunun tiloilla tarvittavista karjatalouden tuotteista saatiin verotuloina, mutta varsinkin Kustaa Vaasa korosti myös kruunun oman karjatalouden merkitystä.¹⁶⁵ Kruunulla oli taloudenpidossa erityisvaatimuksia, jotka oli huomioitava. Hallinnon ja armeijan tarpeisiin tarvittiin jatkuvasti hevosia ja armeijan ruokahuolto sotatilanteessa oli turvattava. Niinpä valtion maatalouden kehittämiseen kuului myös karjatalouden tuotannon lisääminen.¹⁶⁶ Vuosien 1556 ja 1558 ordinantioissa oli muiden taloudenpitoa koskevien vaatimusten rinnalla ohjeita karjanhoidolle. Teurastuksissa eläimistä tuli saada tietyt määrät lihaa, makkaroita, syltynyttä, talia ja ihraa. Vuoden aikana lehmien oli vasikoitava kerran ja lypsettävä maitoa niin, että lehmää kohti voitiin kirnuta 5 leiviskää voita. Vastavaanlaiset tuotantotavoitteet oli asetettu myös muulle karjalle. Lisäksi vuoden 1556 ordinanttiassa annettiin ohjeet, kuinka paljon rehua eri eläimille sai syöttää talven aikana. Valtion harjoittamaan karjatalouden kehittämiseen kuului myös siitoseläinten toimittaminen Suomeen jalostamaan paikallisia karjakantoja.¹⁶⁷

Päälinnan luona sijaitsivat tallit henkilökunnan ja vieraiden ratsuille sekä ainakin osalle linnan häristä. Muutoin Hämeen linnan karja hoidettiin latokartanoissa.¹⁶⁸ Myös kruunun tarpeisiin kasvatettavat ratsut oli sijoitettu latokartanoihin. Osa pitkäkarvaisista, paksunahkaisista sioista sai kuitenkin ympäri vuoden juosta vapaana linna-alueella kaivamassa tunkioita ja syömässä väen ruoantähteitä.¹⁶⁹ 1550-luvun lopulla Ojoisilla oli kaksi navettaa ja yksi talli ja Saarisilla kolme navettaa.¹⁷⁰ Karjasuojia olisi siis ollut vähän verrattuna siihen, kuinka suuri linnan karja oli. Hoidettiinhan Ojoisilla ja Saarisilla yhteensä muun karjan lisäksi noin 100 lehmää ja 70 hevosta. Vuonna 1560 ra-

165 Esimerkiksi Gustaf I:s registratur XXIII 1552 1905 s. 17–19.

166 Nyström 1936 s. 229, 234–235.

167 Arwidsson 1851 s. 105–106, 109, 363–364; Säihke 1963 s. 62.

168 1541 VA 3671: 140v; 1543 VA 3677: 120; Linnan tilinpidossa ei ole mainittu, missä eri eläimiä hoidettiin. Käyttämällä hyväksi eri yhteyksissä tehtyjä mainintoja karjanhoidosta (esimerkiksi tilivuosina 1549–1554 Ojoisten ja Saaristen latokartanoista laadittuja yhteisiä tilejä: 1549 VA 3711, 1550 VA 3723: 38–45, 1551 VA 3731, 1552 VA 3741: 41–45v, 1553 VA 3752: 1–8, 1554 VA 3765: 39) saa selkeän kuvan siitä, kuinka karja oli sijoitettu päälinnan ja latokartanoiden kesken.

169 Myös tiedot eläinten ruokinnasta tukevat edellistä käsitystä. Vuosina 1541 ja 1543 syötettiin päälinnassa heiniä varsoille, hevosille ja härille (1541 VA 3671: 136v ja 1543 VA 3677: 120). Sikoja ja porsaita ruokittiin ohralla sekä päälinnan luona että latokartanoissa vuonna 1543 (1543 VA 3677: 90).

170 Vertaa luku 4.1.

kennettiin uusi navetta ja seuraavana vuonna uusi talli ja lampola.¹⁷¹ Mahdollisesti tällöin oli kyse uudisrakennuksista vasta perustettuun Hätilän latokartanoon. Kaikista karjasuojista ei siis ole säilynyt tietoja ja ehkä osa suojista olikin kevytrakenteisia katoksia.

Keskiajalla hevosten ruokintaongelma oli osittain ratkaistu lähettämällä linnan miehistöä ratsuineen maakuntaan nauttimaan ruokaruotsia neljänneskuntamiesten luokse. Ruokaruotsimatkat olivat lakanneet 1530-luvulla ja suurin osa hevosista oleskeli talven yli linnassa. Hevosten ruokkiminen talvikuukausina saattoi kuitenkin edelleenkin tuottaa vaikeuksia, jolloin hevosia lähetettiin lisäkorvausta vastaan nimismiestaloihin ruokittaviksi. Talvella 1545 oli yhdellä Ylisen kihlakunnan nimismiehellä 4, kahdella Sääksmäen kihlakunnan nimismiehellä 8 ja kolmella Hattulan kihlakunnan nimismiehellä 12 linnan hevosta hoidettavanaan. Seuraavana talvena sijoitettiin 28 linnan tammaa 7 nimismiehen talleihin eri puolille maakuntaa.¹⁷²

Linnan ympärillä laidunmaata olivat ne alueet, joita ei ollut aidattu pelloiksi tai niityiksi. Ilmeisesti myös 1500-luvun puolivälissä harjoitetun kaskeamisen yksi tarkoitus oli uuden laidunmaan raivaaminen. Vapunpäivän tienoilla eläimet laskettiin ulos laitumelle heti, kun maasta löytyi vähänkin uutta vihreää ravintoa. Latokartanoihin palkattiin paimenia, jotka lähetettiin karjan kanssa kesäksi lähimetsiin. Paimenen työ oli vaativaa, sillä pedot olivat jatkuva uhka. Erityisen ankea oli vuosi 1544, jolloin sudet tappoivat 4 sikaa, 10 kiliä, 4 vuohia ja 27 lammasta. Samana vuonna karhu löi kuoliaaksi, kuten linnan-kirjuri asian kuvasi, 1 sonnin, 2 lehmää ja 2 härkää.¹⁷³ Eläimet kulkivat laitumilla niin myöhään kuin säät sallivat. Yleensä karja kerättiin laitumilta suojiin syyskuun loppupuolella Mikkelinpäivän tienoilla.¹⁷⁴ Myös työhevokset laskettiin toukotöiden päätyttyä vapaaksi metsiin, joista ne loppukesällä koottiin sadonkorjuuseen. Vuonna 1572 Hattulan talonpojat valittivat kruunulle, että heidän piti aina parhaaseen elonkorjuu-aikaan lähteä etsimään kruunun hevosia metsistä. Linnan vieressä oli myös kaksi hakaa, joissa kesäisin laidunsivat ratsut ja härät.¹⁷⁵ Mahdollisesti haat olivat linnan pohjoispuolella sijaitsevassa Vanajaveden niemessä, jota edelleen kutsutaan Hakalanniemeksi.

171 1560 VA 3889: 41v–43; 1561 VA 3907: 52v–53.

172 Voionmaa 1912 s. 271; 1546 VA 3691: 130–131.

173 1544 VA 3682: 119–123.

174 Talviruokintakauden pituudesta Hämeen linnassa ei ole varmoja tietoja, joten tiedot täytyy kerätä muista yhteyksistä. Linnan naapurissa Hattulan Vesunnan kruunutilalla kirnuttiin kesävoita Valpurista mikkeliin ja talvivoita mikkelistä Valpuriin. Tällöin sisäruokintakausi oli 30 viikon pituinen (1548 VA 3706: 1–1v). Luukon mukaan Hämeen linnan sisäruokintakausi oli 7 kuukautta eli Mikosta Valpuriin (Luukko 1957 s. 495). Sisäruokintakausi oli eteläisessä Suomessa yleensä 30 tai 31 viikkoa. Turun linnassa kauden pituus oli 31 viikkoa (Säihke 1963 s. 48) ja itäisen Suomen kuninkaankartanoissa 30 viikkoa (Virtanen 1957 s. 30).

175 Luukko 1957 s. 498 ja 499; 1559 VA 3868: 9 ja 1565 VA 3990: 8–9.

Läpi keskiajan Hämeen linnan hallussa olleet Kuninkaanniitty ja Suoniitty olivat tärkeä edellytys karjankasvatukselle. Vanhassa maataloudessamme kaikki niityt olivat luonnonniittyjä: rantaniittyjä, suoniittyjä ja kaskien jälkeisiä ahoja. Näiden omistuksesta käytiin kovaa kilpailua.¹⁷⁶ Kuninkaanniitty ja Suoniitty sijaitsivat päälinnaa ympäröineellä vesijättömaalla, joka oli syntynyt maanpinnan kohoamisen myötä (kartta 1).¹⁷⁷ Kuninkaanniitty ja Suoniitty olivat erittäin tuottoisia. Niittyjen laajuus määriteltiin sen mukaan, montako heinäkuormaa niiltä kerätiin. Hämeen linnassa heinäsadon suuruus ilmoitettiin talvikuormina ja parmaksina: 1 talvikuorma = 16 parmasta.¹⁷⁸ Alunperin parmas on tarkoittanut miehen kantamaa heinäsylystä. Sääksmäen kihlakunnankaräjillä vuonna 1568 määriteltiin parmaksen ympärysmitaksi kahdeksan kyynärrä.¹⁷⁹ Kuninkaanniitty oli hieman suurempi kuin Suoniitty: vuosina 1540–1571 oli vuotuinen tuotanto Kuninkaanniityltä keskimäärin 55 talvikuormaa ja Suoniityltä 36 talvikuormaa. Heinäsato saattoi kuitenkin vaihdella vuosittain hyvin paljon. Parhaana heinävuonna 1564 niitettiin Kuninkaanniityltä 95 talvikuormaa, kun taas kesällä 1570 heinäsaato jäi 9 talvikuormaan.¹⁸⁰

Vuodesta 1551 alkaen heinää korjattiin myös Järviöisten ja Rengon niityiltä, jotka oli raivattu linnan maille Alajärven rantaan (kartta 2). Kartanoidensa kehittämispolitiikassa Kustaa Vaasa korosti myös niitynraivauksen tärkeyttä ja ruotsalaisissa kuninkaankartanoissa käytettiin niitynraivaukseen yhtä paljon päivätöitä kuin esimerkiksi paljon harjoitettuun ojankaivuuseen.¹⁸¹ Hämeen linnan päivätyöluetteloissa vuosilta 1546–1569 ei ole mainintoja niitynraivauksesta. Rengon ja Järviöisten niittyjä kutsuttiin heinäsadon tilityksen yhteydessä kuitenkin *nijrijdie ängiar* eli uudisraivausniityiksi,¹⁸² joten jonkin verran niitynraivausta harjoitettiin. Myös Kuninkaanniityn kaskeaminen viittaisi uuden niittymaan hankintaan. Itse asiassa niitynraivausta ja kaskeamista voi olla vaikea erottaa toisistaan, sillä tekniikka ja tarkoitusperät olivat niissä lähes samat. Muutaman viljelyvuoden jälkeen kasket yleensä palvelivat niityinä ja laitumina.

176 Suvanto 1985 s. 776.

177 Niittyjen sijainnista on käytettävissä kaksi mainintaa. Vuonna 1540 kerrotaan Kuninkaanniityn olleen *wedt slotit*, joka tarkoittaa niityn olleen aivan päälinnan välittömässä läheisyydessä (1540 VA 3670: 89v). Seuraavana vuonna mainitaan kahden niityn olevan päälinnan alapuolella (1541 VA 3671: 46v). Maastollisesti tämä sopii hyvin oletukseen, että Kuninkaanniitty ja Suoniitty olivat päälinnan vieressä. Alunperin saarella sijainnut linna on erittäin jyrkästi nousevalla moreenikumpareella.

178 Hämeen linnassa sekä Hattulan ja Sääksmäen kihlakunnissa 1 talvikuorma oli 16 parmasta. Sen sijaan Ylisen kihlakunnassa heinäkuormaan laskettiin 24 parmasta (1553 VA 3759: 1, 1553 VA 3751: 11v, 1553 VA 3759: 28v–29, 1568 VA 4025: 1, 1571 VA 4068: 1v; Melander 1891 s. 147). Kesäkuorma oli puoli talvikuormaa ja ruko neljännes talvikuormaa (Luukko 1957 s. 491 ja 492).

179 Luukko 1957 s. 491–492.

180 Liite 24.

181 Myrdal – Söderberg 1991 s. 355.

182 1552 VA 3741: 43.

Linnan vuotuista heinäsattoa uudet Järviöisten ja Rengon niityt lisäsivät vain noin kuudella talvikuormalla. Karjan ruokintamahdollisuudet paranivat merkittävästi, kun Kaurialan, Pintiälän ja Hätilän talonpoikien maat niittyineen liitettiin linnan omistuksiin. Kaurialansuona tunnetulta Kaurialan niityltä korjattiin vuosittain keskimäärin seitsemän talvikuormaa. Hätilän latokartanossa oli kaksi niittyä: Hätilänniitty ja Hätilänsuo. Jälkimmäisen vuotuinen tuotanto oli noin kahdeksan talvikuormaa. Sen sijaan Hätilänniitty oli suurniitty, josta keskimäärin koottiin vuosittain 67 talvikuormaa. Hyvinä vuosina sato saattoi olla jopa 132 talvikuormaa heiniä. Hämeen linnan niityt ja niiltä kootut heinäsadot on esitetty liitteessä 24, johon on otettu mukaan myös ojien ja peltojen reunoilta kerätty heinä.

Veroheinät

Linnan omat heinäsadot eivät kuitenkaan pystyneet kattamaan rehun tarvetta, joten talonpoikien veroheinätoimituksilla oli tärkeä merkitys linnan hevosten ja karjan ruokinnalle. Kustaa Vaasan kaudella suoritettiin Hämeessä pääverona heiniä yksi kuorma koukulta.¹⁸³ Nämä heinät kuuluivat osana kuninkaan-kinkeriin eli linnakinkeriin, josta vanhimmat tiedot ovat jo vuodelta 1334.

Kuva 5: 1200-luvun loppulla perustettu Hämeen linna rakennettiin Vanajaveden saarelle. Maankohoamisen myötä linnasaari maatui vähitellen kiinni mantereeseen. Vesijättömaalla olivat linnan tuottoisat heinäniityt, Kuninkaan- niitty ja Suoniitty. Joka-keväiset tulvat nousivat niityille rehevöittäen niitä. Vielä pitkälle 1900-luvulle saattoivat kevät- tulvat eristää vankilana toimineen linnan kaupungista. Kuva on vuodelta 1902. Hämeenlinnan historiallinen museo.

183 Vertaa luku 3.1.

Pääveroon kuuluneiden heinien lisäksi 1530-luvulta alkaen suoraan linnaan maksettiin myös ruokaruotsiin kuuluneita neljännesmiehen heiniä 1 kuorma koululta sekä vuodesta 1540 alkaen nimismiehenveroon sisältyneitä heiniä.¹⁸⁴ Ruokaruotsiin ja nimismiehenveroon kuuluneet heinät oli aikaisemmin nautittu maakunnassa. Hämeen linnan oman heinätuotannon ja toisaalta veroheinän merkitystä linnan heinän kulutukselle voi arvioida vuodesta 1549 alkaen, jolloin Hämeen kihlakunnista toimitettiin veroheinää vain linnan omaa taloudenpitoa varten. Arvioihin veroheinän osuudesta taloudenpidolle täytyy kuitenkin suhtautua varovaisesti, sillä talonpoikien linnaan toimittama heinä-määrä ei välttämättä kattanut koko veroa. Varsinkin 1550- ja 1560-luvuilla kruunun ja talonpoikien välillä oli pitkäaikainen riita heinäveroista ja usein käräjillä määrättiin sakkoja ei vain yksittäiselle talonpojalle vaan koko kylälle heinäverojen laiminlyönneistä.

Suvanto on pohtinut enemmänkin talonpoikien ja kruunun välistä heinävero-kiistaa. 1530-luvun lopulla Hämeen talonpojat laativat valistuskirjeen silloista Hämeen linnan voutia Erik Stålarmin vastaan. Erikin valitettiin kohtelevan talonpoikia kovakouraisesti ja erityisesti esille nostettiin Erikin vaatimat heinäverot. Vielä 1530-luvun alkupuolella linnassa oli kannettu heiniä jo keskiajalta periytyvien sopimusten mukaan. Nyt Erik Stålarm vaati toimitettavaksi linnassa peräti 80 kuormaa neljänneskuntaa kohti. Erik ei ollut myöskään välittänyt sopimuksista, joiden mukaan muutamilla pitäjillä oli mahdollisuus korvata heinä kaurana tai rahana. Voudin väitettiin keräävän linnassa ystäviään ja Hämeen knaappeja, joiden ratsuille heinät ja kaurat korvauksetta syötettiin. Suvannon mielestä talonpoikien valitus kertoo siitä, että linnassa todella oli aikaisempaa enemmän hevosta.¹⁸⁵

Erik Stålarm väistyi voudintoimesta. Kiista heinäveroista kuitenkin jatkui. Vuoden 1549 talvikäräjillä käsiteltiin useita heinäveron laiminlyönnejä. Niskurointi näyttää huipentuneen 1550- ja 1560-lukujen taitteessa. Vuoden 1560 kesäkäräjillä jaettiin talonpojille runsaasti sakkotuomioita kestitysheinien maksamatta jättämisestä. Saarioisten ja Kalvolan pitäjiin kuuluneista Urjalan, Humpilan ja Koiviston kylistä sekä Punkalaitumen Oriniemestä jätti 100 talosta 73 heinäverot toimittamatta linnassa. Nämä kylät olivat kaukana linnasta, joten pitkä matka saattoi olla osa syy laiminlyönneihin. Sääksmäen, Akaan ja Pälkäneen kirkkopitäjistä tai Tyrvännön kappelista matka linnassa ei ollut hankala. Silti tältä alueelta löytyi pari sataa niskuroitsijaa. Mikään ei myöskään viittaa siihen, että edellisenä vuonna heinävero olisi ollut huono. Heinäverot maksamatta jättäneissä talonpojissa oli myös isojen talojen isäntiä ja käräjien lautamiehiä.¹⁸⁶ Syynä niskurointiin täytyi siis olla jokin muu seikka kuin heinän vähyys, köyhyys tai täysi piittaamattomuus yhteisistä velvollisuuksista.

Linnan ja talonpoikien välisen heinäverokiistan taustalla oli varmasti kruunun vaatimusten koveneminen, koska linnassa oli majoitettu aikaisempaa

184 Voionmaa 1912 s. 253, 259–261 ja 346.

185 Suvanto 1995 s. 312.

186 Suvanto 1995 s. 313–315.

enemmän ratsumiehiä. Linnassa oleskelleen väen määrä oli noussut 1550-luvun kuluessa.¹⁸⁷ 1540-luvun loppupuolella linnaan oli majoitettu vakituisesti ja tilapäisesti yhteensä noin 100 – 150 henkeä. Kymmenen vuotta myöhemmin väkeä oli 200–250 henkeä. Kasvu selittyy ennen kaikkea linnaan majoitetulla sotaväellä. Venäjän sodan aikana 1550-luvun puolivälissä oli linnan valmiutta tehostettu. Vaikka rauha tehtiinkin alkuvuodesta 1557, tilanne oli yhä kriittinen ja joukot pidettiin koola. Vuoden 1560 alkupuolella linnanvouti Jöns Brun oli saanut Kustaa Vaasalta kirjeen, jossa kuningas vaati puolustuksen tehostamista. Ehkä kuninkaan kirje sai Jöns Brunin lopullisesti hermostumaan talonpoikien veroheinätoimitusten laiminlyönteihin ja kesällä 1560 hän kävi käräjäoimään näitä niskuroitsijoita vastaan. Jöns Brunin täytyi pystyä ylläpitämään linnaan majoitetut ratsut. Vanhat veronmaksuperusteet olivat selvästi muuttumassa, mutta tämä ei vielä sopinut talonpoikien oikeuskäsitykseen. 1560-luvun kuluessa ylimääräisistä veroista tuli jokapäiväisiä. Vastaavanlainen vastarinta kuin heinäveron yhteydessä ei kuitenkaan enää toistunut. Talonpojat mukautuivat hiljalleen muutokseen.¹⁸⁸

Hevoset kuluttivat suurimman osan heinästä, joten linnaan kannettu heinävero tarvittiin ennen kaikkea ratsuille. Tilivuosilta 1551, 1559 ja 1561 on mahdollista laskea eri eläinten osuus heinän kulutuksesta. Ensimmäisenä vuonna hevosten osuus kulutuksesta oli lähes puolet (44 %) ja kahtena jälkimmäisenä vuonna hevoset söivät heinästä reilusti yli puolet (67 %). Seuraavaksi eniten heiniä annettiin härille ja lehmille, joiden kummankin osuus kulutuksesta oli noin 10 %. Pieniä heinämääriä saivat myös sonnit, vasikat ja lampaat. Heinäkulutuksen huippuvuosia olivatkin vuodet, jolloin linnan omien siitoshevosien, ratsujen ja työhevosien lisäksi ruokittiin linnaleiriin majoituneet hevoset. Esimerkiksi vuonna 1560 linnassa ylläpidettiin 100 linnaleirihevosta ja kahta vuotta myöhemmin 93 saksalaista ja ruotsalaista sotilasta ratsuineen oli linnaleirissä koko vuoden.¹⁸⁹

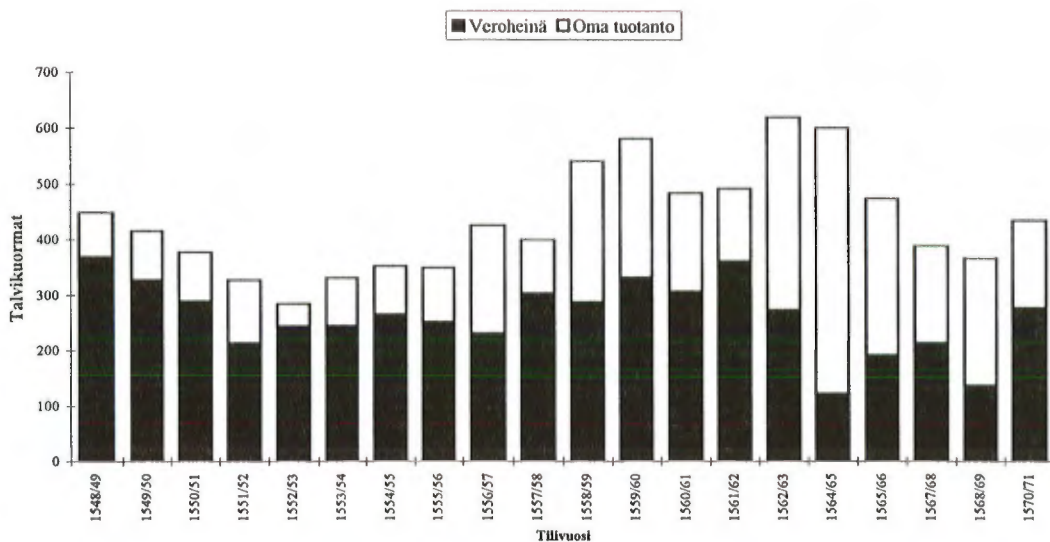
Diagrammista 9 näkyy selvästi oman tuotannon osuuden kasvu 1550-luvun lopulta alkaen, jolloin Hätilän ja Pintiälän kylien niityt olivat siirtyneet linnan haltuun. Keskimäärin vuosittain oli käytössä 261 talvikuormaa (vaihteluväli 121–368 talvikuormaa). Veroheinätoimitukset näyttävät olleen vähäisiä 1560-luvun loppupuolella (ka 165 talvikuormaa/vuosi), jolloin linnan omat heinäsadot olivat hyviä (ka 242 talvikuormaa/vuosi). Hämeen linnan heinäntuotantoa on vaikea verrata kruunun muiden kartanoiden niittyjen tuottoa, koska luonnonniittyjen ja toisaalta käytettyjen heinämittojen erilaisuus vaikeuttaa arviointiperusteita. Erityisesti 1560-luvulla linnan omien niittyjen tuotto näyttää kuitenkin olleen paljon parempi kuin esimerkiksi Kokemäenkartanon omien niittyjen tuotto 1590-luvulla.¹⁹⁰

187 Liite 7.

188 Suvanto 1995 s. 313–316.

189 1560 VA 3889: 12v; 1563 VA 3963: 5.

190 Jokipii 1973 s. 84.

Diagrammi 9: Tilivuosina 1549–1571 Hämeen linnan käytössä ollut heinä määrä, joka koostui omien niittyjen tuotosta ja veroimituksista.¹⁹¹

Karjamäärä

Hämeen linna kolmine latokartanoineen oli suuri karjatila 1500-luvun puoli-välin Suomessa. Linnassa kasvatettiin monipuolisesti karjaa kruunun tarpeisiin. 1500-luvun toisella neljänneksellä karjan määrä oli kasvanut selvästi. 1520- ja 1530-lukujen taitteessa linnan karjaan kuului keskimäärin 8 härkää, 35 lehmää, 20 mullia ja hiehoa, 2 sonnia, 62 lammasta, 15 vuohta ja 71 sikaa. Kymmenen vuotta myöhemmin luvut olivat aivan toiset: 65 härkää, 134 lehmää, 58 mullia ja hiehoa, 4 sonnia, 312 lammasta, 31 vuohta ja 129 sikaa.¹⁹² Maakuntaan suuntautuneet ruokaruotsimatkat olivat loppuneet 1530-luvun alussa, joten linnan väki ylläpidettiin yhä suuremmassa määrin linnassa. Muutuneiden hallintojärjestelyjen lisäksi linnassa oli majoitettu aikaisempaa enemmän väkeä.¹⁹³ Seuraavassa asetelmassa on esitetty, kuinka paljon Hämeen linnassa oli keskimäärin karjaa vuosina 1540–1571. Lisäksi on laskettu karjan määrän keskiarvo ennen vuotta 1558 ja sen jälkeen. Laskelmasta siis näkyy, millainen vaikutus Hätilän latokartanon perustamisella oli linnan karjataloudelle.

¹⁹¹ Liite 25.

¹⁹² KA fogdarnas räknenskaper vol 1 s. 49–54, 740–744; Liite 21.

¹⁹³ Vertaa luku 3.1. ja aiemmin esitetty kiista heinäverosta.

	1540–1571	Ennen 1558	Jälkeen 1558
Siitoshevokset	32	45	7
Työhevokset	23	22	24
Härät	90	92	86
Sonnit	7	7	8
Lehmät	103	99	110
Nuori karja	89	62	137
Vasikat	38	30	54
Lampaat	268	260	280
Siat	113	112	114

Asetelma 9: Hämeen linnan karjan määrä keskiarvoina vuosina 1540–1571.¹⁹⁴

Liitteessä 21 esitetään karjanmäärä absoluuttisten lukujen lisäksi myös nautayksikköinä. Nautayksiköt ovat kansainvälinen tapa ilmaista karjavarallisuus ja niiden avulla voi vertailla Hämeen linnan karjavarallisuutta muiden kruunun tilojen kanssa. Tutkimusajankana linnan karjavarallisuus oli vuosittain keskimäärin 461 1/2 nautayksikköä. Ennen Hätilän perustamista vuosikeskiarvo oli 435 1/2 nautayksikköä ja sen perustamisen jälkeen 487 1/2 nautayksikköä. Eniten lisääntyi vasikoiden ja nuoren karjan määrä. Heinäntuotannon parantuminen Hätilän perustamisen myötä ei näkynyt välittömästi lehmien määrän kasvuna. Vasikoiden ja nuoren nautakarjan eli alle 5-vuotiaiden mullien ja hiehojen määrä alkoi kuitenkin lisääntyä ja tämä tuntui muutamien vuosien päästä myös lehmäluvuissa. Hämeen linnan vasikkatuotantoa, eli kuinka monta vasikkaa lehmää kohden vuosittain syntyi, on mahdollista seurata vuosina 1554–1560, jolloin linnassa pidettiin tarkkaa karjarekisteriä. Rekisteriin kirjattiin vuosittain, montako lehmää latokartanoissa oli, montako vasikkaa nämä poikivat ja moniko vasikoista jäi henkiin.¹⁹⁵ Näiden tietojen pohjalta on helppo laskea vasikkatuotanto vähentämällä syntyneiden vasikoiden määrästä ensimmäisenä vuonna kuolleet vasikat ja vertaamalla erotusta koko lehmämäärään.¹⁹⁶

1554	0,33	(62 %)
1555	0,44	(49 %)
1556	0,38	(46 %)
1557	0,47	(49 %)
1558	0,30	(70 %)
1559	0,53	(47 %)
1560	0,55	(41 %)

Asetelma 10: Hämeen linnan vasikkatuotanto vuosina 1554–1650. Suluissa kuolleiden vasikoiden osuus.

194 Liite 21.

195 1559 VA 3868: 92 - 95.

196 Myrdal – Söderberg 1991 s. 296.

Puolivälissä vuosikymmentä syntyi tavallisesti kolmea lehmää kohti yksi vasikka. Vuosikymmenen lopussa tilanne oli parantunut niin, että kahta lehmää kohti syntyi yksi vasikka. Uplannissa, joka oli Ruotsin merkittävintä maanviljelysseutua 1500-luvulla, kaksi kolmesta vasikasta jäi eloon. Ramsayn esittämän materiaalin pohjalta Söderberg on laskenut Espoon kuninkaankartanon vasikkatuotannoksi reilut 1/3, joka vastasi tilannetta Smoolannissa ja Länsi-Göötanmaalla.¹⁹⁷ Hämeen linnan vasikkatuotanto nousi siis 1550-luvun lopulla keskitasoa paremmaksi. Valitettavasti vasikkatuotantoa ei ole mahdollista seurana myöhemminä vuosina. Muutokset sekä vasikoiden määrissä että osuukissa nautayksiköistä kertovat kuitenkin vasikoiden määrän kasvaneen 1560-luvulla. Sama kehitys näkyy myös nuoren nautakarjan kohdalla.¹⁹⁸

Voituotanto

Parantuneen reutilanteen voi olettaa vaikuttaneen vasikoiden kasvaneen määrän lisäksi myös voituotantoon. Aina 1550-luvun loppuun voita kurnuttiin Hämeen linnassa keskimäärin 117 leiviskää (1 leiviskä = noin 6,6 kg) vuodessa. Tuotanto vaihteli 91 leiviskästä 135 leiviskään. Hätilän perustamisen jälkeen tuotannossa tapahtui selvä nousu. Jo vuonna 1560 pystyttiin valmistamaan 255 leiviskää voita. Keskimäärin vuosina 1558–1571 voita tehtiin noin 220 leiviskää vuodessa.¹⁹⁹ Vointuotannon kasvuun vaikutti luonnollisesti lehmien määrän vähittäinen lisääntyminen Hätilän latokartanossa. Määrällinen lisäys ei kuitenkaan yksin selitä kasvua. Myös laadullisesti vointuotannossa tapahtui kehitystä: lehmät lypsivät enemmän maitoa kuin ennen ja vointuotanto lehmää kohti kasvoi.

Hätilän perustamisen jälkeen lehmää kohti vuosittain valmistetun voimäärä nousi keskimäärin 1 1/4 leiviskästä 2 leiviskään. Valitettavasti Hämeen linnan kohdalla ei voida suoraan osoittaa lehmien ruokinnan ja vointuotannon välistä yhteyttä, koska tiedot yhden lehmän talvikaudella kuluttamasta heinästä on selvitettävissä vain vuosilta 1551, 1559 ja 1561. Ilmeistä kuitenkin on, että Hätilän ja Pintiälän niityt paransivat vähitellen talviruokintamahdollisuuksia. Linnan vointuotannossa tapahtui nimittäin selvää laadullista parantumista 1550-luvun loppupuolelta alkaen.

Ennen Hätilän latokartanon perustamista Hämeen linnassa kurnuttiin vuoden aikana voita vajaa 2 Tukholman leiviskää per lehmä. Hätilän jälkeen nousi määrä 3 Tukholman leiviskään.²⁰⁰ Linnan vointuotantoa on helppo vertailla muiden 1500-luvun kruunun tilojen kanssa, sillä yleisesti alan tutkimuksissa on ollut tapana laskea tiloilla lehmää kohti kurnuttu voimäärä. Itä-Suomen kuninkaankartanoissa keskimääräinen vointuotanto lehmää kohti oli 3 Tukholman leiviskää.²⁰¹ Sähke esittää, että Varsinais-Suomen kuudella kruunun-

197 Myrdal – Söderberg 1991 s. 296.

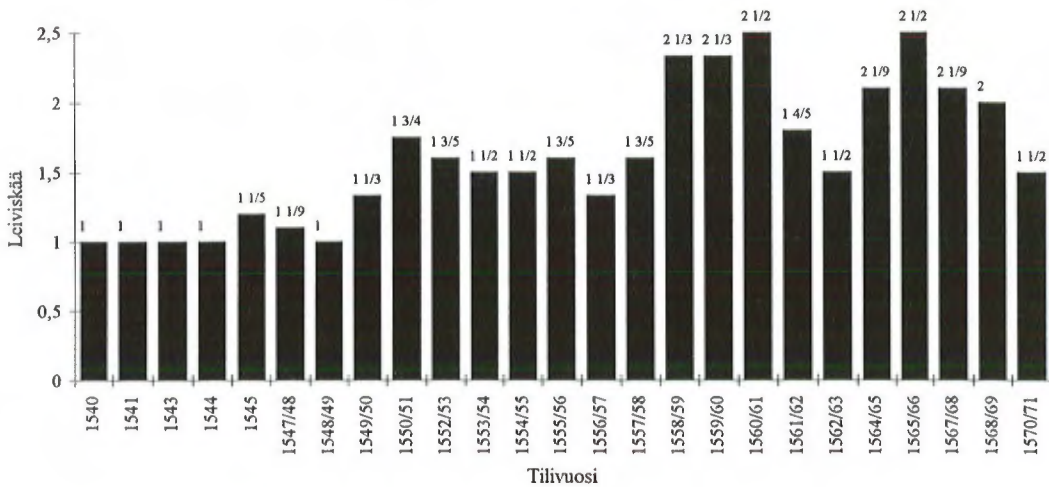
198 Liitteet 21 ja 22.

199 Liite 26.

200 1 Hämeen leiviskä = 1 1/2 Tukholman leiviskää.

201 Virtanen 1957 s. 31–32.

Vointuotanto per lehmä

Diagrammi 10: Hämeen linnassa vuosina 1540–1570/1571 lehmää kohti valmistettu voi. Tuotanto on laskettu vertaamalla voin kokonaistuotantoa lehmälukuun, joka on mainittu voinvalmistuksen yhteydessä.²⁰²

tilalla valmistettiin vuosina 1545–1573 lehmää kohti keskimäärin reilut kaksi Tukholman leiviskää voita vuodessa.²⁰³ Koska tuotanto Varsinais-Suomen tiloilla näyttää jäävän pienemmäksi kuin Hämeen linnassa 1550-luvun loppupuolelta alkaen, on syytä laskea Sähkeen esittämien taulukkotietojen perusteella, kuinka paljon voita tuotettiin Turun linnan kolmessa latokartanossa, Isossa-Heikkilässä, Ruissalossa ja Kuusistossa, vuodesta 1558 alkaen. Kartanoiden kesken näyttää olleen suuria eroja. Keskimääräinen vuosituotanto lehmää kohti oli Isossa-Heikkilässä ja Ruissalossa vajaa 3 leiviskää ja Kuusistossa kinnuttiin vain 1 1/2 leiviskää. Kuusiston pieni tuotanto yllättää, sillä siellä oli lehmiä saman verran kuin Ruissalossa. Turun linnan latokartanoista Ruissalo olikin keskittynyt karjankasvatukseen.²⁰⁴ Hämeen linnan vointuotanto oli siis samaa suuruusluokkaa kuin Turun linnan Ison-Heikkilän ja Ruissalon latokartanoissa sekä Itä-Suomen kruunun tiloilla.

Ramsay on esittänyt Espoon kuninkaankartanon vointuotantotiedot 1550- ja 1560-lukujen vaihteesta. Näiden laskelmien perusteella Espoossa valmistettiin vuosittain voita keskimäärin 2 1/2 Tukholman leiviskää lehmää kohti.²⁰⁵

202 Liite 26.

203 Sähke 1963 s. 65. Sähke ei mainitse käyttämäänsä leiviskää. Asia yhteydestä voisi päätellä hänen tarkoittavan Tukholman leiviskää.

204 Lehmiä kartanoissa oli vuosina 1545–1575 keskimäärin seuraavasti: Isossa-Heikkilässä 87, Ruissalossa 43 ja Kuusistossa 43 (Sähke 1963 s. 66 ja 54).

205 Ramsay 1924 s. 307. Vuodet ovat 1557, 1559, 1561, 1562 ja 1563.

Kangasalan Liuksialan kuninkaankartanossa yhden lehmän tuotanto oli hie-
man yli 2 leiviskää vuonna 1558.²⁰⁶ Suomessa merkittävimpiä karjankasvat-
tajia olivat Korsholman ja Helsingin kuninkaankartanot, joissa molemmissa
vuosituotanto lehmää kohti oli noin 3 Tukholman leiviskää. Myös Ruotsin
kruunun tiloilla vuosikeskiarvo oli 3 Tukholman leiviskää per lehmä. Suurin
tuotanto oli Gripsholman ja Tukholman linnan latokartanoissa, joissa keski-
arvo oli peräti 3 1/2 leiviskää vuodessa.²⁰⁷ Linnan latokartanoissa kirnuttiin
siis 1550-luvun loppupuolelta alkaen lehmää kohti voita yhtä paljon kuin Suo-
men merkittävimmissä latokartanoissa sekä keskimäärin kruunun tiloilla Ruot-
sissa.

Teurastukset

Teurastukset tehtiin pääasiassa syksyllä, jolloin eläimet olivat laidunkauden
jälkeen pulskassa kunnossa. Kesän mentyä myös ilmat olivat viilenneet ja
lihan säilöminen oli helpompaa. Esimerkiksi syksyllä 1557 teurastettiin 54
sikaa, 348 lammasta, 102 lehmää, 2 sonnia ja 5 härkää.²⁰⁸ Vuosittain suurin
osa teurastetuista lampaista ja lehmistä oli talonpoikien linnaan ajamia ve-
roeläimiä, joten linnan oman karjan määrässä teurastukset eivät aiheuttaneet
merkittäviä muutoksia. Oman karjan osuutta teurastuksissa on vaikea arvioida.
Luotettavimmat tiedot saa vuosilta 1549 - 1553, jolloin Ojoisten ja Saaristen
latokartanoiden yhteisessä tilissä ilmoitettiin, montako lehmää latokartanoista
ajettiin syksyllä linnalle teurastettaviksi.²⁰⁹

Tilivuosi	Yhteensä teurastettu	Omia lehmiä	Omien osuus %
1548/1549	99	21	17 %
1549/1550	113	32	29 %
1550/1551	175	1	1 %
1551/1552	101	5	6 %
1552/1553	102	3	4 %

Asetelma 11: Hämeen linnan omaan karjaan kuuluneet teuraslehmät vuosina
1549–1553 sekä näiden osuus prosentteina kaikista teurastetuista lehmistä.

Syksyjen 1549 ja 1550 teurastuksilla oli ilmeisesti tarkoitus vähentää linnan
omien lehmien määrää, sillä tämän jälkeen lehmien lukumäärä putosi 100:n
tietämiltä noin 80:een ja pysyi sellaisena lähes koko 1550-luvun.

²⁰⁶ Jokipii 1974 s. 187–188.

²⁰⁷ Forssell 1884 s. 101; Myrdal - Söderberg 1991 s. 293.

²⁰⁸ Liite 23.

²⁰⁹ 1549 VA 3711: 1v - 2v, 7 - 8v, 11; 1550 VA 3723: 38v - 45; 1551 VA 3731: 2v - 6v;
1552 VA 3741: 41v - 43v; 1553 VA 3752: 1v - 5v.

Teurastuksia juhlistettiin syömällä osa lihasta tuoreeltaan. Suurin osa lihasta oli kuitenkin heti säilöttävä. Savustuspirtti lämmitettiin ja sammiot täytettiin voimakkaalla suolavedellä. Naudanlihaa kuivattiin, savustettiin ja suolattiin. Lampaanliha pääasiassa savustettiin ja sianliha suolattiin.²¹⁰ Sisäelimitystä, päistä, verestä ja muista teurasjätteistä valmistettiin syltynyä ja makkaroita. Osa talista varattiin kynttilöiden valamiseen. Syksyllä 1546 tehtiin 36 tynnyriä mustaamakkaraa ja 8 1/2 tynnyriä verimakkaraa. Tuoreeltaan oli syöty 60 lampaan päätä ja loput 470 päätä käytettiin syltyn tekoon. Mustanmakkaran ja verimakkaran lisäksi valmistettiin joskus myös lihamakkaroita. Makkara-
taikina, johon voitiin sekoittaa ohraryynejä, sullottiin pestyihin suoliin ja päät sidottiin hamppunaruilla.²¹¹ Linnanvoudin ja hänen lähipiirinsä etuoikeuksiin kuului herkuttelu tuoreella lihalla myös syysteurastusten ulkopuolella. Pitkin vuotta teurastaja lahtasi juottoporsaita, vasikoita ja lampaita voudille ja hänen lähipiirilleen heidän juhliinsa tai matkaevääksi Tukholmaan.²¹² Vielä vuonna 1540 linnalla oli 350 kanaa. Suurena herkkuna pidetystä kananlihasta valmistettiin kuitenkin voudin seurueelle niin usein aterioita, ettei vuoden 1547 jälkeen kanoja ollut enää lainkaan. Aina vuoteen 1553 saakka linnassa kasvatettiin myös pariakymmentä hanhea, joista osaa lihotettiin teuraaksi erityisillä ohra- ja kaura-annoksilla.²¹³

Karjavarallisuus

Nautayksiköt ovat käyttökelpoisia vertailtaessa eri tilojen karjavarallisuutta keskenään. Sen lisäksi niiden avulla on mahdollista arvottaa eläimet suhteessa toisiinsa ja valaista eri eläinten merkitystä linnan karjataloudelle. Nautayksiköiden prosentuaalinen jakautuminen Hämeen linnassa on esitetty liitteessä 22.

Siitoshevosia	14 %
Työhevosia	10 %
Varsoja	1 %
Härkiä	19 %
Sonneja	1 %
Lehmiä	23 %
Nuorta karjaa	10 %
Vasikoita	4 %
Lampaita	8 %
Sikoja	10 %

Asetelma 11: Nautayksiköiden keskimääräinen prosentuaalinen jakautuminen Hämeen linnassa vuosina 1540–1571.²¹⁴

210 1541 VA 3674: 120v; 1550 VA 3712: 1v, 9, 73v–74.

211 1546 VA 3691: 111; 1548 VA 3700: 21; 1542 VA 3676: 82.

212 1541 VA 3674: 122; 1541 VA 3674: 122.

213 Liitteet 21 ja 23; 1553 VA 3751: 15v.

214 Liite 22. Pukkeja ja vuhia oli vielä 1540-luvun puolivälissä noin 1/2 prosenttia nautayk-

On mielenkiintoista verrata, kuinka nautayksiköt jakautuvat Hämeen linnassa ja hämäläisten talonpoikien talouksissa. Kruunun ja talonpoikien karjan vertailu paljastaa kruunun omat vaatimukset karjankasvatukselleen. Söderberg on laskenut vuoden 1571 hopeaveroluetteloiden avulla, kuinka Hämeessä talonpoikien nautayksiköt jakautuivat: 33 % hevosia, 2 % härkiä, 53 % lehmiä, 6 % lampaista, 2 % vuohia ja 4 % sikoja.²¹⁵

Sekä kruunun että talonpojan taloudessa suurin merkitys oli nautakarjalla ja varsinkin lehmillä. Talonpojilla lehmiä oli suhteessa muihin eläimiin vielä enemmän kuin linnassa; yli puolet karjavarallisuudesta. Suvanto korostaa, että vuoden 1571 hopeaverossa heijastuvat edellisvuosien kadot. Esimerkiksi Sääksmäen kihlakunnan länsiosassa karjavarallisuus oli hopeaveroa kerättäessä pienempi kuin 1550-luvun hyvinä vuosina. Vilppulan (nykyisellä Kylmäkoskella) Matti Vilppunpojalla oli kymmenkunta lehmää 1550- ja 1560-lukujen taitteessa, joten hän oli talonpoikaisyhteisössä suurkarjan kasvattaja. Hopeaveron mukaan lehmiä oli vain 6. Pelkästään hopeaveron tukeutuminen ei siis paljastaisi Matti Vilppunpojan erikoistumista karjankasvatukseen.²¹⁶

Talonpoikien hevosten osuutta täytyy verrata linnan työhevosiin, sillä ratsuja ei talollisilla ollut. Tällöin näky ero vetoeläinkulttuurissa linnan ja sen ympäristön välillä. Linnassa oli suhteessa vähemmän työhevosia kuin talonpojilla, koska linnassa käytettiin peltotöissä härkää vetoeläimenä. Lisäksi härät olivat lihakarjaa. Lehmien jälkeen härät olivatkin linnan karjan tärkein ryhmä, jonka osuus nautayksiköistä oli vuosina 1540–1571 keskimäärin 19 %.²¹⁷ Linnan härkätallissa pidettiin vuosittain noin 90 härkää, joista suurinta osaa kasvatettiin teuraaksi. Vetohärkien osuudesta on tietoja vuosilta 1552 ja 1554. Näistä ensimmäisenä linnan 100 härästä oli vetohärkiä 48 eli 24 paria. Jälkimmäisenä vuonna härkiä oli 96, joista vetohärkinä pidettiin 36 eli 18 paria.²¹⁸ Härkien kasvatus oli koko valtakunnassa kuninkaankartanoille tyypillinen piirre. Joissakin Ruotsin kuninkaankartanoissa härkiä oli jopa 30 % nautayksiköistä. Tietyt kartanot olivat valtion organisoimien härkäkuljetusten keskuksia. Myös Ruotsissa härkiä käytettiin kuninkaankartanoissa huomattavasti enemmän vetoeläiminä kuin talonpoikien tiloilla.²¹⁹ Kruunun tilojen härkien suuri määrä olikin tärkein kruunun ja talonpoikien karjankasvatuksen välinen ero sekä Ruotsissa että Hämeessä.

Hämeessä talonpojat valjastivat auran eteen härän vain tietyissä Länsi-Hämeen pitäjissä. Hämäläisten talonpoikien pelloilla härkää ei käytetty vetoeläimenä yhtä paljon kuin Varsinais-Suomessa ja Ala-Satakunnassa, jotka olivat vanhoja vetohärkäkulttuurialueita. Luukon mukaan Hämeessä vetohärkäkulttuuri oli levinnyt hopeaveroluettelon tekoaikoihin Sääksmäen ja Hattulan kihlakuntiin. Vetohärkäpitäjiä olivat Tammela, Somero, Lehijärvi ja Saarioi-

siköistä. Sen jälkeen mainitaan yksi tai kaksi pukkia vain muutamana vuonna.

215 Myrdal – Söderberg 1991 s. 162; Suomen hopeaveroluettelot 1571 III Häme 1944.

216 Suvanto 1995 s. 96, 142–143.

217 Liite 22.

218 1552 VA 3741: 46; 1554 VA 3765: 39v.

219 Myrdal – Söderberg 1991 s. 268.

nen. Hattulan ja Sääksmäen kihlakunnissa hevosia oli vähemmän taloa kohden (1,3 ja 1,1 / talo) kuin Hauhon ja Ylisen kihlakunnassa (1,9 / talo) ja Hollolan kihlakunnassa (1,6 / talo).²²⁰ Rehunpuutteen vuoksi talonpojilla ei myöskään ollut varaa ylläpitää härkiä pelkästään teuraseläiminä kuten linnassa tehtiin.

Linnaan toimitettiin Hämeen linnaläänistä vähän härkiä. Käytettävissä olevat toimitustiedot kuitenkin tukevat Luukon käsitystä vetohärkäkulttuurin levinneisyydestä Hämeessä. Vuosina 1540–1571 linnaan toimitettiin kaiken kaikkiaan 21 härkää Sääksmäen kihlakunnasta, 17 härkää Hattulan kihlakunnasta, 8 härkää Hauhon kihlakunnasta ja 2 härkää Hollolan kihlakunnasta. Itäisestä Hämeestä, Hauhon ja Hollolan kihlakunnista, toimituksia oli kummastakin vain yhtenä vuotena, eikä toimituksia ollut lainkaan läänin itäisimmistä ja pohjoisimmista pitäjistä.²²¹ Härkä sopi paremmin läntisen Hämeen tasaisille rintapelloille kuin Itä-Hämeen erä- ja kaskimetsiin.²²² Varmasti myös Varsinais-Suomen ja Hämeen linnan vetohärkäkulttuurit lisäsivät härkien käyttöä vetoeläiminä Länsi-Hämeessä.

Luukon mukaan viisikolmattavuotinen sota edisti härkäkulttuurin leviämistä Hämeeseen 1500-luvun viimeiseltä neljännekseltä alkaen, koska sotaan otettuja hevosia korvattiin maataloudessa härillä. Saamaan aikaan Häme oli myös muuttumassa maatalousmaakunnaksi, jossa erä- ja kaskikulttuuri saivat väistyä. Vuosisadan loppupuolella härkäpitäjien osuus oli kasvanut Sääksmäen ja Hattulan kihlakunnissa ja Itä-Hämeessä Hauhon ja Tuuloksen pitäjissä härkiä oli kolme kertaa enemmän kuin vuonna 1571.²²³ Tällaisessa tilanteessa odottaisi, että Hämeen linnassakin härkiä olisi ollut entistä enemmän ja että työhevosiä olisi vastaavasti ollut vähemmän kuin vuosisadan puolivälissä. Syksyllä 1571 lähes puolet linnan häristä kuitenkin teurastettiin (48 %) eikä härkien määrä kohonnut tämän jälkeen enää entiselleen. Elettiin sota-aikaa, jolloin härät olivat kruunulle ennen kaikkea lihakarjaa.²²⁴

Vuosittain linnassa pidettiin keskimäärin 7–8 sonnia.²²⁵ Nämä olivat siitoseläimiä, joita myös ympäristön talonpojat mahdollisesti lainasivat. Harvan talonpojan kannatti pitää omaa sonnia kuluttamassa vähiä rehuvarastoja. Ainakin varsinais-suomalaisessa talonpoikais yhteisössä oli tapana, että varakkaimmat talot ruokkivat sonnien, jota muut maksusta lainasivat. Kolmesta viiteen taloa saattoi myös muodostaa ringin, jossa sonni kiersi kasvatettavana talosta toiseen.²²⁶

Sikoja ja lampaita kasvatettiin linnassa hieman enemmän kuin rahvaan keskuudessa, koska linnassa oli varaa teuraskarjan ruokkimiseen. Sen sijaan

220 Luukko 1957 s. 504–505.

221 1548 VA 3703: 12 - 18; 1549 VA 3717: 12 - 18v; 1550 VA 3726: 20; 1558 VA 3856: 2 - 30; 1559 VA 3868: 1 - 1v; 1562 VA 3941: 71 - 71v; 1562 VA 3851: 16 - 45, 47v - 48; 1559 VA 3868: 2v - 3; 1562 VA 3939: 24v, 44 - 44v; 1565 VA 3994: 69; 1567 VA 4025: 50 - 50v; 1569 VA 4049: 97 - 97v; 1556 VA 3818: 34v - 35; 1564 VA 3973: 92v - 94.

222 Luukko 1957 s. 506–507.

223 Luukko 1957 s. 506–507.

224 Karrimaa 1987 s. 56 ja 68; liitteet 21 ja 23.

225 Liite 21.

226 Sähkö 1963 s. 61–62.

vuohia ei ollut lainkaan. Talonpojat pitivät jonkin verran vuohia, joiden maidosta he valmistivat juustoa. Syksyisin ennen teuratusta kerittiin omien lampaiden lisäksi villa myös linnan toimitetuilta verolampailta. Villa olikin parhaimmillaan laidunkauden jälkeen. Linnan omat lampaat kerittiin myös keväällä, mutta pitkän talven sisällä viettäneiden lampaiden villa oli takkuista ja likaista.²²⁷ Kerityn villan kehräsivät langaksi kutomon eli fatabuurin piit ja latokartanoiden naiset.²²⁸ Vuosittainen villantuotanto, joka siis koostui omien ja verolampaiden villasta, on esitetty liitteessä 27. Ennen vuotta 1556 kerittiin vuosittain villoja yhteensä noin 32 leiviskää. Vuonna 1556 villaa kertyi enää runsaat 8 leiviskää. Sitten tiedot lampaiden keritsemisestä loppuvat kokonaan.

1540	1 1/4 nau
1541	1 1/10 nau
1543	1/2 nau
1547	1 1/5 nau
1549	1/2 nau
1550	1 nau
1551	1 1/5 nau
1552	1 1/5 nau
1553	1 1/4 nau

Asetelma 12: Hämeen linnassa lammasta kohti tuotettu villa vuosina 1540–1553.²²⁹

Asetelmassa 12 esitettyinä vuosina kerittiin Hämeen linnassa yhtä lammasta kohti keskimäärin vain 1 naula (noin 425 g) villoja. Tiedot muista kruunun kartanoista kertovat paremmasta tuotannosta kuin mihin Hämeen linnassa pystyttiin. Turun linnan latokartanoissa saatiin vuonna 1544 vajaa 2 naulaa villoja lammasta kohti. Vuonna 1548 Kokemäen kuninkaankartanossa kerittiin yhdestä lampaasta 1/2 naulaa villoja. Hollolan kuninkaankartanossa päästiin vuonna 1557 parempiin tuotantolukuihin (2 1/2 naulaa villoja/lammas). Ruotsin kuninkaankartanoissa oli 2 naulaa lampaalta keskimääräinen tuotanto.²³⁰ Vaikka Hämeen linnassa oli oma kutomo, jossa valmistettiin tekstiilejä sekä omiin että valtakunnan tarpeisiin, ei linnan villantuotanto ollut korkealla tasolla. Keritsemistietojen puuttuminen 1550-luvun lopulta alkaen kertonee se-

227 Kevätvillasta on tietoja vuosilta 1542 ja 1556. Ensimmäisenä vuonna kevätvillaa kerittiin 1/3 syysvillan määrästä. Keväällä 1556 kerittiin peräti 247 omaa lammasta, joista saatiin villoja yhteensä 5 leiviskää 6 naulaa eli lammasta kohti vain vajaat 1/2 naulaa (212 g) (1542 VA 3676: 81v ja 1556 VA 3798: 10).

228 1542 VA 3676: 81 v.

229 1540 VA 3670: 84; 1541 VA 3674: 112; 1543 VA 3677: 116v; 1547 VA 3693: 22; 1549 VA 3711: 2v; 1550 VA 3723: 40v; 1551 VA 3731: 4; 1552 VA 3741: 42v; 1553 VA 3752: 2v.

230 Sähke 1963 s. 62; Jokipii 1974 s. 188; Forssell 1884 s. 111–112.

kin tietynlaisesta välinpitämättömyydestä. Tuotannon parantamiseksi ei tehty merkittäviä ponnisteluja. Vaikka Kustaa-kuninkaan maatalousohjelmaan kuului myös karjanjalostus, ei linnahan toimitettu siitoseläimiksi kuin 4 englantilaista pässiä 1550-luvun alkupuolella. Pässit lähetettiin Turun linnasta, jossa lammastalous oli hyvin kehittyntä. Vuonna 1545 Turun linnassa oli peräti 40 suomalaista, 160 ruotsalaista ja 225 englantilaista lammasta.²³¹

Kruununkartanoiden yhteinen karjavarallisuus oli Hämeessä 1560-luvulla 900–1000 nautayksikköä, joka oli 2,5 % koko Hämeen karjavarallisuudesta.²³² Kruunun karjavarallisuudesta puolet oli linnassa, jossa oli vuosittain vajaat 500 nautayksikköä. Turun linnan kolmessa latokartanossa, Isossa-Heikkilässä, Ruissalossa ja Kuusistossa, oli vuonna 1553 yhteensä 584 nautayksikköä.²³³ Valitettavasti Sähke ei ole esittänyt nautayksikkötietoja Turusta myöhemmiltä vuosilta: Hätilän perustamisen jälkeen myös Hämeen linnan karjavarallisuus ylsi joinakin vuosina yli 500. Korsholman kuninkaankartano perustettiin Kustaa Vaasan kirjeellä 30.11.1555 keskuspaikkanaan Korsholman linna. Perustamista seuraavana vuonna kartanossa oli vain 131 1/5 nautayksikköä. Vuonna 1559 Korsholmassa oli 79 lehmää. Korsholman kartanon taloutta kohennettiin 1560-luvulla, jolloin myös karjan määrä kasvoi: vuonna

Kuva 6: Hämeen linnan oma lampaiden kasvatus ei ollut 1500-luvun puolivälissä korkealla tasolla, vaikka linnassa kudottiin tekstiilejä jopa muihin linnoihin lähetettäväksi. Fatabuurituvaassa tarvittava villa saatiin suurimmaksi osaksi verotoimituksina Hämeen maakunnasta. Villan lisäksi veroina toimitettiin maakunnasta linnaan hamppu-, pellava- ja villakankaita. C. O. Saxelinin 1800- 1900-lukujen taitteessa ottamassa kuvassa keritään lampaita Hattulan Poransaarella. Hämeenlinnan historiallinen museo.

231 Toimituksesta on maininta vuoden 1553/1554 tilissä. Maininnan yhteydessä on kuitenkin tilintarkastajan huomautus, että pässien saapumisesta linnahan olisi pitänyt ilmoittaa jo edellisuoden tilityksessä (1554 VA 3764: 12); Voionmaa 1911 s. 25.

232 Liite 21; Vuonna 1565 Mustialan kartanossa oli 118 5/24 nautayksikköä ja vuonna 1563 Hollolan kuninkaankartanossa oli 136 5/24 nautayksikköä (Luukko 1957 s. 512).

233 Sähke 1963 s. 54.

1571 nautayksiköitä oli jo 332. Koiviston karjakartanossa lehmien määrä kohosi yli 80 pian sen perustamisen jälkeen. Satakunnan kuninkaankartanoissa oli 1550-luvun alussa yhteensä 608 nautayksikköä.²³⁴ Espoon kartanossa lehmien määrä ylitti joinain vuosina 1550- ja 1560-luvuilla 80 rajan. Yleensä kartanossa oli reilut 60 lehmää. Vesunnassa kasvatettiin suurta karjaa 1540-luvun lopulla, jolloin kartano oli Kustaa Vaasan perintöä ja omaa tilojen keskuskartano. Vuonna 1549 lemiä oli yli 80. Seuraavalla vuosikymmenellä lehmien määrä alkoi laskea ja vuonna 1566 lemiä oli enää 10. Muissa kruununkartanoissa lehmien määrä jäi pienemmäksi: Sairialassa oli 40 lehmää 1560-luvulla ja Helsingissä keskimäärin 50 lehmää 1550- ja 1560-luvuilla.²³⁵

Kuten edellä esitetystä ilmenee Hämeen linna oli Suomen suurimpia karjatiloja. Linnan karjavarallisuutta voi vertailla myös Ruotsin kuninkaankartanoiden karjavarallisuuteen Forssellin laskelmien avulla. Forssell on esittänyt 63 ruotsalaisen kruununkartanon karjavarallisuuden vuodelta 1555.²³⁶

	Ka Ruotsin kruunun- kartanoissa vuonna 1555	Hämeen linnassa vuonna 1555
Härkiä	35	72
Lehmiä	64	82
Nuoria nautoja	70	105
Lampaita	156	298
Sikoja	90	154
Yhteensä nautayksiköt	226 ny	295,1 ny

Asetelma 13: Hans Forssellin esittämät luvut, kuinka paljon Ruotsissa yhdessä kruununkartanossa oli keskimäärin eläimiä ja nautayksiköitä vuonna 1555. Vieressä ovat Hämeen linnan tiedot samalta vuodelta.

Hämeen linna oli siis selvästi keskimääräistä suurempi karjatila koko valtakunnassa, muttei aivan suurimpien joukossa. Vuonna 1555 Ruotsissa oli kymmenen kartanoa, joiden lehmäluku ylitti sadan.²³⁷

234 Ström Hark 39 s. 11–12; Luukko 1950 s. 285–286, 308–309; Lehtinen 1967 s. 103; Jokipii 1974 s. 171.

235 Salonen 1915 s. 7; Ramsay 1924 s. 307; Kerkkonen 1939 s. 89–96; Läntinen 1981 s. 54–56.

236 Forssell 1884 s. 93.

237 Forssell 1884 s. 93. Forssellin tekstistä ei käy selville, onko hän laskenut mukaan vasikat, karitsat ja porsaas. Hän vain mainitsee, ettei vasikoita aina ilmoitettu karjainventaarioissa erikseen. Hämeen linnan vuoden 1555 luvuissa vasikat, karitsat ja porsaas ovat mukana.

4.5. Kalaa lähivesiltä ja kalastamoilta

Matti mylläri evästettiin hyvin hänen lähtiessä kevätkalaan Lehijärvelle vuonna 1543. Mukaansa hän sai savustettua nautanlihaa, suolattua sianlihaa ja leipää.²³⁸ Lehijärven lisäksi Hämeen linnan kalastajat kokivat pyydyksiään linnan luona Vanajavedessä.²³⁹ Keväisin lähijärvistä pyydettiin etenkin haukea ja lahnaa kalojen tullessa kutemaan mataliin rantavesiin. Koko saalista ei pystytty syömään tuoreeltaan, joten suurin osa kevätkalasta säilöttiin kuivaamalla. Myös talonpojat olivat kuivanneet linnaan veroina toimittamansa hauet ja lahnat. Kuivumisen nopeuttamiseksi hauki ja lahna halkaistiin, jonka jälkeen kalat nostettiin auringonpaisteeseen ulkoseinälle tai riuulle roikkumaan. Kuivatut hauet oli helppo koota nippuihin kuljetusta varten. Kapahauki oli tärkein vientikalamme ja kauppiaiden välityksellä sitä kulkeutui Keski-Euroopan ruhtinaiden ruokapöytään.²⁴⁰ Myös linnassa kapahaukea pidettiin herkkuna, joka suurimmaksi osaksi syötiin hoviväen aterioilla.

Vuosittain linna palkkasi 1–7 kalastajaa.²⁴¹ Varsinkin suuren nuotan vetoon tarvittiin paljon väkeä ja linnan nuotat näyttävätkin olleen tavallista kookkamia. Vuonna 1582 käytössä oli 89 syltä pitkä vanha nuotta ja kaksi uutta nuotta, joilla pituutta oli 86 ja 80 syltä. Erityisesti lahnan pyyntiin punottu nuotta oli 20 sylttä pitkä. Nuotat ja verkot valmistettiin itse hampusta solmimalla. Niinestä punottiin nuottaköysiä. Verkkokalastus oli hyvin pitkälle kehittyntä. Vuonna 1572 linnalla oli 27 siika-, 10 lahna- ja 8 haukiverkkoa. Myös lohenpyyntiin oli omat verkkonsa ja kahluuverkkoa kalastaja kuljetti kahlaamalla rantavedessä. Veneitä tervattiin ja korjattiin ja joskus myös itse veistettiin uusi kalastusvene. Tavallisempaa oli kuitenkin ostaa vene, joka ilmeisesti oli paikallisen mestarin käsialaa.²⁴² Vuonna 1562 pyydettiin Vanajasta kalaa 2 nuotalla, 7 verkolla, 19 rysällä, 50 katiskalla ja 11 merralla koko vuoden saaliin ollessa 12 tynnyriä. Lehijärvessä kalastettiin etupäässä merralla.²⁴³

Lähivesiltä pyydettiin vuoden aikana 10–20 tynnyriä kalaa, joten koko linnan kalan kulutuksesta oma kalastus pystyi peittämään vain murto-osan. Esimerkiksi tilivuoden 1549/1550 ruoankulutusluetteloiden mukaan linnassa kulutettiin vuoden aikana 304 leiviskää ruokakalaa (kuivattua pikkukalaa), 218 3/4 leiviskää kapahaukea, 62 1/4 tynnyriä tynnyrikalaa (suolattua pikkukalaa), 38 leiviskää kuivattua lahnaa, 32 3/4 tynnyriä suolasilakkaa, 51 1/2 kassia tuorekalaa, 2 tynnyriä suolalohta, 2 1/2 tynnyriä suolasiikaa, 1 3/4 tynnyriä

238 1543 VA 3677: 125v; 1544 VA 3682: 110.

239 Linnasta käytiin kalassa myös *uthi i sundet i Nordan* (1558 VA 3850: 21v). Luukko mainitsee, että vielä vuonna 1574 linnan kaksi kalastajaa lähti vanhan tavan mukaan kalastusmatkalle pohjoisiin erämaihin (Luukko 1957 s. 543).

240 Talve 1958 s. 22; Granlund 1960 s. 666–668; Luukko 1959 s. 302–307; Niitemaa 1959 s. 354–365.

241 Liite 3.

242 1540 VA 3670: 85–85v, 90v; 1541 VA 3671: 74v; 1547 VA 3696: 60; 1555 VA 3778: 14–14v; Luukko 1957 s. 543; Virtanen 1960 s. 200–203.

243 1560 VA 3889: 5v; 1572 VA 4082: 7.

suola-ankerista, 6 1/2 leiviskää kuivattua ankeriasta ja 2 leiviskää hauenmahoja.²⁴⁴ Suurin osa tästä määrästä olikin verokalaa.²⁴⁵ Linnan viereiset kalavedet eivät olleet erityisen hyviä ja tiheään asutulla seudulla oli paljon pyytäjiä.²⁴⁶ Lähivesiltä saatu tuorekala toi kuitenkin vaihtelua ruokapöytään. Linnan toimitettiin vuosittain Ylisen ja Sääksmäen kihlakuntien talonpoikien verokalana keskimäärin 580 leiviskää kapahaukea, 51 tynnyriä tynnyrikalaa ja 620 leiviskää ruokakalaa, pieniä määriä kuivattua lahnaa ja todellisenä erikoisuutena verokalojen joukossa olivat kuivatut hauenmahat.²⁴⁷ Vaikka näissä kihlakunnissa eräkalassa käyvien talonpoikien määrä laski 1500-luvun puolivälissä, omistivat talonpojat edelleen laajoja erämaita Keski- ja Itä-Suomessa. Lisäksi Päijänne ja Vesijärvi olivat Ylisen kihlakunnan alueella kalaisia lähijärviä.²⁴⁸

Erämaajärvillä pyydetty kala oli heti säilöttävä. Tynnyrikala oli säilytysastian mukaan nimettyä suolattua pikkukalaa ja kuivattua pikkukalaa kutsuttiin ruokakalaksi. Oliko linnan toimitettu tynnyrikala todella tavallista suolakalaa? Kruunu kylläkin pyrki lisäämään kalan suolausta kuljettamalla suolaa maakuntaan tynnyrikalaa varten.²⁴⁹ Suola oli kuitenkin talonpoikien keskuudessa arvokasta tavaraa ja tuntuu oudolta, että talonpojilla olisi ollut kruunun avusta huolimatta varaa suurten kalamäärien suoламiseen. Lisäksi suoлаaminen oli vielä 1500-luvulla uusi säilöntätapa kansan keskuudessa kuivaamisen, savustamisen ja hapattamisen ollessa ikivanhoja kalan säilöntämenetelmiä. Hapankala kuului keskiajalla yleisesti ruokatalouteen ja vielä 1700-luvulla hapankalaa syötiin paljon.²⁵⁰ On hyvin mahdollista, että linnassa paljon syöty tynnyrikala oli juuri tätä hapankalaa. Kaloille kylläkin ripoteltiin suolaa ennen kuin niiden annettiin ulkona auringonpaisteessa hieman hapata eli kesäytyä. Kun kalat olivat sopivan happamia, ne pakattiin mahdollisimman tiiviisti tynnyreihin, jotka suljettiin lähes ilmatiiviisti kannella. Tällöin happanemisprosessi pysähtyi. Hyvin pakattuna kala saattoi säilyä toistakin vuotta.²⁵¹

Suolasilakkaa pidettiin suuressa arvossa. Vielä 1540-luvulla Ylisen kihlakunnan talonpojat toimittivat linnan suolasilakkatynnyreitä.²⁵² Mahdollisesti talonpojat olivat vanhan tavan mukaan käyneet Suomenlahden rannikolla silakan pyynnissä. Sisämaan talonpoikien rannikkokalastus alkoi kuitenkin jo 1500-luvun kuluessa vähentyä rannikon oman asutuksen vakiintuessa.²⁵³ Linnan myös ostettiin silakkaa suoraa rannikolta ja kalan arvostus tuntui sen hinnassa. Suolasilakkatynnyri maksoi 1500-luvun puolivälissä 4 markkaa,

244 1550 VA 3712: 5v–69, 73v.

245 1549 VA 3709: 28–29.

246 Rytönen 1992 s. 159.

247 Liite 2. Hattulan kihlakunnasta toimitettiin linnan ainoastaan tuorekalaa; Esimerkiksi 1541 VA 3671: 141–142v. Hauenmahoja toimitettiin tavallisesti vuosittain noin 18 leiviskää.

248 Luukko 1957 s. 532–540.

249 1544 VA 3682: 112v.

250 Talve 1958 s. 21; Vilkkunen 1959 s. 373–374.

251 Talve 1958 s. 21–22.

252 1548 VA 3706: 2, 44v–45; 1549 VA 3720: 33, 45.

253 Kerkkonen 1965 s. 17–19; Rytönen 1992 s. 159; Virrankoski 1980 s. 219.

Kuva 7: Varsinkin köyhemmän väen keskuudessa kalalla oli ruokavaliossa lihaa suurempi merkitys. Yläluokka osoitti mielellään lihankulutuksella vaurautensa. Mutta kalaruoissakin oli herrojen herkkuja kuten savustettu ankerias, kylmäsavustettu ja suolattu lohi. Kapa-haukea Olaus Magnus neuvoo liottamaan kaksi päivää väkevässä lipeässä ja yhden päivän puhtaassa vedessä. Sen jälkeen kala keitetään ja tarjotaan suolaisen voin kanssa. Tästä herkusta ruhtinaatkin pitivät. Olaus Magnus Pohjoisten kansojen historia.

joka oli yhtä paljon kuin kahden ruistynnyrin tai yhden lehmän hinta.²⁵⁴

Hämeen linnalla oli lohikalastamot Kymijoen Ankkapurhassa ja Valkeakoskessa sekä ankeriaskalastamo Anianpellon Vääksynkoskessa, jossa Vesijärvi laskee Päijänteeseen. Ankeriasta pyydettiin Vääksynkoskesta merroilla. Pyynnin tehostamiseksi oli rakennettu pato, jota Asikkalan talonpojat joutuivat päivätöinänsä rakentamaan.²⁵⁵ Lohi nousi Kokemäenjokea pitkin Valkeakoskeen saakka paikalle, jossa nykyisin Valkeakosken kaupunki sijaitsee. Tämän kuten yhden maan parhaista lohikoskista, Kymijoen Ankkapurhan, kruunu oli ottanut jo keskiajalla haltuunsa ja Kustaa Vaasan onnistui edelleen lisätä kruunun osuutta kalastamoilla. Vielä 1570-luvun alussa linnalta lähdettiin kalaan Valkeakoskelle ja Anianpeltoon. 1550-luvun puolivälissä kylläkin oli vaihe, jolloin Valkeakosken kruunun mylläri vuokrasi kalastamon ja maksoi vuokrana linnaan tynnyrin lohta vuodessa.²⁵⁶ Ankkapurhasta sen sijaan luovuttiin jo 1550-luvun alussa. Uutena kalastamona mukaan tuli Konnekosken siikkakalastamo 1560-luvun lopulla. Hämeen eräreduktion yhteydessä kruunu oli ottanut haltuunsa Rautalammilla Konneveden ja Hankaveden välissä sijainneen kuuluisan Konnekosken kalastuspaikan. Vuonna 1572 Konnekoskelta pyydettiin 39 nuotalla, yhdellä verkolla, kuudella haavilla ja seitsemällä merralla 328 leiviskää siikaa.²⁵⁷

254 1540 VA 3691: 101–101v.

255 1542 VA 3676: 85v.

256 Ankkapurha ja Valkeakoski mainitaan linnan hallussa vuonna 1529. Vääksyssä ei sen sijaan vielä ollut kruunun ankeriaskalastamoita. Ankeriaat toimitettiin linnaan Ylisen kihlakunnan talonpoikien verotoimituksina (KA fogdarnas räknenskaper vol 1 s. 56, 59); Suvanto 1995 s. 195–196.

257 Luukko 1957 s. 542; Kaukiainen 1980 s. 62 - 63; 1540 VA 3670: 85 - 85v; 1541 VA 3671: 7v, 27; 1566 VA 4016: 29; 1572 VA 4082: 7.

Vuosina 1542–1544 toimi Vääksyssä erityinen ankeriasvouti. Muillekin kalastamoille saattoi lähteä kalastajien mukaan joku linnan asemiehistä esimieheksi valvomaan kruunun etuja.²⁵⁸ Kalastamoilla varauduttiin oleskelemaan pitkään. Mukaan otettiin hampusta kudotut lohiverkot ja merrat. Eväänä kuormassa oli savustettua naudanlihaa ja lammasta sekä suolakinkkua. Oluttynnyreiden kuljettaminen Ankkapurhaan asti olisi ollut vaivalloista. Niinpä Ankkapurhassa odottivat valmiina oluenpanoastiat ja linnasta lähtiessä mukaan pakattiin maltaita ja humalia.²⁵⁹

Kala oli säilöttävä pyyntipaikalla, joten linnasta lähetettiin kalastamoille kuusitynnyreitä ja suolaa.²⁶⁰ Suurinta herkkua oli kylmäsavustettu lohi. Kylmäsavustusta varten rakennettiin kosken rantaan kota. Peratut kalat nostettiin parettain sidottuina kodan kattoon orsille roikkumaan ja alhaalla pidettiin nuotiota, jossa poltettiin lehtipuuta. Savussa kala kypsyi hiljalleen herkulliseksi. Lohen kylmäsavustaminen oli kuitenkin niin vaivalloista ja aikaavievää, ettei suurten määrien savustaminen tullut kysymykseen. Kylmäsavustettu lohi myös pilaantui nopeammin kuin suolalohi.²⁶¹ Vääksyssä ankeriaat kuivattiin tai suolattiin ennen kuljetusta linnaan.

Valkeakoskelta saatiin vuosittain yksi tai kaksi tynnyriä lohta, mutta Ankkapurhasta toimitettiin linnaan vuosittain jopa 14 tynnyriä suolalohta.²⁶² Valtakunnallisessa vertailussa Ankkapurhan ja Valkeakosken saaliit jäivät kuitenkin pieniksi. Kokemäenjoella ja Kemijoella kruunun kantoi oman veronsa kymmeniltä eri tokeilta ja lohipadoilta, jotka sijaitsivat lukuisissa peräkkäisissä lohikoskissa. Uuden ajan alkuun mennessä lohenkalastus oli onnistuttu tekemään kruunun yksinoikeudeksi eli regaleksi. Talonpojat muodollisesti vuokrasivat valtiolta lohenkalastuksen maksamalla pyyntioikeudesta puolet saaliistaan. Kokemäenjoella kruunun osuus, josta on hyvät tilitykset Porin kreivikunnan läänitysajalta 1650–1670-luvuilta, vaihteli noin 50–90 tynnyrissä suolalohta ja 20–50 tynnyrissä suolasiikaa. Kemijoella talonpojat olivat onnistuneet vuonna 1618 tekemään heille hyvin edullisen ns. Schedingin sopimuksen, jossa lohenkalastuksen valtionvero määriteltiin 55 tynnyriksi suolalohta vuodessa.²⁶³ Siten Suomen tuottoisin lohijoki ei maksanut eniten valtionveroa.

Kuivattu ja suolattu ankerias sekä suolattu ja kylmäsavustettu lohi olivat herkuja, joita tarjottiin vain linnanvoudille, hänen lähipiirilleen ja hienoimmille vieraille. Hämeen linnan voudille Isak Nilssonille vuonna 1552 osoitamansa kirjeen lopussa Kustaa Vaasa toteaa: "Tarkoituksemme on, että toi-

258 Viikuna AM 1989 s. 41, 48, 63.

259 1541 VA 3670: 85–85v; 1541 VA 3671: 100–100v; 1542 VA 3675: 64–64v; 1543 VA 3677: 91.

260 1539 VA 3669: 16; 1542 VA 3675: 85v; 1545 VA 3687: 16.

261 Kylmäsavustetusta lohesta käytettiin nimitystä *spikelaxar* (1540 VA 3670: 95v ja 1542 VA 3675: 74v); Viikuna 1975 s. 361; Kerkkosen mukaan *spikelaxar* tarkoitti kuivattua lohta (Kerkkonen 1939 s. 99). Hämeen linnan vuoden 1529/1530 tilissä on tätä käsitystä tukeva maininta: *spikelax torkadh i år xii hela laxa* (KA fogdarnas räkenskaper vol 1 s. 59).

262 Esimerkiksi 1542 VA 3675: 74v.

263 Jokipii 1953 s. 130; Viikuna 1975 s. 71–74.

mitat joitakin lohia Ankkapurhan kalastamolta Tukholmaan, ettekä syö kaikkia linnassa.²⁶⁴ Tässä suhteessa kuningas oli liian jyrkkä, sillä suurin osa lohisaaliista toimitettiin vuosittain Tukholman linnaan.²⁶⁵

264 Gustaf I:s registratur 1552 XXIII 1905 s. 17–19.

265 Vilkuna AM 1990 s. 77.

■ 5. Monen alan ammattilaisia

Lokakuun alkupuolella vuonna 1558 Hämeen linnassa työskenteli suuri joukko käsityöläisiä: Eskil pyssyseppä, Acustinus seppä, Heikki vanuttaja, Matti ruokailuvouti, Jaakko kellarivouti, Perttu suutari, Henriikki linnakokki, Deonisius portinvartija, Sipi portinvartija, Jaakko tynnyrintekijä, Mikko tynnyrintekijä, Sipi juomanpanija, Simo juomanpanija, Martti kokkipoika, Olavi kellarivoudin renki, Eerikki ruokailuvoudin renki, Nuutti kokkipoika, Simo vanuttajanrenki, Sipi vanuttajanrenki, Jyrki kalastaja, Kerttu leipuri, Valpuri leipuri, Anna tupaemäntä ja Pirkko tupaemäntä. Fatabuurissa kutoivat vuodevaatteita ja sisustustekstiilejä Kaarina fatabuuriemäntä, Valpurikehräjä sekä kutojat Maria Eskontytär ja Pirkko Sipintytär.¹ Aina 1550-luvun lopulle sekundäärin sektorin palvelukseen oli vakituisesti palkattu noin 25 käsityöläistä. Vuonna 1558 heidän määränsä nousi yli 30 ja monena 1560-luvun vuonna linnassa työskenteli 40 vakituisesti palkattua käsityöläistä (liite 4). Määrän kasvu selittää vuonna 1559 alkanut jatkuvan rakentamisen kausi, jota varten tarvittiin eri alojen ammattilaisia.

Hämeen linnaa voi pitää huomattavana käsityökeskuksena. Käsityön ammattialat olivat linnassa yhtä hyvin ja monipuolisemminkin edustettuina kuin suomalaisissa kaupungeissa. Tutkimusvuosina linnassa oli edustettuna keskimäärin 13 eri ammattialaa. Monipuolisemmin eri alojen taitajia oli palkattuna 1560-luvulla. Vuonna 1561 eri ammattialoja oli peräti 17. Vain muutamina vuosina 1540- ja 1550-lukujen taitteessa eri ammattialoja oli alle 10.² Ulla Heinon mukaan 1600-luvun ensimmäisellä puoliskolla Porin kaupungista löytyi 8–16 eri alan käsityöläisiä. Raumalla eri alojen ammattilaisia oli vielä vähemmän: vuosina 1600–1649 oli edustettuna 4–8 eri ammattialaa.³

5. 1. Jokapäiväiset tarve-esineet

Seppä, suutari ja tynnyrintekijä kuuluivat lähes vuosittain linnan henkilökuntaan (taulukko 1). Palkkalistoilla asemiesten joukossa mainitaan usein myös räätäli.⁴ Hämeen linnassa mainittu räätäli oli joko räätäli-lisänimen saanut hen-

1 1559 VA 3869. 2 –2v.

2 Perustuu liitteeseen 4. Mukaan on laskettu vain selvästi käsityöksi luettavat ammattialat. Ruokailuvoutia, kellarivoutia, tupaemäntää, venemiestä ja kuskia ei ole laskettu mukaan. Piioista ja rengeistä on huomioitu vain fatabuurin piijat, jotka toimivat kutojina.

3 Heino 1984 s. 335–336.

4 Esimerkiksi vuonna 1559 Jöns skreddare mainitaan asemiesten ryhmässä (1559 VA 3869: 59).

kilö tai sitten hän ompeli vaatteita vain linnan korkea-arvoisimmille muiden huolehtiessa itse vaatteistaan. Nahkurit, satulantekijät, kannunvalajat, sorvaajat ja hiilentekijät palvelivat linnassa muutamina vuosina ja 1550-luvun lopulta alkaen käsityöläisiin kuuluivat myös pyssyseppä ja vanuttaja (taulukko 1). Seuraavaksi tarkastellaan lähemmin sepän ja suutarin tehtäviä.

Eniten rautaa eli 334 leiviskää pajassa kului vuonna 1554, jolloin valmistettiin kuusi kevyttä tykkiä eli falkonettia. Muita kulutuksen huippuvuosia olivat tykkitornien rakentamisvuodet 1559 ja 1566, jolloin rautaa käytettiin vuodessa 191 leiviskää ja 231 leiviskää.⁵ Vaikka aseiden valmistus ja rakentaminen kuluttivatkin merkittävän osan raudasta, voi näiden alojen olettaa välillisesti palvelleen myös muuta taloutta. Sotilaiden varustamisen, ratsujen kengittämissä ja rakennustöiden ohella sepät takoivat työkaluja linnan talouden tarpeisiin. Kruunun talouksissa rautaa oli enemmän käytössä kuin talonpojilla ja kruunun palveluksessa oli ammattinsa osaavia seppiä. Monille työkaluissa 1500-luvulla tapahtuneille uudistuksille oli tyypillistä se, että ne vaativat paljon rautaa.⁶

Jotta vaativistakin töistä olisi selviydytty, parannettiin Hämeen linnan pajan varustelutasoa 1500-luvun puolivälissä. Palkeita, tonkia, moukareita, vasaroita ja poria oli pajassa 1560-luvun alussa enemmän kuin parikymmentä vuotta aikaisemmin. Esimerkiksi vuonna 1540 pajan työkaluihin kuului 2 paria palkeita, 6 tonkia, 3 moukaria, 3 käsivasaraa, 2 penkkivasaraa. Vuonna 1560 sepän työkaluina oli 3 paria palkeita, 10 tonkia, 10 moukaria, 5 käsivasaraa, 2 penkkivasaraa ja 6 aseporaa, joita parikymmentä vuotta aikaisemmin ei ollut vielä lainkaan.⁷ Tästä kaikesta hyötyi linnan arkipäivä, sillä sepät pystyivät paremmin valmistamaan maanviljelykseen sahran ja auran vanteita, auran teriä, viikatteita ja sirpejä. Kirveet ja rautakärkiset ojankaivuulapiot tehostivat renkien työtä. Kuninkaan myllylle ja Valkeakosken myllylle lähetettiin harva se vuosi rautaa myllyn koneiston korjaukseen. Keittiöön taottiin pajassa kattilan ripoja, kattilarenkaita, halstareita, pannunjalkoja, kauhoja, veitsiä, hiilikoukkuja ja hiililapioita. Kalastajat saivat hakattua avannot jäätuurilla ja veineitään varten he saivat pajasta nauvoja.⁸

Kehämuurin kupeessa ruoka-aitan ja haarniskatuvan välissä oli linnan suutarin verstaas. Töitä suutarille riitti, sillä palkollisten palkkaan kuului jopa kuusi kenkäparia vuodessa. Vuoden aikana tarvittiin hyvinkin useampi kenkäpari, sillä linnan kivi- ja maalattiat kuluttivat ohutpohjaiset kengät nopeasti. Korkeammassa asemassa olevat, kuten vouti ja kirjuri saivat palkkseen härän- ja lehmännahkoja. Näistä he teettivät saappaita ja kenkiä ilmeisesti joko linnan

5 Esimerkiksi 1554 VA 3764: 17v, 35v, 43–43v; 1559 VA 3868: 63v–64v; 1566 VA 4010: 30v–32; Hämeen linnassa käytettiin sekä *ossmundjärn*, *läppejärn* että *stängjärn*. Raudan linnaan yleensä toimitti joko Tukholman linnan rautakirjuri tai Turun linnan vouti. Vuonna 1561 lähetykseen sisältyi myös terästä (1561 VA 3907: 51v–52).

6 Myrdal – Söderberg 1991 s. 414–415.

7 Vuonna 1540 pajassa oli 3 isoa alasinta, 1 pieni alasin ja 1 penkkialasin. Kaksikymmentä vuotta myöhemmin alasmien määrässä ei ollut tapahtunut muutoksia. Inventaariot 1540 VA 3672: 77, 1541 VA 3671: 71, 1560 VA 3910: 15–15v, 1561 VA 3909: 1–9.

8 Esimerkiksi 1539 VA 3669: 27v; 1540 VA 3670: 68v; 1541 VA 3674: 122v.

suutarilla tai kaupunkimatallaan. Varakas väki saattoi hankkia itselleen jopa 20 kenkäparia vuodessa.⁹ Vuonna 1542 ompelivat linnan suutarit Nuutti ja Martti hammppulangalla 256 paria yksipohjaisia arkikenkiä. Tähän kenkämäärään tarvittiin 30 lehmännahkaa, jotka oli käsitelty linnan keittiöstä toimitetulla rasvalla. Myöhemmin vuosina valmistettiin yksipohjaisten tossujen lisäksi jokunen kymmenen paria kaksipohjaisia kenkiä.¹⁰ Nahasta ommeltiin myös palkeita, rahasäkkejä, hansikkaita ja sukkaa. Vasikan- ja lampaannahkoja muokattiin tilikirjojen kansiksi ja ikkuna-aukkojen peitteiksi.¹¹

Linnan arkeen kuului lisäksi monia tehtäviä, joista ilmeisesti rengit huolehtivat. Kalastajat varmasti kunnostivat omat veneensä. Lisäksi vuosittain oli tervattava myös myllyveneet, matkaveneet ja proomu,¹² jolla karja ja suuremmat ihmis- ja tavaramäärät saatiin kuljetettua Vanajan vastarannalle. Niinestään punottiin köyttä, jota tarvittiin vaikkapa rakennustyömaalla kiskottaessa kiviä ylös muurille. Lähimetsissä hakattiin polttopuita ja kaadettiin tukkeja, joista saatiin lankkuja.¹³

5.2. Ruokailu

Tynnyreittäin uutta olutta

Olut oli tärkeä linnan taloudenpidossa. Valtavien olutmäärien jatkuva valmistus, varastointi ja kulutus vaati oman organisaationsa ja henkilökuntansa. Tarvittiin idätettyä viljaa eli maltaita, hiivaa, vettä ja humalaa, joka maustoi oluen ja paransi sen säilyvyyttä. Jo keskiajalla humala oli koko Etelä-Suomessa tärkeä hyötykasvi. Linnaa vastapäätä sijaitsevasta Varikonniemestä ovat vanhimmat tiedot humalan viljelystä 400-luvulta jKr. Tällöin humalaa kasvoi myös luonnonvaraisena Varikonniemen rehevissä rantalehdoissa.¹⁴ Linnan humalan kasvatusta oli vähäistä, joten suurin osa humalista saatiin verotuloina. Hämeen talonpoikien pihoilla lämpimään ja suojaiseen paikkaan istutetut humalatarhat olivat tuttu näky. Myös maltaat, jotka tavallisesti oli idätetty ohraasta, olivat suurimmaksi osaksi talonpoikien veroina linnassa toimittamia.¹⁵ Niinä vuosina, jolloin linnassa viljeltiin ohraa, palkattiin myös maltaidenteki-

9 Kenkäpalkan maksupäiviä olivat laskiainen, pääsiäinen, juhannus, mikkeli, Martinpäivä ja joulukuu (1541 VA 3674: 118v; 1543 VA 3677: 128); Kransen 1984 s. 77.

10 1542 VA 3675: 50 ja 3676:82; 1561 VA 3907: 40v.

11 1543 VA 3677: 112–113; 1561 VA 3907: 40.

12 Esimerkiksi 1552 VA 3740: 35; 1555 VA 3778: 14–14v; 1571 VA 4068: 18.

13 1559 VA 3868: 67–68v; 1571 VA 4068: 18.

14 Kankainen – Lempinen – Vuorela 1993 s. 59–60; Myöhemmin Varikonniemen tutkimustulokset ovat saaneet kritiikkiä osakseen. On arvosteltu sitä, ettei tutkimuksissa ole huomioitu kulttuurikerrosten sekoittumista, joten samoissa kerroksissa saattoi olla ihmisperäistä ainesta rautakaudelta 1900-luvulle. Varikonniemen tutkimuksista keskusteltiin Suomen keskiajan arkeologian seuran järjestämässä seminaarissa Hämeen linnassa 22. 11. 1996.

15 Vuonna 1568 käytettiin poikkeuksellisesti ohramaltaiden lisäksi myös kauramaltaita (1568 VA 4036: 7–10v); Liite 2.

Taulukko 1

Jokapäiväisten tarve-esineiden valmistamisesta vastannut henkilökuunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Määrät perustuvat vuosipalkkuelteloihin niiltä vuosilta, joilta luettelot ovat käytettävissä.
Vain kenkäpalkkuelteloissa mainittujen työntekijöiden määrä on suluisa.

	1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546	1546/4	1547/48	1548/4	1549/5	1550/5	1551/5	1553/54	1556/5	1557/58	1558/59	1559/60
seppä	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	2	1
pyssyseppä															1	1	1	1
suutari	1	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1
nahkuri					2	2												
satulantekijä																		1
räätäli	1	1	1			2	2	1	1	2	2	2	1	1			1	1
vanuttaja															1	1	1	1
kannunvalaja				1	1	1	1	1	1	1								
tyynyrintekijä	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
sorvaaja			1	1														
hiilintekijä			1	(1)	(1)										1		(1)	(1)
sepänrenki													1					
suutarinrenki																		
vanuttajanrenki															2	2	2	2
tyynyrintekijänrenki																1		1
Yht.	5	5	7	6	7	9	7	5	3	5	5	4	4	5	8	9	10	10

Taulukko 1

Jatkuu

Jokapäiväisten tarve-esineiden valmistamisesta vastannut henkilökunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Määrät perustuvat vuosipalkkaluetteloihin niiltä vuosilta, joilta luettelot ovat käytettävissä.
Vain kenkäpalkkalueteissa mainittujen työntekijöiden määrä on suluisa.

	1560/61	1561/62	1562/6	1564/65	1565/66	1568/69
seppä	1	1	1	1	1	1
pyssyseppä	1	1	1	1	1	
suutari	1	1	1			1
nahkuri						
satulantekijä	1	1	1			
rääätäli	1	1				
vanuttaja	1	1	1	1	1	1
kannunvalaja						
tynnyrintekijä	1	1		1	1	1
sorvaaja						
hiilentekijä						
sepänrenki				1		1
suutarinrenki	1	(1)	1	1	1	
vanuttajanrenki	1 (2)	(2)				
tynnyrintekijänrenki	1	1	1	1		1
Yht.	10	8	7	7	5	6

jöitä (taulukko 2).¹⁶ Oluenpano aloitettiin imellyttämällä linnan mallaspirtin lämmössä ohranjyvistä maltaita. Maltaidentekijät, jotka yleensä olivat naisia, laskivat säikeissä ja koreissa ohranjyvät veteen likoamaan. Tarpeeksi lionneet jyvät vietiin mallaspirtiin, jossa ne levitettiin lattialle itämään. Itäneet jyvät kuivattiin pirtin lavoilla kiuasta lämmittämällä.¹⁷

Vanajan rannassa sijainneessa panimotuvassa tekivät työtään juomanpanijat.¹⁸ Suurten olutastioiden käsittely oli hyvin raskasta, joten yleensä juomanpanijat olivat miehiä. Veden lämmittämistä varten oli panimotuvassa kuparinen paikalleen muurattu pata, jonka tilavuus oli 7 tynnyriä. Käytössä oli myös 2 1/2 ja 1 1/2 tynnyriä vetäviä kuparikattiloita.¹⁹ Ensin maltaat kastettiin mäskiksi lisäämällä maltaiden sekaan hiljalleen vettä. Kastamiskertoja oli tavallisesti kolmesta neljään ja joka kerralla vesi oli edellistä kuumempaa. Lopulta mäski oli sakean vellin vahvuista. Sitten oli vuorossa mäskin keittäminen joko kuumien kivien avulla tai padassa. Punaiseksi kuumennettuja kiviä pantiin tiinuun niin paljon, että mäski alkoi kiehua. Alussa kiviä piti liikutella ripeästi, jotteivat ne polttaneet puisen astian pohjaa. Matti Räsänen mukaan kivittäminen on kuulunut oluenpanoon vielä 1900-luvullakin. Mäski voitiin myös ammentaa tiinusta pataan, jossa sen annettiin kiehahtaa, muttei kiehua liian rajusti.²⁰

Seuraavaksi siivilöitiin mäskistä neste, jota kutsuttiin vierteeksi. Keitetty mäski levitettiin kuurnan päälle asetetuille oljille, joiden seassa saattoi olla myös katajanoksia. Mäskiä valeltiin kuumalla vedellä, jolloin siitä suodattui olkien läpi kuurna vierrettä. Vierteeseen lisättiin maustehumalat ja hiiva. Hiiva oli n. k. pintahiivaa, jota oli tapana säilyttää humaliin kerättynä ja kuivattuna. Käyvän vierteen päältä puristettiin humalat ja laitettiin kuivumaan seuraavaa käyttöä odottamaan. Hiivaa voitiin käyttää myös leivontaan.²¹ Varmasti myös jäljelle jäänyt mäski hyödynnettiin leivonnassa tai eläinten rehuna. Yhtään mainintaa mäskin käytöstä ei kuitenkaan ole säilynyt.

Alukäyminen tapahtui tavallisesti avoimessa vierresaavissa, jossa käymisen kulkua oli helppo seurata. Linnan panimotuvan suurin käymisastia oli 18 tynnyriä vetävä puinen sammio. Pienemmät tapeilla varustetut sammiot olivat tilavuudeltaan 7–4 tynnyriä.²² Pintakouhun laskettua olut siirrettiin tynnyreihin. Käymistä tarkkailtiin pistämällä palava päre tynnyrin täyttöaukosta sisään. Jos tuli sammui, kävi olut hyvin. Kun vierre oli käynyt tarpeeksi, suljettiin tynnyrin täyttöaukko ja loppukäyminen ilmatiiviissä tynnyrissä alkoi. Oluttyypistä riippuen juoma oli valmista nautittavaksi 2–6 kuukauden kuluttua.

16 Vuonna 1551 oli poikkeuksellisesti palkattuna maltaidentekijä, vaikka ohraa ei viljelty.

17 Vuorela 1975 s. 274 ja 380; Räsänen 1977 s. 65.

18 Uusi panimotupa, johon muurattiin uuni, rakennettiin vuonna 1563. Tuhoutuiko tämä tupa tulipalossa, sillä kolmen vuoden päästä oltiin jälleen rakentamassa panimotupaa (1563 VA 3962: 44 ja 1566 VA 4010: 32–34)?

19 Esimerkiksi 1544 VA 3682: 145v ja 1548 VA 3700: 71.

20 Räsänen 1977 s. 12–15.

21 Simonsson 1957 s. 283–284; Räsänen 1977 s. 16–17, 91, 112; Korhonen 1985 s. 405–406; Linnan panimotupaan toimitettiin 17 lastia olkia vuonna 1543 (1543 VA 3677: 120).

22 Esimerkiksi 1544 VA 3682: 145v ja 1548 VA 3700: 71.

Parhaita säilytysastioita olivat tammitynnyrit, joita varten ostettiin lautoja aina Tanskasta saakka.²³

Uutta olutta valmistui viikottain kolmisenkymmentä tynnyriä eli vuodessa reilut 1550 tynnyriä. Määrä ei ollut poikkeuksellisen suuri. Tukholman kuninkaanlinnassa pantiin vuonna 1539 peräti 6000 tynnyriä olutta ja Upsalan kuninkaankartanossa valmistui kymmenen vuotta myöhemmin 4358 tynnyriä olutta.²⁴ Hämeen linnassa pantiin herrainolutta, voudinolutta, soininolutta, arkiolutta ja etikkaa.²⁵ Olutta ei suinkaan valmistettu linnan oman reseptin mukaan. Kuningas oli antanut valtakunnalliset ohjeet siitä, kuinka paljon eri olutlaatuja valmistukseen sai käyttää maltaita ja humalaa. Linnassa noudatettiin 1550- ja 1560-lukujen taitteessa kuninkaan vuoden 1558 ordinantian määräyksiä, joiden mukaan eri olutlaatuja valmistettaessa maltaita sai kuluttaa Tukholman mitan mukaan oluttynnyriä kohti seuraavasti: voudinolut 1 panni 1 nelikko, soininolut 1 panni ja arkiolut 1/2 panna. Humalaa varattiin tynnyriä kohti vastaavasti: voudinolut 3–4 naulaa, olut 2–3 naulaa ja arkiolut 1–1 1/2 naulaa.²⁶ Lisäksi valmistettiin etikkaa, jota käytettiin ruoanvalmistuksessa pohjajaliemenä.²⁷ Manner-Euroopassa oli keskiajalla yleinen tapa käyttää viinietikkaa ruoanvalmistuksessa keitinliemenä viinin, maidon tai veden rinnalla. Etikka toi ruokaan happaman maun, jota varsinkin yläluokka suosi. Etikan käyttöä perusteltiin myös sen ruokahalua kiihottavalla ja ruoan säilyvyyttä parantavalla vaikutuksella. Englannissa etenkin varattoman kansan keskuudessa käytettiin ruoanvalmistuksessa myös oluesta valmistettua etikkaa.²⁸

Kuninkaan reseptin mukaan tynnyrilliseen etikkaa tarvittiin 1 panni 1 nelikko maltaita ja 1 1/2 (1) naulaa humalia. Hämeen linnan etikka valmistettiin hieman parempien ohjeiden mukaan, sillä etikkatynnyriä kohti varattiin 1 panni 2 1/2 nelikkoa maltaita ja 2 naulaa humalia.²⁹ Herrainoluen valmistuksesta ei vuoden 1558 kuninkaallisessa ordinantiassa ollut mainintoja ja ilmeisesti tätä juomaa ei pantukaan kaikissa kruunun talouksissa. Hämeen linnan herrainoluttynnyriin kuului 2 panna maltaita ja 4 1/2 naulaa humalia. Vahvinta oli herrainolut, jonka alkoholiprosentti oli 3,5. Muiden laatuja alkoholiprosentti oli 3,5. Muiden laatuja alkoholiprosentti oli 3,5.

23 Simonsson 1957 s. 285; Räsänen 1977 s. 18–19; 1541 VA 3671: 143v–144v; Viinan kulutuksesta 1500-luvun linnassa ei ole säilynyt tietoja. Juoma ei kuitenkaan ollut väelle outo, koska panimotuvasta löytyi myös paloviinapannu (vuoden 1540 inventaario). Paloviinan valmistus yleistyi 1500-luvulla (Voionmaa 1911 s. 26). Linnanherran omissa kätöksissä oli varmasti myös viiniä, jota tuotiin Pohjolaan etupäässä Saksasta.

24 Granlund 1976 s. 694–696.

25 Esimerkiksi 1550 VA 3712: 1–74; Vuonna 1563 pantiin lisäksi *prytzssigh*-nimellä kutsuttua olutta, joka valmistukseen käytetyn mallas- ja humalamäärän mukaan vastasi laadultaan herrainolutta (1563 VA 3962: 39v); Vuoden 1558 ordinantiassa käskettiin kirjaamaan, kuinka paljon voudinoluen ja svennioluen panon yhteydessä saatiin laimennettua olutta (*laköll*) (Arwidsson 1851 s. 362). Vuonna 1559 Hämeen linnassa pantiin 63 tynnyriä herrainolutta ja 22 tynnyriä etikkaa, joiden valmistuksen yhteydessä saatiin 50 tynnyriä laimennettua olutta eli *effterlacköll* (1559 VA 3868: 31–33v).

26 Arwidsson 1851 s. 361–362; Esimerkiksi 1560 VA 3889: 63.

27 Etikkaa käytettiin vain voudinpöydässä, jossa sen osuus oli yhden prosentin verran oluen kokonaiskulutuksesta.

28 Mäkipelto 1996 s. 161–162.

29 Arwidsson 1851 s. 362; 1560 VA 3889: 63.

Kuva 8: Yksityistalouksissa oluenpano kuten leipominenkin oli naisten tehtävä. Sen sijaan suurtalouksissa, kuten luostareissa, kartanoissa ja linnoissa, oluenpanijoina toimi myös miehiä. Hämeen linnassa maltaiden valmistus oli uskottu naisille ja juomanpanijat olivat yksinomaan miehiä. Olaus Magnus Pohjoisten kansojen historia.

prosentit: voudinolut 2,8, soininolut 2,3 ja arkiolut 1,1.³⁰

Kustaa Vaasan ohjeiden mukaan tuli sotilaiden saada arkena vähintään 1 1/2 kannua olutta päivässä ja pyhinä annos nousi kahteen kannuun. Toisen tiedon mukaan kannu päivässä oli linnoissa aikuisen miehen ja naisen olutannos.³¹ Vuonna 1542 juotiin Hämeen linnassa henkeä kohti päivittäin 1 1/2 kannua olutta eli 3, 85 litraa, jos oletamme kannun vetoisuudeksi 2, 45 litraa.³² Vuosina 1559–1561 kului voudinpöydässä vuosittain henkeä kohti lähes kymmenen tynnyriä eli 1175 litraa olutta. Päiväannokseksi tuli tällöin 3,2 litraa. Samoina vuosina palkolliset joivat keskimäärin 7 1/2 tynnyriä eli 880 litraa vuodessa, jolloin heidän päivän kulutuksensa oli 2,4 litraa.³³ Vadstenan luostarissa sekä munkit, nunnat että työläiset joivat päivittäin henkeä kohti 3 litraa olutta. Kastelholmassa kului päivittäin peräti 4,4 litraa henkeä kohti.³⁴ Runsaan oluen kulutus on perinteisesti selitetty suolaisella ja usein hieman pilaantuneella ruoalla, joka oli helpompi niellä runsaan juotavan kera.³⁵ Oluen merkitys oli kuitenkin moninaisempi. Ensinnäkin olut oli pääasiallinen juoma. Muita virvoitusjuomia kuten kahvia tai teetä ei vielä tunnettu. Varsinkin seuduilla, joilla asutus oli tiheää, kaivovesi oli usein pilaantunutta. Kokemus oli opettanut välttämään sitä. Sen sijaan keitetystä vedestä käymällä valmistettu

30 Granlund 1976 s. 694–696; Malminen 1980 s. 34–35.

31 Heckscher 1935 s. 86 ja 96.

32 1542 VA 3675: 97v; Morellin arvion mukaan kannu veti 1500-luvulla 2,45 litraa, joka on lähes yhtä paljon kuin Pirisen esittämä 2,5 litraa (Morell 1986 s. 33 ja Pirinen 1985 s. 332).

33 1559 VA 3868: 96–101; 1560 VA 3889: 64–67; 1561 VA 3907: 65–69; Määrät on muutettu litroiksi olettaen, että Hämeen linnassa käytettiin niin kutsuttua Rostockin tynnyriä, jonka vetoisuus oli 117, 5 litraa (Morell 1986 s. 33). Jos käytössä oli 126 litraa vetävä tynnyri, kuten Pirinen on määritellyt Olavinlinnan tynnyrin, juotiin voudinpöydässä päivittäin henkeä kohti 3,5 litraa olutta ja palvelusväenpöydässä 2,6 litraa (Pirinen 1985 s. 332).

34 Granlund 1976 s. 694–696, Törnblom 1996 s. 185 bilaga IV.

35 Heckscher 1935 s. 86–87.

olut oli terveellinen ja ravitseva juoma.³⁶ Hämeen linnassa lähes kaikki maito kurnuttiin voiksi. Kirnuamisen yhteydessä saatiin toki kurnupiimää, jota ei kuitenkaan rittänyt koko väelle. On myös muistettava, että lehmät olivat lähes koko talven ummessa. Vilja oli tärkein ravinnonlähde ja oli miellyttävämpää juoda osa viljasta oluena kuin syödä kaikki puurona tai nakertaa leipänä. Puuro ja leipä oli myös helpompi niellä runsaan juotavan kanssa. Olutkeitto oli tavallista ruokaa ja kylminä talvipäivinä olutta voitiin juoda myös lämmitettynä. Oluenvalmistus oli myös ratkaisu viljan säilytysongelmiin.³⁷

Leipä – ruokatalouden perusta

Keskiaikaisissa kartanoissa, luostareissa ja linnoissa oli erityinen leivintupa, jossa suurtalouden leipä paistettiin itse.³⁸ Hämeen linnassa näyttää olleen käytössä kaksikin leivinuunia: vuonna 1559 Staffan muurari teki fatabuuritupaan leivinuunin ja savupiipun. Vuonna 1560 korjattiin päälinnassa olleen leivintuvan uuni.³⁹ Leipä oli linnan väen pääruokaa, joten uutta leipää oli leivottava viikottain. Tilivuoden 1550 aikana paistettiin leipää viikottain keskimäärin yli 17 tynnyriä, joten vuoden aikana valmistui noin 920 tynnyriä leipää.⁴⁰ Koska ravinto sisälsi vähän voita ja muita rasvoja, oli vilja tärkein energian lähde. Noin kolmen olutlitran lisäksi kuluttikin jokainen linnan asukas päivittäin keskimäärin 700 grammaa leipäjauhoja.⁴¹ Ruoanvalmistuksessa käytettiin jonkin verran ruisjauhoja ja ohraryyneistä haudutettiin puuroja. Määrät olivat kuitenkin vähäiset verrattuna leipäviljan kulutukseen. Vuonna 1561 leipäjauhoja kuului voudinpöydässä henkeä kohti 171 kg ja samana vuonna muiden ruokien valmistukseen käytettiin ruisjauhoja 16 kg ja ohraryynejä 6 kg henkeä kohti.⁴² Vuonna 1550 palkollisten ruokaan ei sisällynyt olutmaltaiden ohella muita viljatuotteita kuin leipää. Kymmenkunta vuotta myöhemmin valmistettiin heilokin aterioita ohraryyneistä, jolloin ryynejä kuului vuoden aikana henkeä kohti 3,5 kg.⁴³

Leivän osuus päivittäisessä ruokailussa on vaihdellut eri aikoina paljolti sen mukaan, kuinka viljantuotanto on pystynyt kattamaan kysynnän. 1200-luvun lopulta alkaen Euroopan väestön kasvaessa ja ilmojen kylmetessä viljantuotanto ei pystynyt tyydyttämään tarvetta. Ilmeisesti juuri leivän kalliista hinnasta johtuen kulutettiin Euroopassa myöhäiskeskiajalla enemmän lihaa kuin leipää. Uuden ajan taitteessa alkaneen maataloustuotannon paranemisen myötä myös leivän merkitys jälleen kasvoi ja 1500-luvulla leipä oli tärkein ravinnon lähde.⁴⁴ Leipä oli kaikkien perusravintoa. Kruunun hovissa kuitenkin herkuteltiin

36 Simonsson 1957 s. 281–285; Granlund 1976 s. 694–696.

37 Simonsson 1957 s. 281; Utterström 1978 s. 157.

38 Granlund 1956 s. 307–311.

39 1559 VA 3869: 55; *en bagerstugu ungn in på sloth* (1560 VA 3889: 3v, 43v).

40 1550 VA 3712: 69v.

41 Vertaa luku 7.1.

42 1561 VA 3907: 66.

43 1561 VA 3907: 65–69.

44 Thun 1986 s. 87–94.

aivan toisenlaisella leivällä kuin mitä linnan renkipojat söivät. Leipä kertoi syöjän sosiaalisen aseman. Vehnää Hämeen linnassa viljeltiin hyvin satunnaisesti. Aittaan oli kuitenkin aina varattuna vehnäjauhoja, joista paistettiin sämpylöitä, limppuja, kakkuja tai jopa rinkeleitä Juhana-herttuan tai muun tärkeän vieraan kunniaksi järjestettyihin pitoihin.⁴⁵ Hoviväen leipä paistettiin rukiista. Arkina hoviväkikin sai nakertaa leivässään, jota kutsuttiin soinienleiväksi, jyvän kuoriosia. Sen sijaan juhla-aterioille heille leivottiin puhdistetuista ruisjauhoista niin kutsuttua lestyäleipää.⁴⁶ Palkollisten päivästä toiseen syömä leipä oli kokojyvärukiista ja ohrajauhoista valmistettua arkileipää.⁴⁷ Ei varmuudella tiedetä, oliko linnan leipä itäsuomalaiseen tapaan paksua ja pehmeää vai länsisuomalaisittain ohutta ja kovaa reikäleipää. Kansatieteellisessä kartassa Sydän-Häme kuuluu selvästi länsisuomalaisen leivän kulttuuripiiriin. Toisaalta linnan jokaviikkoiset leipomiskerrat viittaisivat itäsuomalaiseen pehmeään leipää, jota oli tapana leipoa useamman kerran vuoden aikana. Tieto viikottaista leipomisista on vuodelta 1549/1550, jolloin linnassa leivottiin joka viikko keskimäärin 17 tynnyriä leipää.⁴⁸

Leivonta oli perusta linnan ruokataloudelle, jota voisi kutsua ruisleipäkulttuuriksi. Valtavien leipämäärien valmistuksen taustalla eivät olleet vain linnan väen omat tarpeet. Ruisleipäkulttuurissa oli myös linnan niin kutsutun varastotalouden perusta.

Hämeen linnassa ylläpidettiin suurta ruisvarastoa: keskimäärin varastossa oli vuosittain 1931 1/2 pannia ruista. 1540-luvun alkupuolen varaston pienuuteen vaikuttivat monet tekijät. Dacke-kapina puhkesi Ruotsissa vuonna 1542. Suomessa olleita saksalaisia palkkasotilaita siirrettiin tällöin Ruotsiin. Samanaikaisesti Suomen linnoihin koottiin rälssimiehiä varusväeksi, koska pelättiin Venäjän käyttävän Ruotsin sisäisiä levottomuuksia hyväkseen. Vuonna 1542 Kustaa Vaasa lähetti Hämeen linnan voudille Isak Nilssonille kirjeen, jossa hän vaati suurten ratsu- ja nihtijoukkojen kokoamista linnaan.⁴⁹ Vuoden 1542 pieni ruisvarasto viittaisi siihen, että Isak noudatti kuninkaallista käskyä ylläpitämällä joukkoja linnassa. 1540-luvulla linna kävi myös viljakauppaa Turussa ja Viipurissa. Varsinkin Turun markkinoilla myydyt ruismäärät saattoivat nousta suuriksi: esimerkiksi vuonna 1545 Turussa myytiin 1750 1/2 pannia ruista.⁵⁰ Katovuodet olivat koetelleet talonpoikia koko 1540-luvun alkupuolen. Tällöin talonpojat ostivat linnalta viljaa. Heidän ostamansa ruismäärät olivat kuitenkin sen verran pieniä (76 pannia vuonna 1545), ettei niillä ollut suurta

45 1543 VA 3677: 74v; 1544 VA 3682: 87v; 1556 VA 3797: 4v.

46 Vuosina 1559–1561 soinienleipää kului vuosittain 801–734 tynnyriä eli henkeä kohti vuodessa keskimäärin 4 1/2 tynnyriä. Lestyäleipää kului samoina vuosina yhteensä vain 5–12 tynnyriä (1559 VA 3868: 96, 1560 VA 3889: 64 ja 1561 VA 3907: 66).

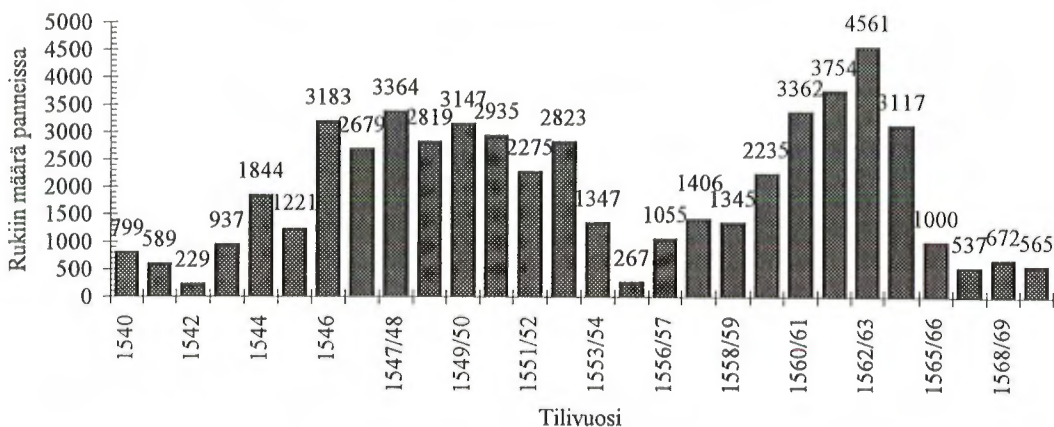
47 Arkileipää kului vuosina 1559–1561 vuosittain 344–450 tynnyriä, joten yksi henkilö kulutti vuoden aikana 7–9 tynnyriä leipää (1559 VA 3868: 98–98v, 1560 VA 3889: 66–67 ja 1561 VA 3907: 65–69).

48 Suomen kansankulttuurin kartasto I 1976 kartat n:o 46–47; Räsänen 1980 s. 50; 1550 VA 3712: 1–74.

49 Tawaststjerna 1905 s. 124; Ailio 1917 s. 253.

50 1545 VA 3687: 6. Vertaa luku 3.2.

Hämeen linnan ruisvarastot vuosin 1540 - 1569

Diagrammi 11: Hämeen linnaan varastoidun rukiin määrä Hämeen panneissa vuosina 1540–1569.⁵¹

vaikutusta varastoihin.⁵² Vuosikymmenen lopussa viljan myynti Turussa ja Viipurissa loppui lähes kokonaan rukiin jäädessä linnaan. Ruisvarastojen runsauteen vaikuttivat myös maanviljelyssä tapahtuneet muutokset. Vuosina 1546–1562 keskityttiin pelkästään rukiinviljelyyn ja samanaikaisesti myös rukiin satoisuus nousi.⁵³

Ruisvarastot tyhjenivät selvästi sota-aikoina, jolloin linnassa täytyi olla valmius suurten sotilasosastojen ruokkimiseen ja ruoan lähettämiseen muihin kruunun linnoihin ja kartanoihin. Kustaa Vaasan Venäjän sodan aikana 1550-luvun puolivälissä toimitettiin linnasta Helsingin kuninkaankartanoon ja Helsingin edustalle ankuroituneelle kuninkaalliselle laivastolle 94 tynnyriä svennileipää. Suuria leipätoimituksia Helsinkiin ja laivastolle oli myös kymmenkunta vuotta myöhemmin ja vuonna 1566 lähetettiin Norrköpingin keskusvarastoon peräti 234 tynnyriä svennileipää.⁵⁴ Varallisuutta vaativa varastotalous ei ollut kenelle tahansa mahdollista. Verotoimitusten (ohra ja kaura) tukeman

51 Liite 28.

52 1545 VA 3683: 117v; Vertaa luku 3.2.

53 Vertaa luku 4.3.

54 Vertaa liite 7; 1565 VA 3990: 50; 1566 VA 4010: 43v - 44.

oman tuotannon avulla linnassa voitiin ylläpitää suuria viljavarastoja. Leipävilja jauhettiin linnan omassa myllyssä, Kuninkaan myllyssä. Leivinuuneissa ruisjauhoista leivottiin hyvin säilyvää ruisleipää. Ruisleipävarastot antoivat linnalle vaikutusvaltaa ja kruunulle mahdollisuuden varustautua sodankäyntiin. Linnan elintarvikevarastot olivat armeijan tukena.

Ruokailun käytännön organisointi

Keskiajalta aina 1800-luvulle asti ruokailu osoitti yhteisön hierarkian ja erityisesti valtaapitävien aseman. Ruoan määrä ja laatu erotti yläluokan rahvaasta. Monet ruoka-aineet ja ruokalajit olivat eliittiruokia.⁵⁵ Hämeen linnassa jokaisen henkilökuntaan kuuluneen sosiaalinen asema määräsi sen, millaista ruokaa hän sai syödä. Jotta ruokailua oli helppo kontrolloida ja estää väärinkäytökset, oli ruokailu jaettu voudinpöydän ja palkollistenpöydän kesken.⁵⁶ Voudinpöydässä ruokailivat vouti ja muu ylin virkakunta, voudinmiehet, asemiehet ja ammattiväki. Väkimäärä voudinpöydässä saattoi nousta hyvinkin suureksi, sillä linnan vierailijat osallistuivat ruokailuun voudinpöydässä. Palvelusväenpöydässä ateriansa nauttivat linnan palkolliset ja latokartanoiden henkilökunta. Käytännössä ruokailtiin usean pöydän ääressä. Vahvin olut, parhaat lihapalat ja arvokalat nautittiin pienen mutta korkea-arvoisimman joukon aterioilla. Viljatuotteet olivat molemmissa pöydissä aterioiden perusta, mutta voudinpöydässä oli runsaammin tarjolla erilaisia liha- ja kalaruokia kuin palkollisten aterioilla.

Lähteistö viittaa siihen, että keittiöitä oli kaksi. Linnan tilinpidossa on muutamana kerran maininta voudinkeittiöstä ja palvelusväenkeittiöstä. Kokkeja oli usein palkattuna kaksi, joista toisesta käytettiin nimitystä linnankokki.⁵⁷ Mahdollisesti palvelusväen keittotupa sijaitsi päälinnan ulkopuolella ja päälinnassa ollut keittiö oli voudinkeittiö.⁵⁸ Päälinnan keittiö oli sijoitettu pohjakerrokseen, kuten keskiajan linnoissa tapana oli.⁵⁹ Keittiön keskus oli valtava liesi, jossa paloi avotuli aamusta iltaan. Savuisessa ja kuumassa keittiössä linnankokki Henrikki, jolla oli 1500-luvun puolivälissä useamman vuoden ajan päävastuu ruoanlaitosta, joutui apulaisineen käsittelemään raskaitakin keittoastioita. Vuonna 1548 keittiössä oli 19 rautaista ja kuparista pataa ja kattilaa,⁶⁰ joista

55 Mäkipelto 1996 s. 58–59.

56 Linnan kahdesta niin kutsutusta pöydästä käytettiin monenlaisia nimityksiä, jotka on suomennettu voudinpöydäksi ja palkollistenpöydäksi. Voudinpöytä saattoi olla *fogdebordet*, *fogde och svenne köket*, *fogde och svenne bordet*, *borgbordet* ja *svennebordet* (1547 VA 3695: 1, 1548 VA 3700: 57–59, 1549 VA 3709: 39, 1552 VA 3742: 9 ja 1553 VA 3751: 28). Palkollistenpöytää kutsuttiin aluksi *legefolsköket* ja myöhemmin *legefolsbordet* (1547 VA 3695: 3 ja 1552 VA 3742: 10).

57 *Borgkock* esimerkiksi 1545 VA 3687: 16.

58 Vuonna 1541 lesejauhoja kulutettiin *på slottet vdi kockhuset* (1541 VA 3671: 98v). Ilmaisua *på slottet* ei välttämättä tarkoita keittotuvan sijainneen päälinnassa, sillä päälinnassa sijainneista tiloista käytettiin ilmaisua *in på slottet*; Tilivuonna 1529/1530 suolaa käytettiin *på slottet i kokahuset* (KA fogderäkenskaper vol 1 s. 48).

59 Ailio 1917 s. 177.

60 1548 VA 3700: 71.

Kuva 9: Keskiaikaisen tavan mukaisesti keittiö oli Hämeen linnassakin sijoitettu päälinnan pohjakerrokseen. Vielä tänäkin päivänä keittiössä erottaa valtavan lieden jäännökset. Liedellä paloi avotuli, joka nokesi keittiön katon ja seinät pikimustiksi. Myös savuaukot ovat edelleen nähtävissä kattoholvissa. Kuva Päivi Luppi.

suurin kuparikattila veti noin 120 litraa ja painoa raskaimmalla padalla oli noin 12 kiloa. Osa keittoastioista oli jalallisia suoraan hiillokselle asetettavia patoja. Jalattomia patoja varten oli pannunjalkoja. Myös tulen yläpuolella riippui ketjuissa patoja, joissa saattoi porista suolatusta tai kuivatusta lihasta ja herneistä keitetty rokka. Parhaimmat lihapalat kypsyivät paistinvartaassa. Lihaa vartaassa kypsennettäessä asetettiin vartaan alapuolelle rasvapannu. Kaikki ruoanvalmistuksessa ylijäänyt rasva otettiin tarkasti talteen ja rasvaa käytettiin esimerkiksi nahkojen voiteluun tai pyykkisaippuan valmistukseen.⁶¹ Suolattua kalaa paistettiin ja keitettiin tai se syötiin sellaisenaan. Kuivatusta kalasta tehtiin lipeäkalaa tai valmistettiin keittoja. Oli kala sitten valmistettu miten tahansa, oli se tapana tarjota leivän, vellin, puuron tai olutkeiton kanssa. Kalojen kypsytämistä varten linnan keittiössä oli myös halstareita.⁶²

Kruunun omien hierarkisten vaatimusten lisäksi ruokailun käytännön järjestelyihin vaikuttivat myös katolisen kirkon määräykset. Kirkko vaati viikon jakamista kala- ja lihapäiviin, jolloin lihaa sai syödä vain kolmena päivänä

61 1559 VA 3868: 51; 1539 VA 3669: 30.

62 Morell 1995 s. 115–116; 1548 VA 3700: 71–71v.

Taulukko 2

Ruokailusta vastannut henkilökunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Määrät perustuvat vuosipalkkaluetteloihin niiltä vuosilta, joilta luettelot ovat käytettävissä.
Vain kenkápalkkaluetteloissa mainittujen työntekijöiden määrä on suluisia.

	1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546	1546/47	1547/48	1548/49	1549/50	1550/51	1551/52	1553/54	1556/57	1557/58
ruokailuvouti	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	2	1	1
kellarivouti	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
kokki	1	1	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2
juomanpanija	4	3	4	4	3(1)	3	2	2	2	2(1)	1(1)	2(1)	2(2)	2	1	4
maltaidentekijä	2	2	2	2	1(1)	1(1)						1(1)				
leipuri		1(1)	2	1	1	1	1	1	1	1(1)	1	1	1	1	1	2
teurastaja	1	1	1	1	1	1	1	(1)	1							
mylläri		1			1	(1)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
ruokailuvoudin renki	1	1	1	1	1	1	1	1				1	1		1	1
kellarivoudin renki																
kokkipoika		1	1	1	(1)	(1)	(1)	(1)	(2)	(3)	(2)	1	(1)	1	1	2
juomanpanijan renki																
leipurinpiika															1	
Yht.	11	13	15	14	12	10	8	8	6	8	6	9	8	9	9	14

Taulukko 2 Ruokailusta vastannut henkilökuunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Jatkuu

Määrät perustuvat vuosipalkkaluetteloihin niiltä vuosilta, joilta luettelot ovat käytettävissä.
Vain kenkäpalkkaluetteloissa maimittujen työntekijöiden määrä on suluisa.

	1558/59	1559/60	1560/61	1561/62	1562/63	1564/65	1565/66	1568/69
ruokailuvouti	1	1	1	2	1	1	1	1
kellariivouti	1	1	1	1	1	1	1	1
kokki	1	2	2	2	2	2	2	1
juomanpanija	2	1	1	2	3	3	3	1
maltaidontekijä								
leipuri	(3)	2	2	2	3	4	4	2
teurastaja								
mylläri	(1)	1	1	1		1	1	
ruokailuvoudin renki	1	1	1	1	2			1
kellariivoudin renki				1	1			
kokkipoika	2	1 (1)	1	1	1			2
juomanpanijan renki		2 (2)	3 (1)	1				
leipurinpiika								
Yht.	8	12	13	14	14	12	12	9

viikossa. Monia kirkollisia juhlia edelsi paasto, joista pisimmät olivat ennen joulua ja adventtia. Kala- ja lihapäivien noudattamisesta 1500-luvun puolivälin Hämeen linnassa ei ole tietoa.⁶³ Se sijaan on varmaa, että linnassa paastottiin ainakin vielä vuonna 1550. Tällöin vietettiin ennen pääsiäistä 40 päivää kestänyt paasto, jonka aikana lihaa ei todellakaan syöty.⁶⁴

Ruokailuasiat olivat joko sorvattuja tai kimpiastioiden tapaan valmistettuja puukuppeja, joista oli helppo sekä syödä että juoda.⁶⁵ Omalla puumerkillä varustettu veitsi, joka kuului jokaisen henkilökohtaiseen varustukseen, oli tärkein ruokailuväline. Syöminen kävi parhaiten sormin tai juomalla suoraan puukupista, jonka pohja lopuksi puhdistettiin leipäpalalla. Osa leivästä leivottiin ohueksi ja kovaksi näkkileipää muistuttavaksi levyksi, jota oli helppo käyttää lautasena.⁶⁶ Vuonna 1548 linnan kalustoon kuului 10 haarikkaa, 28 tuoppia, 30 pikaria, 6 nokkakannua ja 16 kousaa eli puunjuurakosta tehtyä oluthaarikkaa. Linnanherran omaan astiastoon saattoi kuulua juomalaseja, jotka olivat ylellistä tuontitavaraa.⁶⁷ Linnanherran käydessä vieraittensa kanssa aterialle kannettiin pöytään kupari- ja tinakannuja, tinavateja ja kuparisia paisivateja. Pitojen aikana palvelijat kulkivat pöydän ympärillä mukanaan pesumalja, jossa ruokailijat saivat välillä pestä sormensa. Kädet kuivattiin pitkään palvelijan kaulan ympärillä roikkuvaan käsipyyhkeeseen.⁶⁸

Ruokataloutteen oli vakituisesti palkattuna oma erikoistunut henkilökuntansa, jonka määrä vaihteli kymmenen hengen molemmin puolin (taulukko 2). Tiedetyt ruokatalouden tehtävät olivat täytettyinä vuodesta toiseen. Palkkalistoilla oli yksi ruokailuvouti, yksi kellarivouti, yksi tai kaksi kokkia ja yksi mylläri. Leipureiden ja juomanpanijoiden, joiden vastuulla oli ruokatalouden merkittävin osa, määrä saattoi nousta neljäänkin. Olihan linnan ruokatalous viljaan perustuvaa varastotaloutta. Linnan oman ohranviljelyn loputtua vuonna 1545 toimitettiin maltaat verotuloina eikä omaa maltaidentekijää enää tarvittu. Teurastajaa ei löydy linnan palkkalistoilta vuoden 1549 jälkeen ja teurastuksista huolehtikin ainakin Ojoisten latokartanon isäntä Bertil.⁶⁹

Ruokailuvouti on suomennettu ruotsin sanasta *redesven*. Kustaa Vaasan hovissa *redesven* vastasi pöydän kattamisesta ja ruoan tarjoilusta. Hän oli siis eräänlainen myöhempien aikojen hovimestari. *Redesven* kuului yleisesti henkilökuntaan muissakin linnoissa, joissa hänen tehtävänsä varmasti olivat moninaisemmat kuin hovissa.⁷⁰ Keskiajan ruotsin sanakirjassa *reposesven* eli *redhesven* selitetään voudiksi, talonvoudiksi, hoitajaksi tai ruokatarvikkeiden hankkijaksi. Ailion mukaan *redesven* eli talonvouti valvoi taloudenkulkua, huolehti ruokatarvikkeiden riittävydestä ja jakoi kynttilöitä niitä tarvitsevil-

63 Troels-Lund 1934 s. 18; Mäkipelto 1996 s. 133–134.

64 Neovius 1906 s. 104–105; Vertaa luku 7.1.

65 Esimerkiksi 1548 VA 3700: 72.

66 Kransen 1984 s. 64–67.

67 1548 VA 3700: 72; Kransen 1984 s. 68.

68 Franzen 1961 s. 192–193.

69 Esimerkiksi VA mf FR 99 vol 34.

70 Upmark 1912 s. 35–36.

le.⁷¹ Suomenenos ruokailuvouti kuvaa siis hyvin hänen tehtäviään, joihin kuului vastuu ruokailun käytännön järjestelyistä. Eikä sadan tai tilapäisesti jopa liki kolmen sadan henkilön ruokailun organisointi Hämeen linnassa useamman kerran päivän aikana ollut vähäpätöinen tehtävä. Itä-Suomen kuninkaankartanoista on kirjattu 1500-luvulta tieto, että herätys olisi ollut kello 4 aamulla. Aamiainen syötiin kello 7, päivällinen kello 12 ja illallinen kello 20. Kuninkaankartanoissa olisi siis aterioitu kolme kertaa päivässä. Yleisempi tapa keskiajan Pohjolassa oli syödä kaksi lämmintä ateriaa päivässä ja vasta 1600-luvulla siirryttiin kolmeen lämpimään ateriaan.⁷²

5.3. Fatabuuri – linnan kutomo ja aittatorni

Kirjoittaessaan Hämeen linnan voudille Isak Nilsson Banérille tammikuussa 1552 Kustaa Vaasa ei ollut tyytyväinen voudin toimiin fatabuurin hyväksi: "Sinun pitäisi istuttaa pellavansiemeniä ja hampunsiemeniä linnan ja fatabuurin parannukseksi samoin kuin teet omissa kartanossasi omiksi tarpeiksesi. Haluaisimme tietää, mitä olet tehnyt höyhenillä, joita on toimitettu linnaan sen jälkeen, kun sinä sait siellä päällikkyyden? Sillä linnassa on hädin tuskin tehty yhtään patjaa ja tyynyä sinun päällikkökaudellasi. Tiedämme toki hyvin, että linnaan on vuosittain toimitettu runsaasti lintuja voutikunnista ja myös linnan omat metsästäjät ovat ampuneet lintuja. Sen tähden näkisimme mielellämme, että niistä valmistettaisiin patjoja, tyynyjä, penkkityynyjä ja päänalusia sekä ryijyjä, vaippoja, kangasta, tapetteja, peittoja, lakanoita ja muuta sellaista. Vuosittain tulee sinun toimittaa tavaraeriä Tukholmaan, Gripsholmiin tai muualle ja siellä Hämeen linnan fatabuurissa on pidettävä väkeä, jolle kuuluu palkka ja ylöspito. Voisimme ajatella, että siitä jotain hyötyä olisi, jos sitä suurimmalla huolella hoidettaisiin."⁷³

Fatabuurit olivat keskiajalla Itä-Ruotsissa käyttöön tulleita tornimaisia vaate- ja varastoaittoja. Usein niissä oli 2–3 kerrosta ja toista kerrosta kiersi sola kuten luhtiaitassa. Muun muassa Kokemäenkartanossa oli tällainen luhtityypinen fatabuuriaitta 1500-luvun puolivälissä. Fatabuurit oli usein sijoitettu irralleen muista rakennuksista. Myös suuriin rakennuksiin kuuluneita varastohuoneita voitiin kutsua fatabuuriksi.⁷⁴ Hämeen linnan fatabuurina toimi päälinnaa ympäröineen kehämuurin luoteissivun viisikulmainen torni, joten fatabuuria voi kutsua myös fatabuuritorniksi tai aittatorniksi (kuva 1). Fatabuurissa säilytettiin ja valmistettiin taloudenpidossa välttämättömiä tekstiilejä ja lankoja. Fatabuuri oli myös arvokkaimpien metalliesineiden kuten tinakanun- ja kuparisten paistovtien varasto. Tornin viereisessä tuvassa työskentelivät

71 Södervall 1891–1900 s. 248; Ailio 1917 s. 253.

72 Räsänen 1980 s. 75.

73 Gustaf I:s Registratur XXIII 1552 1905 s. 17–19.

74 Jokipii 1973 s. 93.

fatabuurista vastannut emäntä ja hänen piikansa.⁷⁵ Fatabuurituvasta käytettiin myös nimitystä naistentupa, joka oli yleinen nimitys keskiaikaisten linnojen kutomoille.⁷⁶

Keskiaikaiset lait kuvastavat vanhaa käsitystä naisesta kotitalouden ylläpitäjänä. Vastuun osoituksena naisella oli hallussaan kotitalouden avaimet, jotka myös symbolisoivat hänen valtaansa.⁷⁷ Linnan fatabuuriemännän asemaa voisi verrata emännän asemaan kotitaloudessa. Fatabuuriemännällä oli yksinoikeus fatabuurin avaimiin ja samalla hänellä oli myös vastuu fatabuurin arvokkaasta sisällöstä. Olivathan tekstiilit, joiden valmistaminen vaati runsaasti työtä, tärkeä osa linnan omaisuutta. Fatabuuriemännän erikoisasemasta kertoo sekin, että hän oli ainoa nainen linnan parhaiten palkattujen käsityöläisten joukossa. Hänen palkkansa oli yhtä suuri kuin esimerkiksi ruokailuvoudilla, kellarivoudilla, suutarilla ja sepällä.⁷⁸ Fatabuuriin vakituisesti palkattujen piikojen määrä vaihteli kahdesta kuuteen. Hämeen linnassa kuten muissakin linnoissa varsinaisia kehrääjiä ja kutojia eli kankureita mainittiin harvoin palkkalistoilla (taulukko 3).⁷⁹ Naiset kehräsivät villa-, pellava- ja hamppulankoja ja kutoivat näistä vuodevaatteita, sisustustekstiilejä ja vaatekankaita. Myös latokartanoissa kerittiin, kehrättiin ja kudottiin: vuonna 1542 valmistui Ojoisilla 136 kynnärää ja Saarisilla 142 kynnärää sarkaa.⁸⁰

Kuva 10: Eric Dahlbergin 1600-luvun lopulla tekemän piirroksen pohjalta kaiverretussa kuparipiirroksessa on kuvattu Hämeen linna pohjoisesta päin. Linnan pohjoispuolelle perustettiin vuonna 1639 kaupunki, jonka edeltäjää voisi kutsua linnakyläksi. Linnakylästä päin katsottuna näkymää hallitsi viisikulmainen fatabuuritorni. Vielä 1600- 1700-lukujen taitteessa fatabuuritornin julkisivussa oli näkyvissä keskiaikainen ristiinnaulittua Kristusta esittävä kuva. Kyseessä oli joko kalkkimaalaus tai reliefi. Suecia Antiqua et Hodierna.

75 Siitä, että erikseen todella oli fatabuuritorni ja fatabuuritupa, kertoo vuoden 1541 lähde-maininta, jossa molemmat on mainittu samassa yhteydessä: fatabuuritornin ikkunoihin panttiin kolme lehmännahkaa ja fatabuurituvan ikkunat peitettiin nuoren naudan nahoilla (1541 VA 3674: 118v ja 119). Vuonna 1559 fatabuuritupaan muurattiin savupiipullinen leivinuuni (1559 VA 3869: 55).

76 Pylkkänen 1967 s. 8.

77 Leskinen 1995 s. 81.

78 Vilkuna 1989 s. 48.

79 Pylkkänen 1967 s. 8.

80 KA fogderäkenskaper vol 1 s. 74; 1542 VA 3676:81v; 1546 VA 3691:124; 1550 VA 3723:40v.

Taulukko 3

Fatabuurin henkilökunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Määrät perustuvat vuosipalkkaluetteloihin niiltä vuosilta, joilta luettelot ovat käytettävissä.

	1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546	1546/47	1547/4	1548/49	1549/50	1550/51	1551/52
emäntä	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
piika	2	2	2	2	2	2	2	3	3	3	4	3	4
kehrääjä													
kutoja												2	1
Yht	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4	5	6	6

	1552/53	1553/54	1556/5	1557/58	1558/59	1559/60	1560/61	1561/62	1562/6	1564/65	1565/66	1568/69
emäntä		1	1	1	1		1	1	1	1	1	1
piika	4	4	2	1	2	2	2	4	6	4	4	2
kehrääjä		1	1	1	1		2					
kutoja												
Yht	4	6	4	3	4	2	5	5	7	5	5	3

Tavallisimpiin töihin fatabuurituovassa kuului vuodevaatteina käytettyjen ryijyjen, täkänöiden ja vaippojen kutominen. Lisäksi kudottiin sarkaa ja verkkaa, joka tunnettiin kruunun väen palkanmaksussa Hämeen veran nimellä. Hämeen verkkaa pidettiin huonompilaatuisena kuin Turun linnassa kudottu verkkaa.⁸¹ Silloin tällöin valmistui uusia penkkityynyjä, seinäverhoja ja pöytäliinoja. Varsinkin 1540-luvun loppupuolelta lähtien vuodevaatteita ja varsinkin peitteenä käytettyjä täkänöitä valmistettiin fatabuurissa todella paljon.⁸² Vuonna 1542 fatabuuriemäntä Anna sekä piit Anna ja Gertrud kutoivat vuodevaatteiksi 2 ryijyä, 4 täkänää ja 12 vaippaa. Kymmenen vuotta myöhemmin valmistui vuoden aikana 8 ryijyä, 20 täkänää ja 14 vaippaa. Vuoden 1554 aikana tehtiin kaiken kaikkiaan 6 ryijyä, 31 täkänää, 2 vaippaa, 3 paria lakanoita, 7 patjaa, 5 tyynyä, 2 tapettia, 1 seinäverho, 2 liinaa ja 2 käsipyhettä. Lisäksi kangaspuissa valmistui myös 112 kyynärää sarkakangasta. Vaikka vuonna 1552 olikin palkattuna kutoja ja kaksi piikaa enemmän kuin kymmenen vuotta aikaisemmin, voi työtahtia silti pitää kiivaana (taulukko 3).

Uusia vuodevaatteita tarvittiin linnan majoittuneille sotilaille, joiden määrä alkoi kasvaa 1540-luvun lopulta lähtien. Kuluneiden vaippojen ja täkänöiden tilalle oli jatkuvasti kudottava uusia. Fatabuurissa täytyi myös aina olla vuodevaatteita varastossa, jotta korkea-arvoisille vieraille ja kuninkaan asioissa liikkuneille virkamiehille voitiin tarjota kunnan vuode. Oli oltava myös valmius toimittaa ryijyjä, täkänöitä ja vaippoja muihin kruunun keskuksiin. Riitta Pylkkäsen mukaan ryijyjen määrät Suomen linnoissa olivat suurimmillaan 1560- ja 1570-luvuilla. Aina Täyssinän rauhan solmimiseen saakka Suomen linnat olivat tärkeitä sotilaallisia kohteita, joissa täytyi varautua suurtenkin joukkojen majoittamiseen. Vuoden 1600-tienoilla linnojen fatabuureissa säilytettiin enää muutamia kuluneita ryijyjä.⁸³

Suurin osa, noin kolme neljännestä, Hämeen linnan fatabuurissa säilytetyistä tekstiileistä olikin vuodevaatteita: ryijyjä, täkänöitä, alusvaippoja, patjoja, tyynyjä, lakanoita, tyynyliinoja ja uutimia.⁸⁴ Ryijyjen, joita pidettiin vuodevaatteista arvokkaimpina, määrä pysyi 40 kappaleen tienoilla. Sen sijaan täkänöiden ja vaippojen määrä nousi selvästi 1500-luvun puolivälin kuluessa. 1540-luvun alkupuolella varastossa oli noin 30 täkänää ja noin 30 vaippaa. Seuraavalla vuosikymmenellä täkänöitä oli keskimäärin 81 ja vaippoja 74 kappaletta. Myös patjojen ja tyynyjen määrä kasvoi: vuonna 1540 linnassa oli 9 patjaa ja 12 tyynyä ja vuonna 1561 molempien määrä oli noussut 23:een.

Keskiajalla nahasta muokatut vuodevaatteet olivat linnoissa yleisiä. 1500-luvulla villasta, pellavasta ja hampusta kudotut tekstiilit olivat kuitenkin lähes

81 Voionmaa 1911 s. 26.

82 Liite 29.

83 Pylkkänen 1967 s. 8–9.

84 Liite 30; Termien suomentamisessa käytetty Kaukonen (1961) ja Vilkuna (1970) s. 144–149. Täkki, joka vastaa aikamme täytettyä täkkiä, tuli käyttöön vasta 1500-luvun lopulla.

Kuva 11: Kulku Hämeen linnan päälinnasta fatabuuritorniin oli järjestetty käytännölliseksi. Fatabuuritornista on säilynyt erittäin vähän jäänteitä, mutta päälinnan ulkoseinässä noin 5 metrin korkeudella on ovi-aukko, joka edelleen muistuttaa fatabuurista: päälinnan toisesta kerroksesta johti aikanaan puusilta suoraan fatabuuritorniin. Kuva Päivi Luppi.

täysin syrjäyttäneet nahkaiset lakanat ja päänaluset. Nahkavällyjä käytettiin toki edelleen peitteinä ja olkien alla lattialla nukuttaessa. Hämeen linnan fatabuurista löytyi vielä 1500-luvun puolivälissä jokunen nahkatyyny ja nahkapatja, joita kuitenkin kuvattiin vanhoiksi ja huonokuntoisiksi.⁸⁵ Materiaalina oli yhä suosittu villa, joka oli miellyttävä käyttää linnan kosteissa ja kylmissä huoneissa. Lisäksi villakangas pysyi pesemättäkin kauan ryhdikkäänä. Tämä oli tärkeä ominaisuus, sillä tapana oli pestä esimerkiksi villaiset alusvaipat vain kerran vuodessa.⁸⁶

Suurin osa linnan väestä nukkui yönsä irtto-oljilla penkeillä, pöydillä ja lattialla. Olkien päälle oli lakanan asemasta levitetty tukeva villainen vaippa eli alusvaippa, joka piti olkia hyvin kasassa ja esti niitä pistelemästä nukkujaa selkään. Vaippaa voisi siis kutsua kansanomaiseksi aluslakanakasi. Vaipoissa oli yleensä valkoisella pohjalla joko harmaita, mustia tai punaisia raitoja. Jonkin verran oli myös siniraitaisia vaippoja. Myös patja voitiin peittää alusvai-

85 Kaukonen 1961 s. 10, 66–67; 1553 VA 3751: 20.

86 Kaukonen 1961 s. 68–69.

palla.⁸⁷ Peitteenä käytettiin tavallisesti tākānā. Tākānāt ja vaipat olivatkin väen jokapäiväisinä vuodevaatteina ja arvokkaimpina peittoina pidetyt ryijyt oli varattu korkea-arvoisimmille henkilöille. Uusimmat ja kauneimmat ryijyt kuuluivat linnan isännälle ja ryijyjen kuluessa ne luovutettiin kiertoan arvoasteikossa alempana oleville. Täysin loppuunpidetyt ryijyt voitiin antaa köyhille ja sairaille. Kun Herman Fleming luovutti linnan päällikkyyden Jöns Brunille, luovutti hän samalla seuraajalleen kuusi linnan hienointa moniväristä ryijyä.⁸⁸ Lisäksi linnan vuodevaatteisiin kuului jokunen tapetti (*täpette*), joita pidetään kuvioituina ja harvinaisempina sänkyvaatteina.⁸⁹

Suurin osa ryijyistä oli lampaanmustavalkoisia. Suomen linnojen vanhimmat tiedot värikkäistä ryijyistä ovat Hämeen linnasta vuodelta 1548. Linnassa oli silloin 33 vanhan ryijyn lisäksi 13 uutta kirjavaa ryijyä, joista 11 luovutettiin kuninkaalle vuonna 1551. Linnan herrasväelle varatuissa ryijyissä saattoi olla mustavalkoisella pohjalla punaisia ja keltaisia raitoja. Raidat olivat ryijyn pohjakuteessa eli päällypuolella, koska nukkapuoli oli aina piilossa nukkujaan päin. Vähitellen värikkäiden ryijyjen valmistus Hämeen linnassa loppui. Vanhat kirjavat ryijyt kuluivat loppuun ja ryijyvarasto muuttui mustavalkoiseksi.⁹⁰ Myös tākānāt kudottiin usein raidallisiksi käyttäen kahta tai kolmea väriä. Yleisiä värejä tākānōissäkin olivat musta, valkoinen, punainen ja keltainen.⁹¹ Kooltaan alusvaipat, ryijyt ja tākānāt olivat normaalisti 4 kyynärää (noin 240 cm) pitkiä ja 2 1/2 – 3 kyynärää (noin 180 cm) leveitä. Vuodevaatteet saattoivat olla suurempiakin, sillä ne mitoitettiin vuoteiden koon mukaan. Vuoteet olivat tavallisesti monen hengen maattavia ja esimerkiksi ryijyt peitti kaikki samassa vuoteessa nukkuneet.⁹²

Linnan voudin perheellä, tärkeimmillä virkamiehillä ja sotilashenkilöillä sekä korkea-arvoisilla vierailuilla oli jo 1500-luvulla käytössään sänky, jossa oli höyhenillä täytetty patja, höyhentyyny ja pellavaiset alus- ja päällyslakanat. Päällyskankaana linnan patjoissa ja tyynyissä käytettiin sekä sarka- että rohdinkangasta.⁹³ Myös Hämeen kirkkoherrat käyttivät lakanoita uuden ajan taitteessa: Pälkäneen kirkkoherran herra Jönsin kuolinpesään kuului muun muassa 1 pari lakanoita.⁹⁴ Lakanat olivat todellista ylellisyyttä, sillä rahvas tarvitsi pellavan ennen kaikkea alus- ja työvaatteisiin. Kunnan sänky pellavalakanoinen yleistyi talonpoikaistalouksissa vasta 1900-luvun alkupuolella.⁹⁵

Vanhemmalla Vaasa-ajalla saapui Suomeen usein määräyksiä, joissa käs-

87 Kaukonen 1961 s. 6, 11, 66; 1561 VA 3910:5; Pylkkänen 1967 s. 18.

88 Pylkkänen 1967 s. 18.

89 Vilkuna 1970 s. 144–149. *Täpete* on voinut merkitä liinaa, peittoa, mattoa tai seinävaatetta (Franzen 1957 s. 76–81). Suomessa *täpete*-sanana ei katsota merkitsevän seinävaatetta.

90 Pylkkänen 1967 s. 32, 33.

91 1556 VA 3798:12.

92 1556 VA 3798: 11v–13v; Pylkkänen 1967 s. 27.

93 Lakanoista puhutaan lähteissä pareittain, koska ylhäisö käytti sekä alus- että päällyslakanaa; Kuninkaalliset ampujat (*skyttare*) kuluttivat muiden vuodevaatteiden lisäksi 4 1/2 paria lakanoita (1549 VA 3710:13–13v); Esimerkiksi 1560 VA 3904:4v.

94 Kaukonen 1961 s. 14; 1548 VA 3703: 4v–7. Muita jäämistöön kuuluneita tekstiilejä olivat yksi 9 kyynärän pituinen pöytäliina ja yksi käsipyyhe.

95 Kaukonen 1961 s. 12–13.

kettiin lähettämään linnojen ryijyjä ja muita vuodevaatteita esimerkiksi Tukholman ja Gripsholman linnoihin. Heinäkuun kahdeksantena vuonna 1545 Tukholman linnan fatabuuriemäntä Margareta kuittasi vastaanotetuksi Hämeen linnasta saapuneen kuorman, joka sisälsi 10 ryijyä, 8 punavalkoista tākānāā, 5 punakeltaista tākānāā, 3 mustakeltaista tākānāā, 8 mustavalkoista tākānāā ja 20 harmaata alusvaippaa. Vuonna 1554 Tukholman linnaan lähetettiin 168 kyynärää sarkaa, 295 kyynärää palttinaa ja höyheniä. Seuraavana vuonna Helsingin kuninkaankartanoon toimitettiin 56 tākānāā, 5 ryijyä ja 18 vaippaa. Hämeen linnan päällikkö Erik Spåra lähetti vuonna 1562 virkaveljelleen Räävelin linnaan 5 uutta punakeltaista tākānāā ja 5 uutta valkoista mustilla reunoilla koristeltua vaippaa.⁹⁶ Lähetyksissäkin korostuu vuodevaatteiden osuus.

Sukkalankaa, vaatekangasta ja sisustustekstiilejä

Kustaa Vaasa oli täysin oikeassa moittiessaan Isak Banéria pellavan ja hampun kasvattamisen laiminlyönnistä, sillä kumpaakaan ei linnassa viljelty. Sen sijaan Hämeen talonpojat kasvattivat runsaasti pellavaa ja hampua, joten nämä kuitukasvit kannettiin veroina linnaan. Suurin osa hampusta tuli linnaan lähipitäjistä eli Hattulan kihlakunnasta.⁹⁷ Myös talonpoikaisnaisten kutomaa palttinaa toimitettiin linnaan. Harjoitetun kudonnan laajuudesta kertoo sekin, että varsinkin 1560-luvulla Hämeestä lähetettiin runsaasti etenkin purjekangasta Tukholmaan.⁹⁸

Hampun monipuolinen käyttö on hyvä esimerkki siitä, kuinka taitavasti materiaalit osattiin hyödyntää. Suurin osa fatabuuriin toimitetusta hampusta oli hampulankaa. Karheasta hampulangasta kudottiin fatabuuriuvassa n. k. säkkipalttinaa ja hienommasta hampulangasta n.k. kaksi- tai nelivartista palttinaa, jota käytettiin vaativampienkin tekstiilien kuten pöytäliinojen ja käsi-pyyhkeiden valmistuksessa. Hampusta kehrättiin myös ryijyjen loimilankaa. Kalastajille jaettiin hampulankaa verkkojen ja nuottien punomiseen. Siihen kosteutta hyvin kestävä hampuu sopi erinomaisesti. Suutarintuvassa hampulangalla ommeltiin kengät ja kynttilöitä valettaessa sydänlankana käytettiin

96 1545 VA 3683: 131, 1554 VA 3769:36v, 1555 VA 3766:23v–25, 3778: 27v ja 1562 VA 3937:88. Muita esimerkkejä toimituksista: Vuonna 1542 kuninkaan hoville lähetetään 10 ryijyä, 24 tākānāā ja 20 vaippaa (1542 VA 3682:148v); Tukholman linnan fatabuuriemäntä Ingertr kuittaa 30. heinäkuuta 1547 saaneensa Hämeen linnasta 30 tākānāā, 23 vaippaa ja 10 ryijyä (1547 VA 3696:106v). Vuonna 1552 kuninkaalla toimitettiin 11 ryijyä, 50 tākānāā ja 16 vaippaa (1552 VA 3713: 16–23v); Vuonna 1556 linnasta lähti Tukholmaan 6 ryijyä, 32 tākānāā, 18 vaippaa ja 2 tapettia (1556 VA 3795: 36–36v, 3798:10v–11); Tukholman linnan kangaskirjurille toimitettiin vuonna 1560 vaaleaa verkkaa (*huitclāde*) 6 kpl (236 kyynärää) ja (*grätclāde*) 3 kpl (109 kyynärä) (1560 VA 3889:58v); Vuosien 1555 ja 1556 lähetykset näkyivät fatabuurin tyhjentyksenä (liite 30).

97 Kaukonen 1946 s.36; Esimerkiksi 1556 VA 3798: 10.

98 Esimerkiksi Hattulan kihlakunnasta kerättiin vuonna 1549 veroina 380 kyynärää pellavapalttinaa (1549 VA 3715:12v ja 18v). Muita esimerkkejä 1541 VA 3671: 133, 1544 VA 3682: 89v, 1550 VA 3713: 5–7v, 1556 3798: 10–10v; Esimerkiksi 1565 VA 4007: 64 ja 1565 VA 3994: 70v.

hampua. Myös linnassa tarvittavia köysiä ja riimuja punottiin niinen ohella hampusta.⁹⁹

Palvelusväelle fatabuurista jaettiin villalankaa sukkaa ja lapasia varten sekä säkkipalttinaa ja sarkaa takkeihin, housuihin ja puseroihin. Vuonna 1540 saivat kaksi tallirenkiä kumpainenkin 11 kyynärää sarkaa sekä Lasse lammaspaimen, Perttu lammaspaimen ja Matti sikopaimen kukin 8 kyynärää sarkaa vaatteitaan varten.¹⁰⁰ Palvelusväen kulkiessa säkkipalttina- tai sarkavaatteissaan oli linnan paremmin palkatut ammattimiehet, virkamiehet ja sotilaat puettu verkaan, joka oli osa heidän vuosipalkkaansa. Heidän punaiset, mustat, ruskeat ja vihreät verkavaatteensa erottuivat helposti palvelusväen harmaasta vaatetuksesta.¹⁰¹ Palkanmaksua varten hankittu verka säilytettiin fatabuurissa.¹⁰²

1540-luvulla Hämeen linnan vouti osti ulkomaalaisen verkakankaan etupäässä Turusta. Suosituinta ja arvostettua oli englantilainen verka. Vuonna 1543 maksettiin rukiilla ja maltailla 121 1/2 kyynärää englantilaista kangasta ja kahta vuotta myöhemmin ostettiin 630 markalla 256 kyynärää punaista, mustaa, ruskeaa, vihreää ja harmaata englantilaista verkaa. Vuonna 1543 hankittiin myös 48 kyynärää Amsterdammassa kudottua kangasta.¹⁰³ Seuraavalla vuosikymmenellä palkanmaksusta huolehtivat kuninkaalliset palkanmaksajat, jotka hankkivat kankaat keskitetysti Tukholmasta ja Turusta. Määrällisesti eniten ostettiin brabantilaista ja muutamista muista Keski-Euroopan kangasteollisuuden keskuksista tuotua verkakangasta.¹⁰⁴ Esimerkiksi vuonna 1556 linnan väelle jaettiin 96 kyynärää brabantilaista, 78 kyynärää stendelskeläistä ja 18 kyynärää englantilaista verkaa.¹⁰⁵ Englantilainen verka varattiin aina voudille ja muille ylimmille virkamiehille, koska sitä pidettiin edelleen laadullisesti parhaimpana. Myös Turun linnan verkakutomossa valmistettua kangasta käytettiin palkanmaksussa. Ulkomaalaiseen kankaisiin verrattuna sitä pidettiin huonompi laatuksena, joten Turun verkaa ei jaettu ylimmille virkamiehille.¹⁰⁶

Sisustustekstiilivarasto sisälsi vain 30–50 tekstiiliä, joista suurin osa oli erikokoisia pellava- ja hampupalttinaisia pöytäliinoja. Fatabuurissa oli myös säilössä villaisia penkkityynyjä sekä villaisia seinä- ja kattoverhoja,¹⁰⁷ joita varsinkin juhlatilaisuuksissa otettiin esille viihtyisyyttä tuomaan. Seinien ja kattojen koristaminen tekstiileillä oli yleinen tapa Pohjolassa myöhäiskeskiajalla. Linnan mustavalkoiset ja punakeltaiset seinävaatteet olivat näyttäviä

99 Pylkkänen 1967 s. 27; 1540 VA 3670: 85–85v; Kaukonen 1946 s. 23; 1539 VA 3669: 27.

100 1542 VA 3676:81v; 1540 VA 3670:84v–85 ja esimerkiksi 1543 VA 3677:118v, 1553 VA 3751:21 ja 1556 VA 3798:18v.

101 Väreistä esimerkiksi 1543 VA 3677:85v–86.

102 Vuodelta 1557 on fatabuurin tilissä maininta, että alikokille annettiin 6 kyynärää mustaa brabantilaista verkaa (1557 VA 3798:35, 37). Brabanttilainen kangas inventoitiin fatabuurissa esimerkiksi vuonna 1555 (1555 VA 3766: 22v–25).

103 Yrwing 1963 s. 465–468; 1543 VA 3677: 85v–86, 1545 VA 3687: 5 ja 3688:71v.

104 Palkkaluettelot 1552–1554; Muutamina vuosina palkka maksettiin myös saksalaisena stendelskenä, mölnickinä, misniskinä ja vestfeliskinä; Yrwing 1963 s. 465–468.

105 1556 VA 3796:36.

106 Voionmaa 1911 s. 25.

107 Liite 30.

seinälle pingotettuina, sillä pituutta niillä oli 12 – 21 1/2 metriä.¹⁰⁸ Fatabuurista löytyi myös pitkiä ja kapeita käsipyyhkeitä, jotka juhla-aterioilla joko riippuivat palvelijan kaulan ympärillä¹⁰⁹ tai olivat levitettynä vierekkäin istuneiden ruokailijoiden syliin. Oli Hämeen linnan fatabuurissa toki hieman silkkiäkin villa-, pellava- ja hamppukankaiden joukossa, sillä yksi käsipyyhkeistä oli silkillä kantattu.¹¹⁰

Isak Banérin voutikauden alkupuolella fatabuurissa oli yhteensä noin 200 tekstiiliä ja hänen voutikautensa lopussa määrä oli noussut liki sadalla, joten kuningas oli liian jyrkkä syyttäessään Isakia fatabuurin täydellisestä laiminlyönnistä.¹¹¹ Parantamisen varaa fatabuurin hoidossa ilmeisesti olisi ollut, sillä Isakin seuraajan Herman Flemingin kaudella tekstiilien yhteismäärä nousi noin 350:een. Kuningas oli oikeassa ihmetellessään höyhenten kohtaloa, sillä patjoja ja tyynyjä Isak ei ollut niistä valmistuttanut. Herman Fleming teettikin ensitöikseen fatabuurissa 7 höyhenpatjaa ja 5 höyhentyynyä.¹¹²

5.4. Vierailevat käsityöläiset

Sorvari Niilo valmisti Hämeen linnan tarpeisiin 250 vatia ja lautasta sekä opetti rengin sorvaamaan. Knut muurarille maksettiin 1 1/2 markan palkka kirjurintuvan ja vierastuvan uunien muuraamisesta ja 1500 tiilen polttamisesta. Lasse kattilantakoja kävi korjaamassa pannuja linnan keittiössä. Olavi parkitsi 30 lehmännahkaa, joista sittemmin ommeltiin kenkiä linnan väelle.¹¹³ Hämeen linnan omaan henkilökuntaan kuului monen alan ammattilaisia. Oli kuitenkin tehtäviä, joissa turvauduttiin vierailevien käsityöläisten apuun maksamalla heille palkka tietyn urakan suorittamisesta. Muurarit, kirvesmiehet, nahkurit, parkitsijat ja kattilantakoajat olivat linnassa usein nähtyjä vieraita. Heidän lisäkseen kävivät kerran tai pari urakaluontoisesti töissä nikkari, lasimestari, hihnojentekijä, sorvari, pannunvalaja, ruudintekijä, pyssyseppä, miekanterotaja ja muutama muu ammattilainen.

Taulukossa 4 on esitetty Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä vierailleiden eri alojen käsityöläisten määrä. Lisäksi liitteessä 31 on lueteltu ne vierailevat käsityöläiset, joiden nimi tai kotipaikka on tiedossa. Silloin tällöin vierailevan kirvesmiehen, nahkurin tai sorvarin lisäksi oli linnalla töissä myös vakituisesti palkattu saman alan ammattilainen. Yleensä vierailevat käsityöläiset olivat ammattilaisia, joita pysyvään henkilökuntaan ei sillä kertaa oltu kiinnitetty. Kirvesmiestä tai muuraria ei kannattanut pitää jatkuvasti palkkalistoilla, jos hänelle ei ollut tarjota kokoaikaista työtä. Vieraileva käsityöläinen kutsuttiin töihin silloin, kun hänen ammattitaitoaan tarvittiin.

108 1560 VA 3909:4–6; Franzen 1957 s. 76–81.

109 1557 VA 3798: 32–34, 38; Franzen 1961 s. 192–193.

110 1548 VA 3700: 69v.

111 Liite 30.

112 Liite 29.

113 1541 VA 3671: 92–92v; 1543 VA 3677: 84–84v; Liite 31.

Taulukko 4 Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569 vierailleiden käsityöläisten lukumäärä

	1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546	1546/47	1550/51	1551/52	1552/53	1553/54	1554/55	1556/57	1557/58	1558/59	1559/60	1560/61	1561/62	1568/69
muurari	1	1		2	1		2	5	1	1	1	1	1	2	1	17	4		2	
hihnojentekijä	1					1											1		1	
nakkuri	1	1	1	1	1	1	1													
sorvari	1			1	1	1	1									1	1			
parkitsija	1			1	1	1	1													
ruudintekijä			1																	
kuparintakoja			1																	
tyynyrintekijä			1			1														
pyssyseppä				1		1				1	1	1					2	2		
kattilantakoja				1		1	1							1	6	1	1	1	20	
kirvesmites			2		1	2														
pyöräntekijä					1															
lasimestari					1										1					
seppä						1														1
"brygegwttere"						1														
tiilenlövöjä							1							3						
vanutaja																				
mikkari															1					
hakkaaja																1				
miekkanteroitaja																				1
Yhteensä	5	2	6	7	6	9	6	5	1	2	2	3	1	6	9	21	9	8	24	1

Ennen 1550- ja 1560-lukujen taitetta, jolloin alkoi lähes vuosikymmenen kestänyt jatkuvan linnoitusrakentamisen kausi, ei linnassa ollut vakituista muuraria. Niinpä muurari vierailikin lähes vuosittain. Tilivuonna 1529/1530 maksettiin muurarille palkka uusien uunien ja vankitornin rakentamisesta. Viiden muurarin työkunta johtajanaan muurari Mats rakensi kesällä 1547 linnaan porttitornin.¹¹⁴ Yleensä vierailevien muurareiden tehtäviin kuului etupäässä uusien uunien ja savupiippujen rakentaminen tai vanhojen lämmityslaitteiden korjaaminen. Erikoistuneempaa muuraustaitoa edusti vuonna 1546 vierailnut kaakeliuunimuurari Hans, joka on ensimmäinen tunnettu tämän alan mestari Suomessa. Hän muurasi linnaan yhden kaakeliuunin ja vain paria vuotta aikaisemmin hän oli tehnyt tiettävästi Suomen ensimmäisen kaakeliuunin Turun linnaan.¹¹⁵

Kaksi kirvesmiestä rakensi vuonna 1542 ruutimyllyä Claes ampujan opastuksella ja vuonna 1545 kirvesmies Klemetti Laurinpoika Hattelmalan kylästä oli palkattu pyssyseppä Olofin avuksi. Viipurilainen kirvesmies nikkaroi vuonna 1544 Hämeen linnan Viipurissa sijainneeseen vilja-aitaan lattian ja laareja.¹¹⁶ Ennen vuotta 1559 tiilenlyöjäkin vieraili linnassa vain vuonna 1546, jolloin tiilenlyöjä Per löi ja poltti 3450 tiiltä ilmeisesti seuraavana vuonna muurattua porttitornia varten.¹¹⁷ Kaiken kaikkiaan vakituiseen henkilökuntaan palkattiin harvoin rakennusalan ammattilaisia ennen 1550-luvun loppua. Rakennusalan ammattilaisten työtehtävien lisääntymistä ja heidän tehtäviensä vakinaistumista 1550-luvun lopusta alkaen käsitellään seuraavassa luvussa.

Linnassa vierailleiden nahkureiden tehtävänä oli muokata lampaannahat ja valmistaa niistä palvelusväelle nahkahameita.¹¹⁸ Parkitsijat puolestaan liottivat pajunparkkiliemessä lehmänahkoja, joita käytettiin etupäässä linnan väen kenkien ompelemiseen. Hihnojentekijä valmisti nahasta erilaisia riimuja ja remmejä, joita tarvittiin hevosille, karjalle ja muun muassa Tukholmaan lähetettävien tavarakuormien sitomiseen.¹¹⁹ Vateja, lautasia, kattiloita, patoja ja paistinpannuja linnan keittiöön tekivät kiertelevät sorvaajat, kattilantakojat ja pannunvalajat. Vuonna 1546 linnaan saapunut kattilantakojat oli lähtöisin Kymentan länistä. Hän valmisti kaksi uutta ja korjasi neljä rikkimennyttä kattilaa.¹²⁰

Kaakeliuunimuurari Hansin lisäksi linnassa vierailleisiin erikoisalan taitajiin voidaan lukea lasimestari, ruudintekijä ja pyssyseppä. Ampuja Claes hallitsi ruudin valmistustaidon. Hän teki vuonna 1542 ruutimyllyn ja neljää eri

114 KA fogderäkenskaper vol 1 s. 39; 1547 VA 3696: 67.

115 1546 VA 3691: 101v; Gardberg 1959 s. 164, 189.

116 1542 VA 3675: 63v–89v; 1544 VA 3682: 99v; 1545 VA 3687: 3; Ilmeisesti Klemetti Laurinpojan (Clemet Larsson) tehtävässä oli kyse neljännesslangan kuljetukseen tarvittavista pyöristä.

117 1546 VA 3691: 101v.

118 Esimerkiksi nahkureista 1541 VA 3671: 92–92v; 1542 VA 3675: 63v–89v; 1546 VA 3691: 102.

119 Esimerkiksi parkitsijoista 1543 VA 3677: 84v; 1559 VA 3868: 17–21; Riimuista 1540 VA 3670: 56.

120 1546 VA 3691: 101v.

ruutilaatua. Samanaikaisesti töihin oli palkattu myös kuparintakoja Jacob, joka valoi ruutimyllyn leimasimet linnan asevarastoon.¹²¹ Vakituiseen henkilökuntaan pysysepä kuuluu vuodesta 1557 alkaen. Sitä ennen linnassa valmistivat aseita Herman ampuja vuonna 1543 ja Olof pysysepä kahta vuotta myöhemmin. Olofin johdolla taottiin linnan asevarastoon vuoden 1545 aikana yksi neljännesslanga, yksi kaksinkertainen falkonetti, kaksi kaksinkertaista hakaa, 690 piikkiä ja 61 rautaista luotia. Slanga ja falkonetti olivat pitkäputkisia ja pienikaliiperisia kanuunoita.¹²²

Ikkunalasit alkoivat yleistyä Kustaa Vaasan kauden lopulla kotimaisen tuotannon laskiessa lasin hintaa. Tiedot Turun linnan ensimmäisistä lasi-ikkunoista ovat vuodelta 1530 ja Hämeen linnaan vuonna 1544 asennetut ikkunalasit olivat linnan ensimmäiset tai ainakin ensimmäisten joukossa. Turussa verstastaan pitänyt ja myös Turun linnassa työskennellyt lasimestari Clemet teki silloin neljä lasi-ikkunaa kirjurintupaan, yhden ison lasi-ikkunan uuteen torniin ja kaksi lasi-ikkunaa rouvien kamariin.¹²³ Tätä ennen parhaimpienkin huoneiden ikkuna-aukot oli peitetty lampaan- tai vasikannahasta muokatulla pergamentilla. Ikkunalasi oli kuitenkin haurasta, joten myrskyllä ikkuna-aukot täytyi edelleenkin suojata puuluukuilla. Seuraavan kerran lasimestari vieraili linnassa vuonna 1558, jolloin mestari Mats asensi 86 uutta lyijypuitteista lasiruutua ja korjasi rikkoutuneita ruutuja. Mahdollisesti kyseessä oli lasimestari Mats Jönsson, joka vuonna 1568 kiinnitettiin Turun linnan vakituiseksi lasimestariksi. Tässä toimessa hän oli aina vuoteen 1599 saakka ja vieraili Hämeen linnassa ainakin vuosina 1576, 1579, 1582 ja 1586.¹²⁴

Erikoisalojen käsityöläiset kuten pysysepät, kaakeliuunintekijät ja lasimestarit hallitsivat aikanaan uuden ja kysytyn ammattitaidon. He kiertelivät kruunun palveluksessa ympäri maata ja Hämeeseen he saapuivat tavallisesti Turusta, jonne uutuudet olivat ensimmäiseksi kotiutuneet. Suurin osa linnassa vierailevista käsityöläisistä oli kuitenkin hämäläisiä. Maaseudulla oli talonpoikia, jotka hankkivat käsitöillä lisäansioita.¹²⁵ Sääksmäen Ritvalan kylässä asui nahkureita. Vuonna 1546 nahkuri Niilo Ritvalan Vanhalasta muokkasi 110 lampaannahkaa ja valmisti niistä linnan väelle 90 nahkahametta. Jo hänen isänsä Jussi Niilonpoika oli ollut nahkuri. Myös Järviöisten kylästä kotoisin ollut Niilo parkkari teki tarpeen tullen töitä linnalla.¹²⁶ Linnassa luotettiin erityisesti pälkäneläisen muurarin Ragvald Antinpojan ammattitaitoon. Vuonna 1544 hän muurasi uunit ja savupiiput palvelusväentupaan ja latokartanoihin. Parin vuoden kuluttua hän oli linnalla korjaamassa leivinuunia. Ragvald oli talonisäntänä Pälkäneen Onkkaalassa.¹²⁷

121 1542 VA 3675: 63v.

122 1545 VA 3685: 15v; 1545 VA 3687: 3v; Paulaharju 1988 s.156.

123 Gardberg 1959 s. 190; 1544 VA 3682: 100.

124 1558 VA 3850: 36v; Gardberg 1959 s. 508–509.

125 Suvanto 1995 s. 172.

126 1546 VA 3691: 102; Suvanto 1995 s. 174–175.

127 1544 VA 3683: 86v; 1546 VA 3691: 96v–102; Suvanto 1995 s. 177.

5.5. Tykkitornien rakentaminen

Tuliaseiden ja erityisesti tykkien kehitys 1400-luvulta lähtien muutti sodankäynnin luonnetta Euroopassa. Linnoitusten rakentajien oli turvauduttava uusiin puolustuslaitteisiin. Suomenkin linnoissa oli jo 1400-luvun lopulla siirretty nelikulmaisista torneista kestävämpiin pyöreisiin torheihin. Olavinlinna on tästä erinomainen esimerkki. Pyöreitä torneja oli muurattu myös Raaseporissa ja Kuusistossa. Tykistö kuitenkin kehittyi edelleen, jolloin puolustustornit jyrkvoitettiin ja mataloituivat entisestään. Uutta 1500-luvun pyöreää tykkitorni-tyyppiä kutsuttiin rondelliksi. Rondelli oli paksumuurinen, yleensä kolmikerroksinen torni, jossa välipohjat olivat tavallisesti puurakenteisia. Patteireita oli kaikissa kerroksissa. Sopivasti linnan kulmaan muurattuna se tehosti huomattavasti vanhankin linnan tulivoimaa. Varsinainen Ruotsin linnoitusten rakentamis- ja uudistamiskausi alkoi juuri 1540-luvulla. Dackekapinan (1542) jälkimainingeissa Kustaa Vaasa pelkäsi sisäisiä ja ulkoisia levottomuuksia. Uhkan edessä hän luotti linnojen tarjoamaan suojaan. Kalmarin, Nyköpingin ja Tukholman linnoihin muurattiin rondelleja. Vadstenaan rakennettiin uusi nykyaikaiset vaatimukset täyttävä linna. Ensimmäinen Suomen rondelli rakennettiin vuosina 1547–1550 Viipurin kaupunginmuurin Karjaportin suojaksi. Tämän nykypäivään säilyneen ”Pyöreän tornin” Viipurin kävijät hyvin tuntevat. Sitten rakentaminen jatkui rajalta sisämaahan päin. Olavinlinnan ja Hämeen linnan ensimmäiset rondellit syntyivät rinnakkain vuosina 1559–1560 saman rakennuttajan johdolla. Hämeen linnan toisen rondellin perustustyöt aloitettiin vuonna 1563. Turun uuden linnanpihan nurkkaan valmistui rondelli vuosina 1568–1574. Valloitetuana Käkisalmen ruotsalaiset muurasivat sinnekin pyöreän tykkitornin vuosina 1586–1587. Hämeen linnan rondellit kuuluvat siis sarjan keskivaiheille.¹²⁸

Itäpreussilainen Henrik von Cöllen oli aikanaan saapunut Ruotsiin ratsujoukkojen päällikkönä. Ilmeisesti hänen ammattitaitoonsa kuului myös arkkitehtuurin ja linnoitustekniikan hallinta, koska Kustaa Vaasa kutsui Henrikin palvelukseensa kuultuaan hänen osallistuneen Kalmarin linnoitustöihin. Tiedämme Henrikin työskennelleen vuonna 1556 Strängnäsissä herttua Eerikin hovissa. Kahta vuotta myöhemmin hän saapui Eerikin nuoremman veljen Juhanan palvelukseen Turun linnaan, josta hänet pian määrättiin töiden johtajaksi Hämeeseen ja Olavinlinna.¹²⁹ Ensitöikseen Henrik von Cöllen tapasi Hämeen linnassa muurarimestari Staffan Olssonin, joka seuraavana kesänä toimisi vastaavana mestarina tykkitornin rakennustyömaalla. Tällä kertaa Staffanilla oli aikaa viipyä linnassa vain viikko Henrikin jäädessä paikanpäälle organisoimaan rakennusmateriaalin ja työvoiman hankintaa, jotta rondellin rakennustyöt voitaisiin keväällä aloittaa.¹³⁰

128 Gardberg 1959 s. 324, 325, 436, 437; Söderberg 1977 s. 181; Gardberg 1979 s. 83–87; Sinisalo 1987 s. 284–296; Uotila 1994 s. 30.

129 Gardberg 1959 s. 325, 329, 433; Henrik von Cöllen oli Ruotsissa ainakin jo vuonna 1548 (Söderberg V. 1977 s. 181).

Kuva 12: Vuoden 1559 aikana muurattu itäinen tykkitorni eli rondelli on ainoa Vaasa-ajalta säilynyt rakennelma Hämeen linnassa. Torni muurattiin matalaksi ja ilmeisesti kerroksia oli alunperinkin vain kaksi. Torni oli katettu. Nykyinen katto valmistui linnan entistämistöiden yhteydessä vuonna 1983. Rondellin oikealla puolella on säilynyt osa keskiajalla päälinnaa ympäröineestä kehämuurista. Kuva Päivi Luppi.

Muutaman kuukauden kuluttua eli huhtikuun toiseksi viimeisellä viikolla vuonna 1559 muurarimestari Staffan saapui renkeineen uudemman kerran Hämeen linnaan ja vähitellen tornin muuraustyöt pääsivät käyntiin.¹³¹ Ensimmäinen rondelli muurattiin päälinnaan ympäröineen kehämuurin itäkulmaan, sen Vanajaveden puoleiselle sivulle (kuva 1). Kerralla rakennustyömaalla oli toisessa 10 - 13 muuraria ja kaiken kaikkiaan töihin osallistui kesän aikana Staffanin lisäksi 16 muuraria.¹³² Mukanaan muurareilla oli apupoikia, jotka sekoittivat laastin, pystyttivät työn edetessä uusia rakennustelineitä ja nostivat kivet telineille muurareiden ulottuville. Myös Hämeen talonpojille oli varattu tykkitornin työmaalla oma osansa. Päivätöinä he osallistuivat rakentamiseen ja lisäksi he huolehtivat osaltaan materiaalitoimituksista. Linnan tiiliuunissa poltettiin tykkitornia varten tiiliä. Ne eivät kuitenkaan riittäneet koko tarpeeseen, joten Hämeen talonpojatkin joutuivat kotiseuduillaan lyömään tiiliä. Eri puolilta maakuntaa toimitettiin linnaan 6929 tiiltä, 644 tynnyriä kalkkia ja 6420 lastia harmaakiviä, joista peräti 3564 lastia tuotiin aina Hollolasta ja sen ympäryspitäjistä saakka. Hollolan kihlakunnan suureen harmakivimäärään vaikutti se, ettei tämän kihlakunnan talonpoikien velvollisuuksiin kuulunut tiilen ja kalkin toimittaminen linnaan. Useat myöhemmin tunnetut kalkkilouhokset olivat jo keskiajallakäytössä. Linnaan tuotiin kalkkia 1500-luvun puolivälissä ainakin Janakkalan Ridasjärveltä.¹³³

Tornin muuraaminen toi paikalle myös muita rakennusalan ammattilaisia kuten Heikki tiilenlyöjän, Lasse nikkarin oppipoikineen sekä kirvesmiehen,

130 1559 VA 3869: 18v, 19.

131 1559 VA 3869: 27v.

132 1559 VA 3869: 28v, 31v ja 40v.

133 1559 VA 3868: 64v- 67; Voionmaa 1911 s. 21.

joka teki 9 viikkoa töitä linnassa.

Kasvaneen väkimäärän ylläpitoon tarvittiin lisää majoitus- ja taloustiloja. Vuoden aikana linnan viereen kohosi 12 tupaa, leivintupa ja 3 pirttiä. Rakennustöihin osallistuvat varmasti myös linnan latokartanoiden isännät, joiden kaikkien kolmen mainitaan olleen kirvesmiehiä.¹³⁴ Uudisrakennuksiin muurattiin uunit ja savupiiput. Lasse nikkari teki niihin ikkunapokia ja -karveja ja sisusti asuinhuoneet tuoleilla ja sängyillä. Lasse nikkari oli saapunut vieraillevana käsityöläisenä vuoden 1558 lopulla ja hän jäi renkeineen linnaan pysyen palkkalisstoilla aina 1560-luvun puoliväliin saakka.¹³⁵ Myös sepän työtahti oli nyt kiivas. Pajassa valmistui vuoden 1559 aikana 5 polttopuukirvestä, 8 isoa ja pientä kivimoukaria, 2 kalkinsekoitusrautaa ja 15 muurihakkua.¹³⁶

Töitä tehtiin koko kesä ja syyskuun alussa tykkitornin rakennustyömaa hiljeni. Viimeisten joukossa linnalta lähti töistä vastannut Henrik von Cöllen.¹³⁷ Ilma oli jo sen verran viileä ja kostea, ettei muuraustöitä enää voitu jatkaa. Kaikki viittaa myös siihen, että tykkitorni oli saatu kesän 1559 aikana valmiiksi. Seuraavina kesinä tykkitornin rakennustöitä ei enää jatkettu. Harmaakiviä kyllä toimitettiin linnaan ja linnan tiiliuunissa poltettiin lisää tiiliä, mutta sekä harmaakivet että suurin osa tiilistä varastoitiin tuleviin rakennushankkeisiin.¹³⁸

Pitemmän tähtäimen suunnitelmissa olikin linnoitustöiden jatkaminen rakentamalla toinen tykkitorni kehämuurin länsikulmaan.¹³⁹ Tiilten valmistusta varten muurattiin vuonna 1560 uusi tiiliuuni linnan läheisyyteen. Sen tarkasta paikasta ei kuitenkaan ole tietoa. Polttouunin lisäksi valmistuspaikalla oli tiililato lyötyjen tiilten kuivatusta varten. Tarvittava savi kaivettiin tiililadon viereisestä savikuopasta. Tiiliä oli toki tehty ennenkin, etenkin 1540-luvun alkupuolella. Tällöin oli enimmillään lyöty 3500 tiiltä vuodessa.¹⁴⁰ Vuonna 1560 poltettiin kesän aikana peräti 538 380 tiiltä ja vuonna 1566 tiiliä valmistui 60 000 kappaletta.¹⁴¹ Talonpojat joutuivat tekemään päivätöitään linnan tiililadossa ja heidän tehtävänsä oli myös kiskoa valmiit tiilet linnan rakennustyömaalle.¹⁴² Päivätyöläisten lisäksi töihin oli palkattu 1560-luvulla myös ammattimaisia tiilenlyöjiä ja polttajia sekä kokovuotisiiin että lyhyempiin työsuhteisiin (taulukot 4 ja 5). Myös muurareiden ammattitaitoon kuului

134 1559 VA 3868. 67–69v; 1559 VA 3869: 41v.

135 1558 VA 3850: 36–37v; 1559 VA 3869: 8v–13, 55.

136 1559 VA 3869: 63–63v.

137 1559 VA 3869. 47–49v.

138 1560 VA 3889: 43v–45v; Myöskään vuonna 1561 ei käytetty rakennusmateriaaleja tykkitorniin (1561 VA 3907: 54v–55).

139 Aikaisempina vuosina linnoitusten eteen oli tehty vähän töitä. Vuonna 1540 puolustuslaitteita oli kohennettu kattamalla varustuksia tuohilla ja kalkitseamalla kehämuurin hirsii (1540 VA 3670: 91). Vuonna 1547 oli muurattu porttitorni (1547 VA 3696: 67).

140 1541 VA 3671: 74v; 1544 VA 3682: 90; 1545 VA 3685: 15; 1545 VA 3687: 37v–38v.

141 1560 VA 3889: 42–44. Vuonna 1560 valmistettujen tiilten määrä vaikuttaa todella suurelta. Tiilikirjassa asia on kerrottu seuraavalla tavalla: ”On lyöty ja poltettu linnan tiiliuunissa 538 tuhatta 3 sataa ja 80 tiiltä. Päivätöitä tähän on käytetty 2453.” Samana vuonna tiiliä käytettiin 10 tuhatta 8 sataa tiiliuuniin ja 20 tuhatta linnassa korjaustöihin. Varastoon jäi 507 tuhatta 5 sataa 80 tiiltä. Lähteen ilmoittama tiilimäärä vaikuttaa siis oikealta; 1566 VA 4010: 33v.

142 1561 VA 3907: 44v - 45; 1562 VA 3937: 43v–44.

Taulukko 5

Vakituisen henkilökuntaan kuuluneet rakennusryöntekijät Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Määrät perustuvat vuosipalkkaluetteluihin niiltä vuosilta, joilta luettelot ovat käytettävissä.
Vain kenkäpalkkaluetteloissa mainittujen ryöntekijöiden määrä on suhuissa.

	1541	1542	1543	1544	1545	1558/59	1559/60	1560/61	1561/62	1562/63	1564/65	1565/66	1568/69
kirvesmies	1 (2)	1		(1)	(1)							1	2
nikkari						1	1	1	1			1	1
lasimestari											1	1	1
muurari						3	1	2	2	5	9	9	5
tiilenlööjä						1	1	1			1	1	2
kalkinpolttaja							1						1
nikkarinrenki						1	1	1	(1)				
muurarinrenki									1		4	2	2
Yht	1	1	1		6	6	5	5	4	5	15	15	14

taitaa tiilenpoltto: saatuaan vuonna 1560 tiiliuunin valmiiksi jäivät viisi muuraria vielä kymmenen viikon ajaksi polttamaan tiiliä.¹⁴³ Lisääntyneeseen rakennustoimintaan tarvittiin myös kalkkia. Harva se vuosi 1560-luvulla talonpojat joutuivat töihin kalkkivuorelle, kuten linnan kalkkivilouhimoa kutsuttiin, louhimaan ja polttamaan kalkkia. Heidän esimiehekseen oli vuonna 1569 palkattu Henrik kalkinpolttaja ja myös vuosikymmenen alussa henkilökuntaan kuului kalkinpolttaja.¹⁴⁴ Tarkkaa tietoa kalkkivuoren sijainnista ei ole. Linnan läheisyydessä kalkkivilouhoksia oli ainakin Pälkäneen Äimälän kylässä ja Saarioisissa lähellä Kivijärveä.¹⁴⁵

Uuden läntisen tykkitornin perustyöt aloitettiin kesällä 1563. Todenteolla rakennustöihin päästiin kuitenkin vasta kahta vuotta myöhemmin. Tällä kertaa vastaavana rakennusmestarina perustusvaiheesta lähtien oli maan johtava muurarimestari Staffan Matsson. Samanaikaisesti hän työskenteli myös Turun linnassa, joka oli hänen pääasiallinen työpaikkansa.¹⁴⁶ Tykkitornin lisäksi muurattiin myös uutta kehämuuria, joten kahden vuoden aikana töihin kului peräti 180 000 tiiltä, 18 366 lastia harmaakiviä ja 9 600 tynnyriä kalkkia. Jälleen suurimmat harmaakivimäärät jouduttiin kiskomaan linnaan Hämeen itäisistä pitäjistä. Uuden tykkitornin ja siihen liittyneen kehämuurin muuraustyöt olivat käynnissä vielä vuosikymmenen lopulla.¹⁴⁷

Läpi 1560-luvun lopun jatkuneista muuraustöistä kertoo sekin, että linnan vakituisesti palkattujen muurareiden määrä kasvoi. Ensimmäisen tykkitornin rakentamisesta alkaen linnan palkkalistoilla tapaa vakituisia muurareita sen lisäksi, että suurempiin hankkeisiin otti edelleenkin osaa myös vierailevia muurareita (taulukko 4 ja 5). Olivatko muurarit paikallisia ammattimiehiä vai kruunun toimissa kiertäviä ammatillaisia, joista osa oli ulkomaalaisia? Vuosien 1559 - 1569 aikana Hämeen linnassa työskenteli 32 eri muuraria, joista 12 teki töitä linnassa useamman vuoden aikana.¹⁴⁸ Ensimmäisellä tykkitorni-työmaalla vastaavana muurarina toiminut Staffan Olsson oli linnan palveluksessa vielä kymmenen vuotta myöhemminkin. Hänen työparinaan oli myös pitkän uran linnalla tehnyt Erik Ragvaldsson. Turusta vuonna 1563 saapuneen rakennusmestari Staffan Matssonin mukana tuli linnalle useammaksi vuodeksi töihin Henrik Larsson. Varsinaiset rakennusmestarit olivat kaukaa kotoisin. Henrik von Cöllen oli itäpreussilainen ja Staffan Matsson riikinruotsalainen.¹⁴⁹ Varmasti osa muurareistakin oli taitavia erikoisammattilaisia, jotka kiertelivät kruunun palveluksessa. Kruunulla oli 1500-luvun puolivälissä meneillään useita rakennustyömaita, joten erikoisammattilaisista saattoi olla pulaa. Voi

143 1560 VA 3889: 7v-8.

144 1562 VA 3937: 51v; 1563 VA 3962: 37; 1565 VA 3990: 33-33v; Taulukko 5.

145 Suvanto 1995 s. 312..

146 1563 VA 3962: 30v; 1565 VA 3990: 10v-11, 44-46 ja 3991: 23; 1568: 4036: 13v, 19v; Gardberg 1959 s. 331-333.

147 1563 VA 3962: 30v; 1565 VA 3990: 39-40; 1566 VA 4010: 32-33v; 1569 VA 4046: 20-21.

148 Heidän voi kaikkien olettaa olleen muurareita, koska kaikki mainitaan ammattinimikkeen "murmestare" alla (liite 31).

149 Gardberg 1959 s. 332, 358.

hyvin olettaa, että suuri osa linnassa työskennelleistä muurareista oli paikallisia taitajia.¹⁵⁰

Ammattitaitoisia muurareita Hämeestä varmasti löytyi. 1500-luvun alkupuolella Sääksmäen kihlakunnassa vaikutti Klemetti muurari. Hän asui ilmeisesti Ritvalan kylässä ja Niitemaan mukaan Klemetti osallistui Sääksmäen ja Pälkäneen kirkkojen rakentamiseen. Samoihin aikoihin Ritvalassa vaikutti myös Tiili-Pietiksi kutsuttu talonpoika, joka mahdollisesti toimitti tiiliruukiltaan kivet Klemetille. Pälkäneläinen muurari Ragvald Antinpoika kävi 1540-luvulla linnassa muuraamassa uuneja. Maaseudulla taidettiin tiilenvalmistus, uunien ja savupiippujen teko. Kivikirkkojen muuraamisen huippu oli Hämeessä vuoden 1500 molemmin puolin, mutta jatkui vähentyen vuosisadan puoliväliin asti.¹⁵¹

Tykkitornien rakentamisperiodi on erinomainen osoitus siitä, kuinka kruunun rakennustoiminta toi työtilaisuuksia eri alojen ammattilaisille. Toisaalta kruunun tarpeet edesauttoivat ammatteihin erikoistumista. Linnaan palkattiin 1560-luvun kuluessa kirvesmiehiä, nikkari, lasimestari, muurareita, tiilenlyöjiä, kalkinpolttaja ja heille renkejä. Linnan omaa rakennusmateriaalituotantoa parannettiin muuraamalla uusi tiiliuuni ja aloittamalla kalkin louhinta ja poltto. Myös omaa sahaustoimintaa pyrittiin tehostamaan. Vuonna 1560 taottiin saharauta ja sahamyllyn siipi. Voionmaan mukaan Hämeen linnassa olikin yksi Suomen ensimmäisistä vesivoimalla käyvistä sahoista eli sahamyllyistä. Sahan sijainnista ei valitettavasti ole tietoa. Yksi mahdollinen sijoituspaikka oli tietysti Kuninkaan myllyn (Kruununmyllyn) luona, missä linnan viljakin vesivoimalla jauhettiin (kartta 2). Linnan renkien kaatamista tukkipuista sahattiin lattialankkuja ja palkkeja. Sahamyllyä paranneltiin vuosikymmenen puolivälissä ja vuonna 1565 veistettiin tykkitornin rakennustyömaalle 100 lankkua, 91 palkkia ja 100 lautaa.¹⁵²

150 Niistä 32 muurarista, jotka työskentelivät Hämeen linnassa vuosina 1559–1569, vain vuonna 1559 työskennellyt Nils Henriksson mainitaan Gardbergin tutkimuksen henkilöhakemistossa (Gardberg 1959 s. 339, 397). Turun linnan muurari Nils Henriksson oli vuonna 1559 Juhanaherttuan palkkalistoilla, joten kyse tuskin on Hämeen linnan muurari Nils Henriksonista. Hämeen linnan muurareiden puuttuminen Turun linnan luetteloista viittaisi siihen, ettei kyse ollut laajemmalla alueella liikkuneista ammattilaisista.

151 Suvanto 1995 s. 176, 177; Niitemaa 1955 s. 451; Hiekkänen 1994 s. 250–252.

152 1560 VA 3889: 40–41; Esimerkiksi 1562 VA 3937: 48v–49v; 1565 VA 3990: 36v, 41–43v. Voionmaan 1911 s. 24; Ahvenaisen mukaan Hämeen linnaan suunniteltiin vesisahan rakentamista vuonna 1560, mutta hanke jäi toteuttamatta (Ahvenainen 1984 s. 12). Sahamyllyyn taotut osat ja linnassa veistetyt osat kuitenkin viittaisivat siihen, että sahaustoiminta todella aloitettiin.

■ 6. Kruunun etujen valvojat

6.1. Vouti ja hänen apulaisensa

Linnanvouti

Kustaa Vaasan sukulaispiiriin kuulunut Isak Nilsson Banér toimi Hämeen linnan voutina vuodet 1540–1553. Tämä oli pisin aika tässä tehtävässä 1500-luvulla. Nils Eskilsson Banérin poika Isak oli kotoisin Östra Husbyn Skenäsin kartanosta. Aluksi Isak sai kasvatuksensa Tanskassa ja Kustaa Vaasan apen herttua Magnuksen palvelukseen Saksi-Lauenburgiin hän siirtyi 1530-luvun alkupuolella. Kustaa Vaasa erotti Isakin Hämeen linnan voudin toimesta siinä ilmenneiden epäselvyyksien vuoksi. Muutaman vuoden kuluttua erottamisestaan Isak Nilsson kuitenkin osallistui kuninkaan joukoissa Venäjän sotaan (1555–1557). Vuonna 1564 hän johti diplomaattista valtuuskuntaan Tartossa Venäjän kanssa käydyissä neuvotteluissa. Ilmeisesti tästä syntyneistä poliittisista epäilyksistä yleensäkin epäluuloinen kuningas Eerik tuomitsi Isakin kuolemaan vuonna 1565. Hänet kuitenkin armahdettiin ja nimitettiin lähettilääksi Venäjälle. Kuninkaan mielenmuutoksesta kertoo sekin, että kaksi vuotta kuolemaantuomion jälkeen Eerik XIV lahjoitti Isakille Sääksmäen kihlakunnan tuomarin viran. Hämeeseen Isak ei kuitenkaan palannut. Hän nautti pelkästään viran tuotosta sijaisten huolehtiessa kärjäkierroksista. Ennen vuonna 1589 tapahtunutta kuolemaansa Isak Nilsson ehti toimia myös kamarineuvoksena vuosina 1569–1573.¹ Isak Nilssonin elämänvaiheet kuvaavat hyvin, kuinka kruunun ylimmät virkamiehet siirtyivät tehtävistä toisiin Suomessa ja Ruotsissa. Välillä he saattoivat joutua epäsuosioon ja jopa kuolemaan tuomituiksi. Historiantutkimus tuki kauan käsitystä varastelevista, talonpoikia sortavista ja juurettomina tehtävistä toisiin siirtyvistä voudeista, kunnes Renvall kirkasti heidän kuvaansa. Hän osoitti, että voudit asettuivat tavallisesti lyhyiksi jääneiden toimikausiensa jälkeen uusiin tehtäviin, jotka olivat edistystä heidän virkaurallaan. Kruunulla oli niin vähän tehtävänsä osaavia virkamiehiä, ettei heistä ollut varaa luopua.²

Vuonna 1562–1565 Hämeen linnan voutina toiminut Erik Spåra edusti suomalaista rälssiä. Erik Spåra syntyi Naantalissa porvarissäätyyn, josta hän hyvin

1 Almquist 1917 s. 339; Almquist 1922–1923, s. 92; Kansallinen elämäkerrasto I s. 189; Anthoni 1970 s. 237; Elgenstierna 1925 s. 220; Gustaf I:s Registratur XX 1549 1902 s. 216–217; Gustaf I:s Registratur XXIII 1552, 1905 s. 17–19; Suvanto 1995 s. 52.

2 Renvall 1962 s. 47–62.

pian kohosi rälssin jäseneksi. Yliopisto-opintoja hän suoritti Rostockissa. Hämeeseen hänet toi naimakauppa Hauhon Hyvikkälän kartanon perijättären Gertrud Gudmundintyttären kanssa. Erik Spåra palveli Hämeen linnan voutia voudinmiehenä jo 1520- ja 1530-lukujen taitteessa.³ Tämän jälkeen hän palveli Kustaa Vaasaa ja Erik XIV:ta monissa tehtävissä Ruotsissa, Suomessa ja Tallinnassa mm. Savon, Porvoon ja Raaseporin voudintoimissa. Vuosina 1550–1551 hän joutui perustamaan Helsingin kuninkaankartanon. Hänen vastuullaan oli vuonna 1560 kerätä Suomesta hopeaesineet, joilla oli tarkoitus kattaa Erik-kuninkaan Englannin matkan kustannuksia.⁴ Vanhuuden päivänsä hän halusi viettää kotimaakunnassaan Hämeessä, joten linnan päällikkyyks sopi hänelle erinomaisesti. Sitten nuoruuden päiviensä hän oli maakunnan johtavana rälssimiehenä ja Hattulan kihlakunnan tuomarina usein vierailut linnassa. Esimerkiksi vuonna 1548 hän valvoi linnan inventaarion laadintaa yhdessä Lepaan Björn Klaunpojan ja Jöns Vestgöten kanssa. Erik Spåra kuoli voutiaikanaan syksyllä 1565.⁵

Kuningas itse nimitti paikallishallinnon voudit virkoihinsa. Varsinaista ohjesääntöä voudeille ei vielä Kustaa Vaasan aikana ollut. Sen sijaan kuningas lähetti usein voudeilleen, yhteisesti ja henkilökohtaisesti, kirjeitä, joissa puututtiin hyvinkin yksityiskohtaisesti voutikunnan asioihin. Voutikuntaa tuli hoitaa kuin omaa läänitystä.⁶ Kuninkaan vallan edustajana Hämeen linnan vouti huolehti esivallan käskyjen toimeenpanosta linnaläänissään. Vaatimukset voudeille olivat siis kovat, jotta kuninkaan ajamat uudistukset olisivat toteutuneet. Vastuu kihlakunnista siirtyi 1540-luvun lopulta alkaen niiden omille voudeille, joiden esimies linnanvouti edelleen oli. Linnanvoudin tärkein tehtävä oli vastata verojen keruusta ja niiden tilityksestä. Hänen tuli valvoa kruunun taloudellisia etuja ja lisätä taloudellista toimeliaisuutta läänissään. Talonpoikien taloudenhoitoa oli pidettävä silmällä, jottei heidän veronmaksukykynsä pääsisi heikkenemään. Linnaläänin oli rakennettava lisää myllyjä ja riisiä, istutettava humalatarhoja, perustettava kaivoksia ja salpietarikeittimöitä ja lisättävä kalastusta. Vastuu linnaläänin teistä, silloista, kestikievareista ja postikyödin järjestämisestä kuului voudille. Läänin alueella liikkuvia matkalaisia oli tarkkailtava ja työllistettävä irtolaiset. Käräjillä voudin tuli valvoa kuninkaan etuja, mikä lähinnä tarkoitti sakkotulojen varmistamista kruunulle. Vuodilla oli siis hyvin moninaiset hallinnolliset ja taloudelliset tehtävät. Varsinaista sotilasvaltaa voudilla ei näytä olleen, mutta hänen kuului huolehtia alueellaan liikkuneen sotaväen majoituksesta ja muonituksesta.⁷

Hämeen linnan voudeista käytettiin 1500-luvun puolivälissä yleensä nimitystä *fogde*. Vain Erik Spåraa kutsuttiin nimityksellä *hövitsman*. Tämä tarkoitti sitä, että hänellä oli valtuudet linnan sotilaallisen voiman käyttämiseen.⁸ Lää-

3 KA fogderäkenskaper vol I s. 36, 37, 728.

4 Kansallinen elämäkerrasto V s. 210; 1561 VA 3907: 64.

5 1543 VA 3679: 1; VA mf FR 98 vol. 34; VA mf FR 101 vol. 35 s. 69–70v.

6 Kiuasmaa 1962 s. 29.

7 Almquist 1917 s. 117–119; Renvall 1949 s. 138–140; Blomstedt 1960 s. 41–42.

8 Fritz 1972:1 s. 156–159.

ninsä ohella voudin tuli huolehtia hänelle uskotusta linnasta. Linnaa ei saanut päästää rapistumaan ja sen turvana oli oltava tarpeellinen määrä asemiehiä. Henkilökuntaa oli oltava riittävästi, jotta töistä olisi selvydytty mahdollisimman pitkälle omin voimin. Tarpeetonta väkeä ei kuitenkaan saanut ylläpitää, ettei kruunulle olisi aiheutunut ylimääräisiä kustannuksia.⁹

Hämeen linnan vouteja tutkimusaikana olivat:¹⁰

1540–1553	Isak Nilsson (Banér)
1554–1555	Herman Fleming
1555–1561	Jöns Brun
1561–1565	Erik Spåra
1566 yhdessä	Henrik Jakobsson (Tavast) Anders Jönsson Jakob Sigfridsson
1567–1568	Tönne Olofsson (Wildeman)
1569–1570	Kristoffer Blome

Voudeista Isak Nilsson edusti ruotsalaista rälssiä ja Jöns Brun oli ilmeisesti tanskalaista syntyperää, joten kotimaisen rälssin osuus Hämeen linnan voudintoimissa oli suuri. Henrik Jakobsson oli Hauhon Kokkalan herra, Anders Jönsson asui Jutillassa ja Kristoffer Blome tuli Piiloisista.¹¹ Erik Spåran jälkekin linnan voudintehtävät hoidettiin siis hyvin paikallisin voimin. Vuonna 1566 voutikolmikkoon kuului myös vuodesta 1559 linnankirjurina toiminut Jakob Sigfridsson. Varsinaisia valtakunnallisia merkkihenkilöitä ei enää nimetty Hämeen linnan päälliköiksi. Yleensä voudit kuuluivat alempaan rälssiin, jolle työskentely kruunun palveluksessa takasi vakaan toimeentulon. Oman tilan tuoton ja läänitystulojen lisäksi kruunun maksama rahapalkka ja luontaisuuritukset takasivat voudeille hyvän toimeentulon. Käteisvaroja riitti usein maaomaisuuteen sijoitettavaksi.¹²

Voudin toimien kontrollointi

Isak Nilssonille Kustaa Vaasa lähetti 1540-luvun lopulta alkaen kitkeriä kirjeitä, joissa hän moitti voudin toimintaa. Hämeen talonpojat olivat valittaneet voudin myyvän heille viljaa aivan liian kalliilla hinnalla. Tästä vihastuneena kuningas kirjoitti Isakille kieltäen kohtelemasta huonosti hänen köyhiä alamaisiaan. Talonpoikien keskuuteen ei saanut levittää tyytymättömyyttä.¹³ Isakin arvostelu huipentui Västeråsissa 27. tammikuuta 1552 kirjoitettuun kir-

9 Gustaf I:s Registratur XIV 1542 1893, s. 90.

10 Almquist 1919–1922, s. 473; Jöns Brun vastaanotti valtakirjansa 26. 10. 1555 ja Erik Spåra aloitti virkakautensa (1562 VA 3938: 42).

11 Blomstedt 1960 s. 42.

12 Kiuasmaa 1962 s. 55, 413.

13 Gustaf I:s Registratur XX 1549 1902 s. 216–217.

jeeseen.¹⁴ Kirjeen alkumuodollisuuksien jälkeen kuningas kävi itse asiaan:¹⁵ ”Olemme huomanneet Isak Nilsson, että siellä Hämeen linnassa kiinnitetään vähän huomiota karjanhoitoon, kuten on lehmien tuottaman voin, lampaiden tuottaman juuston ja lampaista saatavan villan sekä karitsoiden, vasikoiden ja porsaiden laita. Näistä saatu kuva ei miellytä meitä...Edellä mainittuun karjankasvatukseen sinun on kiinnitettävä parempaa huomiota...Et saa antaa oman karjasi kasvatuksen häiritä meidän karjankasvatustamme, jonka olemme uskoneet sinulle tehtäväksesi.”

Moitittuaan karjankasvatuksen kuningas siirtyi fatabuuriin, josta hän löysi paljon laiminlyöntejä¹⁶. Moittimisen aihetta löytyi myös tarpeettomasti linnassa kulutetuista verokynttilöistä, sillä linnan oli tultava toimeen itse valmistetuilla kynttilöillä. Samoin oli tuotettava tarvittava voi. Isak Nilssonin piti ostaa kuninkaalle ilveksen ja ketun nahkoja sekä hirven vuotia. Lisäksi kuningas kirjoitti: ”Linnassa ei saa majoilla tarpeetonta väkeä meidän ylläpidettävänäamme. Tarpeellinen, linnan ylöspidosta nauttinut väki on viikottain kirjattava luetteloiksi, joissa on jokaisen nimi. Luetteloita ei saa kirjoittaa satunnaisesti, kuten tähän saakka on ollut tapana.”

Kustaa Vaasan kirjeestä käy ilmi linnanvoudille asetetut kovat vaatimukset linnan talouden kehittämiseksi. Kirje paljastaa myös sen, kuinka tarkasti voutien toimia kontrolloitiin hallinnon tehostamiseksi. Oliko Isak Nilson hoitanut voudintehtävänsä todella näin huonosti vai oliko kirjeen sävyssä tilanteen dramatisointia? Esitettyjen moitteiden vertailu tosiasioiden kanssa paljastaa, että toisaalta oli aihetta kritiikkiin ja että toisaalta kuningas liioitteli syytöksissään. Voita tuotettiin linnassa aina 1550-luvun loppupuolelle saakka vuodessa keskimäärin 2 Tukholman leiviskää / lehmä, mikä oli Suomen keskitasoa. Hätilän latokartanon perustamisen (vuosi 1557) jälkeen vointuotanto kasvoi selvästi ja kattoi linnan oman kulutuksen. Juustoa linnassa ei valmistettu ja villatuotanto jäi maan keskitason alapuolelle: Ruotsin kruunun tiloilla kerittiin lammasta kohden vuodessa keskimäärin 2 naulaa villoja ja Hämeen linnassa yllettiin tavallisesti 1 naulan tuotantoon.¹⁷ Muilla tiloilla oli kokeiltu tuotannon kohottamista ulkomaalaisen lammasrodun avulla. Hämeen linnaan toimitettiin Turun linnasta vuonna 1554 eli vasta Isakin seuraajan aikana englantilaisia pässejä siitoseläimiksi.¹⁸

Hamppua tai pellavaa ei ollut istutettu fatabuurin tarpeisiin. Joka tapauksessa fatabuurissa kutojat valmistivat vuosittain tekstiilejä ei vain linnan vaan myös muiden kruunun talouksien käyttöön. Linnan väkimäärä ei ollut olennaisesti muuttunut edellisen vuosikymmenen tilanteesta,¹⁹ joten tarpeeton väki ei varmastikaan ollut suuri ongelma. Kuninkaan vaatimien viikottaisten väkiluetteloiden laadinnasta oli kylläkin luistettu. Halutessaan kuningas olisi voi-

14 Gustaf I:s Registratur XXIII 1552 1905 s. 17–19.

15 Tekijän vapaasti suomentama (Vilkuna AM 1990 s. 53).

16 Vertaa luku 5.3.

17 Vertaa luku 4.3.

18 1554 VA 3764: 12.

19 Liite 6.

nut löytää kiitettävääkin taloudenhoidosta. Linnan pelloilta oli koottu pitkin 1540-lukua hyvät sadot ja 1550-luvun ensimmäiset ruissadot olivat 10 ja 12 kertaisia.²⁰ Karjanhoito oli selvästikin se talouden kohta, jossa parantamisen varaa olisi ollut. Toisaalta heikko tuottavuus oli kaikkien kruunun tilojen yhteinen ongelma: kruunun asettamia optimistisia tuotantotavoitteita saavutettiin harvoin.

Joka tapauksessa kuninkaan kirje osoitti Isak Nilssonin ja Kustaa Vaasan välille syntyneen luottamuspuolan ja Isak joutui vuonna 1553 siirtymään syrjään voudintoimestaan. Vaikka kuningas vaatikin voutia hoitamaan linnaa kuin omaa kartanoaan, oli Isak ilmeisesti alkanut käyttäytyä liian omavaltaisesti poikkeuksellisen pitkän voutiuransa aikana. Kuinka kuningas, joka ei koskaan vierailut Hämeen linnassa, saattoi olla näin hyvin perillä linnan asioista?²¹ Kuningas kirjoitti haukkumakirjeen Isak Nilssonille tammikuussa 1552 ja vain toista kuukautta aikaisemmin, marraskuussa 1551, Hämeen linnan kirjuri Simon Nilsson oli vierailut hovissa.²² Olisikohan Simon Nilsson tällöin esittänyt moitteita Isakin toimista? Simonin osallisuuteen viittaa sekin, ettei häntä mainita Hämeen linnan kirjurina vuonna 1552. Kahta vuotta myöhemmin, kun Isak Nilsson oli lähtenyt linnasta, toimi Simon jälleen linnakirjurina. Ilmeisesti Simon Nilsson laati Hämeen linnan vuoden 1553 tiliin liitetyn luettelon, jossa Isak Nilssonin väärinkäytökset olivat koottuna. Nämä olivat pääpiirteissään samat kuin Kustaa Vaasan kirjeessä mainitut epäkohdat.²³ Simon Nilssonilta saamiensa tietojen lisäksi kuningas oli varmasti laskukamarissa perehtynyt Hämeen linnan aikaisempienkin vuosien tileihin.

Eivät myöhemmätäkään voudit säästyneet moitteilta. Jöns Brun erotettiin hänen harjoitettuaan laitonta maakauppaa. Hämeen linnan vuoden 1565 tilin tarkastajat moittivat kokenutta hallintomiestä Erik Spåraa: ”Linnassa ja lato-kartanoissa olisi ollut 22 piikaa ja renkiä ja vankeja ja muita, jotka olisivat voineet auttaa pellon muokkauksessa, heinätöissä ja kylvössä. Ei olisi tarpeettomasti tarvinnut käyttää päivätöitä. Heinälastin kokoamiseen on käytetty 7 päivätyötä kun 4 päivätyön pitäisi riittää.” Kappalaisen palkkauksessa nähtiin epäkohtia: ”Linnan kappalaiselle herra Erikille on maksettu 30 markan vuosipalkka, 16 markan vaateraha ja ylöspito ja lisäksi Erik Spåra on maksanut hänelle 20 panna viljaa. Se ei ole suotavaa, koska muissakaan kruunun kartanoissa ei makseta kuin vuosipalkka ja ylöspito.” Erik Spåra oli myös myynyt turkiksia, jotka olisi pitänyt lähettää kuninkaan turkiskamariin. Hän oli itse huolehtinut kuninkaan palkanmaksajille kuuluneista tehtävistä eikä ollut määrännyt renkejä polttopuiden tekoon.²⁴ Kruunun talouksien tilien laadintaa ja niiden tarkastusta kehitettiin etenkin Kustaa Vaasan aikana ja tilit antoivat

20 Liite 13.

21 Kustaa Vaasa vieraili Suomessa vuonna 1530 ja 1550-luvun puolivälissä Venäjän sodan aikana (Hammarström 1956 s. 239 ja Renvall 1962 s. 13).

22 Gustaf I:s Registratur XXII 1551 1904 s. 405.

23 1553 VA 3751: 38–38v ja 1553 VA 3752: 9.

24 Suvanto 1995 s. 51; Syytöksiä Jöns Brunia vastaan 1560 VA 3889: 3 ja muistutukset Erik Spåralle 1565 VA 3990: 1–3v.

kuninkaalle erinomaisen mahdollisuuden talouksiensa toiminnan kontrolloitiin.

Muu virkakunta

Virkakunnan ylimpään ryhmään kuuluivat linnanvoudin lisäksi linnankirjuri, alivouti, alikirjuri ja kappalainen. Yleensä vouti sai valita henkilökuntansa itse ja tapana oli, että voudin vaihtuessa myös muu henkilökunta vaihtui.²⁵ Tällaista selvää yhteyttä ei Hämeen linnasta kuitenkaan voi löytää. Kesken Isak Nilssonin kauden kirjuriksi tullut Simon Nilsson jatkoi kirjurintointaan vielä Herman Flemingin palveluksessa. Vuosina 1552 ja 1553 hän oli poissa linnan palkkalistoilta. Lienevätkö syynä hänen ja voudin väliset ristiriidat, joita edellä käsiteltiin? Jöns Brunin kauden alettua linna sai myös uuden kirjurin. Kirjurit vaihtuivat tiuhaan 1550-luvun lopulla kunnes Jacob Sigfridson aloitti tehtävässä, jossa hän palveli Erik Spåran ja hänen seuraajiensa aikana aina vuoteen 1570. Vuonna 1566 hän hoiti myös voudintehtäviä yhdessä Henrik Jakobssonin ja Anders Jönssonin kanssa. Jacob Sigfridson huolehti vuosina 1563 ja 1565 myös Hattulan kihlakunnan tileistä. Kustaa Vaasan aikana oli tavallista, että keskuslinnat vastasivat myös lähivoutikuntien tilinpidosta.²⁶

Hämeen linnan linnankirjurit vuosina 1539–1570:

Bertill Jönsson	1541–1547 ²⁷
Simon Nilsson	1547–1551, 1554–1555
Morthen Jönsson	1552
Jöns Svenske	1553
Pedher	1557
Tomas Bertilson	1558
Jacob Sigfridson	1559–1570

Linnankirjurin valinnalle linnanvouti tarvitsi kuninkaan suostumuksen, sillä kirjurintoimi ei ollut vähäpätöinen: tilinpidon hallinta vaati suurta ammattitaitoa ja tarvittaessa kirjuri oli voudin sijainen. Säädyltään kuninkaan kirjurit olivat yleensä opinkäyneitä aatelittomia, alempaa rälssiä tai papistoa. Tiukan säätyjaon kahlitsemassa yhteiskunnassa työskentely kruunun palveluksessa takasi kirjureille mahdollisuuden sosiaaliseen nousuun.²⁸ Huolimatta kirjureiden hyvästä palkkauksesta vallitsi kirjurin ja voudin välillä selvä sosiaalinen ero:

25 Kiuasmaa 1962

26 Kiuasmaa 1962 s. 105.

27 Voisiko kirjuri Bertill Jönsson olla aiemmin linnassa kappalaisena toiminut herra Bertill? Herra Bertill sai viimeisen palkkansa Hämeen linnasta vappuna 1541 ja kirjuri Bertill Jönssonille maksettiin ensimmäinen palkka jouluna 1541. Olisiko herra Bertillistä kuitenkin käydetty myös kirjurina titteliä herra, jolla kirkonmiehiä kutsuttiin (Vilkuna AM 1989 s. 36)? Kirjuri oli palkkansa ja asemansa puolesta selvästi linnan kakkosmies, joten varmasti kappalaisella oli mielenkiintoa siirtyä kirjurin tehtäviin.

28 Kiuasmaa 1962 s. 31, 46, 216, 217.

kirjuri oli linnan kakkosmies, joka tarvittaessa edusti voutia.²⁹ Myös palkkaus paljastaa kirjurin aseman voudin ja muun virkakunnan välissä. Esimerkiksi vuonna 1552 vouti Isak Nilssonille maksettiin vuosipalkkana 40 markkaa rahaa ja 8 kyynärää verkakangasta. Kirjuri Morthenin palkka samana vuonna oli 30 markkaa ja 6 kyynärää verkaa. Alivouti ja alikirjuri jäivät selvästi hänen alapuolelleen, sillä he kumpikin saivat 20 markkaa ja 6 kyynärää verkaa. 1560-luvun puolivälissä rahapalkan osuus ylimmän virkakunnan vuosipalkasta oli seuraava: linnanvouti 100 markkaa, linnankirjuri 60 markkaa, alikirjuri, alivouti ja kappalainen kukin 30 markkaa. Vaikka varsinkin voudin ja kirjurien palkat nousivat vuosien kuluessa, säilyi palkkauksessa eri ryhmien välinen suhteellinen ero.³⁰

Kirjurin tärkein tehtävä oli linnan tilien laatiminen. Kontrollonin tehostamiseksi oli tilinpito teknisesti kehittyntä, joka aiheutti kirjureille vaatimuksia. Eikä riittänyt, että linnankirjuri huolehti mahdollisimman hyvin tilinpidosta. Hän oli myös voudin rinnalla vastuussa tilistä siihen asti, kunnes se oli tarkastettu Tukholman kuninkaallisessa laskukamarissa. Seuraajalleen vouti tai kirjuri eivät voineet jättää tarkastamattomia tilejä. Suurin osa 1500-luvun säilyneistä tileistä on Tukholman linnan laskukamarissa puhtaaksikirjoitettuja versioita, jotka on kirjoitettu harjaantuneella käsialalla yhtenäisen mallin mukaisesti.³¹ Lisäksi tilin alussa hyvin usein kerrotaan, milloin tili on tarkastettu Tukholmassa ja kuka tarkastuksen on suorittanut.³² Vuoden 1541 kamarisäädöksen mukaan voutien tuli toimittaa tilinsä vuosittain Tukholmaan tarkastettaviksi määrääkaan mennessä. Suomen voutien tarkastusaika oli juhannuksen ja Martin messun (10. marraskuuta) välisenä aikana.³³ Vuosittain tapahtuva tilintarkastus antoi kuninkaalle paremmat mahdollisuudet seurata voutiensä taloudenhoitoa ja tarkat tilintarkastusajat lyhensivät voutien tarkastusmatkojen kestoa. Voutien odottelu-aika Tukholmassa oli kuninkaan mielestä tarpeetonta vetelehtimistä kruunun kustannuksella.

Hämeen linnan tilit tarkastettiin Tukholmassa yleensä vajaa vuosi tilivuoden päättymisen jälkeen. Tavallisesti matkalle lähti vouti, mutta myös kirjuri saattoi huolehtia tilit ja niihin kuuluvat kuitit Tukholmaan.³⁴ On vaikea päätellä, kuinka valmiiksi kirjurit tilit muotoilivat ennen matkalle lähtöä. Tilimerkin-töjä, jotka varmuudella tunnistaa linnankirjurin tekemiksi on erittäin vähän. Hämeen linnan vuosien 1539–1571 tileistä ei ole löytynyt yhtään kohtaa, jonka voisi sataprosenttisen varmasti sanoa olevan Hämeen linnassa kirjoitettu. Kolmessa tapauksessa voi kuitenkin käsialan, kirjoitustyylin ja asiasisällön

29 Kiuasmaa 1962 s. 31, 46.

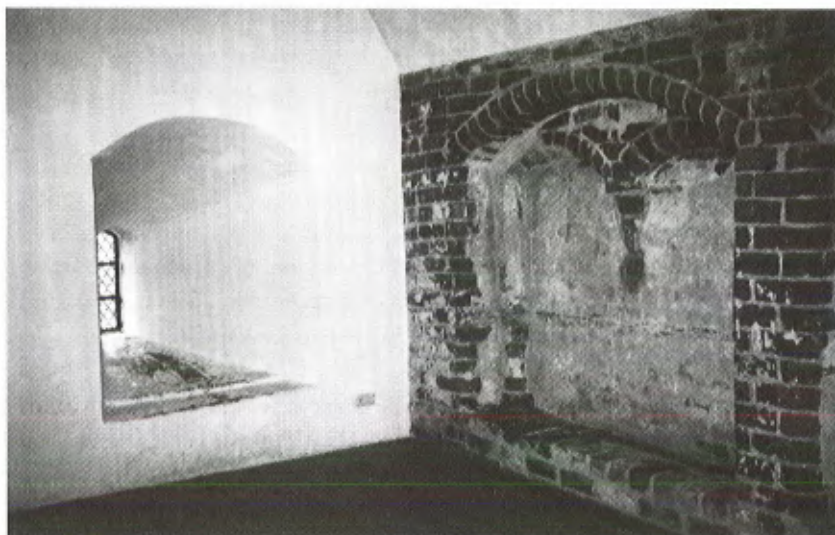
30 Vilkuna AM 1989 s. 25, 31, 34.

31 Almquist 1917 s. 122; Renvall 1947 s. 159–162 ja 185–188; Odén 1955 s. 67.

32 Kiuasmaa olettaa, että tilit laadittiin voutikunnissa lähes valmiiksi ennen Tukholmaan lähtöä. Tämän hän perustelee tilien reunahuomautuksilla, jotka olisivat hänen mukaansa tarpeettomia, jos tili olisi laadittu Tukholmassa. Tilejä ei myöskään voinut kirjoittaa puhtaaksi ilman niiden laatijaa (Kiuasmaa 1962 s. 44 - 45). Monen tilin alussa oleva tarkastusajankohta ei kuitenkaan tue tätä käsitystä.

33 Styffe 1856 s. 1–2.

34 Vilkuna AM 1995 s. 22.

Kuva 13: Kirjuri oli niitä harvoja henkilöitä Hämeen linnassa, jolla oli oma huone. Nykyään on vaikea varmuudella sanoa, mitä huonetta kirjuri linnassa käytti. Tänä päivänä on tapana kutsua kirjurinkamariksi päälinnan n.k. väliterroksessa olevaa kamaria. Huoneessa on sopivia komeroita tilikirjojen säilytystä varten ja seinäkomerossa on näkyvissä syvennys pöytälevylle. Kuva Päivi Luppi.

perusteella olla kysymyksessä paikanpäällä Hämeen linnassa kirjoitettu tilimaininta. Vuosien 1541 ja 1542 tileistä ovat säilyneet Tukholmassa puhtaaksikirjoitettujen versioiden lisäksi toiset versiot, joiden epäselvä käsiala ja epäjärjestelmällinen muotoilu viittaisivat puhtaaksikirjoitettua varhaisempaan versioon. Oletetuissa Hämeen linnan kirjurin versioissa on lisäksi nähtävissä vanhahtavaa tilinpitotyyliä: arabialaisten numeroiden rinnalla käytetään roomalaisia numeroita ja päivämäärät ilmoitetaan pyhimysten juhlapäivien mukaan. Tukholman linnan laskukamarissa roomalaisia numeroita ei enää käytetty ja kirkollisista juhlapyhistä mainittiin enää tärkeimmät kuten mikkeli.³⁵

Pääpiirteiltään asiasisältö on täysin sama vuosien 1541 ja 1542 molemmissa tiliversioissa. Oletettavasti paikan päällä tehdyissä versioissa samat asiat kerrotaan kuitenkin yksityiskohtaisemmin ja paikalliset olot paremmin tuntien kuin laskukamarin versioissa. Laskukamarissa kirjattiin, että Hämeen linnassa kudottiin vuonna 1542 sarkaa 278 kyynärää. Alunperin linnankirjuri oli esittänyt asian näin: Ojoisten latokartanossa kehrättiin villoja 9 leiviskää 5 naulaa, josta kudottiin sarkaa 136 kyynärää ja Saaristen latokartanossa kehrättiin villoja 9 leiviskää, josta kudottiin sarkaa 142 kyynärää. Lisäksi vuodelta 1545 löytyy luettelo henkilöistä, jotka ostivat linnalta viljaa. Ostajat olivat ympäristön talonpoikia ja linnan ammattiväkeä. Huolimattomalla käsialalla on luetteloon kirjattu ostajan nimi ja kotikylä tai mahdollinen ammatti: Morten Torkilson Nihattulast ja Frans Madsson Hätilest.³⁶ Linnankirjurin apulaisineen oli tehtävä muistiinpanoja pitkin vuotta pystyäkseen laatimaan tilin. Siitä, kuinka valmiiksi he tilit muotoilivat ennen Tukholman matkaa, ei kuitenkaan ole varmuutta.

Käytännön kirjoitustyössä kirjurin apuna olivat alikirjuri ja käsikirjuri. Kaikkein rutiininomaisimmat tehtävät kuuluivat käsikirjуреille, joiden palkka

35 Vilkuna AM 1995 s. 24.

36 Vilkuna AM 1995 s. 24, 25.

jäi alikirjurin palkan alapuolelle.³⁷ Ehkä käsikirjurit olivat niitä henkilöitä, jotka joutuivat inventoimaan ruokavarastoja ja kellareita. Olihan kuninkaan vaatimat viikottaiset ruoankulutusluettelot laadittava oluttynnyrin, suolakinkun ja naudankielen tarkkuudella. He myös tekivät nimiluetteloita, kun kenkäpalkan maksupäivänä nahkatossuja jaettiin linnan palkollisille. Viikottaisten henkilöluetteloiden laatiminen usein liki kahdesta sadasta linnassa ruokailleesta oli myös suuri urakka. 1550-luvulla oli palkattuna 1–2 käsikirjurina.³⁸ Ainakin osa käsikirjureista oli linnan asemiehiä, joista siis kyvykkäimmät saivat toimia kirjurin apulaisina. Käsikirjurina vuosina 1542–1544 ja 1547 työskennellyt Michil Nilsson kuului välivuotena linnan asemiesten ryhmään.³⁹ Seuraavalla vuosikymmenellä käsikirjureista ei ole mainintoja. Sen sijaan alikirjurin toimi näyttää vakiintuneen.⁴⁰

Isak Nilssonin aikana linnassa työskenteli vain alikirjuri Simon vuosina 1545 ja 1547. Mahdollisesti alikirjuri Simon oli linnankirjuri Simon Nilsson, joka loppuvuodesta 1547 alkaen hoiti tehtävänsä.⁴¹ Nousu alikirjurin paikalta linnankirjuriksi oli epätavallista 1500-luvun paikallishallinnossa. Tavallisempaa oli, että alikirjurit siirtyivät hakemaan lisäkokemusta sotilashallinnon, aatelisten ja kihlakuntien palveluksesta. Tämän jälkeen voitiin palata linnankirjurin tehtäviin.⁴² Yrjänä Olavinpoika toimi alikirjurina useamman vuoden ajan 1560-luvulla (1563–1568). Hänen seuraajansa Martti Laurinpoika (Morthen Lutterus) teki Hämeen linnassa pitkän päivätyön. Jo 1550-luvun alkupuolella hän palveli linnan asemiehenä. Vuonna 1566 hänet nimitettiin alivuodiksi ja vuonna 1569 alikirjuriksi.⁴³

Linnan sisäisen järjestyksen valvominen kuului alivoudille. Paikka ei vaikuta olleen linnassa erityisen tavoiteltu, koska alivoudit vaihtuivat usein toimikausien jäädessä lyhyiksi. Ainoa poikkeus oli Knut Knutssonin vuodesta 1559 vuoteen 1562 kestänyt palvelus. Knutilla oli myös renki apunaan. Vuosina 1540–1552 hoiti kuusi eri henkilöä alivoudin tehtävää ja heistä viisi tuli toimeensa linnan asemiesten tai voudinmiesten joukosta. Myös vuonna 1563 alivoudin tehtävää hoitanut Jören Olsson oli linnan entisiä asemiehiä.⁴⁴ Luo-

37 1540-luvun lopulla rahapalkan osuus alikirjurin vuosipalkasta oli 20 markkaa ja käsikirjurilla rahapalkan osuus oli 16 markkaa (Vilkuna AM 1989 s. 33, 43).

38 Liite 5.

39 Vilkuna AM 1989 s. 43.

40 Liite 5.

41 Simon alikirjuri sai vuonna 1545 linnasta ensimmäisen 16 markan vuosipalkkansa. Seuraavana vuonna Simon alikirjurina ei mainita palkkaluetteloissa, mutta Simon Nilssonille (ei titteliä) maksetaan 16 markkaa. Vuonna 1547 Simon alikirjuri nousi ylempien virkamiesten ryhmään 20 markan vuosipalkallaan. Simon Nilssonista on maininta vuoden 1547 lopussa, jolloin hänestä tuli linnankirjuri (Vilkuna AM 1989 s. 33).

42 Kiuasmaa 1962 s. 227, 250.

43 Kiuasmaa 1962 s. 107–108, 545.

44 Staffan Michelsson 1541–1542, Jöns Staffansson 1544–1545, Heming Andersson 1549, Oluff Olsson 1549–1551 ja Thomas Nielsson 1552. Alivouti Bertillin 1542–1543 vaiheita ei voi seurata epätäydellisen nimen takia (Vilkuna AM 1989 s. 33, 34). Muita Hämeen linnan alovoutteja olivat Knut 1557, Knut Knutsson 1559–1562, Jören Olson 1563, Jacop Matsson 1565 ja 1568 ja Lasse Westervik 1566–1567, Eskill Eriksson 1569; Kiuasmaa 1962 s. 108–109.

vuttuaan tehtävästään alivouti ei välttämättä lähtenyt linnasta. Hän saattoi toimia vielä useamman vuoden linnan palveluksessa voudinmiehenä tai asemiehenä. Myös paluu alivoudin paikalle oli mahdollinen. Jöns Staffansson oli toimessa vuosina 1544–1545, 1554, 1558, 1565 ja 1566. Olavinlinnassa alivouti oli asemansa puolesta rinnastettavissa linnankirjuriin.⁴⁵ Hämeen linnassa alivouti ei noussut yhtä merkittävään asemaan. Linnankirjurin palkka oli selvästi parempi ja kirjureiden pitkät toimikaudet takasivat heille alivouteja vanhemman aseman.

Katoliset tavat eivät jääneet hetkessä pois käytöstä, vaikka Ruotsista tuli Kustaa Vaasan hallituskauden alkupuolella virallisesti luterilainen maa. Ensimmäinen osoitus uskonpuhdistuksen toteutumisesta Hämeessä oli se, että 1530-luvun alkupuolelta lähtien Hämeen kirkot ja linnan kappeli joutuivat luovuttamaan arvokkaimman esineistönsä kruunulle Uskonpuhdistuksen tärkeimpiä puolia oli jumalanpalveluksen kääntyminen kansankieliseksi. Tämä toteutui Ruotsissakin vasta Upsalan kirkolliskokouksen (vuonna 1536) jälkeen ja Suomessa vasta, kun Agricola oli saanut käännettyä tärkeimmät kirkolliset käsi-kirjansa suomeksi 1540-luvun lopulla. Agricolan tiedetään olleen maltillinen uudistaja, joten on odotuksen mukaista, että katolisia tapoja säilyi pitkään.⁴⁶

Uskonpuhdistuksesta huolimatta vuosi joutui linnassa edelleenkin pyhimysten juhlapäivien mukaan. Kenkäpalkkaa maksettiin pyhän Mikaelin ja pyhän Martinuksen päivinä. Inventaarion laadinta aloitettiin pyhän Bartolomeuksen päivänä. Vuonna 1550 paastottiin linnassa laskiaisesta pääsiäiseen. Rukouskirjassaan vuodelta 1544 Agricola vapauttaa paastosta vain ”sairaat, raskaana olevat, imettävät, lapset, kärsivät, köyhät, ikäloput ja pyhiinvaeltajat.”⁴⁷ Myös Hämeen linnassa oli oma kappeli. Sen esineistö vuosisadan puolivälissä kertoo kuitenkin vaatimattomasta herranhuoneesta, josta arvotavara oli toimitettu kuninkaan hopeakamariin. Juhana-herttuan vierraillessa Hämeessä kesällä 1556 annettiin hänelle lahjaksi linnan kappelista 2 kullattua monstranssia ja 2 pientä kullattua kruunua. Lisäksi herttua sai sekä Pälkäneen että Rengon kirkoista hopeisen amppelin.⁴⁸

Vuonna 1541 Hämeen linnan kappelissa oli 1 pieni hopeinen monstranssi, 2 ehtoolliskalkkia pateeneineen, 1 graduale, 1 hopeinen orjantappurakruunu, 1 pieni hopeinen kruunu, 1 pieni hopeinen amppeli, 2 messupukua, 3 paria alttarivaatteita, 1 seinävaate, 1 tyynyliina, 2 messukirjaa, 2 tinapulloa, 2 pientä messinkistä kynttilänjalkaa ja 1 pieni 7-haarainen rautainen kynttiläkruunu ja 2 pientä kelloa.⁴⁹ Monstranssi oli varrellinen säiliö, jossa vihitty ehtoollisleipä säilytettiin. Viini nautittiin ehtoolliskalkista. Kalkin mukana oli pateeni eli ehtoollisleipälautanen, joka oli usein muotoiltu kalkin kanneksi. Alttarivaatteita käytettiin paitsi alttarin suojana myös monstranssin ja ehtoolliskalkin

45 Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 291.

46 Blomstedt 1960 s. 288; Pirinen 1991 s. 291–299.

47 KA fogderäkenskaper vol 1 s. 759; Agricola Rucouskirja I:61 painos vuodelta 1987 s. 35.

48 1556 VA 3796: 36, 43; Hiekkänen 1993 s. 70.

49 1541 VA 3683: 128v–129.

peiteliinoina. Graduale sisälsi katollisia messusävelmistöjä ja se saattoi olla hyvinkin kaunis miniatyyrimaalauksin koristeltu kirja.⁵⁰ Kappelin seinälle oli ripustettu koristukseksi kuviollinen, kylläkin jo hieman kulunut seinävaate, joka suojausi kylmyyttä huokuvalla seinämuurilta. Kynttilät ja alttarin edessä riippunut amppele, jossa poltettiin niin kutsuttua ikuista tulta, valaisivat kappelia. Kun kappelia haluttiin lämmittää, kannettiin sisään hehkuvilla hiilillä täytetty panna.⁵¹

1500-luvun puolivälissä linnaan oli palkattuna vakituinen kappalainen. Kappalaisen saama vuosipalkka, joka esimerkiksi 1540-luvulla oli 20 markkaa ja 12 markan vaateraha tai 6 kyynärää verkaa, kuului samaan kategoriaan alivoudin ja alikirjurin kanssa. Palkan suuruus kertoo hänen toimineen kokopäiväisesti tehtävässään. Sivutoimisesti Olavinlinnassa saarnannut herra Eskil sai vuonna 1545 vain kolmen markan vuosipalkan.⁵²

Hämeen linnan kappalaiset vuosina 1540–1570:

herra Bertill	1540–1541
herra Jöns	1542–1550
herra Eskill	1550–1554
herra Pedher	1557
herra Hans	1558–1562
herra Ericus Benedicti	1562–1569

Linnan kappeli oli yhteistyössä Vanajan kirkon kanssa. Linnasta muun muassa maksettiin Vanajan kirkkoherralle ruista ja ohraa hänen suorittamistaan palveluista. Vuonna 1560 annettiin Vanajan herra Henrikille 20 panna ruista, koska hän saarnasi linnassa ja huolehti viinistä ja öyläteistä. Vanajan kirkkoherrakin siis saarnasi linnassa, vaikka linnaan oli palkattuna oma kappalainen herra Hans.⁵³ 1570-luvun alussa Vanajan kirkkoherran ja linnan kappalaisen toimet näyttävät yhdistyvän, sillä linnan pitkäaikainen kappalainen herra Ericus Benedicti hoiti tällöin molempia tehtäviä. Kesällä 1569 herra Ericus oli myös istunut käräjiä yhdessä linnanvoudin kanssa Pälkäneellä ja Kulsialassa,⁵⁴ joten hän oli edennyt urallaan hyvin. Vuonna 1565 kuninkaan tilintarkastajat moittivat voutia siitä, että linnan kappalaiselle oli vuosipalkan, vaaterahan ja ylöspidon lisäksi maksettu 20 panna ruista. Vilja ei muissakaan linnoissa kuulunut kappalaisen palkkaan. Ylimääräinen ruispalkka herra Ericukselle selitettiin sillä, että saarnaaminen sekä suomeksi että ruotsiksi tuotti kappalaiselle paljon ylimääräistä vaivaa.⁵⁵

50 Tolvanen 1967.

51 Hiilipannu (*kollpanno*) on mainittu vuoden 1541 inventaarissa (1541 VA 3683: 129).

52 Vilkuna AM 1989 s. 36; Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 294.

53 Esimerkiksi vuonna 1542 maksettiin Vanajan kirkkoherralle *vd tiende* 10 panna ruista ja 10 panna ohraa (1542 VA 3675: 89v; 1560 VA 3889: 7v; 1561 VA 3907: 8v–9; Rytönen 1992 s. 264).

54 1569 VA 4051: 49, 50; 1571 VA 4068: 5v–6; 1572 VA 4088: 2v; Blomstedt 1958 s. 93–94.

55 1563 VA 3962. 10V–11; 1565 VA 3990: 2v.

Hämeen linnan palkkaluetteloissa erottuu voudin lähimpään piiriin kuuluneiden miesten joukko, jolle ei ole annettu tarkempaa ammattinimikettä. Palkkavertailun avulla joukko voidaan jakaa kahtia ja nimetä ryhmät voudinmiehiksi ja asemiehiksi. Voudinmiehet auttoivat voutia hallinnossa muun muassa seuraamalla häntä linnalääniin tehdyille tarkastusmatkoille. He toimivat myös esimiehinä erilaisissa kuljetus- ja lähettitehtävissä. Asemiehet muodostivat linnan vakituisen varusväen ja lisäksi he osallistuivat hallintoon ja kuljetuksiin liittyneisiin tehtäviin. Heidän tehtävänsä oli siis Hämeen linnassa kuten Viipurin linnassakin linnan vahtiminen ja erikoistehtävien suorittaminen. Myös portinvartijoiden ja vahtimestarin toimia voi pitää puolisolitaallisina vartiointitehtävinä.⁵⁶ Vahtimestarin toimi täytettiin 1560-luvun puolivälissä. Vuonna 1568 vahtimestarina toimi Jacob Jönsson, joka oli tehtävässään aina vuoteen 1575. Vahtimestari oli asemansa puolesta rinnastettavissa alivoutiin. Hänelle kuului ratsuväen ja renkien valvonta sekä tarvittaessa sotilaallisen puolustuksen järjestäminen. Hänen tehtävänsä kuuluivat siis osittain sotilashallintoon. Portinvartijana työskenteli jatkuvasti yksi tai kaksi miestä.⁵⁷

Sekä voudin- että asemiesten määrässä tapahtui selvä lasku 1540- ja 1550-lukujen taitteessa. Ennen vuotta 1550 vuosittain oli palkattuna keskimäärin kuusi voudinmiestä ja 45 asemiestä. Jatkossa voudin lähipiiriin kuului enää keskimäärin neljä voudinmiestä ja 24 asemiestä. Viljannin mukaan Suomen 11 linnassa ja kuninkaankartanossa oli vuonna 1552 yhteensä 348 huovia. Hämeen linnan osuus oli 34 huovia eli voudin- ja asemiestä. Tämä oli neljänneksi suurin miesmäärä Suomen linnoissa.⁵⁸ Syynä hallinnon apulaisten ja varusväen pienenemiseen saattoi olla Hämeen linnaläänin kihlakuntien hallinnon itsenäistyminen 1540-luvun lopulla. Linnanvoudin käytännön hallinnollinen vastuu väheni ja miehiä palkattiin nyt suoraan kihlakunnanvoutien alaisuuteen. Mahdollisesti myös kihlakuntien voudit, jotka 1540-luvun loppuun saakka asuivat linnassa, kuuluivat tähän voudinmiesten ryhmään.⁵⁹ Ainoa nimeltä tunnettu linnassa asunut kihlakunnanvouti oli vuonna 1546 Sääksmäen kihlakunnan voudiksi nimetty Jacob Persson. Hän asui linnassa aina vuoden 1548 puoliväliin saakka.⁶⁰ 1540-luvun lopun hallintouudistuksen yhteydessä nimitetyistä uusista voudeista Ylisen kihlakunnan vouti Mats Larsson oli palvelut voudinmiehenä Hämeen linnassa vuosina 1540–1542 ja 1545–1547.⁶¹ Linnassa ei myöskään välttämättä enää tarvittu suurta vakituista varusväkeä, koska kruunun armeijaan kuuluneiden ratsu- ja jalkaväenosastojen oleskelu

56 Liite 5; Voudinmiesten rahapalkka oli 20 markkaa vuodessa ja asemiesten 16 markkaa vuodessa (Vilkuna AM 1989 s. 38–41). Joidenkin vuosien palkkaluetteloissa, kuten esimerkiksi vuonna 1559, voudinmiehistä on käytetty nimitystä *slotstiggjare* ja asemiehistä *slotstienere* (1559 VA 3869:59–59v); Kiuasmaa 1962 s. 28, 29.

57 Liite 5; Kiuasmaa 1962 s. 77, 110.

58 Liite 5; Viljanti 1957 s. 82.

59 Voionmaan mukaan maa- ja ratsuvoudit asuivat linnoissa (Voionmaa 1912 s. 324).

60 Vilkuna AM 1989 s. 37; Almquist 1917 s. 476–487.

61 Vilkuna AM 1989 s. 38–39.

Kuva 14: Hämeen linnan asemiehet olivat majoittuneet linnantupaan. Siellä he ruokailivat, seurustelivat ja yöpyivät. Linnantuvan pöydälle oli levitetty pöytäliina. Liina ilmeisesti kului kovassa käytössä nopeasti, koska useampana vuonna fatabuurituvassa piikat kutoivat asemiehille uuden pöytäliinan. Olaus Magnus Pohjoisten kansojen historia.

linnassa yleistyi 1540-luvulta alkaen.

Voudinmies Bengt Kurki huolehti vuonna 1540 palvelusväen kuljetuksesta Tukholmaan. Samana vuonna veroviljan sekä lihan ja kalan kuljetukset olivat voudinmies Henrik Jönssonin vastuulla. Voudinmiehet Hans Olsson ja Olof Olsson veivät ruista, ohraa, herneitä ja voita Norrköpingin keskusvarastoon. Omana erikoisuutenaan voudinmiesten joukosta voi mainita parturi (*barskerar*) Hansin (voudinmiehenä 1543–1545), joka tarvittaessa toimi linnan lääkärinä.⁶² Linnan asemiesten suorittamat tehtävät osoittavat, etteivät he olleet pelkästään sotilaita. Asemies Jacob Holst toimitti verorahat Tukholmaan vuonna 1541 ja seuraavan vuonna hän oli Clemitt Olssonin ja Bengt Olssonin kanssa kuljettamassa Tukholmaan työväkeä, rahaa ja kauraa. Asemiehet myös valvoivat kruunun oikeuksia kalastamoilla. Vuonna 1549 asemies Anders Matsson vietti 18 viikkoa linnan Ankkapurhan kalastamolla ja asemies Morten Persson viipyi yhtä kauan Vääksyn kalastamolla.⁶³

Linnan asemiesten toimikausien pituutta ja virkakiertoa on mahdollista tarkastella lähemmin vuosina 1540–1552.⁶⁴ Näinä vuosina linnassa palveli 152 eri henkilöä asemiehinä. Keskimääräinen palvelusajan pituus oli kolme vuotta. Yhden vuoden tai vähemmän työskenteli 63 asemiestä ja 28 asemiestä pysyi yli viisi vuotta linnan palveluksessa. Pitkäaikaisin asemiehistä oli Jacob Holst, joka palveli linnassa 11 vuotta. Aineiston perusteella näyttää siltä, että peräti 32 asemiehellä oli kaksi tai useampia toimenhoitokertoja. Asemies Henrik Mortenson työskenteli linnassa vuosina 1542–1547 ja uudelleen hän oli palkkalistoilla vuosina 1549 ja 1550.⁶⁵

Asemiehet saattoivat myös siirtyä linnan sisällä muihin tehtäviin. Aikai-

62 Vilkuna AM 1989 s. 38, 39; 1565 VA 3991: 23v.

63 Vilkuna AM 1989 s. 40, 41; 1541 VA 3671: 113v.

64 Linnan palkkaluettelot ovat näiltä vuosilta hyvin säilyneitä ja vertailukelpoisia.

65 Vilkuna AM 1989 s. 41.

semmin on jo todettu, että linnan alivoudit yleensä tulivat asemiesten ryhmästä ja että käsikirjurit olivat asemiesten kyvykkäintä joukkoa. Jonkin verran kohottiin asemiehestä voudinmieheksi: vuosina 1540–1552 yhdeksän linnan 152 asemiehestä siirtyi voudinmieheksi. Näistä kolmessa tapauksessa asemies oli välillä jonkun vuoden voudinmiehenä siirtyen takaisin asemiesten ryhmään. Asemies oli ilmeisesti määrätty suorittamaan vastuullisempaa tehtävää, josta hänelle maksettiin parempi palkka. Tehtävän hoidettuaan hän palasi asemiesten joukkoon. Vuonna 1540 palvelusväen kuljetuksesta huolehtinut voudinmies Benkt Kurki nautti seuraavana vuonna pienempää asemiehen palkkaa.⁶⁶ Asemiehiä voi siis pitää eräänlaisena linnan työvoimareservinä.

6.2. Linna sotilastukikohtana

Keskiajalla kuninkaan palveluksessa ei ollut vakinaista jalkaväkeä. Ruotsin sotavoimat perustuivat aatelin ratsupalveluun ja tarvittaessa talonpojat kutsuttiin aseisiin. Käsituliaseiden kehitys 1400-luvulta lähtien muutti kuitenkin jalkaväen merkitystä ja mannereurooppalaisten esikuvien mukaan Kustaa Vaasa kokosi pysyviä jalkaväen joukko-osastoja. Ensialkuun sotilaat palkattiin etupäässä ulkomailta.⁶⁷ Ulkomaalaiset tulivat kuitenkin kalliiksi, sillä he olivat tottuneet saamaan palkkansa kokonaan rahana, jolla he itse huolehtivat ylöpidostaan. 1540-luvun alkupuolella Kustaa Vaasa alkoi harkita mahdollisuutta korvata ulkomaalaiset joukot kotimaisilla. Kotimaiset sotilaat olivat rahvaan keskuudesta enemmän tai vähemmän pakkokeinoilla värvättyjä miehiä, jotka eivät vaatineet suurta rahapalkkaa. Kotimaisia joukkoja pestattiin sekä maalta että kaupungeista. Varsinkin irtolaiset pyrittiin värväämään joukkoihin ja papit veloitettiin hankkimaan miehiä sotaväkeen. Kustaa Vaasan aikana armeijaan pestaminen näyttää muuttuvan pakolliseksi väenkirjoitukseksi.⁶⁸

Kotimaisten joukkojen miesvahvuus nousi 1540-luvun kuluessa pian parista tuhannesta sotilaasta 10 000 sotilaaseen.⁶⁹ Niiden suosiminen tuntui myös Hämeen linnan elämässä. Yhä useampana vuonna linna sai vastaanottaa ratsuväen soiniin lisäksi jalkaväensotilaita eli maanihtejä.⁷⁰ Majoittuneena oli myös kevyeen ratsuväkeen kuuluneita ampujia, pikkurengeiksi kutsuttuja sotilaiden palvelijoita ja hevostenhoitajina toimineita tallipoikia. Linna, johon oli kootuna suuret määrät viljaa, lihaa, kalaa ja rehua, sopi erinomaisesti joukkojen majoitukseen ja huoltoon. Valitettavasti linnaan majoittuneen sotaväen kokoa vuodesta toiseen on mahdotonta seurata, koska sotaväen palkanmaksusta huolehtivat etupäässä valtakunnalliset palkanmaksajat eikä sotilaita aina kirjattu linnan palkkaluetteloihin. Linnaan leiriytyneet joukot näkyvät parhaiten lin-

66 Vilkuna AM 1989 s. 42.

67 Odén 1967 s. 4; Viljanti 1957 s. 39–65.

68 Larsson 1967 s. 256–258; Tawastsjerna 1905 s. 126; Viljanti 1957 s. 43.

69 Larsson 1967 s. 250; Viljanti 1957 s. 116.

70 Ratsuväkeen kuuluneista sotilaita käytetään lähteissä nimitystä *sventjänare* ja jalkaväkeen kuuluneet sotilaat ovat *landsknektar* (esimerkiksi 1562 VA 3938: 35v ja 39v).

nassa ruokailleen väen määrässä, joka oli lähes poikkeuksetta suurempi kuin linnaan vakituisesti palkatun henkilökunnan määrä.⁷¹ Esimerkiksi vuonna 1547 linnassa ruokaili keskimäärin 35 henkeä enemmän kuin sinne oli palkattuna. Suurin osa tästä joukosta oli sotilaita.

Linnaleiriin majoitettujen soinin (*sventjänarè*) ja nihtien määrä alkoi nousta Venäjän sodan puhjettua vuonna 1555. Koska tilanne Venäjän ja Ruotsin välillä oli kriittinen vielä seuraavallakin vuosikymmenellä, pysyi linnassa majailleiden sotilaiden määrä suurena. Joukkojen suuruus näkyy parhaiten ruokailijaluetteloissa, jotka ovat säilyneet täydellisinä vuosilta 1559, 1560 ja 1562. Näinä vuosina kruunun armeijaan kuuluneita ampujia, soineja, maanijtejä, pikkurenkejä ja tallipoikia oli kunakin vuonna yhteensä keskimäärin 93, 116 ja 147 henkeä.⁷² Suurimman ryhmän muodostivat ratsuväen soinit (38, 68 ja 84 miestä), koska soinit saattoivat oleskella linnassa yhtäjaksoisesti useita kuukausia. Saksalaisruotsalainen ratsujoukko, johon kuului 93 hevosta, pysytteli linnassa koko vuoden 1563. Linnankirjuri joutuikin myöhemmin tiliä laatiessaan selittämään, että hevosille oli ollut pakko syöttää rehuksi ohraa ja ruista kauran loputtua.⁷³

Lokakuun viimeinen viikko vuonna 1561 oli poikkeuksellinen, sillä 269 vastavärvättyä nihtiä viipyi linnassa silloin viikon ajan.⁷⁴ Suurten nihtijoukkojen pitempiaikainen leiriytyminen linnaan oli harvinaista. Sen sijaan 30 - 50 nihtiä käsittävät joukot saattoivat viipyä kauankin. 1540-luvun puolivälissä linnassa oleskeli useamman vuoden ajan 30 smoolantilaisotilaan ryhmä. Ilmeisesti oli kyse vuonna 1542 Dacke-kapinaan osallistuneista smoolantilaisista. Kapinan kukistamisen jälkeen smoolantilaisia toimitettiin Suomeen linnaleiriin. Kesällä 1544 kutsuttiin Suomesta sotaväkeä Ruotsiin, koska Kustaa Vaasa pelkäsi yhtenottoa tanskalaisten kanssa. Kapinoineet smoolantilaiset joutuivat kuitenkin edelleen jäämään Suomeen. Vuonna 1545 yksi smoolantilaisotilaista teki linnan latokartanoihin 8 kärryä. Tällaiset ylimääräiset tehtävät toivat lisäansioita ja olivat varmasti tervetullutta vaihtelua leirielämään. Vuonna 1551 Hämeen linnassa mainitaan olleen ns. linnaleirissä 60 nihtiä ja seuraavana vuonna 49 nihtiä. Vuonna 1553 nihtejä oli enää 39 miestä. Vuonna 1554 vuosipalkan maksuun osallistui 41 nihtiä, joista 34 oli majoillut linnassa jo vuonna 1552.⁷⁵

Hämeen linnan merkitys armeijan majoittajana ja huoltajana korostui etenkin vuodesta 1563 alkaen koko 1560-luvun. Huomatessaan sodan Puolaa ja Tanskaa vastaan olevan väistämätön pestasi Eerik XIV lisää väkeä armeijaan. Sodan puhjettua Suomessa oli paljon varsinkin ei-suomalaisista miehistä koottuja joukkoja. Virosta lähetettiin sotilaita Suomeen linnaleiriin ja samoin tal-

71 Liitteet 6 ja 7.

72 Liite 5.

73 1563 VA 3963: 4–5.

74 1562 VA 3938: 39v.

75 1544 VA 3682: 97v; 1545 VA 3688: 78; 1547 VA 3694: 2v; 1552 VA mf FR 98 vol. 34; 1554 VA mf FR 102 vol. 37, Tawaststjerna 1905 s. 158; Viljanti 1957 s. 210.

ven ajaksi sijoitettiin linnaleiriin laivoissa palvelleita miehiä.⁷⁶ Vuoden 1564 aikana Suomen linnoihin oli sijoitettu väkeä linnaleiriin seuraavasti: Hämeen linna 172 henkeä, Olavinlinna 11 henkeä, Viipurin linna 185 henkeä ja Turun linna 88 henkeä. Linnojen vakituisen henkilökunnan määrä oli samanaikaisesti seuraava: Hämeen linna 94 henkeä, Olavinlinna 160 henkeä, Viipurin linna 328 henkeä ja Turun linna 265.⁷⁷ Seuraavassa muutamia esimerkkejä Hämeen linnan päätyneistä joukoista. Räävelistä lähetettiin vuonna 1563 Hämeen linnan 80 hevosta käsittänyt ratsumiesten ryhmä. Helsingistä saapui kuninkaan ampujia ja venemiehiä. Matkallaan he yöpyivät Hyvinkäällä ja Janakkalassa. Tammisaaresta ratsasti linnaleiriin 40 sotilasta, jotka olivat lähteneet liikkeelle joko Räävelistä tai Ruotsista. Vuonna 1570 Viipurista saapui peräti 170 kuninkaallisen laivaston venemiestä ja 20 ampujaa. Joukot eivät välttämättä viipyneet kauan, vaan jatkoivat matkaansa Poriin, Turkuun, Tammisaareen, Rääveliini, Helsinkiin tai Viipuriin.⁷⁸

Alkuaikoina talonpoikia liittyi Kustaa Vaasan joukkoihin etupäässä Smoolannista, Taalainmaalta ja Göötanmaalta.⁷⁹ 1540-luvulla Hämeen linnan olikin majoitettuna etupäässä smoolantilaisia nihtejä. Sukunimien perusteella vuonna 1552 linnassa majoillut 49 nihdin joukko koostui Hälsinglandista, Nyköpingistä, Göötanmaalta, Taalainmaalta, Uudeltamaalta, Hämeestä ja Porvoosta värvätyistä miehistä.⁸⁰ Jo Kustaa Vaasan hallituskauden alkuaikoina pestattiin suomalaisia kuninkaan joukkoihin. Suomalaisia osallistui muun muassa Dacke-kapinan kukistamiseen. Venäjän sodan aikana suomalaisten osuus joukoissa kasvoi huomattavasti. Vuonna 1555 Hämeestä pestattiin niin paljon jalkaväkeä, että pystyttiin perustamaan erillinen lippukunta (noin 500 miestä). Vuonna 1556 värvättiin jälleen hämäläisiä talonpoikia, joille taottiin linnassa keihään kärkiä ennen kuin heidät lähetettiin sotimaan Venäjää vastaan.⁸¹ Pohjoismaisen 7-vuotisen sodan aikana monet hämäläismiehet joutuivat kauaksi kotiseudultaan. Hollolan kihlakunnan voudin palvelija Nils Finne saatteli vuonna 1569 Hämeestä Tukholmaan vastavärvättyjä hämäläisnihtejä.⁸²

Kruunun sotilaat tuntuivat ja näkyivät myös maakunnan elämässä. Heitä oli sijoitettu linnaleireihin ympäri Hämettä pappien ja nimismiesten luokse.⁸³ Sota tiesi aina lisärasituksia. Kustaa Vaasan Venäjän sodan aikana maakunnasta koottiin apuveroina leipää, maltaita, humalaa, voita, lampaan- ja naudantilihaa, kauraa, nahkoja, kynttilöitä, talia, heiniä ja olkia, jotka toimitettiin pääasiassa Viipuriin ja Helsinkiin. Someron pappilassa ja Rengon ja Turengin nimismiehentaloissa yöpyi matkalla Viipuriin 90 ruotsalaista sotilasta ratsui-

76 Tawaststjerna 1905 s. 147, 150–151, 159.

77 VA mf FR 236 vol. 1.

78 1563 VA 3967: 44; 1563 VA 3967: 46v–48v; 1566 VA 4015: 1–3; 1569 VA 4049: 100–103; 1569 VA 4051: 64–65; 1570 VA 4066: 39.

79 Larsson 1967 s. 264.

80 1552 VA mf FR 98 vol. 34.

81 Tawaststjerna 1905 s. 126, 127, 136; 1556 VA 3797: 42.

82 Suomalaisia ampujia 1560 VA 3891: 20–24; Suomalaisia ratsumiehiä 1563 VA 3967: 44, 1565 VA 3990: 50v ja 1569 VA 4052: 38.

83 1546 VA 3691: 96v–102; 1547 VA 3694: 2; 1562 VA 3938: 69.

neen.⁸⁴ Hämeen linnasta joukkojen matka jatkui Ylistä Viipurintietä itään. Ympäri Hollolan kihlakuntaa koottiin ylimääräisiä veroja alueen läpi kulkeville joukoille, jottei yleisten teiden varsilla asuneiden taakka olisi käynyt liian raskaaksi. Arvid Björnsson johti 67 miehen ja 60 ratsun ryhmää. Märten Jönssonin alaisuudessa oli 60 ampujaa ja Lambrecht Dirickssonin joukkoon kuului 120 miestä ja 160 ratsua.⁸⁵ Linnanvouti Jöns Brun sai Venäjän sodan aikana kuninkaalta ohjeet huolehtia sotaväen majoituksesta. Linnan puolustuskuntoa oli parannettava lisäämällä miehistöä ja vahvistamalla linnoituksia. Viipurin ja Hämeen linnan väliset maantieyhteydet oli katkaistava kaatamalla murreksia teille.⁸⁶

1560-luvulla yhä suurempi määrä verotuloista käytettiin sodan tarpeisiin. Normaali verotulot eivät enää riittäneet kattamaan sodan aiheuttamia lisämenoja, joten jouduttiin turvautumaan ylimääräisiin muonaveroihin (*kostgärder*). Jotta ylimääräiset verot eli muonalisät olisi kulutettu mahdollisimman kontrolloidusti perustettiin pohjoismaisen 7-vuotisen sodan aikana (1563–1570) muonavarastohallinto. Armeijan huollon toimiminen oli tällöin vakava ongelma. Voutikunnista kootut verot lähetettiin suoraan paikallisiin muonavarastoihin, joista ne jaettiin armeijalle ja laivastolle. Suomen tärkeimmät muonavarastot olivat Turussa, Helsingissä ja Viipurissa, jossa ne toimivat koko Juhana III:n hallituskauden ajan.⁸⁷ Vuodesta 1563 alkaen Hämeestä koottuja ylimääräisiä veroja toimitettiin etenkin kuninkaallisen laivaston aluksille. Förgylte Leyonen, Wiborgsfalken, Lille Gripen, Helsingfors jacten, Älfsborgsbarcken ja monet muut alukset ottivat vastaan hämäläisten elintarviketoimituksia.⁸⁸

Asevarasto

Vuodesta 1557 alkaen linnaan oli palkattuna vakituinen pyssyseppä.⁸⁹ Sitä ennen asevaraston kehittäminen oli ollut vierailevien ammattilaisten varassa. Vuonna 1542 ampuja Claes johti ruutimyllyn rakentamista. Jören ampuja saapui opettamaan tuliaseiden käyttöä Hämeen linnan välle vuoden 1544 loppupuolella. Jören viipyi linnassa aina vuoden 1547 loppuun ja hänen aikanaan linnan aseistusta parannettiin huomattavasti.⁹⁰ Vieraileva pyssyseppä Olof kutsuttiin paikalle. Hän teki asekamariin luotien, piikkien ja hakojen lisäksi yhden neljännesslangan ja kaksinkertaisen falkonetin. Täsmälliset tiedot asevarastosta vastanneen asemestarin toimesta alkavat vasta vuodesta 1571. Sitä ennen asevarasto näyttää olleen 1560-luvulla etenkin ampujien johtajan vastuulla ja

84 Esimerkiksi 1555 VA 3780: 46v–47; 1555 VA 3781: 6–8v; 1555 VA 3786: 1, 8–12; 1555 VA 3788: 36–37v; Viljanti 1957 s. 550, 559.

85 1555 VA 3793: 10–16v; 1556 VA 3821: 3.

86 Viljanti 1957 s. 550–551, 555–556 ja 575.

87 Odén 1955 s. 159–162.

88 Esimerkiksi 1563 VA 3969: 55; 1563 VA 3970: 59; 1564 VA 3977: 37–37v; 1565 VA 4023: 78–82; 1565 VA 4019: 77–79.

89 Liite 4.

90 Vilkuna AM 1989 s. 37; 1542 VA 3675: 63v–89v.

1560-luvun puolivälissä linnanvouti Erik Spåra oli linnan asemestari. Myös Olavinlinnassa, Kastelholmassa ja Helsingissä voudit vastasivat asekamariaita.⁹¹

Suurimpia töitä olivat myöhemminkin falkonettien ja slangojen eli pitkäputkisten ja pienikaliiperisten kanuunoiden valaminen. Vuonna 1554 valmistui 6 falkonettia, joihin kului huomattava osa linnan rautavarastosta.⁹² Vuonna 1540 linnan tykistö koostui yhdestä kuparisesta falkonetistä ja yhdestä kuparisesta neljännesslangasta. Parikymmentä vuotta myöhemmin asevarastossa voitiin inventoida 1 kuparinen falkonetti, 9 rautaista kaksinkertaista falkonettia, 2 rautaista neljännesslangaa ja 6 rautaista puolislangaa. Asevaraston varustelutaso oli parantunut⁹³ ja olennaista oli, että tykkien määrä oli kasvanut. Myös ammuksia ja ruutia oli aikaisempaa enemmän. Jouset, nuolet ja keihäänkärjet edustivat falkonettien ja slangojen rinnalla keskiaikaisia aseita. Tapana olikin säilyttää aseita linnassa ja jakaa ne sieltä tarpeen tullen nostoväelle.⁹⁴

Hämeen linnan asevarasto oli pieni verrattuna suurten linnojen asekamareihin. Pienenäkin se kuitenkin huolehti linnan ja lähialueen puolustuksesta ja palveli myös valtakunnallisia tarpeita. Venäjän sodan syttyttyä vuonna 1555 asekamariaita lähetettiin Helsinkiin 6 falkonettia, 3 lyijymuuttia sekä lyijyä ja eri ruutilaatuja. Viipurin linnaan toimitettiin sodan kuluessa ruutia ja lyijyä useampaan otteeseen.⁹⁵ Vuonna 1569 Helsingin edustalle sijoittuneen kuninkaallisen laivaston asemestari vastaanotti Hämeen linnasta 9 falkonettia, lyijyä, ruutia ja ammuksia.⁹⁶

6. 3. Kruunun hevossiittola

Olavinlinnan kirjurit Sigfrid ja Olof tarvitsivat uudet hevoset. Heidän ongelmastaan tiedotettiin kuninkaalle, joka puolestaan lähetti kirjeen Hämeen linnaan. Viestissään kuningas käski toimittamaan Hämeen linnasta kaksi ratsua Olavinlinna.⁹⁷ Kruunun hevoskasvatus oli Ruotsissa 1500-luvulla valtakunnallisesti organisoitua. Suomessakin oli kaikilla tärkeimmillä kruunun tiloilla hevossiittola, jossa kasvatettiin hevosia kruunun tarpeisiin. Kruunun henkilökunnan lisäksi hevosia tarvitsi armeija sekä ratsuiksi että työhevosiksi vetämään kuormastoja ja tykkejä. Erityisen paljon Suomessa oli komeita hevosia Juhana-herttuan kaudella (1556–1563), sillä kunnan renessanssiruhinaan tavoin hänellä oli aina mukanaan suuri ratsain liikkuva vartioväki ja seurue.⁹⁸

91 Kiuasmaa 1962 s. 111.

92 1554 VA 3764: 17v; Kustaa Vaasan aikaista sodankäyntiä laajasti tutkinut Arvo Viljanti ei tunne Hämeen linnan asetuotantoa (Viljanti 1957 s. 259).

93 Liite 32.

94 Tawaststjerna 1905 s. 163.

95 1555 VA 3778: 27v; 1556 VA 3795: 36v.

96 1565 VA 3990: 51.

97 1542 VA 3675: 87–87v, 90v–91, 95.

98 Vuonna 1571 toimitettiin linnasta hevonen Lasse Jöransonille, joka oli tykistön hevosten

Hämeen linnan yhteydessä hevossiittola käytännössä tarkoitti latokartanoissa tapahtunutta ratsujen ja työhevosten kasvatusta. On muistettava, että näiden hevosten lisäksi hoidettiin suuret määrät henkilökunnan ja sotilaiden ratsuja, joiden tallit olivat päälinnan läheisyydessä.⁹⁹

Valtakunnallisesti hevospasvatusta johti kuninkaan tallimestari. Erityisesti Suomesta vastaava tallimestari asui ensin Turun linnassa, josta hän muutti Raumalle. Rauman kuninkaankartano olikin vuosina 1560–1630 koko Suomen hevospasvatuksen keskus, kuten Mauno Jokipii on osoittanut. Lisäksi hevossiittoloita oli kaikissa tärkeimmissä kartanoissa aina Korsholmasta Olavinlinnaan.¹⁰⁰ Siittoloissa tallimestari tai vahtimestari vastasi hevosten ruokinnasta, laiduntamisesta, koulutuksesta ja organisoii hevostoimitukset.¹⁰¹ Palkkaluetteloiden mukaan Hämeen linnassa olisi ollut vähän hevossiittolan henkilökuntaa. Erik tallimestari johti siittolaa vuosina 1540–1543. Seuraavan kerran tallimestari mainitaan vuonna 1563 ja mahdollisesti vuosina 1565 ja 1566 työskennellyt vahtimestari vastasi siittolasta.¹⁰² Tallirenkien tehtävänä saattoi olla myös henkilökunnan ja sotilaiden ratsujen hoito. Koska hevossiittolan hevoset kasvatettiin etupäässä latokartanoissa voi niiden hoidon olettaa kuuluneen myös latokartanon isännän ja renkien tehtäviin.

Hämeen linnassa tavattiin vuonna 1547 oreja 4, työhevosa 2, tammoja 39, orivarsoja 18 ja tammavarsoja 17, siis yhteensä 80 erilaista hevosta. ”Selvästi kuvastaa luettelo Kustaa Vaasan toimeenpanemaa suunnitelmallista karjan ja hevosten kasvatusta”, kirjoittaa Julius Ailio. ”Hevoset saivat olla kesälaitumella peninkulmain päässä, esim. Hauhon metsissä ja Padasjoella, jossa Havailan ja Hirvisalon saarilla kuninkaallisen majesteetin tammät vuotuisesti olivat käymässä. Hevoset merkittiin poltinraudalla, jotta ne voitiin erottaa maakunnan hevosista.” Hämeen linnasta hevoset kuljetettiin Rauman kuninkaankartanoon, josta laivaukset Tukholmaan sitten tapahtuivat. Toisaalta Venäjän sodan aikana tapahtui päinvastaistakin liikennettä. Elokuussa 1555 Turkuun saapui Ruotsista 160 oriinratsastajaa (*hingstridare*), jotka ohjattiin heti Viipuriin.¹⁰³ Nähtävästi koko kruunun hevospasvatus Ruotsissa oli tällöin organisoitu sodan tarpeisiin.

Hevoset olivat linnan arvokkainta omaisuutta ja niistä käytettiin hyvin tarkkoja nimityksiä. Ensinnäkin hevossiittolan ratsut (*frishäst*) ja työhevoset (*verkhäst*) erotettiin toisistaan. Sen lisäksi kummassakin ryhmässä olivat omat nimityksensä tammoille, oreille, tammavarsoille, orivarsoille, nuorille ratsuille ja nuorille työhevosille.¹⁰⁴ Suurin osa Hämeen linnan hevosista oli tammoja,

rehumestari, 4 työhevosta (1571 VA 4068:25v); Forssell 1884 s. 113–114; Jokipii 1974 s. 230; Kiuasmaa 1962 s. 353.

99 1549 VA 3709: 32; 1559 VA 3869: 55.

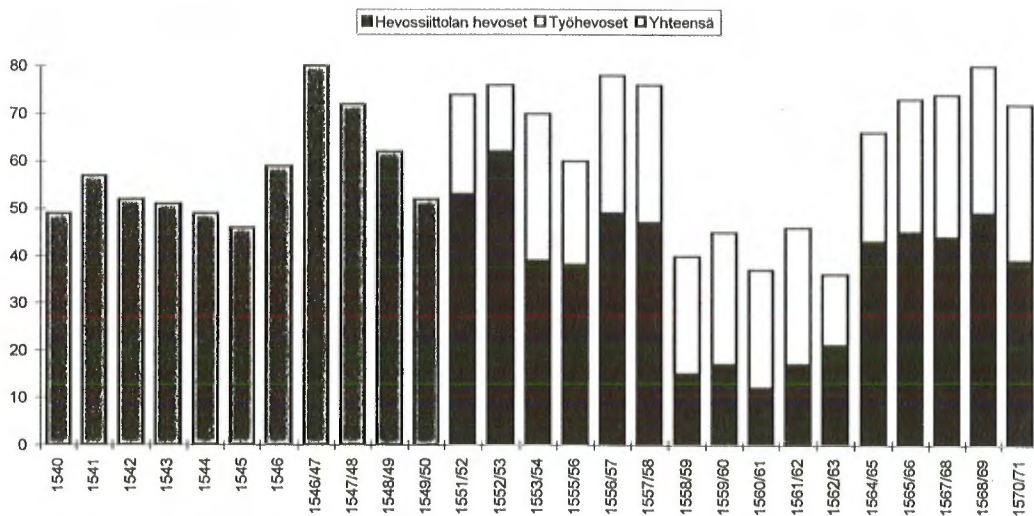
100 Jokipii 1974 s. 230.

101 Kiuasmaa 1962 s. 352, 360.

102 Liite 5.

103 Ailio 1917 s. 258–259; Luukko 1957 s. 499; Viljanti 1957 s. 80; Jokipii 1972 s. 142–147.

104 Termit on suomennettu vanhasta ruotsista aikaisempien tutkimusten ja sanakirjojen avulla seuraavasti: siitosori = *stodhäst*, siitostamma = *frisstod*, siittolan tammavarsa = *frismärrfö*, siittolan orivarsa = *frishästeföl*, siittolan varsa = *frisfö*, siittolan nuori ratsum = *frisfäl(föl)*,

Diagrammi 12: Hämeen linnan hevossiittolan ratsut ja työhevokset vuosina 1552–1571. Muilta vuosilta on esitetty ratsujen ja työhevosten yhteismäärä.¹⁰⁵

varsoja ja nuoria ratsuja. Oreja oli kerralla vain yksi tai kaksi. Liitteessä 33 on esitetty Hämeen linnan hevossiittolan hevosten kokonaismäärä vuosina 1540–1571. Lisäksi liitteessä on eroteltu ratsut ja työhevokset vuosina 1552–1571, jolloin lähdeaineisto mahdollistaa sen.

Vuosittain linnan hevossiittolassa kasvatettiin keskimäärin 60 hevosta, joista vuosina 1552–1571 ratsuja oli 59 % ja työhevosia 41 %. Tammät synnyttivät peräti 13 varsaa vuonna 1553, mikä nosti ratsujen määrän yli 60. Vuosi 1549 oli raskas. Silloin menehtyi 23 hevosta, joista 18 oli karhun tappamia.¹⁰⁶ Linnanvouti Isak Nilsson myi vuonna 1543 kruunulle siitosorin.¹⁰⁷ Orin ostaminen oli poikkeuksellista, sillä yleensä siitosorit toimitettiin muista kartanoista ja linnoista. Tukholman linnasta lähetettiin 3 oria vuonna 1546. Muina vuosina oreja saatiin Helsingin kuninkaankartanon voudilta Anders Korpilta ja herttua Juhanan tallimestarilta Lars Larssonilta.¹⁰⁸

työtamma = *verkstod*, työtammavarsa = *verkmärrföf*, työorivarsa = *verkhästeföf*, nuori työhevonen = *verkfäl(fol)* (Dalin 1850 ja 1853); Forssell 1884 s. 113–114; Luukko 1950 s. 311.

¹⁰⁵ Liite 33.

¹⁰⁶ 1549 VA 3711: 9v; Työhevosia linnaan toimitettiin vähän. Yhdessä tapauksessa talonpoika kuittasi sakkonsa antamalla työhevosen linnaan. Muutoin saadut työhevokset kuuluivat kruunun osuuteen pappien testamentteista (1542 VA 3675: 72).

¹⁰⁷ 1543 VA 3677: 73–73v, 95–99. Kauppa oli voudille erittäin tuottoisa, sillä hän sai hevosesta 50 markkaa. Tämä oli 10 markkaa enemmän kuin Isakin voudintoimesta saama vuosipalkka

¹⁰⁸ 1546 VA 3691: 121–121v; 1559 VA 3868: 34v–37, 46v–49v, 52–53; 1557 VA 3823: 11–12v, 36–37.

Suuret toimitukset aiheuttivat merkittävimmät muutokset hevosten määrässä. Turun linnan vouti Simon Thomasson toimitti vuonna 1558 Hämeen linnasta 28 siitostammaa. Tämä oli osa laajempaa toimitusketjua, sillä samana vuonna Hämeen linnasta lähti edelleen 22 tammaa Viipurin linnasta ja 6 tammaa Olavinlinna. Vuotta myöhemmin 28 siitostammaa matkasi eri puolille Itä-Suomea sinne perustettuihin kuninkaankartanoihin.¹⁰⁹ Tutkimusaikana Hämeen linnasta lähti yhteensä 206 hevosta eri puolille valtakuntaa. Näistä 125 päätyi kruunun linnoihin tai kartanoihin.¹¹⁰ Kruunun palveluksessa olleille henkilöille annettiin 52 hevosta muun muassa korvauksiksi heidän menettämistään ratsuista.¹¹¹ Yllättävää on, ettei suurin osa toimitetuista hevosista ollut nuoria ratsuja, joiden kasvattaminen on katsottu siittoloiden päätehtäväksi. Eniten linnasta lähetettiin muille kruunun tiloille tammoja uusien kartanoiden hevostamiseksi ja jo olemassa olevien siittoloiden hevosmäärän kasvattamiseksi.

siitostammoja	107
nuoria ratsuja ja varsoja	63
työhevosia	27
siitosoreja	7
yleensä hevosia	2
yhteensä	206

Asetelma 14: Hämeen linnasta toimitetut hevoset vuosina 1540–1571

Linnan hevossiittolan toiminta oli valtakunnan kannalta merkittävää 1500-luvun puolivälissä, jolloin hevosia oli lähes yhtä paljon ja välillä enemmänkin kuin suurimmissa hevoskasvatuskeskuksissa Raumalla ja Porissa. Rauman hevossiittolassa oli vuonna 1557 yhteensä 26 ratsua, kun niitä samaan aikaan oli Hämeen linnassa 49. Kun Raumasta tehtiin vuonna 1560 siittolatoiminnan keskus, kasvatettiin siellä 29 ratsua. Tällöin Hämeen linnassa oli vain 17 ratsua, koska kahtena edellisvuonna oli suuret määrät hevosia lähetetty Itä-Suomen kuninkaankartanoihin. Ratsujen määrä kuitenkin kasvoi pian: vuonna 1569 niitä oli jo 49 eli yhtä paljon kuin Porin kuninkaankartanossa.¹¹²

Hevoset olivat myös kauppatavaraa. Hevosten myynnillä saatiin rahatuloja ja hevoset olivat maksuvälineitä etenkin suola- ja puutavarakaupassa. Yhteensä 21 hevosta myytiin tai vaihdettiin vuosina 1540 - 1571. Näistä 15 oli työhevosia, 5 siitostammoja ja 1 siitosori. Tanskalaisten suolakauppiaiden kanssa tehtiin kauppvoja vuonna 1543 vaihtamalla kolme työhevosta 16 suolatynnyriin. Vuosikymmenen lopulla yksi työhevonon vastasi 8 suolatynnyriä. Arvo- kas siitosori kuljetettiin linnasta Tanskaan vuonna 1541. Paluumatkalla lastina

109 1558 VA 3850: 29v–32, 53–54v; 1559 VA 3868: 79–79v.

110 Vilkuna AM 1995 s. 148–149.

111 Hevosista 29 määränpäättä ei tiedetä.

112 Liite 33; Jokipii 1974 s. 235.

oli tammilautoja, joista linnassa valmistettiin oluttynnyreitä.¹¹³ Tiedot suola- ja puutavarakaupoista Hämeen linnan ja tanskalaisten välillä ovat tärkeitä, sillä vielä Kustaa Vaasan aikana voutien itsenäinen kaupankäynti oli sallittua. Myöhemmin kruunu halusi keskittää kaiken kaupan omille välikäsilleen, jotteivät kauppamiehet olisi päässeet huijaamaan vouteja, jotka olivat kuninkaan mielestä kokemattomia kaupankäynnissä.¹¹⁴

113 1541 VA 3671: 143v–144v; 1543 VA 3677: 74, 98v; 1546 VA 3692: 121; 1549 VA 3709: 4v, 33.

114 Hammarström 1957 s. 398–399.

■ 7. Tuotanto ja kulutus

7.1. Ruokailu kulutuksen mittarina

Lokakuun kolmannella viikolla vuonna 1549 ruokailuun Hämeen linnan voudinpöydässä osallistui 47 henkeä.¹ Väkeä oli vähän, koska 48 sotilaan joukko-osasto oli hiljattain poistunut linnasta. Paikalla olivat vouti Isak Nilsson, kirjuri Simon Nilsson, alivouti Henrik Andersson, kappalainen herra Jöns, voudinmiehet ja asemiehet. Myös suurin osa käsityöläisistä aterioi voudinpöydässä. Samalla lokakuun loppupuolen viikolla ruokaili palkollistenpöydässä 46 henkeä. He olivat linnan renkejä, piikoja, karjapaimenia, sianhoitajia ja latokartanoiden väkeä. Myös mylläri osallistui tämän pöydän aterioihin. Palkollisten viikon ruoan valmistukseen oli käytetty puoli tynnyriä syltystä, puoli tynnyriä makkaraa ja 3 leiviskää kuivattua pikkukalaa. Lisäksi oli syöty kuusi tynnyriä ruis- ja ohrajauhoista leivottua arkileipää sekä juotu yksi tynnyri soininolutta ja kolme tynnyriä arkiolutta.

Voudinpöydän ateriat olivat laadullisesti parempia, monipuolisempia ja runsaampia kuin palvelusväellä. Ruokaa oli laitettu vasta teurastetusta naudanlihasta, savustetusta naudanlihasta ja naudan kielistä. Lisäksi oli tarjolla savulammasta, syltystä ja makkaraa. Ruokailuun kuului myös voita, jota ei tarjottu palkollisille. Kala-aterioilla oli suolattua ankeriasta, savuhaukea, savulahnaa ja kuivattua pikkukalaa. Leipä oli rukiista ja juomana voudinolutta, svenniolutta tai arkiolutta. Laadullisesti ruoka kuitenkin jakautui epätasaisesti voudin ja tavallisten sotamiesten tai käsityöläisten kesken. Vahvin olut, tuore naudanliha, savustettu lammas ja suola-ankerias herkuteltiin voudin ja hänen lähipiirinsä aterioilla.

Koska ruokailu oli linnassa hyvin hierarkista ja sosiaalisesti kontrolloitua, valvottiin voudinpöydän ja palkollistenpöydän ruokailua laatimalla luetteloita sekä kulutetusta ruoasta että pöydissä ruokailleista. Ruoankulutusluettelot eivät paljasta mitä ruokalajeja raaka-aineista valmistettiin. Ne antavat tietoja siitä, kuinka paljon perusraaka-aineita – viljaa, voita, lihaa ja kalaa – ruoanvalmistuksessa käytettiin. Luetteloiden avulla on mahdollista laskea, kuinka monta tynnyriä ruista, ohraryynejä, suolaa, maltaita ja silakkaa tai montako leiviskää voita, naudanlihaa, kinkkua ja kuivattua kalaa kulutettiin henkeä

1 1550 VA 3712: 3v. Voudinpöydässä ruokailleita käsityöläisiä olivat esimerkiksi sepät, vannotajat, suutarit, kokit, tynnyrintekijät, juomanpanijat, fatabuurin naiset, leipurit ja tupamännät. Palkollistenpöydässä käsityöläisistä ruokailivat esimerkiksi mylläri ja hiilentekijät (esimerkiksi 1559 VA 3869: 2, 2v, 3v); Vertaa lukua 5.2., jossa pohdittiin pöytä-käsitettä.

kohti vuodessa. Aterioiden sisältö paljastaa, kuinka erilaista elämää linnan päällikkö ja renkipoika linnassa viettivät. Meillä ei ole mahdollisuuksia vertailla 1500-luvulla linnassa eläneiden asuinoloja, vaatetusta tai terveydentilaa, joten ruoankulutuksen tutkiminen on yksi keino kuvata linnan väen välisiä sosiaalisia eroja. Ruoankulutusluetteloita käytettäessä on kuitenkin muistettava, että ne on laadittu valtiontalouden näkökulmasta. Kruunua kiinnosti tietää ennen kaikkea, kuinka linnaan kootut verotulot ja linnassa tuotetut elintarvikkeet oli kulutettu. Ruoankulutusluettelot eivät siis anna tietoja kunkin henkilökohtaiseen talouteen kuuluneista elintarvikkeista.

Ruoankulutus tutkimuskohteena

Voudintilaineistoon kirjattuja linnojen, kartanoiden ja kaivosten ruoankulutusluetteloita käytti ensimmäisenä hyväkseen Heckscher. Hän määritteli 1500-luvun elintason kulutetun ravinnon energiasisällön perusteella. Ottamatta huomioon oluen kulutusta, jonka suuresta määrästä hän oli hämmentynyt, Heckscher lasi yhden henkilön päivittäiseksi keskivertokulutukseksi 4376 kcal. Tämä vastasi ruotsalaista keskivertokulutusta vuosina 1912–1913. Kaikissa Heckscherin 1500-luvun tutkimuskohteissa muutamia metsäseutuja lukuunottamatta kulutettiin henkeä kohti enemmän kuin 3300 kcal päivässä. Heckscherin mielestä hänen tuloksensa edustivat 1500-luvun ruokailua laajemmin: normaalivuosina kulutettiin Ruotsin tärkeimmillä maanviljelysseuduilla yhtä paljon kuin kruunun talouksissa²

Heckscherin tutkimus antoi aikoinaan ja antaa yhä aihetta keskusteluun. Viimeisimpänä Heckscheriä vastaan esitetyn kritiikin on koonnut ja omat näkemyksensä esittänyt Mats Morell.³ Keskeisiä kiistakysymyksiä ovat olleet käsitykset lähdemateriaalin luotettavuudesta ja edustavuudesta, ruoankulutuksen antama kuva sosiaalisista ja alueellisista eroista sekä Heckscherin tapa muuttaa vanhat mittayksiköt nykymitoiksi. Eniten ovat olleet esillä lähdekriittiset ongelmat. Heckscher piti käyttämiensä ruoankulutusluetteloiden lähdearvoa suurena. Kritiikin mukaan Heckscher kuitenkin käytti laskelmissaan todellisten kulutustietojen lisäksi myös kulutusnormeja, joita annettiin esimerkiksi ruokavarastojen kokoamista varten. Tileihin siis sisältyy kulutustietojen lisäksi myös ohjeellisia määriä siitä, kuinka paljon henkeä kohti tulisi kuluttaa tai varata kulutettavaa. Näiden erottaminen todellisesta kulutuksesta vaatii lähdekriittistä valppautta.⁴

Kruunun palveluksessa syötiin Heckscherin mukaan hyvin. Saattoi siis olettaa, että myös tavallisen talonpojan ravitsemustilanne oli hyvä. Muutenhan kruunun töihin olisi ollut tungosta eikä tällaisesta ole merkkejä.⁵ Erityisesti Nyström on arvostellut Heckscherin näkemystä talonpoikien korkeasta elin-

2 Heckscher 1935 s. 94–98 ja bilaga III; Morell 1986 s. 1–2; Utterström 1978 s. 130.

3 Morell 1986.

4 Odén 1955 s. 336–342; Morell 1986 s. 9–11; Utterström 1978 s. 130.

5 Heckscher 1936 s. 98.

tasosta. Hänen mielestään Heckscherin ajatus pohjautuu käsitykseen, että 1500-luvun yhteiskunnassa ihmisillä oli liikkumisvapaus ja että he pystyivät saavuttamaan itsenäisen työntekijän aseman. Ajan lähteet eivät kuitenkaan kuvaa talonpoikaisyhteisöjen jäseniä, joilla olisi ollut mahdollisuus yksilöllisiin ratkaisuihin.⁶ Nytemmin ollaan yleisesti sitä mieltä, etteivät Heckscherin tulokset edusta koko kansan ruokailua. Esimerkiksi, jos talonpojat olisivat kullanneet suolaa yhtä paljon kuin kruunun talouksissa, olisi maahan pitänyt tuoda valtavat määrät suolaa. Tullitilastot eivät kuitenkaan tue ajatusta näin suurista kulutusluvuista.⁷

Ruokailu kruunun linnoissa ja kartanoissa ei vastannut ruokailua tavallisessa talonpoikaistaloudessa. Ruokailua suurtalouksissa on kutsuttu kasarmitaloudeksi, jossa suurin osa ravinnosta koostui viljasta sekä kuivatusta ja suolatusta kalasta. Ruokaa oli runsaasti, mutta se oli yksipuolista.⁸ Myöhempi tutkimus on katsonut Heckscherin tehneen selviä virheitä muuttaessaan vanhoja mittoja nykymitoiksi. Esimerkiksi hänen lukujaan 1500-luvun viljankulutuksesta on pidetty 15 % – 25 % liian korkeina. Korjattaessa Heckscherin laskelmia Främbystä vuodelta 1555 pieneni viljankulutus 13 %. Voin, lihan, kalan ja suolan kulutus laski 20 %.⁹ Vaikka tarkastustyö on pienentänyt Heckscherin kulutuslukuja, on hänen päätelmänsä eläinkunnan tuotteiden osuudesta edelleen pienin korjauksin hyväksytty. Heckscherin mukaan eläinkunnan tuotteiden kulutus oli suhteellisen korkea 1500-luvulla. Niiden samoin kun oluen kulutus väheni seuraavalla vuosisadalla. Nykytutkimus pitää pudotusta kuitenkin vähemmän jyrkkänä kuin mitä Heckscher esitti.¹⁰

Onko sitten mahdollista laskea entisaikojen ravinnon sisältämiä kaloreita? Kuten Mats Morell on asian perustellut, tarkoitus ei olekaan laskea tarkkoja ja täysin varmoja kalorimääriä. Epävarmuustekijät täytyy tuoda korostetusti esille ja minimoida riskit.¹¹ Riskitekijät huomioon ottaen tehdyt laskelmat antavat kuitenkin oikean suuntaisen kuvan ruoankulutuksesta. Ne myös lisäävät tietämystämme menneiden aikojen elinolosuhteista ja sosiaalisista eroista. Vuodet Hämeen linnan ruoankulutuksen tutkimiseen on valittu sillä perusteella, että vuodelta 1550 on säilynyt viikottain laadittu ruoankulutusluettelo ja vuosilta 1548, 1559–1561 ovat käytettävissä viikottaisten listojen avulla tehdyt yhteenvedot koko vuoden ruoankulutuksesta.¹² Liitteissä 35 ja 37 on esi-

6 Nyström 1936 s. 250–251.

7 Morell 1986 s. 21.

8 Utterström 1978 s. 131; Morell 1986 s. 22.

9 Utterström 1978 s. 131; Morell 1986 s. 27–28.

10 Morell 1986 s. 35–36.

11 Morell 1986 s. 27.

12 1548 VA 3700: 57–60; 1550 VA 3712: 1–74; 1559 VA 3868: 96–101; 1560 VA 3889: 64–67; 1561 VA 3907: 65–69. Vuosien 1559–1561 ruoankulutuslaskelmat on tehty Tukholman mitalla, mikä helpottaa lukujen muuttamista nykymitoiksi. Ruoankulutustietoja on verrattu Hämeen linnan tilin muihin kulutustietoihin ja havaittu ne yhteneväisiksi. Vuosien 1559–1561 ruoankulutusluetteloiden yhteydessä on ordinantia. Tässä selvitetään, kuinka paljon Hämeen linnassa käytettiin viljaa leivottaessa tynnyrillinen leipää ja paljonko maltaita ja humalia kului eri olutlaatuojen valmistukseen. Ordinantian painotaulukosta selviää eri lihalaatuojen paino leivisköissä ja nauloissa. Ordinantioiden tietoja on käytetty hyväksi myös

tetty voudinpöydässä ja palkollistenpöydässä vuoden 1550 kuuden kuukauden aikana yhden hengen päivittäisiin aterioihin sisältyneiden kaloreiden määrä. Vastaava kulutus vuosina 1548, 1559 - 1561 on liitteissä 34 ja 36. Kaikissa liitteissä on myös huomioitu kasvi- ja eläinkunnan tuotteiden osuus kulutuksesta.

Eri ruoka-aineiden sisältämiä kaloreita arvioitaessa on käytetty hyväksi Utterströmin esittämiä kaloriarvoja.¹³ Osuakseen mahdollisimman lähelle oikeita kulutuslukuja on Utterström laskenut kalorimääriinsä 25 % vähennyksen, jonka Heckscher esitti vain voille. Vähennyksen avulla tulee huomioitua säilönän, pitkän varastoinnin ja ruoanvalmistuksen aiheuttamat ravintoaineiden menetykset. Samalla tulee huomioitua myös se, että henkilö ei välttämättä syönyt koko hänelle varattua ruoka-annosta. Ruoka oli olennainen osa kruunun henkilökunnan palkkaa ja mahdollisesti ruokaa oli tarjolla enemmän kuin sitä palkansaaja pystyi nauttimaan. On esitetty, että osa henkilökunnan saamasta ruokamäärästä voitiin vaihtaa rahaksi tai käyttää perheen elättämiseen. Tämä selittäisi osaltaan suuren ruoankulutuksen.¹⁴ Tietoja ruoan vaihtamisesta tai antamisesta perheelle ei Hämeen linnasta kuitenkaan ole. Arvioitaessa Hämeen linnan ruoankulutuksen tasoa on lähtökohdaksi otettu nykyiset käsitykset aikuisen miehen ja naisen päivittäin tarvitsemista kalorimääristä. Aikuinen tavallista ruumiillista työtä tekevä mies tarvitsee päivittäin 3000 kcal ja nainen 2500 kcal. Raskasta ruumiillista työtä tekevän miehen kaloritarve on 4500 kcal päivässä.

Kulutus voudinpöydässä ja palkollistenpöydässä

Aterioita voudinpöydässä ja palkollistenpöydässä on seurattu kuuden kuukauden aikana vuonna 1550.¹⁵ Kuukaudet on valittu sillä perusteella, että normaalikulutuksen lisäksi myös poikkeustilanteiden, kuten joulun ja paaston, vaikutus ruokailuun tulisi näkyviin. Yllättäen kulutus voudinpöydässä oli suurimmillaan heinä-elokuussa, jolloin se oli palvelusväenpöydässä pienimmillään. Minkään ruoka-aineryhmän kulutus ei kasvanut voudinpöydässä muuta enemmän, vaan kulutuksen nousu oli tasaista kautta linjan. Epäselväksi jääkin, miksi voudinpöydässä syötiin kesällä niin runsaasti. Sen sijaan toinen kulutushuippu ei selityksiä kaipaa: ylensyönti näyttää kuuluneen joulun tapoi-

vuosien 1548 ja 1550 yhteydessä (Vilkuna AM 1995 s. 171–172).

13 Utterströmin eri elintarvikkeille esittämät kaloriarvot 100 grammaa kohti ovat seuraavat: ruisjauho 322, tuoreliha 242, ohraryyni 313, suolattu liha 177, herneet 264, silakka 121, maltaat 156, lohi 121, voi 610, kuivattu hauki 121 ja sianliha 242. Ohramaltaiden kaloriarvoksi on laskettu 50 % ohraryynien kaloriarvosta, koska oluen käymisprosessin aikana kalorien määrä väheni (Utterström 1978 s. 132, 153–156; Heckscher 1936 s. 93; Morell 1986 s. 26). Hämeen linnan voudinpöydässä kulutetusta lihasta yhden kolmanneksen kalorimäärät on laskettu tuoreen lihan ja sianlihan sisältämien kaloriarvojen mukaan eli 242 kcal/100 grammaa. Palvelusväen lihan kulutuksesta, joka oli suurimmaksi osaksi makkaraa, syltystä ja nautanlihaa, on tuoreen lihan ja sianlihan osuudeksi laskettu yksi kymmenesosa (Vilkuna AM 1995 s. 167).

14 Morell 1986 s. 15–16.

15 Liitteet 35 ja 37.

hin jo 1500-luvulla. Varsinkin voudinpöydän ruokailussa juhla otettiin huomioon normaalia suurempina ja parempina annoksina.

Vouti tai kirjuri nautti joulun 1549 pyhinä päivittäin noin 4700 kcal, joka oli tuhakunta kilokaloria enemmän kuin arkena. Palkollistenpöydässä ruokailut renki tai sianhoitaja sai noin 2500 kcal päivässä. Palkollisten joulunajan ateriat sisälsivät noin 500 kcal enemmän kuin arkiruokat. Voudinpöydässä olut oli jouluna vahvaa ja mallaspitoista ja leipä oli leivottu lestyistä ruisjauhoista. Lisäksi voudinpöydän väki herkutteli savustetun ja suolatun lihan ohella joulua varten teurastetulla naudan-, lampaan- ja sianlihalla. Myös naudankielet, syltyt ja makkarat kuuluivat aterioihin. Kuivatun ja suolatun pikkukalan lisäksi tuotiin joulupöytään suolalohta ja kapahaukea. Palvelusväelle joulun aika ei tuonut ylimääräisiä herkuja. Verrattuna voudinpöydän monipuoliseen katkautukseen oli palkollisten jouluviikon ruoka yksinkertaista: mustaa makkaraa, kuivattua ja suolattua pikkukalaa ja tuorekalaa. Ainoastaan savustettu naudanliha, jota palvelusväelle tarjottiin harvoin arkena, juhlisti heidän joulun ajan aterioitaan.

Uskonpuhdistuksen toteutumisesta huolimatta ainakin vielä kevättalvella 1550 linnassa paastottiin laskiaisesta pääsiäiseen.¹⁶ Paastoaikana kulutus voudinpöydässä laski. Linnan palkollisten ruokailutottomuksia paasto ei olennaisesti muuttanut, koska lihaa sisältyi heidän aterioihinsa muutenkin hyvin vähän (keskimäärin 0,098 kg päivässä). Palvelusväelle kapahauki, joka oli heille harvinaisen herkku, toi hieman vaihtelua paastoajan aterioihin. Hoviväki ei korvannut lihaa muiden ruokalajien kasvaneella kulutuksella. Ainoastaan voita syötiin hoviväen aterioilla paastotessa tavallista enemmän ja kalaa oli normaalia monipuolisemmin tarjolla. Arkisen kuivatun ja suolatun pikkukalan lisäksi aterioita oli valmistettu kapahaudesta sekä kuivatusta ankeriaasta ja lahnaasta. Suolattuna oli tarjolla lohta, siikaa ja silakkaa.

Tutkimusvuosina Hämeen linnan voudinpöydässä nautittiin päivittäin henkeä kohti 6751–3886 (5063–2915) kcal (suluissa kalorimäärät, joihin on tehty 25 % vähennys). Eniten kaloreita sisältäneet ateriat syötiin heinä-elokuussa 1550 ja vähiten ruoka sisälsi kaloreita paaston aikana kevättalvella 1550. Keskimäärin voudinpöydän ruokailija sai 5204 (3903) kcal vuorokaudessa. Ilman 25 % vähennyistä kulutusluvut ovat suuria. Vähennyksen jälkeen kalorimäärät asettuvat lukemiin, jotka vaikuttavat todenmukaisilta ja vastaavat melko raskasta ruumiillista työtä tekevän miehen päivittäistä energiantarvetta.¹⁷ Palkollistenpöydässä ateriansa syönyt renki tai piika sai päivittäin 5612–2428 (4209–1821) kcal. Pienimmät kalorimäärät syötiin vuonna 1548 ja suurimmat vuonna 1560. Keskimäärin ateriat sisälsivät 3583 (2688) kcal eli määrät täyttävät naisen ja kevyttä ruumiillista työtä tekevän miehen kaloritarpeen.¹⁸

Erikoista on palvelijoiden ravinnon sisältämien kalorimäärien huima nousu 1540- ja 1550-lukujen vaihteesta seuraavan vuosikymmenen alkuun. Voudin-

16 Luulajan kartanossa paastottiin vielä vuonna 1561 (Harnesk 1990 s. 184–185).

17 Liitteet 34 ja 35.

18 Liitteet 36 ja 37.

pöydän kalorimäärät sen sijaan laskivat vastaavana aikana.¹⁹ Linnan itäisen tykkitornin rakennustyö aloitettiin vuonna 1559. Linnaan saapunut työväki aterioi voudinpöydässä ja myös seuraavina vuosina voudinpöydän väkimäärä pysyi korkeana lähennellen 200 henkeä. Sen sijaan palvelusväen pöydässä ruokaili vuodesta toiseen noin 50 henkeä.²⁰ Väkimäärän kasvaessa linnanvouti ja hänen lähipiirinsä tuskin pienensivät aterioitaan muiden hyväksi. Heidän ruoka-annoksensa pysyivät varmasti yhtä runsaina kuin ennenkin. Sen sijaan vähempiarvoisten sotilaiden ja työntekijöiden oli tingittävä omista aterioistaan. Tilanteessa, jossa linnalla asui normaalia enemmän väkeä, tuli kasarmitalouden vaikutus ruokailussa entistä selvemmin esille: palvelusväen ateriat koostuivat yhä suuremmassa määrin erittäin energiapitoisesta leivästä ja oluesta. Toisaalta myös energiapitoista voita ja lihaa sisältyi palvelusväen aterioihin 1560-luvun taitteessa enemmän kuin kymmenen vuotta aikaisemmin.

Hämeen linnassa nautitut kalorimäärät vastaavat hyvin muiden kruunun linnojen ja kartanoiden kulutuslukuja, joihin on tehty 25 % vähennys. Upsalan kuninkaankartanossa kulutettiin vuonna 1557 henkeä kohti 3964 kcal, joka oli lähes yhtä paljon kuin keskimääräinen kulutus Hämeen linnan voudinpöydässä (3903 kcal). Gripsholman kuninkaankartanossa vuonna 1555 yhden henkilön ateriat sisälsivät päivittäin 4436 kcal. Tiedot kuninkaan hovin ruokailusta kertovat todella suurista kulutusluvuista. Vuonna 1573 kuningas Eerikin lähipiiri söi henkeä kohti päivittäin 6194 kcal ja herttua Magnuksen hovissa vastaava kulutus oli peräti 7092 kcal.²¹ Myös Hämeen linnan palkollisten ateriat sisälsivät keskimäärin kaloreita (2688 kcal) yhtä paljon kuin muiden kruunun työntekijöiden ateriat. Främbyn kartanon väki söi päivittäin 2982 kcal ja Noraskogin rautaruukilla vastaava kulutus oli 3375 kcal. Luulajan kartanossa päivittäisiin aterioihin sisältyi 4000 - 5000 kcal.²²

Vilja tärkein energianlähde

Tutkimusvuosina palkolliset saivat keskimäärin 86 % päivittäisestä energiansaastaan kasvikunnasta eli leipäviljasta, olutmaltaista, herneistä ja pavuista. Tästä olutmaltaiden osuus oli 16 %. Eläinkunnan tuotteista saatavat kalorit puoliintuivat lihan ja kalan kesken. Voita ei palvelusväen aterioihin sisällynyt lainkaan vuosina 1548 ja 1550. Kymmenen vuotta myöhemmin voita oli tarjolla pieniä määriä: voin osuus eläinkunnan tuotteista saadusta energiasta oli 2%.²³ Vaikka voudinpöydässäkin suurin osa päivittäisestä energiasta oli kasvikunnasta, oli ravinto silti monipuolisempaa kuin palvelusväellä. Noin 72 % päivän kaloreista saatiin leipäviljasta, maltaista, herneistä ja pavuista. Oluen osuus oli huomattavasti suurempi kuin palkollistenpöydässä, sillä puolet kasviku-

19 Liitteet 34–37.

20 Liite 7.

21 Morellin Heckscherin lukujen pohjalta tekemät laskelmat (Morell 1986 s. 38).

22 Morell 1986 s. 38; Luulajan kartanon laskelmiin Harnesk ei ole tehnyt 25 % vähennystä, koska hän haluaa verrata tuloksiaan Heckscherin laskelmiin (Harnesk 1990 s. 183).

23 Prosentit on laskettu liitteiden 36 ja 37 pohjalta.

nan energiasta oli lähtöisin oluesta. Koko ravinnon kalorimäärästä oluen osuus oli peräti kolmannes. Eläinkunnasta saadusta energiasta keskimäärin 46 % oli lihasta, kalan osuus oli 34 % ja voin peräti 20 %. Paaston aikana, jolloin lihaa ei todellakaan syöty, voin osuus eläinkunnan kaloreista oli puolet.²⁴

Ruis ja olutmaltaat olivat tärkein energianlähde. Voudinpöydän ruokien valmistuksessa käytettiin jonkin verran puuroihin ruisjauhoja ja ohraryynejä. Määrät olivat kuitenkin pieniä verrattuna leipäviljan kulutukseen. Vuonna 1561 leipäjauhoja kului voudinpöydässä henkeä kohti 171 kg ja samana vuonna ruoanvalmistuksessa käytettiin muuten henkeä kohti vain 16 kg ruisjauhoja ja 6 kg ohraryynejä.²⁵ Vuonna 1550 palkollisten ateriat eivät sisältäneet leipäjauhojen ohella muita viljatuotteita kuin olutmaltaita. Kymmenen vuotta myöhemmin heillekin valmistettiin aterioita ohraryyneistä, joita kului vuonna 1561 henkeä kohti 3,5 kg.²⁶ Heckscherin laskelmien mukaan eläinkunnan tuotteiden osuus kulutuksesta olisi ollut 30–40 %. Luku on liian korkea Hämeen linnaan, jossa eläinkunnan tuotteiden osuus päivittäisestä energiasta oli voudinpöydässä 18–38 % ja palvelusväenpöydässä 10–25 %.²⁷ Kasarmitaloudessa ei ollutkaan epätavallista kuluttaa päivässä kilo jauhoja henkeä kohti. Hämeen linnassa kulutti yksi palkollinen päivittäin keskimäärin 0,640 kg jauhoja. Voudinpöydässä jauhoja kului henkeä kohti 0,765 kg. Kun mukaan lasketaan myös olutmaltaat, olivat vastaavat luvut 0,900 kg ja 1,940 kg.²⁸ Monin paikoin puolet ruokailuun varatusta viljasta käytettiin oluen valmistukseen. Främbyn kartanossa lähellä Stora Kopparbergia kulutti 36 henkeä vuonna 1555 yhteensä 8960 kg leipäviljaa (päivässä 0,680 kg/hlö) ja 7240 kg (päivässä 0,550 kg/hlö) olutmaltaita. Främbyn hytissä oli yhteensä 29 työntekijää. He joivat päivittäin henkeä kohti peräti 4,2 litraa olutta, joten heidän keskuudessa kului vuoden aikana leipäviljaa 7520 kg (päivässä 0,710 kg/hlö) ja olutmaltaita peräti 9840 kg (päivässä 0,932 kg/hlö).

Lihan ja kalan osuus ruokavaliassa

Yleinen piirre keskiajan lopulta alkaen oli, että lihan ja varsinkin tuoreen lihan kulutus kasvoi varakkaimmissa ryhmissä. Heckscher on osoittanut, että yläluokka Ruotsin linnoissa söi 1570-luvulla peräti 38 % lihasta tuoreeltaan valmistettuna. Palvelusväen aterioilla oli yksinomaan suolattua ja savustettua lihaa.²⁹ Vuonna 1550 oli Hämeen linnan voudinpöydässä 15 % aterioiden lihasta tuoretta, mutta palkollisten ruokailuun tuore liha ei kuulunut lainkaan. Valitettavasti muilta vuosilta ei voi laskea tuoreen lihan osuutta kulutuksesta. Vuosina 1559 - 1561 palvelusväelle kylläkin tarjottiin pieniä määriä tuoretta lihaa³⁰ ja määrällisesti palkolliset söivät enemmän lihaa kuin kymmenen vuot-

24 Laskettu liitteiden 34 ja 35.

25 1561 VA 3907:66.

26 1561 VA 3907: 65–69.

27 Prosentit laskettu liitteiden 34–37 pohjalta.

28 Laskettu liitteiden 34–37 pohjalta.

29 Heckscher 1935 s. 87.

ta aikaisemmin. Oliko pöytien välillä kuitenkin selviä laadullisia eroja? Herkuteltiiniko parhaat lihapalat hoviväen aterioilla ja oliko heille lihaa monipuolisemmin tarjolla kuin palkollisille?

Voudinpöytä

	1559	1560	1561
nauta	70 %	75 %	57 %
lammas	10 %	8 %	14 %
sika	5 %	7 %	13 %
linnut	5 %	5 %	6 %
makkara	10 %	5 %	10 %

yhteensä 100 % 100 % 100 %

Palvelusväenpöytä

	1559	1560	1561
nauta	35 %	45 %	35 %
lammas	-	1 %	1 %
sika	-	6 %	6 %
linnut	-	-	2 %
makkara, syltty ja ihra	65 %	48 %	56 %

yhteensä 100 % 100 % 100 %

Asetelma 15: Hämeen linnan voudinpöydässä ja palvelusväenpöydässä eri lihalaatujen, makkaroiden, syltyn ja ihran osuus lihan kokonaiskulutuksesta vuosina 1559–1561.³¹

Lihankulutuksen pääpiirteet ovat hyvin selvät: koko linnan väki söi eniten naudanlihaa ja palkollisten liha-ateriat olivat huomattavasti yksipuolisempia kuin voudinpöydässä tarjotut. Naudanlihan lisäksi palkollisten aterioihin kuului makkaraa, syltynyä ja ihraa. Lampaan ja riistalinnun liha oli heille harvoin tarjottua herkkua. Sen sijaan voudinpöydässä lampaanlihaa syötiin sianlihaa enemmän. Riistalinnut olivat talonpoikien pyydystämiä ja linnaan veroina toimitettavia metsoja, teeriä ja riekköjä.³² Voudinpöydän monipuolisesta lihavalikoimasta otamme esimerkin tammi-helmikuulta 1550. Tarjolla oli naudanlihaa tuoreena, suolattuna ja savustettuna. Samoin lammasta oli tuoreena ja savustettuna. Lisäksi syötiin naudankieliä, suolattua ja tuoretta sianlihaa ja riistalintuja, joita kuukauden aikana kului 100 kappaletta.³³ Aikaisemmin jo

30 1559 VA 3868: 96–101; 1560 VA 3889: 64–67; 1561 VA 3907: 65–69.

31 Koska vuosilta 1559–1561 ovat käytettävissä ordinanttioiden painotiedot eri lihalaaduille, on näiltä vuosilta mahdollista laskea eri lihalaatujen osuus kokonaiskulutuksesta.

32 1548 VA 3700: 57 - 60; 1551 VA 3736: 24.

33 1550 VA 3712: 28v.

mainittiin, että tuoreen lihan kulutus ympäri vuoden oli korkean elintason merkki. Samoin yläluokan kulutustottumuksiin kuului syödä lihaa monipuolisesti ja runsaasti. 1500-luvun puolivälissä liha näyttääkin olevan yläluokalle kalaa tärkeämpi viljaruokien lisuke.

	Vuosi 1550		Vuodet 1559–1561	
	vp	pp	vp	pp
Lihaa	0,344 kg	0,094 kg	0,315 kg	0,213 kg
Kalaa	0,320 kg	0,188 kg	0,280 kg	0,270 kg

Asetelma 16: Yhden henkilön Hämeen linnan voudinpöydässä (vp) ja palkollistenpöydässä (pp) keskimäärin päivittäin kuluttama liha- ja kalamäärä kilogrammoissa vuonna 1550 sekä kulutuksen keskiarvo vuosina 1559–1561.

Voudinpöydässä käytettiin jo vuonna 1550 lihaa enemmän kuin kalaa eikä kulutuksen suhde ollut muuttunut kymmenen vuotta myöhemminkään. Sekä lihan että kalan kulutus oli voudinpöydässä kuitenkin vuosina 1559–1561 henkeä kohti pienempi kuin aikaisemmin. Tämä johtui pöydässä ruokailleista linnoitusrakentajista ja sotilaista, jotka nostivat ruokailijoiden määrää. Suurin osa voudinpöydän ruokailijoista varmasti söikin pääasiassa suolattua ja savustettua naudanlihaa. Laadullisesti paras ja monipuolisin lihatarjoilu varattiin voudille ja hänen lähipiirilleen. Palkollisten ruokailutottumuksissa oli tapahtunut selvä muutos: sekä lihan että kalan osuus päivittäisillä aterioilla oli noussut. Vaikka lihan määrä oli grammoissa pienempi kuin kalan, oli sen suhteellinen osuus päivittäisistä kaloreista kalaa merkittävämpi lihan suuremman energiasisällön vuoksi.

Kulutus sektoreittain

Edellä on vertailtu ruokailua voudinpöydässä ja palkollistenpöydässä. Aikaisemmin on käsitelty linnan työnjakoa ja tuotantoa sektoreittain. On syytä pohtia myös eri sektoreiden kulutusta. Tällöin lähdetään liikkeelle siitä oletuksesta, että tertiäärin ja sekundaarin sektorin henkilökunta ruokaili voudinpöydässä ja palkollistenpöytänsä kuului primaarin sektorin väki. Vuodelta 1559 on mahdollista tehdä tarkka laskelma kulutuksen jakautumisesta eri sektoreiden kesken, koska käytettävissä on sekä vuoden yhteenveto ruokakulutuksesta että viikottaiset listat linnassa ruokailleista. Laskelma vuodelta 1559 on esitetty liitteessä 38. Sekä primaarin että sekundaarin sektorin henkilökuntaa ruokaili tänä vuonna linnassa 41 henkeä. Suurin osa primaarin sektorin väestä oli töissä latokartanoissa ja joukossa oli myös muutamia sianhoitajia ja paimenia. Sekundaarin sektorin palveluksessa oli monien alojen käsityöläisiä ja erikoisesti rakennusalan ammattilaisia, koska keväällä 1559 aloitettiin tykkitornin muuraus. Tertiäärin sektorin virkakunnan lisäksi paikalla oli myös linnaleiriä pitäneitä sotilaita, joten tämän sektorin väkimäärä nousi 129 henkeen.

Eri sektoreiden keskinäinen suuruus oli siis kaudelle tyypillinen: primaari ja sekundaari olivat yhtä suuria ja tertiääri huomattavasti muita suurempi sotilaiden majoituksessa linnassa.

Suurimpana ryhmänä tertiääri sektori luonnollisesti myös kulutti suurimman osan linnan elintarvikkeista. Kulutustottumuksissa löytyy kuitenkin myös mielenkiintoisia erityispiirteitä, jotka kuvaavat eri ryhmien välisiä sosiaalisia eroja. Kaikki kaura kului ensinnäkin sotilaiden hevosten rehuna. Lestyjä ruisjauhoja primaarin sektorin palveluskunta ei käyttänyt lainkaan ja sekundaarissakin niiden käyttö oli hyvin vähäistä. Vastaavasti taas ohrajauhot oli varattu lähes kokonaisuudessaan primaarille sektorille ja tertiääri sektori söi suurimman osan ohraryineistä ja kaikki vehnäjäuhot. Herneiden ja papujen kulutustottumukset olivat hyvin yllättäviä, sillä primaari sektori kulutti lähes puolet herneistä ja pavuista (2/3 pannia/hlö). Teritääriässä sektorissa henkeä kohti syödyt herne- ja papumäärät olivat vaatimattomia (1/10 pannia). Keskiajan ruokailussa palkokasvit yhdistettiin yleisesti köyhiin. Herneet ja pavut olivat katovuosien leipää.³⁴ Linnassa palkokasvit olivat palvelusväelle tärkeä valkuaissainelisiä ruokavaliassa, joka sisälsi vähän eläinvalkuaista.

Odotetusti yli puolet voista oli tertiäärin sektorin käytössä. Liitteessä 38 näkyy myös selvästi primaarin sektorin liha-aterioiden yksipuolisuus: päivästä toiseen naudanlihaa, syltynyä tai makkaraa. Myöskään tuorekalaa ei tarjottu tälle sektorille. On huomattava, että kaikissa sektoreissa syötiin kuivattua kalaa enemmän kuin suolattua. Perinteistä säilöntämenetelmää käytettiin siis edelleen paljon. Varsinkin lihan ja kalan kulutuksessa tulee esille sekundaarin sektorin henkilökunnan asema linnassa. Sekä lihaa että kalaa oli heille monipuolisemmin tarjolla kuin primaarin väelle. Pienet erot, kuten vehnäjäuhon puuttuminen sekundaarin sektorin ruokavaliosta, makkaran suuri osuus liha-aterioilla ja heidän käyttämänsä ohrajauhot, paljastavat sekundaarin sektorin kuitenkin olleen sosiaalisesti tertiäärin alapuolella. Kulutustottumusten perusteella voi siis sanoa sekundaarin sektorin olleen sosiaalisesti primaarin ja tertiäärin välissä.

Edellä esitettyä laskelmaa sektoreiden välisestä kulutuksesta voi pitää vain suuntaa-antavana, koska käytössä on ollut vain yhden vuoden aineisto. On kuitenkin mielenkiintoista esittää näinkin varhaisia lukuja eri sektoreiden kulutustottumuksista. Valitettavasti ei ole ollut mahdollista tehdä henkilökohtaisia kulutuslaskelmia tertiäärin sektorin sisällä. Voi nimittäin olettaa kulutuksen jakautuneen tässä sektorissa hyvin epätasaisesti: hienoimmat ruisjauhot, vehnäjäuhot, voi, parhaat lihat ja kalat olivat linnanpäällikön ja hänen lähipiirinsä ruokailua varten.

34 Mäkipelto 1996 s. 76.

7.2. Oman tuotannon osuus kulutuksesta

Ruoankulutustiedot ovat hyvin käyttökelpoisia pohdittaessa linnan henkilökunnan sosiaalisia eroja. Lisäksi niiden avulla voi arvioida Hämeen linnan oman tuotannon merkitystä kulutukselle: kuinka suuri osa linnassa kulutetuista elintarvikkeista pystyttiin tuottamaan itse? Kulutuksen avulla voi myös tarkastella linnan omaa tuotantoa: mikä merkitys viljanviljelyllä ja karjanhoidolla oli tuotannossa? Yleinen käsityshän on, että viljanviljely oli maatalouden ja toimeentulon perusta. Ruotsissa on harrastettu budjettilaskelmia, joissa on punnittu maatalouden eri osa-alueiden merkitystä. Laskentaperusteiksi on otettu joko maatalouden tuottavuus tai maataloustuotteiden kulutus. Käytettäessä tuottavuustietoja on mahdollista laskea kokonaistuotanto kaloreissa tai arvioida tuotannon rahallinen arvo. Lähes kaikkien tuottavuustietoihin perustuvien laskelmien mukaan viljan viljelystä saatiin noin puolet elintarvikkeista. Sen sijaan kulutukseen pohjautuvissa laskelmissa viljan osuudeksi tulee peräti kolme neljännestä. Myrdalin käsityksen mukaan kulutukseen perustuvissa laskelmissa on vähemmän epävarmuustekijöitä ja ne antavat lähempänä totuutta olevan kuvan kuin tuotantotietojen avulla tehdyt laskelmat.³⁵

Sen avulla mitä aikaisemmin on esitetty Hämeen linnan maanviljelyn ja karjanhoidon tuotannosta sekä linnaan toimitetuista elintarvikkeista on mahdollista päätellä linnan olleen omavarainen rukiin, herneiden ja papujen sekä osittain voin ja lihan suhteen. Linnan oma henkilökunta kalasti arvokalaa linnan kalastamoilla Valkeakoskella, Vääksyssä ja Ankkapurhassa. Tuorekalaa saatiin lähivesiltä. Näillä saaliilla ei kuitenkaan ollut ratkaisevaa merkitystä linnan ruokataloudelle.

Oman tuotannon ja toisaalta talonpoikien toimitusten merkitystä linnan elintarviketaloudelle kuvaa hyvin se, kuinka suuri osa yhden henkilön päivittäin tarvitsemasta kalorimäärästä voitiin kattaa linnan oman maatalouden tuotannolla ja kuinka suuri osa oli ulkopuolisten toimitusten varassa. Kalorien jakautuminen oman tuotannon ja toimitusten kesken voudinpöydässä ja palvelusväenpöydässä on laskettu vuosilta 1548, 1550 (kuusi kuukautta) ja 1559 - 1561.³⁶

	1548	1550 (1. kk) 1.10.–28.10.49	1550 (4. kk) 24.12.49–20.1.50	1550 (5. kk) 21.1.–19.2.50
Oma tuotanto	2021 (35 %)	2620 (46 %)	2774 (44 %)	2486 (49 %)
Toimitukset	3745 (65 %)	3086 (54 %)	3490 (56 %)	2580 (51 %)
Yhteensä	5766 (100 %)	5706 (100 %)	6264 (100 %)	5066 (100 %)

³⁵ Myrdal – Söderberg 1992 s. 98–99.

³⁶ Lähdekriittisesti tarkasteltuna vuodet 1559–1561 antavat luotettavimman tuloksen, koska näinä vuosina mittayksiköiden muuttamisessa nykymitoiksi esiintyy vähiten ongelmia.

	1550 (7. kk) 20.3.–16.4.50	1550 (10. kk) 12.6.–9.7.50	1550 (11. kk) 10.7.–6.8.50
Oma tuotanto	2266 (58 %)	3345 (58 %)	3928 (58 %)
Toimitukset	1620 (42 %)	2452 (42 %)	2823 (42 %)
Yhteensä	3886 (100 %)	5797 (100 %)	6751 (100 %)

	1559	1560	1561
Oma tuotanto	2016 (46 %)	1659 (42 %)	2064 (46 %)
Toimitukset	2344 (54 %)	2327 (58 %)	2391 (54 %)
Yhteensä	4360(100 %)	3986(100 %)	4455(100 %)

Asetelma 17: Voudinpöydässä päivittäin kulutettujen kilokaloreiden jakautuminen Hämeen linnan oman elintarviketuotannon ja talonpoikien elintarviketoimitusten kesken vuosina 1548, 1559–1561 ja kuutena vuoden 1550 kuu-
kautena. Suluissa prosentuaalinen osuus koko kalorinkulutuksesta. Asetelman kalorimäärät perustuvat liitteisiin 34 ja 35.

Vuonna 1548 oma tuotanto kattoi voudinpöydässä noin kolmanneksen kulutuksesta. Kulutuksen seuranta vuoden 1550 aikana paljastaa, että oman tuotannon merkitys kasvoi vuoden mittaan ”tuontimaltaista” valmistetun oluen kulutuksen vähentyessä vuoden aikana. Vuosina 1559–1561, joiden luvut ovat koko vuoden kulutuksen keskiarvoja, oma tuotanto pystyi kattamaan lähes puolet kulutuksesta.

	1548	1550 (1 kk) 1.10.–28.10.49	1550 (4 kk) 24.12.49–20.1.50	1550 (5 kk) 21.1.–19.2.50
Oma tuotanto	738 (30 %)	1117 (39 %)	1214 (37 %)	1069 (39 %)
Toimitukset	1690 (70 %)	1746 (61 %)	2110 (63 %)	1670 (61 %)
Yhteensä	2428 (100 %)	2863 (100 %)	3324 (100 %)	2739 (100 %)

	1550 (7 kk) 20.3.–16.4.50	1550 (10 kk) 12.6.–9.7.50	1550 (11 kk) 10.7.–6.8.50
Oma tuotanto	1063 (39 %)	1067 (38 %)	1019 (39 %)
Toimitukset	1671 (61 %)	1709 (62 %)	1564 (61 %)
Yhteensä	2734 (100 %)	2776 (100 %)	2583 (100 %)

	1559	1560	1561
Oma tuotanto	2603 (49 %)	2894 (51 %)	2611 (47 %)
Toimitukset	2668 (51 %)	2718 (49 %)	2893 (53 %)
Yhteensä	5271 (100%)	5612 (100%)	5504 (100 %)

Asetelma 18: Palvelusväenpöydässä päivittäin henkeä kohti kulutettujen kilokaloreiden jakautuminen Hämeen linnan oman elintarviketuotannon ja talonpoikien linnan toimittamien elintarvikkeiden kesken vuosina 1548, 1559 - 1561 ja vuoden 1550 kuutena kuukautena. Suluissa prosentuaalinen osuus kaloreiden kokonaiskulutuksesta. Asetelma perustuu liitteisiin 36 ja 37.

Koska palvelusväen aterioihin kuului vähemmän ruista kuin voudinpöydässä ruokailien aterioihin eikä lainkaan voita, jäi vuosina 1548 ja 1550 oman tuotannon osuus kulutuksesta selvästi pienemmäksi kuin toimitusten osuus. Oman tuotannon osuuden kasvu kymmenen vuotta myöhemmin selittyi leivän eli rukiin kulutuksen kasvulla, herneiden ja papujen lisääntyneellä käytöllä ja aterioihin sisältyneellä pienellä voimäärällä.

Oman tuotannon osuus kulutuksesta vaihteli vuosittain ja vuodenaikojen mukaan. Yhteenvetona voi kuitenkin sanoa, että molemmissa pöydissä päivittäisestä energiatarpeesta 40–50 % pystyttiin kattamaan omalla tuotannolla. Leipäviljan eli rukiin viljelyllä oli ruokataloudelle suuri merkitys, koska lähes kaikki oman tuotannon kalorit saatiin rukiista: voudinpöydässä keskimäärin 83 % ja palvelusväenpöydässä keskimäärin 91 %. Voudinpöydässä voin osuus oman tuotannon kaloreista oli keskimäärin 10 %. Koska lihan osuus jäi selvästi pienemmäksi (keskimäärin 6 % voudinpöydässä ja 3 % palkollistenpöydässä), kertoisi tämä maitotalouden olleen linnan ruokataloudelle merkittävämpää kuin lihakarjankasvatuksen. Palveluskunnan kaloreista keskimäärin 5 % saatiin linnassa viljellyistä herneistä ja pavuista, joten näiden kasvatuksella oli merkitystä ennen kaikkea linnan palkollisten ruokailussa.

■ 8. Loppusanat

Linnat olivat 1500-luvun puolivälissä ratkaisu ruotsalaisen keskushallinnon päämäärien saavuttamiseen. Linna oli hallinnollisten ja sotilaallisten järjestyksien ohella myös tehokas tapa taloudellisten voimavarojen hallintaan ja hyödyntämiseen, perustuihan valtakunnan talous pitkälti paikallisiin luontaisveerosuorituksiin. Linnassa voitiin ylläpitää kasvavia sotajoukkoja ja sen muurit ja vallit antoivat suojan tuliaseita vastaan. Hämeen linnan kuten muidenkin kruunun linnojen talous oli organisoitu palvelemaan keskusjohtoisen valtakunnan tarpeita. Linnahallintoa voisi kutsua keskushallinnon taloudenhoitomenetelmäksi.

Uusin tutkimus haluaa korostaa sitä, että varhaisimmilla linnoillamme oli niitä perustettaessa sotilaallisen merkityksen lisäksi tärkeä taloudellinen asema.¹ Turun linnan luona käytiin aluksi myös kauppaa ja Viipurin linna syntyi karjalaisten vanhalle markkinapaikalle. Kalmarin linna rakennettiin jo olemassa olleen kaupungin viereen. Hämeen linna perustettiin saarelle, joka oli mitä ilmeisimmin paikallinen keskus jo ennen ruotsalaisten saapumista seudulle. Sydän-Hämeestä ei kuitenkaan ollut hyviä kulkuyhteyksiä laajemmalle alueelle, joten linnan luokse ei syntynyt keskiajalla käsityöläisten ja kauppiaiden suurta yhdyskuntaa eli kaupunkia. Ilmeisesti markkinat jatkuivat linnasaarella linnan perustamisen jälkeenkin linnanherran valvovan silmän alla.

Tiedot linnan 1500-luvun rakennuskannasta tukevat käsitystä linnan ympärillä olleesta kylämäisestä asutuksesta. Päälinnan ulkopuolella oli 1560-luvun lopulla noin 25 pirttiä, tupaa tai taloa asumista varten, ainakin 11 tupaa työtiloiksi käsityöläisille, noin 10 varasto- ja aittarakennusta sekä suojia eläimille. Aitat viljan, ruoan, nahkojen ja muiden arvotavaroiden säilyttämiseen olivat varmasti kehämuurin suojassa. Samoin jokapäiväisissä askareissa tarvittavat työtilat oli sijoitettu mahdollisimman lähelle päälinnaa. Kivistä muratut asuintuvat oli tehty päälinnaa ympäröineen kehämuurin sisäpuolelle. Muiden asuintilojen voi olettaa olleen suurimmaksi osaksi päälinnan eteläpuolella ja ennen kaikkea pohjoispuolella, jonne tuvat oli maaston puolesta helpointa rakentaa.

Jotta olisi mahdollista tarkastella linnan taloudenpitoa 1500-luvun puolivälissä ja ottaa samalla huomioon aikakauden yhteiskunnallinen ja taloudellinen kehitys, on Hämeen linnan talous jaettu kolmeen sektoriin soveltamalla Myrdalin ja Söderbergin 1500-luvun kehitykselle esittämää kolmisektorimallia. Tällöin oletetaan, että tuotanto, työnjako ja kulutus oli linnassa jakautunut

¹ Drake

primaarin, sekundaarin ja tertiäärin sektorin kesken. Primaari sektori sisälsi maanviljelyyn, karjanhoidon ja kalastuksen eli linnan elintarvikkeiden tuotannon. Sekundaarille kuului elintarvikkeiden jatkojalostus ja käsityö. Tertiäärin sektorin palveluksessa olivat kruunun virkamiehet, heidän apulaisensa, papit ja sotilaat.

Primaarin sektorin palvelukseen oli palkattuna latokartanoiden henkilökunta (isäntä, emäntä, rengit ja piit), karjapaimenia, härkärenkejä, lammaspaimenia, sianhoitajia, vartijoita, renkejä, piikoja ja kalastajia. Aivan päälinnan tuntumassa sijainneet Saaristen, Ojoisten ja Hätilän latokartanot olivat linnan maataloustuotannon keskuksia. Saarinen ja Ojoinen oli liitetty linnaan jo keskiaikana pian linnan perustamisen jälkeen. Hätilän latokartano perustettiin vuonna 1557 talonpojilta anastettujen Hätilän ja Pintiälän kylien maista. Ojoisten, Saaristen ja Hätilän latokartanot muodostivat päälinnan ja sen välittömän ympäristön lisäksi Hämeen linnalle kuuluneen maa-alueen. Latokartanot olivat suurmaatiloja, joihin oli koottu huomattavat taloudelliset voimavarat. Talonpojat tekivät päivätöinään suurimman osan latokartanoiden maanviljelyyn työtehtävistä. Karjanhoito oli palkatun henkilökunnan vastuulla.

Maanviljely oli latokartanoissa lähinnä peltoviljelyä, jota kaskeaminen täydensi. Kylvömäärältään Suomen suurimpien kartanoiden joukkoon Hämeen linna nousi Hätilän latokartanon perustamisen jälkeen. Tällöin linnan pelloille kylvettiin vuosittain keskimäärin 191 Hämeen panna viljaa, hernettä ja papua. Ennen Hätilän latokartanon perustamista (perustettiin vuonna 1557) peltoa oli ollut vuosittain viljelyksessä noin 30–40 hehtaaria. Hätilän perustamisen jälkeen vuosittain kylvettiin noin 60–70 peltohehtaaria. Linnassa harjoitettiin kaksivuoroviljelyä, joten linnan vainioiden kokonaispinta-ala oli noin 120–140 hehtaaria. Hämeen linnassa eli sen kolmessa latokartanossa vuosittain viljelty peltoala oli vuoden 1557 jälkeen samaa suuruusluokkaa kuin Turun linnan suurimmassa latokartanossa Isossa-Heikkilässä ja Itä-Suomen suurimmassa kuninkaankartanossa Kivennavalla. Näissä molemmissa oli kerralla viljelyksessä noin 50 hehtaaria.

Tutkimusvuosina oli linnan peltokylvöstä keskimäärin 85 % ruista. Vuosina 1546–1562 muita viljoja ei viljelty lainkaan. Sen sijaan hernettä ja papua kylvettiin lähes joka kevät kylvön ollessa noin 6 % kokonaiskylvöstä. Ruotsin puolella herneen osuus kuninkaankartanoiden kokonaiskylvöstä jäi noin yhteen prosenttiin. Palkokasvien voimakas viljely olikin tärkeä piirre linnan maataloudessa. Herneet ja pavut olivat tärkeä ravintolisä ja lisäksi ne lannoittivat maata. Vehnää oli viljelyksessä vain vuosina 1542–1544 satojen ollessa kohtuullisen hyviä (jyväluvut 4,5–10). Vaikka oma vehnänviljely loppui, oli vilja-aittaaan oli aina varattuna hieman vehnää, jotta erikoistilaisuuksiin voitiin leipoa vehnäisiä kakkuja ja sämpylöitä.

On mielenkiintoista, ettei rehuviljantarve ollut millään tavoin vaikuttanut linnan viljelykasvien valintaan: ohraa ja kauraa viljeltiin tutkimusaikana vain muutamana vuonna. Ohran ja kauran suhteen linna olikin täysin riippuvainen talonpoikien verotoimituksista. Pääasiassa rehuviljana käytettiin kauraa. Ohran merkitys väkirehuna ei ollut yhtä suuri kuin esimerkiksi Ruotsissa. Ohraa

tarvittiin ennen kaikkea oluen valmistukseen ja palvelusväen leivän leivontaan. Hämeen talonpojat eivät vielä 1500-luvulla viljelleet niin paljoa ruista, että linnan tärkeimmän leipäviljan eli rukiin tarve olisi voitu laskea heidän toimitustensa varaan. Linnan ja ympäristön välillä voikin nähdä eräänlaisen työnjaon talonpoikien huolehtiessa kaurasta ja ohrasta linnan keskittyessä rukiinviljelyyn. Minkäänlaisia ylhäältäpäin tulleita määräyksiä, jotka olisivat ohjanneet talonpoikien tuotantoa, ei kuitenkaan ole tiedossa. Joka tapauksessa Hämeen talonpojat viljelivät kauraa myös omiin tarpeisiinsa, sillä he käyttivät vetoeläimenä etupäässä hevosta. Ilmeisesti kruunun vaatimukset kuitenkin edellyttivät omaa tarvetta laajempaa kauranviljelyä.

Kylvötietojen perusteella vaikuttaisi linnan peltoviljelyssä olleen eräänlainen taantumavaihe 1550-luvun alussa: tällöin linnan pelloille kylvettiin ruista keskimäärin 84 panna, kun sitä edellisen vuosikymmenen alussa oli kylvetty keskimäärin 137 panna. Pelkästään kylvölukuihin tukeutuminen antaisi kuitenkin vääristyneen kuvan linnan maanviljelystä: kylvömäärien laskusta huolimatta ruissadot nousivat. Keskimääräinen ruissato oli 1550-luvun alkuvuosi-
na lähes 150 panna parempi kuin kymmenen vuotta aikaisemmin.

Kaskeaminen lisääntyi Hämeen linnassa 1540-luvun lopulta alkaen, joten se selittää osaltaan kasvaneet sadot. Missään vaiheessa kaskan osuus sadosta ei kuitenkaan ollut huomattava (parhaimmillaan 14 %), joten lisääntynyt kaskeaminen ei yksin selitä parantunutta tuotantoa. Yleinen piirre sekä Ruotsin että Suomen kuninkaankartanoissa oli, että jyväluvut nousivat 1500-luvun alkupuolelta lähtien saavuttaen huippunsa vuosisadan puolivälissä. Tällöin Uplannin, Västmanlandin ja Södermanlandin kuninkaankartanoissa jyväluvut olivat 6–8. Suomen kuninkaankartanoissa jyväluvut vaihtelivat 5–8 välillä. Vastaavanlainen kehitys löytyy myös Hämeen linnasta, jossa 1550-lukujen alkupuolella jyvälukujen keskiarvo oli 11. Koko tutkimusaikana Hämeen linnan peltojen satoisuutta on pidettävä hyvänä: rukiista korjattiin keskimäärin 9,4 jyvää. Hämeen linnan hyviä satoja selittävät monet tekijät. Linnan pellot olivat keskiajalla parhaille hiekkasavikoille raivattuja vainioita. Hyviä satoja edesauttoivat myös lämpimät kesät. N. k. pieneksi jääkaudeksi kutsuttu jakso alkoi vasta 1570-luvulta. Luonnonolosuhteiden lisäksi hyviin satoihin vaikuttivat kaksivuoroviljely ja viljelykasvien valinta.

Hämeen linnassa harjoitettiin syysrukiin hallitsemaa kaksivuoroviljelyä: vuorovuosin noin puolet pellosta oli kesantona toisen puolen kasvaessa syysruista. Syysrukiiseen keskittyneellä kaksivuoroviljelyllä oli varmasti myönteinen vaikutus jyvälukuihin. Vainion ollessa ennen syyskylvöä kesantona voitiin kesanto muokata tehokkaasti kesän aikana. Muokkaustyöt päästiin tekemään ajallaan, jolloin syyskylvöt eivät viivästyneet. Tehokas maanmuokkaus ja aikainen kylvö nostivat satoja. Itäisen Keski-Ruotsin tiloilla oli 1500-luvun kuluessa siirrytty kahdesta muokkauskerrasta kolmeen. Hämeen linnassa kesanto muokattiin kaksi kertaa ennen kylvöä, joten mahdollisimman tehokasta muokkaus ei ollut.

Hämeen linnan lisäksi ruis oli valtavilja myös muissa kruununkartanoissa Ruotsissa ja Suomessa. Vuosina 1546–1563 rukiin osuus Hämeen linnan kyl-

vöstä oli peräti 93 %. Ruis oli 1500-luvulla yläluokan vilja. Linnan parempi väki söi mieluummin ruisleipää kuin ohraleipää. Hämeen talonpojat viljelivät vielä 1500-luvun puolivälissä enemmän ohraa kuin ruista, joten linnassa tarvittavia ruismääriä ei voitu laskea heidän verotoimitustensa varaan.

Huomattava rukiinviljely Hämeen linnassa selittyy myös sillä, että kasvuolosuhteet olivat rukiille otolliset. Linnan vuoden 1559 tilikirjassa on maininta, etteivät kevätiljat vehnä, kaura tai ohra menestyneet linnan pelloilla. Kasvuolosuhteisiin sopivan viljalajin valinta vaikutti luonnollisesti satoisuuteen. Maaperän suhteen ruis ei ole yhtä vaativa kuin muut viljalajit. Aikanaan syksyllä kylvetty ruis ehtii tuleentua kesällä sen verran aikaisin, etteivät loppukesän hallat siihen pysty. Kylmyyden lisäksi ruis kestää hyvin kosteutta. Rukiin jyväluvut olivatkin linnassa yleensä parempia kuin ohran tai kauran. 1540-luvun alussa ohran jyväluku oli keskimäärin 5,3 ja rukiin 6,8. Seuraavan kerran ohraa viljeltiin linnassa 1560-luvun lopulla, jolloin ohrasta korjattiin keskimäärin 5,9 jyvää ja rukiista 9,3 jyvää. Vuonna 1566 olivat jyväluvut rukiille 7,9, ohralle 5,5 ja kauralle 5,5. Kolme vuotta myöhemmin vastaavat luvut olivat 11,2, 5,6 ja 4,3. Keskittyminen rukiinviljelyyn selittää siis osaltaan Hämeen linnan hyvät sadot 1500-luvun puolivälissä.

Maaviljelyyn käytetyistä työtehtävistä antavat parhaimman kuvan talonpoikien linnalla suorittamista päivätoista laaditut luettelot, sillä linnan maanviljely hoidettiin lähes kokonaisuudessaan talonpoikien päivätoina. Hämeen linnana suoritetuista maatalouden päivätoista käytettiin vuosittain peltoviljelyyn 64 %, heinätoihin 24 % ja tuotantoa lisääviin töihin 12 %. Verrattuna muihin kartanoihin sekä Ruotsissa että Suomessa käytettiin Hämeen linnassa huomattavan paljon päivätoita peltoviljelyn perustehtäviin. Puinti, joka oli Ruotsissa ammattilaisten tehtävänä, hoidettiin linnassa kokonaan päivätoina. Sen sijaan muualla lähes puolet päivätoista vieneen heinänkorjuun osuus oli linnassa vain viidennes. Heinätöihin käytettyä työpanosta varmasti pienensi se, että heinäniityt olivat päälinnan välittömässä läheisyydessä vesijättömaalla.

Ojittaminen, kaskeaminen, lannoittaminen sekä uusien niittyjen, peltojen ja laituminen raivaus olivat työtehtäviä, joiden avulla oli mahdollista nostaa maanviljelyn tuottavuutta. Lannoittamiseen ja kaskeamiseen kiinnitettiin linnassa yhtä paljon huomiota kuin keskimäärin ruotsalaisissa kruununkartanoissa. Sen sijaan ojittamiseen tai pellon ja niitynraivaukseen käytettiin linnassa hyvin pieni työpanos.

Itäisen Keski-Ruotsin ja läntisen Suomen kuninkaankartanoissa kaskeaminen oli runsainta 1550-luvulla. Hämeen linnassa kaskirukiin kylvö oli peräti 17–19 prosenttia peltorukiin kylvöstä 1550-luvun alkupuolella. Myöhemmin kasken osuus jäi alle 10 prosenttiin peltorukiin kylvöstä. Kaski ei suinkaan antanut jatkuvasti parempaa satoa kuin pelto. Hämeen linnan kaskirukiin jyvälukujen keskiarvo oli 9,5 tilivuosina 1545–1562 ja peltorukiin vastaavana aikana 9,7 eli jyväluvut olivat lähes yhtäsuuret. Kasken osuus kokonaisruisadosta vaihteli 0,5 % ja 14 prosentin välillä. Kaskeamisen tekniikassa oli vielä puutteita: metsää ei raivattu perusteellisesti ja poltettaessa puut eivät olleet täysin kuivuneita, jolloin poltto jäi epätasaiseksi. Ilmeisesti Hämeen

linnassa kuten muissakin kruununkartanoissa kaskeamisen yksi tarkoitus oli uuden laitumen ja niityn hankkiminen.

Hämeen linna kolmine latokartanoineen oli suuri karjatila 1500-luvun puolivälin Suomessa ja kartanoissa kasvatettiin monipuolisesti karjaa kruunun tarpeisiin. Tutkimusaikana linnan karjavarallisuus oli vuosittain keskimäärin 461 1/2 nautayksikköä. Ennen Hätilän perustamista vuosittainen keskiarvo oli 435 1/2 nautayksikköä ja tämän perustamisen jälkeen 487 1/2 nautayksikköä. Ruokintamahdollisuuksien parantuminen Hätilän latokartanon perustamisen jälkeen vaikutti linnan karjatalouteen. Vasikoiden ja nuoren karjan määrä lisääntyi ja vointuotanto lehmää kohti kasvoi. Ennen Hätilän perustamista voita tuotettiin lehmää kohti vajaat 2 Tukholman leiviskää ja perustamisen jälkeen 3 Tukholman leiviskää vuodessa. Tämä oli yhtä paljon kuin Suomen merkittävimmässä kruununkartanoissa ja keskimääräinen tuotanto kruununkartanoissa Ruotsissa.

Linnan ja Hämeen talonpoikien karjavarallisuuden vertailu paljastaa kruunun vaatimukset omalle karjankasvatukselleen. Sekä kruunun että talonpoikien taloudessa suurin merkitys oli nautakarjalla ja etenkin lehmillä. Talonpojan karjavarallisuudesta yli puolet oli lemiä. Linnassa lehmien osuus oli 23 %. Merkittävin ero linnan ja talonpoikien karjankasvatuksessa oli linnan härkien suuri määrä. Lehmien jälkeen tärkein ryhmä kruunulle olivatkin härät, joiden osuus nautayksiköistä oli keskimäärin 19 %. Ensinnäkin vetoeläinkulttuurissa oli selvä ero linnan ja talonpoikien välillä. Linnan peltotöissä käytettiin vetoeläimenä härkää. Talonpojat valjastivat härän auran eteen vain tietyissä Länsi-Hämeen pitäjissä. Toiseksi talonpojilla ei ollut rehunpuutteen vuoksi varaa pitää härkää pelkästään teuraseläimenä kuten linnassa tehtiin. Teuraskarjan kasvatus olikin ennen kaikkea kruunun karjanhoidolle tyypillinen piirre: lihakarja ruokittiin talonpoikien veroina toimittamalla rehuviljalla.

Linnan kalastus oli hyvin ammattimaista. Kalastusta varten oli palkattuna päätoimisia kalastajia, jotka punoivat nuotat, verkot ja köydet. Lohen, siian, hauen ja lahnan pyyntiin oli omat verkkonsa. Kahlausverkkoa kalastaja kuljetti mukanaan kahlatessaan matalassa rantavedessä. Veneitä tervattiin ja korjattiin ja joskus myös itse veistettiin vene. Veroina linnaan toimitettiin Hämeen pohjois- ja itäosista valtavat määrät verokalaa, joten lähivesiltä pyydytyllä 10–20 tynnyrisellä kalaa ei ollut suurta merkitystä linnan ruokataloudessa. Oman kalastuksen merkityksellisin osa oli arvokalojen pyynti. Linnalla oli lohikalastamot Kymijoen Ankkapurhassa ja Valkeakoskessa ja ankeriaskalastamo Vääkysssä. 1560-luvun lopulla mukaan tuli myös Konnekosken siikakalastamo. Linnan lohikalastamot eivät kuitenkaan pystyneet saaliillaan kilpailemaan suurien lohijokien kanssa.

Linnan arkipäivästä vastanneet käsityöläiset ja palvelijat olivat suurimmaksi osaksi kotoisin Hämeestä. Tilattomia, joiden joukosta linnan palvelusväki olisi voitu pestata, oli Hämeessä vähän. Palveluskunta olikin suurimmaksi osaksi talollisia ja heidän jälkeläisiään, jotka tilapäisesti harjoittivat käsityötä tai muuta palvelustyötä kruunun palveluksessa. Työn tilapäisluonteesta kertovat myös lyhyet toimikaudet: yleensä palkolliset työskentelivät linnassa yhden

vuoden. Kun linnan tarvittiin uutta palvelusväkeä, lähetettiin muutamia miehiä maakuntaan palkkaamaan uusia työntekijöitä. Käräjillä annetut sakot paljastavat rahvaan joskus väkivaltaisesti vastustaneen työväkeä noutamaan tulleita kruunun miehiä. Tappelut pestuutilanteissa kertovat, ettei linnalle töihin lähteminen ollut aina mieleistä. Tappelut olivat kuitenkin niin harvinaisia (5 tapausta vuosina 1548–1571), ettei kyse ollut jatkuvasta kapinoinnista kruunun miehiä kohtaan.

Linna tarjosi työtä myös vieraileville käsityöläisille. Muurarit, kirvesmiehet, nahkurit, parkitsijat ja kattilantakojat olivat linnassa usein nähtyjä vieraita. Heistä suurin osa oli hämäläisiä talonpoikia, jotka hankkivat käsitöillä lisäansioita. Erikoisalojen taitajat kuten pyssysepät, kaakeliuunimuurarit ja lasimestarit hallitsivat aikanaan uuden ja kysytyn ammattitaidon. He kiertelivät kruunun palveluksessa ympäri maata. Hämeeseen erikoisalojen ammattilaiset saapuivat yleensä Turusta, jonne uutuudet olivat Suomessa ensiksi kotiutuneet.

Naisten osuus linnan käsityöläisistä ja palkollisista oli yksi kolmannes. Vaikuttavasti linnassa asui ja työskenteli noin 16 naista. Linnan merkitys työnantajana oli erityisen suuri naisille, sillä se tarjosi heille kartanoiden ohella ainoan julkisen työmahdollisuuden Hämeessä. Naisilla oli taloudessa omat tehtävänsä. He imellyttivät oluen valmistukseen tarvittavat maltaat, leipoivat leivän, siistivät huoneet sekä hoitivat lehmät ja siat. Fatabuurista vastannut emäntä oli linnan vaikutusvaltaisin nainen, joka asemansa puolesta oli rinnastettavissa ruokailuvoutiin ja kellarivoutiin. Emännän lisäksi fatabuurissa työskenteli kahdesta kuuteen kutojaa.

Suurin osa fatabuurin tekstiileistä oli vuodevaatteita: ryijyjä, tākänöitä, alusvaippoja, patjoja, tynnyjä, lakanoita ja tynnyliinoja. Ryijyjien, joita pidettiin vuodevaatteista arvokkaimpina, määrä pysyi vuodesta toiseen 40 kappaleen tienoilla. Varsinkin 1540-luvun lopulta lähtien tākänöitä ja vaippoja valmistettiin fatabuurissa todella paljon. 1540-luvun alkupuolella varastossa oli noin 30 tākänää ja noin 30 vaippaa. Seuraavalla vuosikymmenellä tākänöitä oli keskimäärin 81 ja vaippoja 74 kappaletta. Uusia vuodevaatteita tarvittiin linnan majoittuneille sotilaille. Vuodevaatteita täytyi myös olla varastossa, jotta vieraille pystyttiin tarjoamaan kunnon vuode. Tarvittaessa lähetettiin ryijyjä, tākänöitä ja vaippoja muihin keskuksiin. Hämeen linnasta lähtikin tekstiili-kuormia muun muassa Tukholman linnan, Helsingin kuninkaankartanoon ja Räävelin linnan Tallinnaan.

Ruokataloudesta vastasi erikoishenkilökunta, jonka kokonaisvahvuus vaihteli kymmenen hengen molemmin puolin. Tiedyt tehtävät olivat täytettyinä vuodesta toiseen. Palkkalistoilla oli yksi ruokailuvouti, yksi kellarivouti, yksi tai kaksi kokkia ja yksi mylläri. Leipureiden ja juomanpanijoiden, joiden vastuulla oli ruokatalouden merkittävin osa, määrä saattoi nousta neljääinkin. Uutta olutta pantiin viikottain käymään kolmisenkymmentä tynnyriä. Olutta kulutettiin päivittäin henkeä kohti 2,4–3,8 litraa. Runsas oluen kulutus on selitetty suolaisella ja ehkä hieman pilaantuneellakin ruoalla, joka oli helpompi niellä runsaan juotavan kera. Oluen merkitys oli kuitenkin moninaisempi. Ensinnäkin olut oli pääasiallinen juoma ja toiseksi vilja oli tärkein ravinnonlähde.

Oli miellyttävämpää juoda osa viljasta oluena kuin syödä kaikki leipänä tai puurona.

Leipä oli linnan väen pääruokaa, joten leivintuvassa paistettiin viikottain leipää vuoden ympäri. Tilivuonna 1551 leipää valmistui keskimäärin 17 tynnyriä viikossa. Viikottaiset paistokerrat viittaisivat siihen, että linnassa leivottiin itäsuomalaisittain pehmeää leipää. Linnan ruokataloutta voisikin kutsua ruisleipäkulttuuriksi. Valtavien leipä- ja olutmäärien valmistuksen taustalla eivät kuitenkaan olleet vain linnan väen omat tarpeet. Ruisleipäkulttuurissa oli myös linnan niin sanotun varastotalouden perusta. Linnassa ylläpidettiin jatkuvasti suurta ruisvarastoa: keskimäärin varastoituna oli vuosittain 1931 1/2 pannia ruista. Ruisvarastot tyhjenivät selvästi sota-aikana, jolloin ruokittiin linnaan majoittuneita osastoja ja lähetettiin ruokaa muihin linnoihin ja kartanoihin. Rukiinviljelyyn keskittyneen maanviljelyn avulla linnassa voitiin ylläpitää suuria varastoja. Leivinuuneissa leivottiin hyvin säilyvää ruisleipää. Ruisleipävarastot antoivat linnalle vaikutusvaltaa ja kruunulle mahdollisuuden varautua sodankäyntiin. Linnan elintarvikevarastot olivat armeijan tukena.

Tykkitornin rakentaminen on hyvä esimerkki siitä, kuinka tertiäärin sektorin tarpeet toivat työtä sekundaarille sektorille ja edesauttoivat ammatteihin erikoistumisessa. Myös Hämeen linna oli varustettava kestävästi tehokkaat tuliaseet, joten keväällä 1559 aloitettiin pyöreän tykkitornin muuraustyöt. Töiden johtajaksi saapui Henrik von Cöllen, joka oli toiminut vastaavissa tehtävissä muun muassa Kalmarissa ja Turun linnassa. Kerralla rakennustyömaalla oli 10 - 13 muuraria laastinsekoittajineen ja apupoikineen. Tornin muuraaminen toi paikalle myös tiilenlyöjän, nikkarin ja kirvesmiehen. Linnan sepälle rakennustyömaa tiesi kiireitä, sillä pajassa valmistui vuoden aikana muun muassa 2 kalkinsekoitusrautaa ja 15 muurihakkua. Puolustuslaitteiden rakentaminen jatkui seuraavallakin vuosikymmenellä. Tällöin palkattiin vierailevien käsityöläisten lisäksi muurareita, kirvesmiehiä, nikkari, lasimestari, tiilenlyöjiä ja kalkinpolttaja vakituiseen työsuhteeseen. Vuodesta 1559 alkaen seuraavan vuosikymmenen loppuun Hämeen linnassa työskenteli 32 muuraria, joista 12 teki linnassa useamman vuoden töitä. Näistä muurareista suurin osa oli varmasti paikallisia ammattilaisia. Hämeen maaseudulla taidettiin tiilenvalmistus seka rakennusten, uunien ja myös uutuuksien kuten savupiippujen muuraus.

Tertiäärin sektorin palveluksessa työskentelivät vakituisesti vouti, kirjuri, alivouti, kappalainen, tallimestari, alikirjuri, käsikirjuri, vahtimestari, voudinmiehet, asemiehet, alivoudin renki, portinvartija ja pyöveli. Kustaa Vaasan uudistusten toteuttaminen asetti tiukat vaatimukset virkamiehille, heidän apulaisilleen ja sotilaille. Kirjeitse kuningas ohjaili voutiensä toimia hyvinkin yksityiskohtaisesti ja tilinpidon kehittäminen oli keino voutien toimien kontrollointiin. Kustaa Vaasa myös seurasi tilejä henkilökuntansa avustuksella, kuten Hämeen linnan voudille Isak Nilsson Banérille tammikuussa 1552 lähetetty kirje osoittaa. Linnanvoudin toimen lisäksi linnankirjurin ja kappalaisen paikat olivat Hämeen linnassa säännöllisesti täytetyt. Kirjurin oli tehtävä hyvin yksityiskohtaisia luetteloita esimerkiksi linnassa viikon aikana ruokailleista henkilöistä, jotta tilien laatiminen kuninkaan edellyttämällä tarkkuudella olisi ol-

lut mahdollista. Kaikkein rutiininomaisimmat kirjoitustyöt kuuluivat alikirjurille ja käsikirjurille.

Voudinmiehet ja asemiehet olivat linnanvoudin lähimpiä apulaisia. Voudinmiehet seurasivat päällikköään linnalääniin tehdyillä tarkastusmatkoilla. He olivat myös esimiehinä erilaisissa kuljetus- ja lähetittehtävissä. Asemiehet muodostivat linnan vakituisen varusväen. Päivittäisen vartioinnin lisäksi heille määrättiin muitakin tehtäviä. Asemiehet toimittivat verorahoja, veroviljaa ja työväkeä Tukholmaan. He olivat esimiehinä linnan kalastamoilla. Linnan ali-voudit ja käsikirjurit olivat usein asemiesten kyvykkäintä joukkoa.

1540-luvun alkupuolelta lähtien Kustaa Vaasa alkoi korvata ulkomaalaisia palkkasotilaita kotimaisella jalkaväellä. Poliitiikan muutos tuntui pian myös Hämeen linnan elämässä. Yhä useampana vuonna linna sai vastaanottaa ratsuväen joukkojen lisäksi jalkaväkeen kuuluneita nihtejä. Majoittuneena oli myös ratsuväkeen kuuluneita ampujia, pikkurengeiksi kutsuttuja sotilaiden palvelijoita ja tallipoikia. 1550-luvulta lähtien linnaleiriin oli majoitettuna keskimäärin satakunta ratsumiestä ja nihtiä, jotka eivät kuuluneet linnan vakituisen varusväkeen eli asemiehiin. Lokakuun viimeisellä viikolla vuonna 1561 linnassa viipyi viikon ajan 269 vastavärvätyn nihdin joukko. Näin suuren nihitijoukon pitempi aikainen viipyminen linnassa oli harvinaista. Sen sijaan 30–40 nihdin osatot saattoivat majoittua linnaan pariksikin vuodeksi.

Pohjoismaisen 7-vuotisen sodan aikana linnan merkitys armeijalle oli huomattava. Turun, Tammisaaren, Helsingin, Tallinnan, Viipurin ja Olavinlinnan välillä kulkeneet joukot käyttivät linnaa majoitus- ja huoltopisteenään. Linna, johon oli koottuna suuret määrät viljaa, lihaa, kalaa ja rehua, sopi erinomaisesti tähän tarkoitukseen. Armeijan kasvaessa yhä suurempi osa linnan taloudellisista voimavaroista kului sen ylläpitoon. Hämeen talonpoikien ja kruunun välinen kiista heinäveroista on osoitus siitä, kuinka talonpoikien oli sopeuduttava ylläpitämään linnassa yhä suurempia sotajoukkoja. Talonpoikien napinointi oli alkanut jo 1530-luvun lopulla.² Kiista huipentui 1550- ja 1560-lukujen taitteessa, jolloin käräjillä jaettiin runsaasti sakkotuomioita jopa lähes kokonaisille kyläkunnille heinäverojen laiminlyönneistä. Koska syynä niskurointiin eivät olleet huonot satovuodet, köyhyys tai täysi piittaamattomuus yhteiskunnallisista velvollisuuksista, täytyi taustalla olla suurempi periaatteellinen ongelma. Kysymys olikin kruunun vaatimusten kovenemisesta, koska linnaan oli majoittuneena entistä enemmän ratsumiehiä. Talonpoikien ei ollut helppo hyväksyä vanhojen veronmaksuperusteiden muuttumista.

Hallinnon ja armeijan tarpeita varten linnassa oli koko valtakunnan kannalta merkittävä hevossiittola. Vuosina 1552–1571 hevossiitolassa kasvatettiin keskimäärin 60 hevosta, joista ratsuja oli 59 % ja työhevosia 41 %. Hämeen linnan siittola oli lähes yhtä suuri kuin Suomen suurimmat hevoskasvatus- ja välityskeskukset Raumalla ja myöhemmin Porissa. Kruunun hevoskasvatus oli valtakunnallisesti hyvin organisoitua: Suomesta vietiin hevosia myös Ruot-

2 Suvanto 1995 s. 312–315.

siin. Eniten linnasta lähetettiin muihin kruununkartanoihin tammoja uusien kartanoiden hevoscannan perustamiseksi ja jo olemassa olevien siittoloiden hevospäärän kasvattamiseksi.

Päivittäin virkamiehiä, sotilaita, käsityöläisiä ja palkollisia asui ja työskenteli linnassa vakituisesti noin sata henkeä. Vakinaisen henkilökunnan lisäksi linnassa oleskeli tilapäisesti myös muuta väkeä. Kesäkaudeksi palkattiin paimenia ja karjanhoitajia. Kruunun asioissa liikkuneilla virkamiehillä ja heidän apulaisillaan oli oikeus yöpyä linnassa. Useaksi kuukaudeksi majoittui sotilaita linnaleiriin, joka yleensä tarkoitti talvimajoitusta, ja vierailevat käsityöläiset työskentelivät viikkoja tiettyä urakkaa suorittamassa. Tavallisesti linnassa oleskeli yhteensä parisataa henkeä ja tilapäisesti väen määrä saattoi nousta lähemmäs kolmeasataa. 1540-luvun lopulla linnaan oli majoittuneena vakituista ja tilapäistä väkeä yhteensä 100–150 henkeä. Kymmenen vuotta myöhemmin väen määrä oli noussut 200–250 henkeen. Väkimäärän kasvu selittyy ennen kaikkea linnaan majoitetulla sotaväellä.

Linnaan vakituisesti palkatusta henkilökunnasta noin neljännes tai viidennes oli tertiääriin sektorin palveluksessa. Linnassa päivittäin oleskelleesta väestä kuului yli puolet tertiääriin sektoriin. Tämän sektorin osuutta nostivat ennen kaikkea linnaan majoittuneet sotilaat ja heidän palvelijansa. Sekä primaarin että sekundaarin sektorin palvelukseen oli vuosittain palkattu noin 20–40 henkeä. On kuitenkin muistettava, että primaarin sektorin henkilökunnan osuus linnan koko työvoimasta ei anna oikeaa kuvaa tämän sektorin merkityksestä taloudelle. Hoidettiinhan maanviljelyn työtehtävät pääasiassa talonpoikien päivätöinä. Primaarin ja sekundaarin sektorin työntekijöiden määrä alkoi nousta 1550-luvun lopulla. Maataloustyöntekijöitä tarvittiin lisää, koska kolmannen latokartanon perustaminen oli huomattavasti laajentanut linnan maataloutta. Vuonna 1559 aloitettiin tykkitorin rakentaminen, joka toi työtilaisuuksia sekundaarin sektorin käsityöläisille. Tänä vuonna linnaan oli palkattuna 65 eri alojen käsityöläistä ja maatalouden palveluksessa työskenteli 47 henkeä. Rakennustoiminta jatkui seuraavalla vuosikymmenellä ja käsityöläisten määrä pysyi korkeana.

Meillä ei ole mahdollisuuksia vertailla 1500-luvulla linnassa eläneiden asuinoloja, vaatetusta tai terveydentilaa, joten ruoankulutuksen tutkiminen on yksi keino kuvata linnan väen sosiaalisia eroja. Ruokailu oli nimittäin organisoitu niin, että se osoitti yhteisön hierarkian ja erityisesti valtaapitävien aseman. Sosiaalisia eroja on tutkittu ravinnon koostumuksen ja sen energiasisällön perusteella. Linnan voudinpöydässä ruokaillut henkilö nautti keskimäärin 5204 (3903) kcal vuorokaudessa ja palkollistenpöydässä ruoka sisälsi keskimäärin 3583 (2688) kcal henkeä kohti. Hämeen linnassa nautitut kalorimäärät vastaavat hyvin muiden kruunun linnojen kulutuslukuja. Upsalan kuninkaan-kartanossa kulutettiin vuonna 1557 3964 kcal/hlö, joka oli lähes yhtä paljon kuin keskimääräinen kulutus Hämeen linnan voudinpöydässä. Främbyn kartanon palvelusväkiväki nautti päivittäin 2982 kcal/hlö ja Noraskogin rautaruukilla vastaava kulutus oli 3375 kcal/hlö.

Palkolliset saivat keskimäärin 86 % päivittäisestä energiastaan kasviku-

nasta eli leipäviljasta, olutmaltaista, herneistä ja pavuista. Tästä oluen osuus oli 16 %. Eläinkunnan kalorit puolittuivat lihan ja kalan kesken. Voudinpöydässäkin suurin osa kaloreista tuli kasvikunnasta (72 %). Oluen osuus oli vieläkin merkittävämpi kuin palkollisilla, sillä puolet kasvikunnan energiasta oli lähtöisin oluesta. Eläinkunnasta saadusta energiasta lihan osuus oli 46 %, kalan 34 % ja voin peräti 20 %. Heckscherin mukaan eläinkunnan osuus oli ruotsalaisissa kruununkartanoissa 30–40 % päivittäisestä kulutuksesta. Hämeen linnassa ei ylletty näin suuriin kulutuslukuihin: eläinkunnan tuotteiden osuus päivittäisestä kulutuksesta oli voudinpöydässä 18–38 % ja palvelusväenpöydässä 10–25 %.

Lihankulutuksen lähempi tarkastelu paljastaa selviä sosiaalisia eroja. Yläluokan kulutustottumuksiin kuului syödä lihaa runsaasti, monipuolisesti ja tuoreeltaan valmistettuna muulloinkin kuin syysteurastusten jälkeen. Naudanlihaa kulutettiin kaikissa ryhmissä eniten. Palkollisten liha-ateriat olivat kuitenkin huomattavasti yksipuolisempia kuin voudinpöydässä: naudanlihan lisäksi makkaraa, syltystä ja iheraa. Lampaan ja riistalinnun liha oli heille harvoin tarjottua herkkua. Vuonna 1550 linnan voudinpöydässä syödystä lihasta 15 % oli tuoreena valmistettua. Palkollisille tarjottiin ainoastaan suolattua ja savustettua lihaa. Valitettavasti ei ole mahdollista laskea, kuinka kulutus oli jakautunut voudinpöydän ruokailijoiden kesken. Suurin osa voudinpöydän ruokailijoista varmasti söi pääasiassa suolattua ja savustettua naudanlihaa. Laadullisesti parhaat ja monipuolisimmat liha-ateriat tarjottiin voudille ja hänen lähipiirilleen.

Eri sektoreiden lähempi tarkastelu vuonna 1559 tuo linnassa vallinneet sosiaaliset erot vielä selvemmin esille kuin jako voudinpöytäan ja palkollisten pöytäan. Jauhoista parhaat eli puhdistetut ruisjauhot, vehnäjäuhot ja ohraryynit oli varattu tertiäärille sektorille. Primaari sektori kulutti puolestaan ohrajuhot lähes kokonaisuudessaan. Yllättävää on, että suurin osa herneistä ja pavuista oli varattu primaarin sektorin aterioille. Tämä merkitsi palkollisille arvokasta vitamiinilisää. Kulutustottumusten perusteella sekundaari sektori näyttää olleen sosiaalisesti primaarin ja tertiäärin välissä. Sekä lihaa että kalaa oli sekundaarissa sektorissa monipuolisemmin tarjolla kuin primaarissa. Pienet erot, kuten vehnäjäuhojen puuttuminen ruokavaliosta ja makkaran suuri osuus liha-aterioilla, paljastavat sekundaarin sektorin kuitenkin olleen sosiaalisesti tertiäärin alapuolella.

Päivittäisestä energiantarpeesta pystyttiin 40–50 % kattamaan linnan omalla tuotannolla. Leipäviljan eli rukiin viljelyllä oli ruokataloudelle suuri merkitys, koska lähes puolet oman tuotannon kaloreista saatiin rukiista. Voudinpöydässä voin osuus oman tuotannon kaloreista oli keskimäärin 10 %. Koska lihan osuus jäi selvästi pienemmäksi (keskimäärin 6 % voudinpöydässä ja 3 % palkollistenpöydässä), kertoisi tämä maitotalouden olleen linnan ruokataloudelle merkittävämpää kuin lihakarjankasvatuksen. Palveluskunnan kaloreista keskimäärin 5 % saatiin herneistä ja pavuista, joten näiden kasvatuksella oli merkitystä ennen kaikkea linnan palkollisten ruokataloudelle.

Sektorijako osoittautuu hyväksi tekniseksi apuvälineeksi tarkasteltaessa Hä-

meen linnan taloutta 1500-luvun puolivälissä. Kruunun taloudelle asettamat erityisvaatimukset ja ajan muutokset tulevat sektorijaon avulla hyvin esille. Samoin sektorijako antaa mahdollisuuden tarkastella linnan väen välisiä sosiaalisia eroja. Alussa esitetty oletus, että kruunu tarvitsi kehittyneempää maataloutta, ammattitaitoisia käsityöläisiä ja osaavaa hallintohenkilökuntaa vaatimustensa toteuttamiseksi, osoittautuu oikeaksi. Kunkin alan työntekijöiden täytyi keskittyä ja erikoistua oman alansa tehtäviin, jotta kruunun tavoitteet olisi saavutettu. Linnahan majoittui entistä suurempia sotilasjoukkoja. Heidän ylläpitoonsa tarvittiin lisää elintarvikkeita, vuodevaatteita ja majoitustiloja. Linnahan oli palkattuna niin monien alojen taitajia, että sitä voi pitää myös käsityökeskuksena. Maatalouden keskittyminen rukiinviljelyyn ja lihakarjan kasvatukseen oli erikoistumista kruunun tarpeisiin. Elintarvikehuollon turvaamiseksi oli laajennettava linnan maataloutta vaihtamalla linnan naapurikylien maat kruunulle. Talouden järjestelyt osoittavat, että niissä oli otettu huomioon suurtenkin sotaväen joukkojen majoittuminen linnahan. Puolustuslaitteita ja aseistusta kehitettiin sotatekniikan muutosten mukana. Tällöin oli töitä muurareille, kirvesmiehille ja asesepille. Hallinnon uudistus ja uusi kirjanpitosysteemi vaativat voudeilta ja kirjureilta paneutumista tehtäviinsä. Mitä enemmän erikoistuttiin hallintoon ja käsityöhön sitä vähemmän jäi aikaa maanviljelyyn. Työnjako kehittyi. Hämeen linnan talouden yksityiskohtainen läpikäyminen 1500-luvun puolivälissä paljastaa Hämeessä olleen pitkälti kruunun tarpeisiin erikoistuneen hallinto- ja talouskeskuksen.

Keskiajalla, kun Hämeen linna oli suuraatelille läänitetyn linnaläänin keskus, voi linnassa ajatella olleen eräänlaista rälssin hoviloistoa ja sivistysharrastuksia muiden keskuslinnojen tapaan. Näin oli varmasti vuosina 1504–1507, jolloin valtionhoitaja Sten Sturen leski Ingeborg Aakentytär piti linnaa asuinpaikkanaan. Ingeborg kuului mahtavaan Tott-sukuun, mikä lisäsi entisestään hänen vaikutusvaltaansa.³ Kun Kustaa Vaasa oli alentanut Hämeen linnanisännän viran tavalliseksi palkatuksi voudintoimeksi, jäi tämä vaihe menneisyyteen. Ensimmäinen tutkimusajan vouti Isak Nilsson Banér kuului valtakunnan ylhäisaateliin, mutta hänen kaudeltaan ei ole täällä syvällä maaseudulla merkkejä hienostuneesta renessanssikulttuurista. Eerik-herttuan Kalmarin linnan hovin (1557–1560) tai Juhana-herttuan Turun linnan hovin (1557–1560) kaltaista loistoa ei Hämeen linnassa voi havaita.⁴ Hämeen linnassa elettiin 1500-luvun puolivälissä tavallista suomalaista arkielämää. Renessanssin vaikutuksia kantautui toki tännekin esimerkiksi muuraustöitä johtaneiden rakennusmestareiden ja talvehtimaan saapuneiden sotilasjoukkojen mukana. Ylhäisö pyrki seuraamaan pukeutumisessa ja ruokailutavoissa viimeisintä muotia ja linnan kappalainen levitti seurakunnalleen uudenlaisia uskonnollisia käsityksiä.

3 Hockman 1990 s. 28–30.

4 Andesson 1954 s. 29–34; Gardberg 1986 s. 84–89.

■ Lähteet ja kirjallisuus

1 Arkistolähteet

Kansallisarkisto (VA), Vanhempi tilikirjasarja, Hämeen lääni, vuodet 1539 - 1571 3668 - 4070.

Svenska Riksarkivet (RA), Kammararkivet (KA), Finska Cameralia, Löningsregister vol. 34, vol. 35 ja vol. 37. Mikrofilmattuna Kansallisarkistossa mf FR 98 - 102.

Svenska Riksarkivet (RA), Kammararkivet (KA), Strödda räkenskaper och handlingar tom 1630. Fogdarnas räkenskaper vol. 1 sid 31 - 74 ja 721 - 760.

2 Painetut lähteet

Arwidsson, A. I., Handlingar till upplysning af Finlands häfder IV ja V. Stockholm 1851 ja 1852.

Gustaf I:s Registratur XIV 1542, XX 1549, XXII 1551, XXIII 1552 ja XXV 1555. Handlingar rörande Sveriges historia med understöd af statsmedel i tryck utgifna af Riksarchivet. Stockholm 1893, 1902, 1904, 1905 ja 1910.

Magnus Erikssons Stadslag i nusvensk tolkning, utg. Åke Holmbäck och Elias Wessén. Rättshistoriskt bibliotek 7. Lund 1966.

Styffe, C. G., Samling af instructioner för högre och lägre tjänstemän vid landt-regeringen i Sverige och Finland. Stockholm 1852.

Styffe, C. G., Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland. Stockholm 1856.

Suomen hopeaveroluettelot 1571 III Häme, toim. John E. Roos. Suomen historian lähteitä V, 3. Helsinki 1944.

3 Kartat

Hämeenlinna peruskartta 213109 (1:20 000), Maanmittaushallitus. Helsinki 1989.

Hämeenlinna maaperäkartta peruskartta 213109 (1:20 000), Maanmittaushallitus. Helsinki 1989.

Hämeenlinna ympäristöineen 1993 ulkoilukartta (1:50 000), Maanmittaushallitus. Helsinki 1993.

Hämeen läänin maanmittauskonttori, Hämeenlinna. Jakoarkisto isojakokartat 7:a, 9:-,

14:- ja 14:a.

Svenska Riksarkivet, Lantmäteristyrelsens leveranser 1850, nr 194. Taffwastehws Af-frijthningh, Laurentius L. Schroderus.

4 Painamattomat tutkimukset

Karrimaa, Antti, Tavastehus kungsgård 1539 - 1619. Pro gradu -avhandling i Nordisk historia, Åbo akademi 1986.

Leskinen, Sirpa, Suomen varhaiset avaimet ja lukot - katsaus eräaseen arkeologiseen esineryhmään. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopiston arkeologian laitos 1995.

Malminen, Erkki, Väkijuomat Kustaa Vaasan ajan Suomessa (1523 - 1560). Pro gradu -työ, Helsingin yliopiston Suomen ja Skandinavian historian laitos 1980.

Mäkipelto, Anne, Gastronominen ylellisyys myöhäiskeskiajan Italiassa ja Englannissa. Lisensiaattityö, Jyväskylän yliopiston historian laitos 1996.

Pänkäläinen, Martti, Sääksmäen kihlakunnan verojen käyttö Juhana III:n aikana v. 1568 - 1592. Suomen historian laudaturtyö, Jyväskylän yliopiston historian laitos 1968.

Salminen, Tapio, Suomen linnojen ja voutikuntien hallinto vuosina 1412 - 1448. Tutkimus Suomen linnojen suhteesta keskushallintoon vanhemmalla unioniajalla. Pro gradu -työ, Tampereen yliopiston historiatieteen laitos 1993.

Vilkuna, Anna-Maria, Hämeen linnan asujaimisto vuosina 1540 - 1552. Pro gradu -työ, Jyväskylän yliopiston historian laitos 1989.

Vilkuna, Anna-Maria, Taloudenpito Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä (vuodesta 1539 noin vuoteen 1570). Lisensiaattityö, Jyväskylän yliopiston historian laitos 1995.

Virtanen, Maija, Itä-Suomen kuninkaankartanoiden ruokatalous. Pro gradu -työ, Helsingin yliopiston Suomen ja Skandinavian historian laitos 1957.

5 Kirjallisuus

Abel, Wilhelm, Agricultural fluctuations in Europe, from the thirteenth to the twentieth centuries. London 1980.

Agricola, Mikael, Rucouskirja 1544. Uusintapainos IV. Porvoo 1987.

Ahvenainen, Jorma, Suomen sahateollisuuden

- historia. Porvoo 1984.
- Ailio, Julius, Hämeenlinnan esi- ja rakenushistoria. Hämeenlinna 1917.
- Allardt, Anders, Borgå sockens historia. Helsingfors 1925.
- Almquist, Joh. Ax., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523 - 1630, första, andra och fjärde delen. Stockholm 1917, 1919 - 1922 ja 1922 - 1923.
- Andersson, Ingvar, Gustav Vasa och den ekonomiska politiken. Svenskt och europeiskt femtonhundratalet. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XXXVI. Lund 1943.
- Andersson, Ingvar, Eerik XIV. Helsinki 1954.
- Anthoni, Erik, Finland medeltida frälse och 1500-talets adel. Helsingfors 1970.
- Blomstedt, Yrjö, Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvirkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523 - 1680). Historiallisia tutkimuksia LI. Forssa 1958.
- Blomstedt, Yrjö, Hämeen valtiolliset vaiheet. Hämeen historia II:2. Hämeenlinna 1960.
- Bean, Richard, War and the Birth of the Nation State. The Journal of Economic History 33 1973.
- Braudel, Fernand, Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser. Stockholm 1982.
- Briffa K. R., Bartholin T. S., Eckstein D., Jones P. D., Karlén W., Schweingruber F. H. ja Zetterberg P., A 1400-year tree-ring record of summer temperatures in Fennoscandia. Nature 2. 8. 1990.
- Burke, Peter, Popular Culture in Early Modern Europe. 1983.
- Dalin A. F., Ordbok öfver svenska språket A - K Stockholm 1850 ja L - Ö Stockholm 1853.
- de Maddalena, Aldo, Rural Europe 1500 - 1750. The Fontana Economic History. The 16th and 17th centuries, ed. Carlo M. Cipolla. Glasgow 1974.
- Drake, Knut, Die Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 68. Helsinki 1968.
- Drake, Knut, Raseborg: Gråstensmurarna berättar sin historia. Snappertuna: En kustbyggs hävder. Del I, Forntid - 1809. Ekenäs 1991.
- Drake, Knut, Die Baugeschichte der Burg Turku vor 1400. Castella Maris Baltici I. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae I. Ekenäs 1993.
- Drake, Knut, Burg und Stadt in Schweden in der Zeit von 1250 bis 1320. Castella Maris Baltici II. Sömländska handlingar nr 49/Lund Studies in Medieval Archaeology 18. Nyköping 1996.
- Drake, Knut, Die Bauherren der Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Castella Maris Baltici IV. Tartu 1998 (in print.)
- Duby, Georges, Medieval Agriculture 900 - 1500. The Fontana Economic history of Europe. The Middle Ages, ed. Carlo M. Cipolla. London 1976.
- Edén, Nils, Om centralregeringens organisation under den äldre Vasatiden (1523 - 1594). Uppsala 1899.
- Elgenstierna, Gustaf, Den introducerande svenska adelns ättartavlor I. Stockholm 1925.
- Eronen, Matti, Muuttuva ilmasto. Terra, Suomen Maantieteellisen Seuran aikakauskirja 4 1990.
- Ferm, Olle, De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt. Studier till det medeltida Sverige 4. Stockholm 1990.
- Forssell, Hans, Sveriges inre historia från Gustaf den förste med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi, första delen och andra delen. Stockholm 1869 ja 1875.
- Forssell, Hans, Anteckningar om mynt, vikt, mått och varupris i Sverige under de första femtio åren af Vasahusets regering. Stockholm 1872.
- Forssell, Hans, Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar tjugondenionde delen. Stockholm 1884.
- Franzen Anne Marie, Bonad. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid II. Helsingfors 1957.
- Franzen, Anne Marie, Handkläde. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid VI. Helsingfors 1961.
- Fritz, Birgitta, Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250 - 1434, 1 - 2. Stockholm 1972 och 1973.
- Gardberg, C. J., Åbo slott under den äldre Vasatiden. En byggnadshistorisk undersökning, Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 60. Helsingfors 1959.
- Gardbeg, C. J., Säätyläis- ja kaupunkikulttuuri. Suomen kulturihistoria I. Helsinki 1979.
- Gardberg, C. J., Turun linnan kolme Katariina. Helsinki 1986.
- Gardberg, C. J., Suomen keskiaikaiset linnat. Helsinki 1993.
- Gardberg, C., J., Borgbacken i Borgå. Historisk tidskrift för Finland 3 1994.
- Grandell, Axel, Äldre redovisningsformer i Finland. En undersökning av den företagsekonomska redovisningens utveckling i Finland intill 1800-talets slut. Företagsekonomska forskningsföreningens skriftserie I. Helsingfors 1944.
- Granlund, Johan, Bakning. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid I. Helsingfors 1956.
- Granlund, Johan, Öl. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid . Helsingfors 1976.
- Granlund, Johan, Gäddfiske. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid V. Helsingfors 1960.
- Hammarström, Ingrid, Finansförvaltning och varuhandel 1504 - 1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustaf Vasa statshushåll-

- ning. Uppsala 1956.
- Hannerberg, David, Centrala och officiella svenska spannmålsmått från 1500-talets mitt till 1665. Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift, årgång LXXXV. Stockholm 1946.
- Harnesk, Börje, Statligt experiment i norr - Lulegård 1558 - 1563. Älvdal i norr, människor och resurser i Luledalen 1300 - 1800, red. Sune Åkerman och Kjell Lundholm. Luleå 1990.
- Heckscher, Eli, F., Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Första delen. Stockholm 1935.
- Heckscher, Eli, F., Historieuppfattning. Materialistisk och annan. Stockholm 1944.
- Heino, Ulla, Käsityö ja sen tekijät 1600-luvun Satakunnassa. Historiallisia tutkimuksia 127. Helsinki 1984.
- Helenius, Suomalainen ja ruotzalainen sanakirja. Abo 1838.
- Hiekkänen, Markus, Rengon esihistoria. Rengon pitäjän historia. Saarijärvi 1993a.
- Hiekkänen, Markus, Rengon kirkon historia. Rengon pitäjän historia. Saarijärvi 1993b.
- Hiekkänen, Markus, The Stone churches of the medieval diocese of Turku. A systematic classification and chronology, Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 101. Helsinki 1994.
- Hiekkänen, Markus, Uusia tutkimuksia Hattulan Pyhän Ristin kirkossa. Arx Tavastica 10, Hämeenlinna-seuran julkaisu. Hämeenlinna 1996.
- Hockman, Tuula, Ingeborg Aakentytär Tott - Hämeen linnan valtiatar. Linnassa ja sen liepeillä. Elämää Hämeen linnassa. Hämeenmaa XV. Hämeenlinna 1990.
- Jokipii, Mauno, Porin kreivikunta. Historiallinen Arkisto 54. Helsinki 1953.
- Jokipii, Mauno, Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I. Historiallisia tutkimuksia XLVIII:1. Helsinki 1956.
- Jokipii, Mauno, Kruunun hevossiittoloista Suomessa noin 1550 - 1700. Satakuntaa ja satakuntalaisia III. Pori 1972.
- Jokipii, Mauno, Kokemäenkartano satakuntalaisten rakennettavana. Suomen Museo 1973.
- Jokipii, Mauno, Satakunnan historia IV. Satakunnan talous uuden ajan alusta isoon vihaan. Pori 1974.
- Jutikkala, Eino toim., Suomen historian kartasto. Porvoo 1949.
- Jutikkala, Eino, Väestö ja yhteiskunta. Hämeen historia II:1. Hämeenlinna 1957.
- Jutikkala, Eino, Maatalouden ekspansio 1500-luvulla. Historiallinen aikakauskirja 2 1992.
- Kanerva, Mirja, Hämeen linnan miljöökysymyksiä. Historiallisen ajan arkeologia Suomessa, Turun maakuntamuseon raportteja 6. Turku 1984.
- Kankainen, Tuovi - Lempinen, Terttu - Vuorela, Irmeli, Varikoniemen menneiden aikojen asutuksen ja luonnonolojen jäljillä. Arx Tavastica 9, Hämeenlinna-seuran julkaisuja. Hämeenlinna 1993.
- Kansallinen elämänkerrasto I ja V. Helsinki 1927 ja 1934.
- Katermaa, Aino, Erään kartan tarina. Vanhan Hämeenlinnan kartat 1600- ja 1700-luvuilta. Historiallinen aikakauskirja 4 1987.
- Kaukiainen, Yrjö, Suomen asuttaminen. Suomen taloushistoria 1. Helsinki 1980.
- Kaukonen Toini-Inkeri, Alusvaipat eli villalakanat. Kansatieteellinen arkisto 15:2. Helsinki 1961
- Kaukonen, Toini-Inkeri, Pellavan ja hampun viljely ja muokkaus Suomessa. Kansatieteellinen Arkisto VII. Helsinki 1946.
- Kerkkonen, Gunvor, Helsingfors kungsgård 1550 - 1572. Historiallinen Arkisto XLV. Helsinki 1939.
- Kerkkonen, Gunvor, Helsingin pitäjän keskiaika, eripainos. Porvoo 1965.
- Kiuasmaa, Kyösti, Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla (1560 - 1600). Historiallisia tutkimuksia LXIII. Forssa 1962.
- Klackenberg, Henrik, Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Lund 1992.
- Korhonen, Teppo, Kansankulttuurin juuret. Suomen historia 2, toim. Eero Laaksonen ja Erkki Pärssinen. Espoo 1985.
- Kransen, Ett medeltida kvarter i Uppsala. Upplands fornminnesförenings tidskrift 50, red. Ola Ehn och Jan Helmer Gustafsson. Uppsala 1984.
- Kritz, Göran, Nyodlingsteknik, jordbearbetning, sådd och skötsel av grödor. Lärobok i agrarhistoria, red. Bengt M. P. Larsson, Mats Morell och Janken Myrdal. Avd f agrarhistoria, Inst f landskapsplanering Ultuna. Uppsala 1995.
- Lappalainen, Jussi T., Aseet ja taistelut. Sotataidon kolme vuosituhatta. Helsinki 1988.
- Larsson, Lars-Olof, Gustav Vasa och "den nationella hären". Scandia 33 1967.
- Larsson, Lars-Olof - Österberg, Eva, Sveriges historia 1521 - 1809. Stockholm 1985.
- Lehtonen, Heikki, Työvoiman käytön ja uusintamisen muodot. Näkökulma sosaalipoliittikan historiaan. Jyväskylä 1983.
- Lehtinen, Erkki, Keskiajalta 1860-luvulle. Suur-Ulvilan historia I. Pori 1967.
- Lilius, Henrik, Hämeenlinnan asemakaava. Arx Tavastica 8, Hämeenlinna-seuran julkaisusarja. Hämeenlinna 1989.
- Lindberg, Folke, Hantverk och skräväsens under medeltid och äldre vasatid. Halmstad 1964.
- Lindegren, Jan, The Swedish "Military State" 1560 - 1720, Scandinavian Journal of History vol. 10 1985.
- Lindegren, Jan, Maktstatens resurser. Julkaisematon tutkimus Upsalan yliopiston historian laitokselta 1992.
- Lindeqvist, K. O., Hämeenlinnan kaupungin

- historia II. Kaupungin historia Ruotsin valan aikana. Hämeenlinna 1926.
- Lindkvist, Thomas, Ny tro i nya riken. Kristmandet som en del av den politiska historien. Kyrka - Samhälle - Stat. Från kristnande till etablerad kyrka, red. Göran Dahlbäck. Helsingfors 1997.
- Löven, Christian, Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1996.
- Lundkvist, Sven, Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534 - 1557. *Studia Historica Upsaliensia* 2. Uppsala 1960.
- Luukko, Armas, Etelä-Pohjanmaan historia II. Helsinki 1950.
- Luukko, Armas, Elinkeino, Hämeen historia II:1. Hämeenlinna 1957.
- Luukko, Armas, Fiske. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid IV. Helsingfors 1959.
- Luppi, Päivi, Hämeen linnan esilinna alkaa hahmottua. *Arx Tavastica* 10, Hämeenlinna-seuran julkaisu. Hämeenlinna 1996.
- Läntinen, Aarre, Turun keskiaikainen piispanpöytä. *Studia historica Jyväskyläensia* 16. Jyväskylä 1978.
- Läntinen, Aarre, Kuninkaan "Perintöä ja omaa" (arv och eget). Kameraalhistoriallinen tutkimus Kustaa Vaasan maaomaisuudesta Suomessa vuosina 1531 - 1560. *Studia historica Jyväskyläensia* 21. Jyväskylä 1981.
- Lönroth, Erik, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning. Göteborgs högskolas årsskrift XLVI 1940:3. Göteborg 1940.
- Lönroth, Erik, Gustaf Vasas finanspolitik 1538 - 1542. Några iakttagelser. Studier i ekonomi och historia. Uppsala 1944.
- Magtstaten i Norden i 1600-talet og de sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984. Bind I. Odense 1984.
- Markkanen, Erkki - Nygård, Toivo - Rantatupa, Heikki, Suomen historian metodiopin opetusmoniste. Jyväskylän historian laitoksen monisteita 3. Jyväskylä 1971.
- Masonen, Jaakko, Hämeen härkätie. Synty ja varhaisvaiheet. Tiemuseon julkaisuja 4. Helsinki 1989.
- Melander, K. R., Muistiinpanoja Suomen mita- ja painosuhteista 15-sataluvun loppupuolella ja seuraavan vuosisadan alulla. Historiallinen Arkisto XI. Helsinki 1891.
- Morell, Mats, Eli F. Heckscher, Utspisningstaterna och den svenska livsmedelskonsumtionen från 1500-talet till 1800-talet. Research report no 11, Uppsala Papers in Economic History. Uppsala 1986.
- Morell, Mats, Den svenska livsmedelskonsumtionens utveckling ur agrarhistorisk synvinkel. Lärobok i agrarhistoria, red. Bengt M. P. Larsson, Mats Morell och Jan-ken Myrdal. Avd f agrarhistoria, Inst f landskapsplanering Ultuna. Uppsala 1995.
- Munktell, Ing-Marie, Gods, godsägare och landbor 1450 - 1520. Studier i de senmedeltida frälsegodsens funktion, Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg 22. Göteborg 1982.
- Myrdal, Janken - Söderberg, Johan, Kontinuitetens dynamik, Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige. *Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History* 15. Stockholm 1991.
- Myrdal, Janken, Agrarhistorisk syntes. Lärobok i agrarhistoria, red. Bengt M. P. Larsson, Mats Morell och Janken Myrdal. Avd f agrarhistoria, Inst f landskapsplanering Ultuna. Uppsala 1995.
- Mäkelä, Anneli, Suvusta perheeseen, Satakunnan ja Karjalan naisen asema 1500-luvulla. Historiallisia tutkimuksia 151. Helsinki 1989.
- Neovius, Ab., *Chronographia Scandinaviae*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia IV. Helsingfors 1906.
- Niitemaa, Vilho, Fiskhandel. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid IV. Helsingfors 1959.
- Nilsson, Sven A., Krona och frälse i Sverige 1523 - 1594. Rusttjänst, länsväsende, gods- politik. Lund 1947.
- Nilsson, Sven A., På väg mot militärstaten. Krigsbefällets etablering i den äldre Vasatidens Sverige. *Opuscula Historica Upsaliensia* 3. Uppsala 1989.
- Nilsson, Sven A., De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle. Uppsala 1990.
- Nissilä, Viljo, Suurvanajan nimistöä. Vanajan historia I. Hämeenlinna 1976.
- Norborg, Lars Arne, Storföretaget Vadstenakloster. Studier i senmedeltida gods- politik och ekonomiförvaltning. *Bibliotheca Lundensis* 7. Lund 1958.
- Nummela, Ilkka - Karonen, Petri, Hinnat ja palkat Hämeessä vuosina 1541 - 1617. Jyväskylän yliopisto Historian laitos, Suomen historian julkaisuja 18. Jyväskylä 1993.
- Nygård, Toivo, Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen. Historiallisia tutkimuksia 150. Jyväskylä 1989.
- Nyström, Per, Avelsgårdsprojektet 1555 - 1556. *Scandia* 9. Lund 1936.
- Odén, Birgitta, Rikets uppörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet. *Bibliotheca Historica Lundensis* 1. Lund 1955.
- Odén, Birgitta, Naturaskatter och finanspolitik - ett finansiellt dilemma. *Scandia* 33 1967.
- Oja, Aulis, Keskiajan ja 1500-luvun Maaria. Tampere 1944.
- Oja, Aulis, Kaarina keskiajalla ja 1500-luvulla. Turku 1946.
- Olsson, Lars, Den vita piskan. Om mjölkningens könsarbetsdelning under den agrara

- kapitalismen. Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia, red. Alf Jonsson, Susanne Lundin och Lars Olsson. Lund 1994, s. 48 - 49.
- Orrman, Eljas, Om geologiska faktorers inverkan på bebyggelsen i södra Finland mot slutet av järnåldern och under tidig medeltid. *Historisk tidskrift för Finland* 2 1987.
- Orrman, Eljas, Suurvalta-ajan hallintohistoria uudemmassa ruotsalaisessa historiantutkimuksessa. *Historiallinen aikakauskirja* 4 1994.
- Orrman, Eljas, Svedjebruk på 1500-talets finska kungsgårdar. Svedjebruk och röjningsbränning i Norden - termonologi, datering, metoder. *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* 7, red. Bo Larsson. Stockholm 1995.
- Pajuoja, Jussi, Varhaiset rikokset ja niiden rankaiseminen. Suomen oikeushistorian pääpiirteet, toim. Pia Letto-Vanamo. Jyväskylä 1991.
- Palmunen, Einar, Hättilän kylän ja kartanon vaiheita. Hämeenlinna 1957.
- Palmunen, Einar, Saaristen kuninkaallinen latakartano. Hämeenlinna 1965.
- Paulaharju, Jyri, Suustaladattavista tykeistä ja niiden tunnistamisesta, *Sotahistoriallinen Aikakauskirja* 7 1988.
- Peterzen, Ingvar, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa. Stockholm 1945.
- Pirinen, Kauko, Mitat ja paimot keskiajalla ja 1500-luvulla, Suomen historia 2, toim. Laaksonen ja Pärssinen. Espoo 1985.
- Pirinen, Kauko, Koukkuverotuksen alkuperä. Muinaisrunot ja todellisuus. *Historian Aitta* XX. Jyväskylä 1987.
- Pirinen, Kauko, Suomen kirkon historia 1. Porvoo 1991.
- Pohjolan-Pirhonen, Helge, Suomen poliittinen asema unionin loppuvaiheissa 1512 - 1523. Helsinki 1953.
- Pohjolan-Pirhonen, Helge, Olavinlinnan historialliset vaiheet. Savonlinna 1973.
- Postan, Michael, The medieval economy and society. Harmondsworth 1975.
- Poulsen, Bjorn, Land - by - marked, to økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988.
- Pylkkänen, Riitta, Ryijyperinteitä 1500- ja 1600-luvuilta. Kansatieteellinen arkisto 18. Helsinki 1967.
- Ramsay, August, Esbo. Esbo socken och Esbo gård på 1500-talet. Helsingfors 1924.
- Ranta, Raimo, Pohjanmaan maaseudun käsityölläiset vuosina 1721 - 1809 I. Käsityölläiseksi pääsy ja käsityöläisten lukumäärä, *Historiallisia tutkimuksia* 108. Helsinki 1978.
- Renvall, Pentti, Keskitetyn hallintolaitoksen kehitys. Suomen kulttuurihistoria II, toim. Eino Jutikkala. Jyväskylä 1934.
- Renvall, Pentti, Suomen tilintarkastuksen organisointi 1500-luvulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 1939.
- Renvall, Pentti, Historiantutkimuksen työmenetelmät. Helsinki 1947.
- Renvall, Pentti, Valtiolliset vaiheet ja hallinnollisoikeudellinen kehitys. Varsinais-Suomen historia V:1. Turku 1949.
- Renvall, Pentti, Kuninkaanmiehiä ja kapinotsijoita Vaasa-kauden Suomessa. Helsinki 1962.
- Ringrose, David R., Comment on Papers by Bean. *The Journal of Economic History* 33 1973.
- Ripatti, Marja-Liisa, Hämeenlinna, asemakaavat ja rakentamisen perustamisesta ensimmäiseen maailmansotaan. *Arx Tavastica* 8, Hämeenlinna-seuran julkaisusarja. Hämeenlinna 1989.
- Rytkönen, Raili, Vanajan historia II. Hämeenlinna 1992.
- Räsänen, Matti, Ohrasta olutta, rukiista ryyppättävää. Mietojen kansanomaisten viljajuumien valmistus Suomessa. Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos tutkimuksia 6. Jyväskylä 1977.
- Räsänen, Matti, Savokarjalainen ateria. Jyväskylä 1980.
- Salenius, J. M., Hämeen linnan talous ja varastot 1500-luvulla. Suomen Museo 1923.
- Salonen, Ilmari, Sairialan kartano vuosina 1557 - 1570. *Historiallinen Arkisto* XXV. Helsinki 1915.
- Samuelson, Jan, Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523 - 1611. *Bibliotheca Historica Lundensis* 77. Lund 1993.
- Simonsson, Sten, Bryggnings, Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid II. Helsingfors 1957.
- Sinisalo, Antero, Vanhemman Vaasa-ajan linnoitusarkkitehtuuri. *Ars - Suomen taide* 1. Keuruu 1987.
- Soininen, Arvo M., Vanha maataloutemme. Helsinki 1974.
- Ström, Halvdan, Korsholms kungsgård åren 1556 - 1622. *Historiallinen Arkisto* XXXIX 1932.
- Suvanto, Seppo, Suomen poliittinen asema Sten Sture vanhemman valtakautena 1483 - 1497. *Historiallisia tutkimuksia* XXXVII-I. Helsinki 1952.
- Suvanto, Seppo, Keskiaika, Satakunnan historia III. Pori 1973a.
- Suvanto, Seppo, Suomen keskiaika. Suomen historia 1. Helsinki 1973b.
- Suvanto, Seppo, Vanajan keskiaika. Vanajan historia I. Hämeenlinna 1976.
- Suvanto, Seppo, Keskiaika. Hauhon, Tuuloksen ja Luopioisten historia, toim. Y. S. Koskimies. Hämeenlinna 1985.
- Suvanto, Seppo, Knaapista populiin. Tutkimuksia erilaistumisesta Satakunnan talonpojstossa vuosina 1390 - 1571. *Historiallisia tutkimuksia* 142. Vammala 1987.
- Suvanto, Seppo, Yksilö myöhäiskeskiajan ta-

- lonpoikaisysteiskunnassa. Sääksmäen kihlakunta 1400-luvun alusta 1570-luvulle. Historiallisia tutkimuksia 193. Jyväskylä 1995.
- Svensk Uppslagsbok, band 16. Malmö 1956.
- Söderberg, Johan, Bondesamhället under pauperisering? Kring agrar förmögenhet i Sverige ca 1570 - 1600. Scandia band 54 årgång 1988 häfte 1. Lund 1988.
- Söderberg, Ulf, Gustav I:s arv och eget i Uppland. Studier till det medeltida Sverige I. Stockholm 1977.
- Söderwall, K. F., Ordbok öfver svenska medeltids språket, andra bandet. Lund 1891 - 1900.
- Sähke, Irja, Varsinais-Suomen maanviljelys ja karjanhoito 1500-luvulla. Varsinais-Suomen historia V:5. Turku 1963.
- Talve, Ilmari, Huomioita kansanomaisen ruokatalouden alalta. Kotiseutu 1958.
- Tarkiainen, Kari, Finnarnas historia i Sverige I. Vammala 1990.
- Tawaststjerna, Werner, Suomen maasotaväki Kustaa Vaasan ja Eerikki XIV:n aikana. Historiallinen Arkisto XIX. Helsinki 1905.
- Thun, Egon, Brödet var halva födan. Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio. Lund 1986.
- Tolvanen, Jouko, Taidesanakirja. Helsinki 1967.
- Tornberg, Matleena, Aura ja äes Varsinais-Suomessa historiallisten lähteiden valossa. Turun yliopiston kansatieteen laitos monisteita 10. Turku 1974.
- Tornberg, Matleena, Ilmaston- ja sadonvaihtelut Lounais-Suomessa 1550-luvulta 1860-luvulle. Turun Historiallinen Arkisto 44. Tammisaari 1989.
- Troels-Lund, Frederik, Dagligt liv i Norden på 1500-talet. Del V Mat och Druck, utg. av Knut Fabricius. Stockholm 1934.
- Törnblom, Lena, Kastelholm, en nyckel till Sverige. Ett slottsläns politiska och militära betydelse åren 1470 - 1523. Bibliotheca Historica 11. Saarijärvi 1996.
- Uotila, Kari, Kuusiston piispanlinnan keskiaikainen rakennushistoria. Kuusiston linna tutkimuksia 1985 - 1993. Museoviraston rakennushistorian osaston raportteja 8. Turku 1994.
- Upmark, Gustaf, Gustaf Vasas Hof. Stockholm 1912.
- Utterström, G., Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen. Umeå 1978.
- Vahtola, Jouko, Pitkästä aikaa suomenruotsalainen yleisesitys Suomen historiasta. Historiallinen Aikakauskirja 4 1993.
- Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451 - 1599. Tartu 1984.
- Viljanti, Arvo, Gustav Vasas ryska krig 1554 - 1557 I - II. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar, Historiska Serien 2: 1 - 2. Åbo 1957.
- Vilkuna Anna-Maria, Hoida linnaa kuin omaa kartanoasi - Hämeen linnan talous Isak Nilsinpoika Banérin voutikaudella (1540 - 1553). Linnassa ja sen liepeillä. Elämää Hämeen linnassa. Hämeenmaa XV. Hämeenlinna 1990.
- Vilkuna, Anna-Maria, "Her efter förger rekensskap på Taffuesthus slätt" - 1500-luvun voutintilit linnatutkimuksen lähdeaineistona - esimerkkinä Hämeen linnan tilinpito. Arx Tavastica 10, Hämeenlinnan seuran julkaisuja. Hämeenlinnan 1996.
- Vilkuna, Kustaa, Vuotuinen ajantieto. Helsinki 1950.
- Vilkuna, Kustaa, Fiskrätter. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid IV. Helsingfors 1959.
- Vilkuna, Kustaa, Sengeutstyr. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid XV. Helsingfors 1970.
- Vilkuna, Kustaa, Die Pfluggeräte Finnlands. Sonderdruck: Studia Fennica 16. Helsinki 1971.
- Vilkuna, Kustaa, Lohi. Keuruu 1975.
- Virrankoski, Pentti, Kalastus. Suomen taloushistoria I. Helsinki 1980.
- Virtanen, E. A., Garn och garnfiskeri. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid V. Helsingfors 1960.
- Voionmaa, Väinö, Katsaus Suomen teollisuuden uskonpuhdistuksen aikakautena. Suomen Museon 1911.
- Voionmaa, Väinö, Suomen keskiajan tutkimuksia. Porvoo 1912.
- Voionmaa, Väinö, Keskiajan yhteiskunta. Suomen kulttuurihistoria I, toim. Eino Juttikala. Jyväskylä 1933.
- Voionmaa, Väinö, Hämeenlinnan liepeillä. Lisää Hämeenlinnan seudun kyläin historiaan. Hämeenlinna luontoa ja elämää I. Hämeenlinna 1938.
- Vuorela, Toivo, Suomalainen kansankulttuuri. Porvoo 1975.
- Vuorela, Toivo toim., Suomen kansankulttuurin kartasto I. Helsinki 1976.
- White, Lynn, The Expansion of Technology 500 - 1500. The Fontana Economic history of Europe. The Middle Ages, ed. Carlo M. Cipolla. London 1976.
- Ylönen, Aulikki, Jääsken soinin vero. Historiallinen Aikakauskirja 1949.
- Yrwing, Hugo, Klede. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid VIII, Helsingforsfors 1963.
- Österberg, Eva, Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300 - 1600. Lund 1977.

Hämeen linnassa 1500-luvulla käytössä ollut mittajärjestelmä

1500-luvulla Ruotsin valtakunnan eri maakunnilla ja kihlakunnilla oli omat mittajärjestelmänsä ja jopa eri kartanoilla saattoi olla käytössä omat mitta-astiansa ja puntarinsa. Vuonna 1665 annettu kuninkaallinen julistus mitoista ja painoista oli ensimmäinen yritys yhtenäistää valtakunnan mittajärjestelmä.¹ Käytettäessä vuodintiliaineistoa lähdemateriaalina on tärkeää tietää, minkä mittajärjestelmän mukaan tilitiedot on kirjattu. Seuraavassa selvitetään Hämeen linnassa 1500-luvulla käytetyt painomitat, kuivan ja nestemäisen tavarantoilavuusmitat sekä rahayksiköt. Lisäksi selvitetään Hämeen linnan mittojen suhde Tukholman mittoihin, joita pidettiin valtakunnan virallisina mittoina. Tukholmassa mitta-astiat ja punnukset olivat tavallisesti pienempiä kuin muualla maassa, joten Tukholman mitoilla mitattuna saatiin suurempia määriä kuin muualla. Esimerkiksi Hämeen linnasta lähetettiin vuonna 1559 Tukholman kuninkaalliseen varastoaittaan voita, jonka paino oli linnan puntarin mukaan 31 leiviskää. Tukholman kuninkaallisessa varastoaitassa lähetyksen painoksi punnittiin 43 leiviskää 9 naulaa, sillä Tukholman leiviskä oli 8 naulaa kevyempi kuin Hämeen linnan leiviskä.

Verojen keruu eri puolilla maata tapahtui kihlakuntien omilla tilavuusmittoilla ja painoilla. Tilitykset kruunulle tehtiin myös oman mittajärjestelmän mukaan. Tilintarkastuksen yhteydessä Tukholman linnan laskukamarin kirjurit laativat tiliin selostuksen "undervisningarna om mått och vikt", jossa he kertoivat tarkastettavana olevan tilin paikallisten mittojen suhteen Tukholman mittajärjestelmään. Laskukamarissa myös laskettiin tileistä erilaisia yhteenvedoja ja keskiarvoja, jotta kruunun eri talouksien tuotantoa ja kulutusta voitiin verrata kuninkaan asettamiin normeihin eli ordinantioihin. Esimerkiksi Hämeen linnan vuoden 1561 tili tehtiin muuten Hämeen mittojen mukaan, mutta linnan henkilökunnan ruoankulutus laskettiin laskukamarissa Tukholman mittajärjestelmällä.

Painomitat

Hämeessä ja yleisesti koko Suomessa vanhimmat käytetyt painomitat olivat lästi, kippunta, leiviskä, naula ja luoti, joiden suhde toisiinsa oli seuraava:

lästi = 12 kippuntaa,
kipunta = 20 leiviskää,
leiviskä = 20 naulaa ja
naula = 32 luotia.

Hämeen leiviskä oli 1 1/2 Tukholman leiviskää eli 1 leiviskä 10 naulaa.²

¹ Hannerberg 1946 s. 416, Odén 1955 s. 247.

² Käytössä oli kaksi punnitussysteemiä: vähittäiskauppaan puntaripaino (*besmanvikten*) ja tukkikauppaan vaakapaino (*vågvikten*). Vaakapaino oli säännöllisesti puntaripainoa painavampi.

Tavaroiden vaihtaminen painomitoista tilavuusmitoiksi oli tavallista. Tällöin tavarain paino tuli riippuvaiseksi siitä, kuinka monta painoyksikköä laskettiin tilavuusyksikköä kohti. Näin ollen tynnyriä, joka oli tavallisin säilytysastia, kohti laskettiin vaihteleva määrä leivisköitä sen mukaan, oliko kyseessä voi, liha, kala, leipä tai esimerkiksi terva. Esimerkiksi Tukholmassa voitynnyri painoi 16 leiviskää eli noin 11 Hämeen leiviskää.³

1500-luvun painomittoja nykymitoiksi arvioitaessa on viimeisin tutkimus esittänyt seuraavaa: kippunta oli noin 132 kg, leiviskä noin 6,6 kg ja naula noin 0,330 kg.⁴

Viljamitat

Hämeen linnassa ja koko linnaläänissä käytettiin 1500-luvun puolivälissä seuraavia viljamittoja⁵:

lästi = 12 puntaa

punta = 5 pannia

panni = 24 markan vakkaa tai 2 karpiota.

Alunperin juuri viljamitoissa oli kaikkein eniten paikallisia eroja. Hämeessä puntaan laskettiin 5 pannia ja muualla Manner-Suomessa Pohjanmaata lukuunottamatta 6 pannia. Pohjanmaalla puntaan meni 8 pannia. Ruotsin puolella pannit olivat vielä pienempiä kuin Suomessa, joten Hämeen panni oli siis kaikkein suurin koko valtakunnassa. Toinen merkittävä ero muuhun Suomeen verrattuna Hämeen viljamitoissa oli se, että Hämeessä mitattiin kappan asemasta vakalla.⁶ Hämeen linnan panni voitiin ilmoittaa 24 vakaa asemasta myös 2 karpiona tai 4 panninelikkona. Linnan tilinpidossa karpiota käytettiin harvoin. Näyttääkin siltä, että karpio oli enemmän paikallisen väen käyttämä mittayksikkö ja Tukholman kirjurit suosivat vakkaa ja panninelikkoa tilejä puhtaaksikirjoittaessaan.⁷

Tukholman linnassa viljamittojen suhde oli seuraava: 1 lästi = 12 puntaa, 1 punta = 7 pannia tai 8 pannia, 1 panni = 4 nelikkoa, 1 nelikko = 4 vatia. Hämeen linnan punta eli 5 pannia vastasi siis 7 tai 8 Tukholman pannia.⁸ Kauko Pirinen on arvioinut viljamittoja nykyisinä vetoisuusmittoina: lästi =

Esimerkiksi 20 markkaa Tukholman vaakapainoa vastasi 22 markkaa Tukholman puntaripainoa. Tukholman vaaalla punnittuna Hämeen leiviskä oli 28 naulaa ja Tukholman puntarin mukaan 30 naulaa. Yleensä Hämeen leiviskää verrattiin Tukholman puntaripainoon (Vilkuna AM 1996 s. 93).

3 Odén 1955 s. 248; 1562 VA 3937: 69v.

4 Morell 1986 s. 27–34. Leiviskän painoksi 1500-luvulla on aikaisemmin arvioitu 8,5 kg.

5 Esimerkiksi 1543 VA 3677: 1.

6 Odén 1955 s. 249–250; Markkanen – Rantatupa – Nygård 1971 s. 10–; Melander 1891 s. 23, Pirinen 1985 s. 332; 1560 VA 3889: 70v ja 1562 VA 3937: 69v.

7 Melander 1891 s. 23; 1556 VA 3856: 25v; 1556 VA 3850: 1–1v; 1545 VA 3683: 117; 1545 VA 3686: 6.

8 Melander 1891 s. 23; 1540 VA 3670: 58v; 1557 VA 3823: 4v; 1568 VA 4025: 1.

65 hl, punta = 5,5 hl, panni = 90 l, karpio = 45 l.⁹ Tynnyri oli alunperin kuljetusastia ja mitta-astia märille, rasvaisille ja suolaisille tavaroille. 1550-luvulla Hämeessä kuten muuallakin valtakunnassa tynnyri otettiin käyttöön myös viljan mittana. Tällöin tynnyri veti 1 1/2 Hämeen pannia.¹⁰

Nestemäisen tavarank mitat

Nestemäisen ja vuotavan tavarank, kuten suolakalan, säilytysastiana käytettiin tynnyriä, joka jaettiin nelikkoihin ja kannuihin. Hämeen linnassa käytetyn tynnyrin vetoisuudesta ei ole tarkkaa tietoa, joten sen kokoa täytyy arvioida muiden tietojen pohjalta. Viimeisin tutkimus on osoittanut, että Ruotsissa 1500-luvulla käytetty oluttynnyri sekä tynnyri suolatuille tavaroille oli alunperin Pohjois-Saksan hansakaupungeissa käytetty ns. Rostockin tynnyri eli sama tynnyri, jota 1500-luvun puolivälissä alettiin käyttää viljatynnyrinä. Tynnyrin vetoisuus oli 117, 5 litraa ja siihen laskettiin 48 ns. Rostockin kannua, jolloin yksi kannu oli 2,45 litraa.¹¹ Useamman tynnyrin yhteismäärä laskettiin lästeissä, jolloin 12 tynnyriä muodosti yhden lästin.

Olavinlinnan tietojen pohjalta Pirinen on arvioinut nestemäisen tavarank mitaukseen käytettyjä astioita. Hänen mukaansa tynnyri veti noin 126 litraa ja lästi oli siis noin 1500 litraa. Tynnyri jaettiin edelleen neljään nelikkoon ja yksi nelikko 12 kannuun.¹² Kannun tilavuus oli noin 2,5 litraa eli sitä voi pitää yhtäsuurena kuin Ruotsissa käytössä ollutta kannua.

Rahayksiköt

Taalereita alettiin Ruotsissa lyödä ulkomaisen esikuvan mukaan vuonna 1534 ja kahta vuotta myöhemmin myös kotimaisia markkamääräisiä rahoja. Vuoteen 1540 mennessä rahanlaskuksi oli muodostunut:

1 markka = 8 äyriä

1 äyri = 24 penninkiä.

Taalerin kurssi oli 1500-luvun puolivälissä 3 1/2 markkaa. Vuosisadan lopulla inflaatio nosti kurssia aina 25 ja jopa 84 markkaan.¹³

9 Pirinen 1985 s. 332.

10 1556 VA 4010: 2v.

11 Morell 1986 s. 32 - 33.

12 Pirinen 1985 s. 332.

13 Sarvas 1985 s. 333.

Karttaliite karttaan 3

Kartta 3 on laadittu Seppo Suvannon esittämän kartan “Vanajan, Rengon ja Janakkalan keskiaikaiset jakokunnat” mukaan.¹ Hämeen linnan maa-alue Hattelmalan ja Kankaantaan jakokunnan maa-alueita vastaan lähti vuoden 1539 rajaluettelon mukaan Vetelöjanpaadesta (numero 11) jatkuen siitä Pallostien porttiin (12), joka myöhemmin tunnetaan Punaporttina. Klaus Fleming oli vuonna 1565 tuominnut linnan ja Iso-Luolajan välisen rajan kulkevan Kuortenkoivusta (19) Miekkanpeltäjään (20) ja siitä Märentien (21) ja Sammonojan (22) kautta Renkovahaan (23).² Miekkanpeltäjäksi nimettyjä rajapaikkoja löytyy eri puolilta Suomea. Nimi kuvaa vanhaa tapaa iskeä miekka puuhun, joka oli sovittu nautinnan rajaksi.³ Myös Märentie, jonka Voionmaa arvelee tarkoittavan Merentietä, on paljon käytetty rajanimi Hämeessä. Merentieksi on kutsuttu sisämaasta merenrantaan kulkenutta tietä, jollainen 1700-luvun karttojen mukaan johti Sydän-Hämeestä Vihdin kautta Suomenlahden rannikolle. Suvanto suhtautuu nimeen kuitenkin varauksellisemmin ja hänen mukaansa kyseessä oli vaellustie, jota myöten päästiin ikivanhalle Hattulan ja Rengon väliselle pyhiinvaellustielle.⁴

Vuoden 1539 rajaluettelossa linnan ja Vuorentaan välinen raja lähti linnan pohjoispuolelta Vihalaisten lähteestä (24) kulki siitä etelään Pirttivahaan (25). Pirttivahan jälkeen raja jatkui lounaaseen Kuralankallion (26), Vuohenkallion (27) ja Hevonpierrezänmäen (28) kautta Renkovahaan (23).⁵ Renkovaha, jättiläismäinen siirtolohkare Alajärven etelärannalla, oli siis Vuorentaan, Hämeen linnan ja Iso-Luolajan alueiden yhtymäkohta. Isoa kivenjärkälettä tarkoittava vaha on nytemmin jo hävinnyt hämäläismurteista.⁶

Hättilän latokartanon raja Mäskälän jakokuntaa eli Mäskälän, Idänpään ja Kankaisten kyliä vastaan alkoi Katumajärvestä Vanajaveteen laskevasta Kuttalanjoesta (37). Hagaveräjän (38) luona rajalinja teki jyrkän mutkan luoteeseen Siänkärsään (39), josta kulku jatkui jälleen koilliseen Läjien ioen kosken (myöhemmin Heinäojan koski) (40) ja Leppäsen ojan kosken (41) kautta Heinäjoen huhdan siltaan (42).⁷

Rajalinjaus Mäskälän jakokuntaa vastaan päättyy vuoden 1539 rajaluettelossa Heinäjoen huhdan siltaan. Ilmeisesti Hämeen linnan alue Mäskälää vastaan ulottui kuitenkin aina Sopenvahaan (46), koska raja Luhtialaa vastaan aloitetaan siitä ja linnaan liitettyjen Hättilän ja Pintiälän kylien maat ulottuivat

1 Suvanto 1976, s. 136–137.

2 Suvanto 1976 s. 132–133; 1539 VA 3668: 151–152.

3 Voionmaa 1938 s. 37, Suvanto 1976 s. 132–133.

4 Voionmaa 1938 s. 37; Masonen 1989 s. 86; Suvanto 1986 s. 132 - 133.

5 1539 VA 3668: 151–152; Suvanto 1976 s. 133. Rajaluettelossa linnan rajat Vuorentakaa vastaan määrittellään kahden puolen Vuorentaan alueita. Suvannon mukaan pohjoisempi raja tarkoittaa kuitenkin selvästi Vuorentaan ja Kirstulan välistä välirajaa eikä linnan ja Kirstulan rajaa.

6 Nissilä 1976, s. 57.

7 1539 VA 3668: 151–152; Suvanto 1976 s. 139.

Vanajavedestä Sopenvahaan Hauhon rajalle.⁸ Vuoden 1539 luettelon mukaan linnan ja Luhtialan välinen raja kulki Sopenvahasta Koorimäen (53), Karvakiven (54) ja Poikkiluhdan kautta Humalaojaan. Voionmaa olettaa Humalojan rajapaikan olleen nykyään Vanajaveden yli kulkevan rautatiesillan kohdalla.⁹ Suvannon mukaan on mahdollista, että Hätilä kuului Pintiälän kanssa Luhtialan jakokuntaan ja että Hätilän ja Luhtialan välinen raja käytiin ensimmäisen kerran Hätilän latokartanon perustamisen jälkeen.¹⁰

8 1539 VA 3668: 151–152; Saarenperä (43), Kiimasuonranta (44) ja Järvenpäänsilta eli Komusilta (45) (Suvanto 1976 s. 139 ja 141).

9 1539 VA 3668: 151–152; Vuonna 1702 Luhtialan ja Hätilän välisistä rajapaikoista käytettiin nimityksiä Halkiakivi eli Kruununkivi (52), Kärimänpyki (53) ja Kurnakivi (54) (Suvanto 1976 s. 142); Voionmaa 1938 s. 37.

10 Suvanto 1976 s. 154.

LIITEAVAIN

Vuoden 1546 syksystä alkaen Hämeen linnan tilivuosi käsitti ajan mikkelistä mikkeliin (29.9. – 28.9.). Tilivuoteen sisältyi nyt kaksi kalenterivuotta, joista jälkimmäinen ajoitti tilivuoden. Esimerkiksi tilivuosi 1550 sisälsi ajan 29.9.1549 – 28.9.1550. Jotta tilite-tojen sijoittaminen kalenteriaikaan tilivuodesta 1547 alkaen olisi vaivattomampaa on taulukoihin ja diagrammeihin merkitty molemmat tilivuoteen sisältyneet kalenterivuodet.

Mittayksikköinä taulukoissa ja diagrammeissa on käytetty Hämeen mittoja ja suhteet on ilmoitettu prosentteina. Taulukot ja diagrammit päättyvät tilivuoteen 1568/1569, koska Hämeen linnan tiliä vuodelta 1569/1570 ei ole säilynyt.

Liitteet perustuvat seuraaviin lähteisiin.

Valtion arkisto (VA), vanhempi tilikirjasarja, Hämeen lääni

Hämeen linnan tilit

1540 VA 3670	1547 VA 3696	1554 VA 3765	1563 VA 3962
1541 VA 3671	1548 VA 3699	1555 VA 3777	1563 VA 3963
1541 VA 3674	1548 VA 3700	1555 VA 3778	1565 VA 3990
1542 VA 3675	1548 VA 3704	1556 VA 3795	1565 VA 3991
1542 VA 3676	1549 VA 3709	1556 VA 3796	1566 VA 4010
1543 VA 3677	1549 VA 3710	1556 VA 3797	1568 VA 4036
1544 VA 3682	1549 VA 3711	1557 VA 3823	1569 VA 4046
1544 VA 3683	1549 VA 3714	1558 VA 3850	1569 VA 4048
1544 VA 3684	1550 VA 3712	1559 VA 3868	1571 VA 4968
1545 VA 3685	1550 VA 3723	1559 VA 3869	
1545 VA 3686	1551 VA 3730	1560 VA 3889	
1545 VA 3686	1551 VA 3731	1560 VA 3890	
1545 VA 3687	1552 VA 3740	1561 VA 3907	
1545 VA 3688	1552 VA 3741	1561 VA 3908	
1546 VA 3691	1552 VA 3742	1561 VA 3909	
1547 VA 3693	1553 VA 3751	1561 VA 3910	
1547 VA 3694	1553 VA 3752	1562 VA 3937	
1547 VA 3695	1554 VA 3764	1562 VA 3938	

Hämeen kihla- ja voutikuntien tilit

1548 VA 3701 Hattula	1551 VA 3736 Ylinen
1548 VA 3703 Sääksmäki	1552 VA 3743 Hattula
1548 VA 3706 Ylinen	1552 VA 3745 Sääksmäki
1549 VA 3715 Hattula	1552 VA 3747 Ylinen
1549 VA 3717 Sääksmäki	1553 VA 3753 Hattula
1549 VA 3720 Ylinen	1553 VA 3756 Sääksmäki
1550 VA 3724 Hattula	1553 VA 3759 Ylinen
1550 VA 3726 Sääksmäki	1554 VA 3767 Hattula
1551 VA 3732 Hattula	1554 VA 3769 Sääksmäki
1551 VA 3733 Sääksmäki	1554 VA 3774 Ylinen

1555 VA 3779 Hattula	1562 VA 3946 Sääksmäki
1555 VA 3782 Sääksmäki	1562 VA 3949 Hauho
1555 VA 3788 Ylinen	1562 VA 3954 Hollola
1556 VA 3801 Mustiala	1562 VA 3960 Ylinen
1556 VA 3808 Sääksmäki	1563 VA 3965 Hattula
1556 VA 3811 Hauho	1563 VA 3969 Sääksmäki
1556 VA 3818 Hollola	1563 VA 3970 Hollola
1556 VA 3820 Ylinen	1563 VA 3973 Hauho ja Ylinen
1557 VA 3826 Hattula	1564 VA 3977 Hattula
1557 VA3829 Mustiala	1564 VA 3980 Sääksmäki
1557 VA 3832 Sääksmäki	1564 VA 3982 Hollola
1557 VA 3837 Hollola	1564 VA 3986 Hauho ja Ylinen
1557 VA 3843 Hauho	1565 VA 3994 Hattula
1557 VA 3847 Ylinen	1565 VA 3999 Sääksmäki
1558 VA 3851 Hattula	1565 VA 4003 Hollola
1558 VA 3853 Mustiala	1565 VA 4007 Hauho ja Ylinen
1558 VA 3856 Sääksmäki	1566 VA 4012 Hattula
1558 VA 3858 Hollola	1566 VA 4016 Sääksmäki
1558 VA 3863 Hauho	1566 VA 4023 Hauho ja Ylinen
1558 VA 3865 Ylinen	1566 VA 4019 Hollola
1559 VA 3870 Hattula	1567 VA 4025 Hattula
1559 VA 3872 Mustiala	1567 VA 4027 Sääksmäki
1559 VA 3877 Hollola	1567 VA 4030 Hollola
1559 VA 3883 Hauho	1567 VA 4034 Hauho ja Ylinen
1559 VA 3886 Ylinen	1568 VA 4037 Hattula
1560 VA 3891 Hattula	1568 VA 4039 Sääksmäki
1560 VA 3893 Mustiala	1568 VA 4041 Hollola
1560 VA 3897 Sääksmäki	1568 VA 4044 Hauho ja Ylinen
1560 VA 3899 Hauho	1569 VA 4049 Hattula
1560 VA 3903 Ylinen	1569 VA 4050 Sääksmäki
1561 VA 3911 Hattula	1569 VA 4052 Hollola
1561 VA 3920 Sääksmäki	1569 VA Hauho ja Ylinen
1561 VA 3923 Hauho	1570 VA 4057 Hattula
1561 VA 3927 Hollola	1570 VA 4060 Sääksmäki
1561 VA 3935 Ylinen	1570 VA 4063 Hollola
1562 VA 3939 Hattula	1570 VA 4066 Hauho ja Ylinen
1562 VA 3941 Mustiala	

Svenska Riksarkivet (RA), Kammararkivet, Finska Cameralia

Hämeen linnan tilien lisäksi henkilökuntaliitteitä laadittaessa on käytetty Löningsregister vol. 34, vol. 35 ja vol. 37, jotka ovat Valtionarkistossa mikrofilmattuina mf FR 98, mf FR 99, mf FR 101 ja mf FR 102.

**Liite 1: Hämeen linnaläänin hallinnollinen jako sekä hallintopitäjät vuosina
1539–1570**

VUOSINA 1539 – 1555

Hattulan kihlakunta: Janakkala, Loppi, Vihti, Renko, Lehijärvi, Hattula ja Mäskälä¹

Sääksmäen kihlakunta: Porras, Kalvola, Saarioinen, Sääksmäki, Pälkäne ja Kulsiala

Ylinen kihlakunta: Hauho, Tuulos, Lammi, Padasjoki, Jämsä, Sysmä, Asikkala, Hollola, Tennilä, Uusikylä ja Elimäki²

VUOSINA 1556 – 1562

Hattulan kihlakunta: Janakkala, Renko, Lehijärvi, Hattula, Mäskälä sekä Loppi 1556 ja 1557³

Sääksmäen voutikunta: Sääksmäki, Pälkäne ja Kulsiala

Mustialan voutikunta: Porras, Kalvola ja Saarioinen

Hauhon voutikunta: Hauho, Tuulos, Lammi sekä yksi neljänneskunta Tennilästä

Hollolan voutikunta: Hollola, Asikkala, Uusikylä, 3 neljänneskuntaa Tennilästä sekä Jämsä vuoden 1556

Ylinen voutikunta: Padasjoki, Sysmä sekä Jämsä vuodesta 1557

VUOSINA 1563 – 1570

Hattulan kihlakunta: Janakkala, Loppi,⁴ Renko, Lehijärvi, Hattula ja Mäskälä

Sääksmäen kihlakunta: Sääksmäki, Porras, Saarioinen, Kalvola, Kulsiala, Pälkäne ja Rautalampi

Hollolan kihlakunta: Hollola, Asikkala, Uusikylä ja Tennilä

Hauhon ja Ylinen kihlakunta: Hauho, Tuulos, Lammi sekä Padasjoki, Sysmä ja Jämsä

1 Loppi ja Vihti liitettiin Uuteenmaahan vuonna 1553 (1553 VA 3764: 1); Blomstedt 1960 s. 57.

2 Elimäki Uuteenmaahan vuonna 1553, Hollola ja Uusikylä Uuttamaata vuodet 1553–1555 (Blomstedt 1960 s. 57).

3 1557 VA 3826: 5; Blomstedt 1960 s. 59.

4 1563 VA 3965: 2.

Liite 2: Vuosina 1548 – 1570 Hämeen linnaläänistä Hämeen linnaan toimitetut elintarvikkeet. Mitat Hämeen panneja (pa).

Ruis

Ruista linnalle tuotiin vain 10 vuoden aikana ja silloinkin määrät olivat pieniä (2 – 78 1/2 pa). Vuonna 1556 toimitettiin Sääksmäen ja Ylisen kihlakunnista ruisjauhoja yhteensä 393 pa.

Ohra

Linnaan toimitettiin vuosittain keskimäärin 240 pannia ohraa (vaihteluväli 5 – 1078 1/2 pa). Ohrasta 43 % tuli Hattulan kihlakunnasta, 31 % Sääksmäen kihlakunnasta ja 26 % Ylisen kihlakunnasta. Vuosina 1548, 1549, 1552 ja 1553 toimituksia ei ollut lainkaan.

Mallas

Maltaita, jotka yleensä olivat ohramaltaita, tuotiin linnaan enemmän kuin ohraa. Yhden vuoden mallastoimitukset olivat keskimäärin 1284 1/2 pannia. Toimituksista 27 % tuli Hattulan kihlakunnasta, 43 % Sääksmäen kihlakunnasta ja 30 % Ylisen kihlakunnasta.

Humala

Toimituksia oli vuosittain keskimäärin 220 leiviskää (106 – 463 leiviskää). Yli puolet tuli Hattulan kihlakunnasta (53,5 %). Sääksmäen kihlakunnan osuus oli 34 % ja Ylisen kihlakunnan 12,5 %. Linnan oman humalan kasvatuksen aloittaminen vuonna 1558 ei vaikuttanut toimitusten määriin.

Herne ja papu

Herneitä ja papuja kannettiin linnaan satunnaisesti. Ensimmäisen kerran vuonna 1556. Yhteensä vuosina 1556 – 1570 tuotiin linnaan 80 pannia papuja ja 13 pannia herneitä. Tämä viittaisi siihen, että talonpojat viljelivät papua enemmän kuin hernettä.

Voi

Toimituksia oli satunnaisesti: 23 vuoden aikana 13 vuonna määrän vaihdellessa 3 leiviskän ja 198 leiviskän välillä. Voista tuli 58 % Hattulan kihlakunnasta, 28 % Sääksmäen kihlakunnasta ja 14 % Ylisen kihlakunnasta.

Puntaliha

Veroina linnaan toimitettiin etupäässä naudanlihaa. Lihasta käytettiin nimitystä "pundekött", koska lihan määrä ilmoitettiin kippunnoissa ja leivisköissä. Liha saattoi olla esimerkiksi savustettua. Puntalihaa kuten muutakin lihaa kannettiin linnaan erityisen paljon 1540-luvulla, jolloin ennen nimismiehille ja neljänneskuntamiehille kerätyt verot kuuluivat nyt suoraan linnaan toimitettaviin veroihin. Uudelleen linnan ruokatalouden käyttöön tarkoitetut lihatoimitukset alkoivat 1550-luvun puolivälissä. Keskimäärin vuosittain toimitettiin 519 1/2 leiviskää. Toimituksista tuli 42,5 % Hattulan kihlakunnasta, 36 % Sääksmäen kihlakunnasta ja 21,5 % Ylisen kihlakunnasta.

Kinkut

Linnaan toimitettiin vuosina 1559 – 1570 keskimäärin 670 kinkkua, joista 42 % oli Sääksmäen kihlakunnasta, 31 % Hattulan kihlakunnasta ja 27 % Ylisen kihlakunnasta.

Silava

Silavaa toimitettiin sekä siivuina (sideflesk) että leiviskämitalla (pundeflesk). Silavasta tuli 49 % Sääksmäen kihlakunnasta, Hattulan kihlakunnasta 30 % ja loput 21 % Ylisen kihlakunnasta.

Linnut ja jänikset

Vielä 1560-luvulla linnaan toimitettiin lintuja ja jäniksiä, jotka kuuluivat keskiaikaiseen lahjaveroon eli kypsiveroon (kipsisveroon). Keskiaikana tämä vero nautittiin talvikäräjillä, joilla jäniksistä ja linnuista valmistettiin herkkuja linnanvoudille ja hänen seurueelleen.¹ Kuten muitakin keskiaikaisia veroja alettiin myös kypsiveroa kantaa suoraan linnaan. Riistan vähyden vuoksi korvattiin siitä osa rahana. Hattulan kihlakunnasta ei uuden ajan alussa ollut riistatoimituksia käytännöllisesti katsoen lainkaan. Sieltä maksettiin sen sijaan kypsirahaa. Myös Ylisen ja Sääksmäen kihlakunnista maksettiin kypsirahaa, mutta osa talonpojista toimitti yhä lintuja ja jäniksiä linnaan. Vielä vuonna 1552 linnuista käytettiin "kiipsisfouglar". Vuosittain kannettiin keskimäärin 930 lintua, jotka olivat etupäässä metsoja ja teeriä. Linnuista tuli 70,5 % Ylisestä kihlakunnasta, 29 % Sääksmäen kihlakunnasta ja vain muutama prosentti kymmenys Hattulan kihlakunnasta. Jäniksiä toimitettiin vuosittain noin 250 kpl, joista 61,5 % oli Sääksmäen kihlakunnasta, 37,5 % Ylisen kihlakunnasta ja vajaa prosentti Hattulan kihlakunnasta.

Hauki

Vuosittain linnaan toimitettiin noin 580 leiviskää kuivattua haukea. Hattulan kihlakunnasta toimituksia ei ollut lainkaan. Yli 80 % oli Ylisen kihlakunnasta.

Lahna

Kuivattua lahnaa kannettiin vuosittain pienehköjä määriä (3 – 43 leiviskää). Kaikki lahna oli kalastettu Ylisen kihlakunnasta.

Ruokakala

Ruokakalaa eli kuivattua pikkukalaa kannettiin linnaan vuosittain keskimäärin 620 leiviskää. Kalasta 74 % oli Ylisen kihlakunnasta ja loput Sääksmäen kihlakunnasta.

Tynnyrikala

Tynnyrikalaa eli suolattua (hapatettua) pikkukalaa toimitettiin vuosittain keskimäärin 51 tynnyriä. Vuosina 1548 – 1570 tynnyrikalaa tuotiin linnaan yhteensä 1163 tynnyriä 402 leiviskää, josta Sääksmäen kihlakunnan osuus oli 672 tynnyriä 261 leiviskää. Tuorekalan ohella tynnyrikala oli ainoa kala, jota kannettiin Sääksmäen kihlakunnasta enemmän kuin Ylisen kihlakunnasta.

Tuorekala

Tuoretta kalaa toimitettiin veroina linnaan sen lisäksi, että linnan omat kalastajat kokivat lähivesillä pyydyksiään. Pitkien matkojen aiheuttamien säilytysongelmien takia oli luonnollista, että tuorekalaa kannettiin Ylisestä kihlakunnasta vain pieniä määriä. Eniten tuorekalatoimituksia oli Sääksmäen kihlakunnasta (55 %). Hattulan kihlakunnasta saatiin 30 %. Tuorekala olikin ainoa kala, jota toimitettiin Hattulan kihlakunnasta suurempia määriä. Yhteen tynnyriin mahtui neljä kassia tuorekalaa.

Silakka

1540- ja 1550-lukujen vaihteessa toimitettiin Ylisestä kihlakunnasta vuosittain 2 tynnyriä silakoita. Mahdollisesti Ylisen kihlakunnan talonpojat kävivät kalassa Suomenlahden rannikolla. Sääksmäen kihlakunnan silakkatoimitukset alkavat 1550-luvun lopussa. Tällöin oli kyse kihlakunnanvoudin harjoittamasta vaihtokaupasta. Voudit vaihtoivat esimerkiksi tynnyrikalaa tai tuorekalaa silakkaan. Vuonna 1557 toimitettiin

¹ Voionmaa 1912 s. 293.

Sääksmäen kihlakunnasta 11 1/2 tynnyriä suolasilakkaa, jotka oli saatu vaihtamalla suolaan ja tynnyrikalaan. Vuonna 1564 oli 2 silakkatynnyriä vaihdettu 5 leiviskään tynnyrikalaa ja 24 kassilliseen tuorekalaa. Silakoita toimitettiin lähes joka vuosi määrän vaihdellessa 2 – 19 1/2 tynnyrin välillä.

Suolasiika

Suolasiikaa toimitettiin vain joinakin vuosina. 1540- ja 1550-lukujen taitteessa siikaa kannettiin vuosittain 2 tynnyriä Ylisen kihlakunnasta. Seuraavat siikatoimitukset olivat vasta 1560-luvun lopulla Sääksmäen kihlakunnasta, johon oli liitetty Rautalammin pitäjä. Hämeen eräreduktion yhteydessä kruunu otti haltuunsa Rautalammin Konneveden ja Hankaveden välissä sijainneen kuuluisan Konnekosken kalastuspaikan. Koski jäi talonpoikien nautintaan, jonka edestä he toimittivat linnaan erikoisverona siikaa.²

2 Luukko 1957 s. 532.

Liite 3: Primaarin sektorin palveluksessa ollut henkilökuunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

v = vuosipalkkaluettelon mukaan
k = kenkäpalkkaluettelon mukaan

	1540		1541		1542		1543		1544		1545		1546		1546/47		1547/48		1548/49		1549/50		1550/51		1551/52		1553/54	
	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k
Latokartanon isäntä	2		2		2		2		2		2		2		2		2		2		2		2		1		2	
emäntä	2		2		2		2		2		2		2		2		2		2		2		2		1		2	
renki	2		2		2		2		2		2		2		2		2		4		2		2				1	8
piika	4		4		4		4		4		4		6		5		5		5		6		4		6		1	17
vartija	2		1		1		1		1		1		1		1		1		1		1		1		1		2	1
karjapaimen	2		4		1		3		2		1		2		5		2		1		1		1		2		1	
härkärenki			3		2				2		1		5		1		3		2		1		2		2		2	1
lammaspaimen																												
sianhoitaja	3		1		2		2		3		1		2		2		2		2		2		1		2		2	1
renki	3		6		2		2		2		1		3		2		1		3		3		3		3		5	4
piika	1		1		2																						5	
kalastaja	1		5		2		7		1		2		6		5		2		4		4		4		3		1	2
Yht. vuosipalkkaluettelon mukaan	22		26		23		19		32		19		17		25		21		19		17		32		19		18	47
Kaikki yhteensä	22		34		33		32		34		37		27		25		27		25		38		32		29		47	27

Liite 3: Primaarin sektorin palveluksessa ollut henkilökunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Jatkuu

v = vuosipalkkaluetteloon mukaan

k = kenkäpalkkaluetteloon mukaan

	1556/57	1557/58	1558/59	1559/60	1560/61	1561/62	1562/63	1564/65	1565/66	1568/69
	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k
Latokartanon	2	3	3	3	3	3		3	3	3
isäntä										
emäntä	2	3	3	3	3	3		3	3	3
renki	5	6		3	1	2	1	3	2	
piika	4	9		8	9	10	9	7		
vartija	2	2	2	1	2	2	2			
karjapaimen	1	4		5	2	8	7	3	9	3
härkärenki										
lammaspaimen										
sianhoitaja	3	2		2	1	1	5	2	1	2
renki	4	3		18	7	3	4	9	6	3
piika				8						
kalastaja		4		2	4	3	2	3	3	1
Yht. vuosipalkka luetteloon mukaan	23	36	8	38	37	37	27	9	9	7
Kaikki yhteensä	23	36	47	51	67	56	27	9	9	7

Liite 4:

Sekundaarin sektorin palveluksessa ollut henkilökunta
Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

v = vuosipalkkaluettelon mukaan

k = kenkäpalkkaluettelon mukaan

1546/47

	1540		1541		1542		1543		1544		1545		1546		1546/47	
	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k
ruokailuvouti	1		1		1		1		1		1		1		1	
kellarivouti	1		1		1		1		1						1	
kokki	1		1		2		2		2		2		1		1	
juomanpanija	4		3		4		4		3	1	3		2		2	
leipuri			1	1	2		1		1		1		1		1	
teurastaja	1		1		1		1		1		1		1			1
mylläri			1				1				1		1		1	
mallaidentekijä	2		2		2		2		1	1	1	1				
ruokailuv. renki	1		1		1		1		1		1		1			
juomanpan. renki																
kellariv. renki																
kokkipoika			1		1		1			1		1		1		1
leipurinpiika																
seppä	2		1		1		1		1		1		1		1	
räättäli	1		1		1		1				2		2		1	
suutari	1		2		2		2		2		2		2		1	
nahkuri									2		2					
kannunvalaja							1		1		1		1		1	
sorvaaja					1		1									
tynnyrintekijä	1		1		1		1		1		1		1		1	
nikkari																
pyssyseppä																
vanuttaja																
muurari																
tülenlyöjä																
satulantekijä																
lasimestari																
kirvesmies			1	2	1		1			1		1				
kalkinpolttaja																
hiilentekijä					1	1		1		1						
mikkarinrenki																
tynnyrint. renki																
vanuttajanrenki																
suutarin renki																
muurarinrenki																
sepänrenki																
varastoaitta:																
emäntä	1		1		1		1		1		1		1		1	
piika	2		2		2	1	2		2		2	1	2		3	
kehrääjä																
kutoja																
venemies																
kuski			1			1	1		1							
tupaemäntä	2		2		1	3	2		2		2		1		1	
renki	4		1			1	7		1	2	1	2	1	1		
piika				1		1										
Yht. vuosip.luett.	25		26		27		34		26		25		20		17	
Kaikki yhteensä	25		30		35		35		33		32		22		19	

Liite 4:
Jatkuu

**Sekundaarin sektorin palveluksessa ollut henkilökunta
Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569**

v = vuosipalkkaluettelon mukaan

k = kenkäpalkkaluettelon mukaan

	1547/48		1548/49		1549/50		1550/51		1551/52		1553/54		1556/57		1557/58	
	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k
ruokailuvouti			1		1		1		1		2		1		1	
kellarivouti	1		1		1		1		1		1		1		1	
kokki	1		1		1		1		1		1		1		2	
juomanpanija	2		2	1	1	1	2	1	2	2	2		1		4	
leipuri	1		1	1	1		1		1		1		1		2	
teurastaja			1													
mylläri	1		1		1				1		1		1		1	
maltaidentekijä							1	1								
ruokailuv. renki							1		1				1		1	
juomanpan. renki																
kellariv. renki																
kokkipoika		2		3		2	1			1	1		1		2	
leipurinpiika													1			
seppä	1		1		1		1		1		2		1		2	
räättäli			1		2		2		1		1					
suutari	1		1		1		1		1		1		1		1	
nahkuri																
kannunvalaja	1		1													
sorvaaja																
tynnyrintekijä			1		1				1				1		1	
nikkari															1	
pyssyseppä													1		1	
vanuttaja													1		1	
muurari																
tilienlyöjä																
satulantekijä																
lasimestari																
kirvesmies																
kalkinpolttaja																
hiilentekijä													1			
nikkarinrenki																
tynnyrin. renki															1	
vanuttajanrenki													2		2	
suutarin renki																
muurarinrenki																
sepänrenki												1				
varastoaitta:																
emäntä	1		1		1		1		1		1		1		1	
piika	3	1	3	2	4	3	3	4	4	2	4		2		1	
kehrääjä											1		1		1	
kutoja							2		1							
venemies																
kuski																
tupaemäntä	1		1	1	1		1	3		1			2		2	
renki	1	3	4	3	4	5	5	5	4	5	3		6		5	
piika											2					
Yht. vuosip.luett.	15		22		21		25		22		25		29		34	
Kaikki yhteensä		21		33		32		39		33		25		29		34

Liite 4:
Jatkuu

**Sekundaarin sektorin palveluksessa ollut henkilökunta
Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569**

v = vuosipalkkaluettelon mukaan

k = kenkäpalkkaluettelon mukaan

	1558/59		1559/60		1560/61		1561/62		1562/63		1564/65		1565/66		1568/69	
	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k	v	k
ruokailuvouti	1		1		1		2		1		1		1		1	
kellarivouti	1		1		1		1		1		1		1		1	
kokki	1		2		2		2		2		2		2		1	
juomanpanija	2		1		1		2		3		3		3		1	
leipuri		2	2		2		2		3		4		4		2	
teurastaja																
mylläri		1	1		1		1				1		1			
maltaidentekijä																
ruokailuv. renki	1		1		1		1		2						1	
juomanpan. renki			2	2	3	1	1									
kellariv. renki							1		1							
kokkipoika	2		1	1	1		1		1						2	
leipurinpiika																
seppä	2		1		1		1		1		1		1		1	
rääätäli	1		1		1		1									
suutari	2		1		1		1		1						1	
nahkuri																
kannunvalaja																
sorvaaja																
tynnyrintekijä	1		1		1		1				1		1		1	
nikkari	1		1		1		1						1		1	
pyssyseppä	1		1		1		1		1		1		1			
vanuttaja	1		1		1		1		1		1		1		1	
muurari	3		1		2		2		5		9		9		5	
tiilenlyöjä	1		1		1		1				1		1		2	
satulantekijä			1		1		1		1							
lasimestari											1		1		1	
kirvesmies													1		2	
kalkinpolttaja			1												1	
hiilentekijä		1		1												
nikkarinrenki	1		1		1		1									
tynnyrint. renki			1		1		1		1		1				1	
vanuttajanrenki	2	2	2	1	1	2	2									
suutarin renki					1		1		1		1		1			
muurarinrenki							1				4		2		2	
sepänrenki											1				1	
varastoaitta:	1															
emäntä	1				1		1		1							
piika	2		2	3	2		4	3	6		1		1		1	
kehrääjä	1			1	2	1					4		4		2	
kutoja																
venemies	2															
kuski																
tupaemäntä		2	2		2		2		2		2		3		2	
renki		17	8	4	5	10	7	3	11						2	
piika		8														
Yht. vuosip.luett.	31		39		40		40		46		41		40		36	
Kaikki yhteensä		64		52		54		50		46		41		40		36

Liite 5: Tertiäärin sektorin palveluksessa ollut henkilökunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

v = vuosipalkkaluettelon mukaan

r = ruokailijaluettelon mukaan

	1540		1541		1542		1543		1544		1545		1546		1546/47		1547/48		1548/49		1549/50		1550/51		1551/52			
	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r
vouti	1				1										1													
kirjuri		1			1										1													
alivouti			1		1										1													
kappalainen	1		1		1										1													
alikirjuri																												
käsikirjuri					1										1													
vahimestari					1																							
ankeriasvouti					1																							
voudinmies	8		3		3		7		9		10		9		10		10		7									
aserries	37		34		43		46		49		55		56		52		48		37						24		26	
pilipupari																												
ampuja									1						1													
svenni																												
maanlhti																												
alivoudinrenki																												
portinvartija					1		2		1		1		1		1		1		1						1		1	
pyöveli																												
tallimestari	1		1		1		1																					
tallirenki			4		2		4		5		4		2		3		2		2						1		1	
pikkurenki																												
tallipoika																												
vierailija																												
ratsuvouti																												
vanki																												
Yht. vuosip.	48		46		56		67		72		79		74		73		65		55						33		32	
Kaikki yhteensä	48		46		56		67		72		79		74		73		65		55						33		32	

Tertiäärin sektorin palveluksessa ollut henkilökunta Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569
v = vuosipalkkaluettelon mukaan r = ruokailijaluettelon mukaan

	1553/54	1556/57	1557/58	1558/59	1559/60	1560/61	1561/62	1562/63	1564/65	1565/66	1568/69
vouti	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
kirjuri	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
alhoutu	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1
kappalainen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
alikirjuri	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
käsikirjuri											
vahtimestari									1		
ankeriasvouti											
voudimmites	4	4	14			3	3	3			3
asemies	21	19	5	26	29	19	37	17	17	17	23
pillipipari											
ampuja	1			5	7		10		1	1	
svenni				38	68		84				
maanihti				26	4		16				
alivoudin renki		1	1	1	1	1	1				1
portinvartija	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2
pyöveli				1	1	1	1	1	1	1	1
tallimestari								1			
tallirenki		1	1								
piikkurenki				4	4		7				
tallipoika				20	33		30				
vierailija				8	7		10				
ratsuvouti				3	3		3				
vanki				2	9		1				
Yht. vuosip.	6	32	27	35	41	41	30	47	26	26	35
Kaikki yhteensä	6	32	133	170	170	41	191	47	26	26	35

Liite 6: Hämeen linnan primaarin, sekundaarin ja tertiäärin sektorin palvelukseen palkattu henkilökunta vuosina 1540 - 1569 ja kunkin sektorin prosentuaalinen osuus koko väkimäärästä

	1540	1541*	1542*	1543*	1544*	1545*	1546*	1546/47*
Primaari	22 (23%)	34 (31%)	33 (27%)	32 (24%)	34 (24%)	36 (24%)	27 (22%)	25 (21%)
Sekundaari	25 (26%)	30 (27%)	35 (28%)	35 (26%)	33 (24%)	32 (22%)	22 (18%)	19 (16%)
Tertiääri	48 (51%)	46 (42%)	56 (45%)	67 (50%)	72 (52%)	79 (54%)	74 (60%)	73 (63%)
Yht.	95 (100%)	110 (100%)	124 (100%)	134 (100%)	139 (100%)	147 (100%)	123 (100%)	117 (100%)

	1547/48*	1548/49*	1549/50*	1550/51*	1551/52*	1553/54	1556/57	1557/58
Primaari	26 (23%)	38 (30%)	32 (29%)	29 (29%)	47 (42%)	27 (47%)	23 (27%)	36 (35%)
Sekundaari	21 (19%)	33 (26%)	32 (29%)	39 (39%)	33 (29%)	25 (43%)	29 (35%)	34 (33%)
Tertiääri	65 (58%)	55 (44%)	46 (42%)	33 (32%)	32 (29%)	6 (10%)	32 (38%)	32 (32%)
Yht.	112 (100%)	126 (100%)	110 (100%)	101 (100%)	112 (100%)	58 (100%)	84 (100%)	102 (100%)

	1558/59*	1559/60*	1560/61*	1561/62*	1562/63	1564/65	1565/66	1568/69
Primaari	47 (34%)	52 (37%)	67 (41%)	56 (41%)	27 (23%)	9 (12%)	9 (12%)	7 (9%)
Sekundaari	65 (47%)	52 (37%)	55 (34%)	50 (37%)	46 (38%)	40 (53%)	40 (53%)	36 (46%)
Tertiääri	27 (19%)	35 (26%)	41 (25%)	30 (22%)	47 (39%)	26 (35%)	26 (35%)	35 (45%)
Yht.	139 (100%)	139 (100%)	163 (100%)	136 (100%)	120 (100%)	75 (100%)	75 (100%)	78 (100%)

* kenkäpalkkaluettelon tiedot mukana

Liite 7: Hämeen linnan voudinpöydässä, palvelusväenpöydässä ja latokartanoissa ruokailleen väen yhteismäärä niinä vuosina, joilta tiedot ovat saatavilla.

Luvut ovat viikottaisia keskiarvoja.

	1547	1548	1552	1553	1556	1559	1560	1561	1562	1563	1566	1568	1569
Voudinpöytä	101	56	137	118	228	163	197	179			118	127	173
Palvelusväenpöytä	37	41	37	57	28	52	53	53			50	51	44
Latokartanot	14	15	12	16									
Yhteensä	152	112	186	191	256	215	250	232	277	296	168	178	217

Liite 8: Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569 käytössä olleet päivätyöt ja päivätyöiden käyttö eri tehtävissä

Käyttö:											
	Saadut yhteensä	Maanviljelys	Vaihto	Rakennustyö	Paja	Kalastus	Mylly	Kuljetus	Muut	Yleensä	Käytetyt yhteensä
1540	3943,5	3943 1/2									3943 1/2
1541		3848 3/4		67							3915 3/4
1542		3482				33	60	138			3713
1543		5549 1/2			226	60					5835 1/2
1544		5318 3/4				87	61				5466 3/4
1545		4212 1/2		187		178					4577 1/2
1546		4418		4408							8826
1546/47		3411		852					309		4572
1547/48		3473									3473
1548/49		2742 1/2									2742 1/2
1551/52	3118	3118									3118
1552/53	2993	2993									2993
1553/54	2802	2802									2802
1554/55	2694	2694									2694
1555/56	4810		1294							3516	4810
1556/57	3948	3948									3948
1557/58	4608	4608									4608
1558/59	10297	5503 1/2		4793 1/2							10297
1559/60	10393	6804		3589							10393
1560/61	7434	5564		1870							7434
1561/62	8634 1/4	5187 1/2		3446 1/2							8634
1562/63	6985 1/2	5226		1759 1/2							6985 1/2
1564/65	9764 1/2	5194 1/4		4570 1/4							9764 1/2
1565/66	9254 1/4	3436		3447 1/4							6883 1/4
1567/68	6270 1/2										6270 1/2
1568/69	7122 3/4	4051 1/2		3041 1/4							7122 3/4

Liite 9: Hämeen linnassa maatalouteen käytetyt päivätyöt vuosina 1546 - 1569

Peltoviljelyyn on luettu kyntö ja kylvä, sadonkorjuu sekä puinti.
Tuotantoa lisääviä töitä ovat lannanlevitys, pellonraivaus ja kaskenraivaus.

	Kyntö ja kylvä	Sadonkorjuu	Puinti	Peltoviljely yhteensä	Lannanlevitys	Pellonraivaus	Kaskenraivaus	Tuotantoa lisäävät työt	Heinätyöt	Yhteensä
1546	1407	486	684	2577	745	742		1487	354	4418
1546/47	1059	462	720	2241	744			744	426	3411
1547/48	1169	236	720	2125	748		71	819	529	3473
1548/49	549	530 1/2	720	1799 1/2	305			305	638	2742 1/2
1551/52	439	908	720	2067	185		60	245	806	3118
1552/53	380	1686	720	2786	137		70	207	-	2993
1553/54	300	882	720	1902	300			300	600	2802
1554/55	300	789	720	1809	485			485	400	2694
1556/57	867	609	720	2196	432			432	1320	3948
1557/58	1080	729	900	2709	441		48	489	1410	4608
1558/59	1386	1419	1187 1/2	3992 1/2	275		39	314	1197	5503 1/2
1559/60	1023	1078	1990	4091	682		99	781	1932	6804
1560/61	1298	543	1098	2939	648		60	708	1917	5564
1561/62	852	826	942	2620	633			633	1943 1/2	5196 1/2
1562/63	980	1030	1230	3240	807			807	1179	5226
1564/65	759 3/4	895 1/2	1074	2729 1/4	385			385	2080	5194 1/4
1565/66	1226 1/4	582 1/4	1074	2882 1/2	384			384	169 1/2	3436
1568/69	1148	557	953	2658	88			88	1305 1/2	4051 1/2

Liite 10: Pitäjien osuus Ojoisten ja Saaristen latokartanoiden päivätöistä vuosina 1542 - 1545

OJONIN	1542	1543	1544	1545
Hattulan kihlakunta				
Janakkala	-	64 1/2 (3 % 4)	-	-
Renko	-	-	387 (15 %)	-
Lehijärvi	598 (39 %)	-	129 1/2 (5 %)	185 1/2 (18 %)
Hattula	366 (24 % 1)	-	338 1/2 (13 %)	358 (35 %)
Mäskäjä	240 (16 % 2)	435 (22 %)	204 (8 %)	-
Yhteensä	1204	499 1/2	1059	543 1/2
Sääksmäen kihlakunta				
Kalvola	-	147 1/2 (7 %)	119 (5 %)	115 (11 %)
Saariainen	-	411 (20 %)	-	-
Yhteensä	-	558 1/2	119	115
Ylinen kihlakunta				
Asikkala	319 (21 % 3)	-	-	-
Hauho	-	579 (29 %)	521 (21 % 1)	-
Tuulos	-	-	474 (19 %)	-
Hollola	-	378 (19 % 3)	-	-
Tennilä	-	-	361 1/2 (14 % 3)	-
Lammii	-	-	-	360 (36 %)
Yhteensä	319	957	2534 1/2	360
Ojoinen yhteensä	1523	2015	2534 1/2	1018 1/2

Liite 10: Pitäjien osuus Ojoisten ja Saaristen latokartanoiden päivätöistä vuosina 1542 - 1545
Jatkuu

SAARINEN	1542	1543	1544	1545
Hattulan kihlakunta				
Janakkala	367 (32 % 1)	598 1/2 (38 %)	681 1/2 (36 %)	183 (24 %)
Renko	221 (19 %)	399 (25 %)	649 1/4 (34 %)	221 (29 %)
Lehjäjärvi	-	-	-	-
Hattula	-	-	101 1/2 (5 % 5)	-
Mäskälä	240 (21 % 2)	204 (13 %)	-	-
Yhteensä	828	1201 1/2	1432 1/4	404
Ylinen kihlakunta				
Asikkala	319 (28 % 3)	-	-	-
Tuulos	-	-	122 (6 %)	-
Hollola	-	378 (24 % 3)	-	-
Tennilä	-	-	361 1/2 (19 % 3)	-
Lammi	-	-	-	360 (47 % 3)
Yhteensä	319	378	483 1/2	360
Saarinen yhteensä	1147	1579 1/2	1915 3/4	764
KAIKKI YHTEENSA	2670	3594	4450 1/4	1782 1/2

1) Heinätöitä ei ole laskettu mukaan, koska 1540-luvulla ei näytetä olleen tapana jakaa niittyjä Ojoisten ja Saaristen kesken. Niissä tapauksissa, joissa heinätöitä on yhdistetty päivätöihin, on oletettu, että yhden heinäkuorman keruuseen kului 5 - 8 päivätöitä, joka oli keskiverto määrä 1540-luvulla. Heinätöihin käytetty määrä on siis saatu kertomalla 5,8:lla kyseisen vuoden heinäsaato.

2) Mäskälä käytti syyskyntöön ja -kylvöön yhteensä 480 päivätöitä. Koska latokartanoiden kylvöaloissa ei ollut suuria eroja, on päivätöimäärä jaettu kahdella.

3) Puinti

4) 129 päivätöitä rakennustöihin molemmissa latokartanoissa, määrä puolitettu.

5) Hattula käytti 203 päivätöitä Saarisissa lannanajoon ja Ojoissa navetan rakentamiseen, määrä on puolitettu.

Liite 11: Kylvö Hämeen linnan pelloille vuosina 1540 - 1569

Mitat ovat Hämeen panneja. Mukana myös kunkin viljelykasvin prosentuaalinen osuus kokonaiskylvöstä.

	Ruis	%	Ohra	%	Vehnä	%	Kaura	%	Herne ja papu	%	Yhteensä	Yhteen- sä %
1540	85	68	31	25					9	7	125	100
1541	85	73	25	21					7,5	6	117,5	100
1542	135	79	30,5	18		1			3,5	3	170	100
1543	135	83	13,5	8	3	2			9,5	7	160,5	100
1544	107	79	17	13	0,5	1			11	8	135	100
1545	132	91	5	3					7,5	6	144	100
1546	103	94							6	6	108,5	100
1548/49	73	93							5,5	7	78,5	100
1549/50	77,5	90							8,5	10	86	100
1550/51	79	94							5	6	84	100
1551/52	73,5	91							7	9	80,5	100
1552/53	63	89							8	11	71	100
1553/54	89	95							5	5	94	100
1554/55	85,5	95							4,5	5	90	100
1556/57	84	95							4	5	88	100
1557/58	120	100									119,5	100
1558/59	177	96							8	4	184,5	100
1559/60	197	96							8,5	4	205	100
1560/61	163	93							13	7	175,5	100
1561/62	173	92							14,5	8	187,5	100
1562/63	221	95							12	5	233	100
1564/65	177	83	25	12					10	5	211,5	100
1565/66	159	81	9	5			18	9	10	5	195,5	100
1567/68	187	94							12	6	199	100
1568/69	147	76	24	12			15	8	8	4	193,5	100

Liite 12: Kylvö Hämeen linnan latokartanoiden pelloille (Ojoinen, Saarinen ja Hätilä) vuosina 1540 - 1563

Kylvö Ojoisten pelloille Hämeen panneissa

Tilivuoden 1559 papu- ja hermekylvö on arvio

	1540	1541	1545	1546	1555	1558	1559	1560	1561	1562	1563
Ruis	55	55	94	59	47,5	60	59	63,5	55,5	55	71
Ohra	15,5	15	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-
Papu- ja herne	4	5	3,5	2,5	2,5	-	2,5	3,5	3,5	4	4
Kylvö yht.	74,5	75	100	61,5	50	60	61,5	67	59	59	75

Kylvö Saaristen pelloille Hämeen panneissa

Tilivuosina 1558 - 1563 ilmoitettu erikseen myös Kaurialan ruiskylvö
Tilivuoden 1559 papu- ja hermekylvö on arvio.

	1540	1541	1545	1546	1555	1558	1559	1560	1561	1562	1563
Ruis	30	30	37,5	43,5	38	31+28,5=59,5	29,5+22=51,5	26+28=54	30+22=52	27+26,5=53,5	37+32,5=69,5
Ohra	15,5	10	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-
Papu- ja herne	5	2,5	4	3,5	2	-	2,5	4	6	6	4
Kylvö yht.	50,5	42,5	44	47	40	59,5	54	58	58	59,5	73,5

Liite 12: Kylvö Hämeen linnan latokartanoiden pelloille (Ojoinen, Saarinen ja Hätiä) vuosina 1540 - 1563
 Jatkuu

Kylvö Hätilän pelloille Hämeen panneissa

Ensimmäisen kerran Hätilän pelloille kylvettiin syksyllä 1557.

Tilivuoden 1559 papu- ja hernekylvö on arvio. Tilivuosina 1559, 1561 ja 1563 rukiin kylvöluvuissa ovat mukana kylvöt Myllyvaimiolle.

	1558/59	1559/60	1560/61	1561/62	1562/63
Ruis	66	79	55	64,5	80,5
Papu- ja herne	2,5	1,5	3,5	5	4
Kylvö yht.	68,5	80,5	58,5	69,5	84,5

Liite 13: Peltorukiin viljely Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Mitat Hämeen panneja

		Kylvö	Sato	Kylvöaika	Jyväluku
1540	Ojoinen	55	382,5		7
	Saarinen	30	213,5		7
	Yhteensä	85	596		7
1541	Ojoinen	55	377,5		6,8
	Saarinen	30	262		8,7
	Yhteensä	85	639,5		7,5
1542	Yhteensä	135	787,5	syksy 41	5,8
1543	Yhteensä	134 1/2	879 1/2	syksy 42	6,5
1544	Yhteensä	106 1/2	889 1/2	syksy 43	8,3
1545	Ojoinen	94	443 1/2		4,7
	Saarinen	37 1/2	285		7,6
	Yhteensä	131 1/2	728 1/2		5,5
1546	Ojoinen	59	511 1/2	syksy 45	8,6
	Saarinen	43 1/2	401	syksy 45	9,2
	Yhteensä	102 1/2	912 1/2		8,9
1548/49	Yhteensä	73	443 1/2	syksy 48	6,1
1549/50	Yhteensä	77 1/2	843 1/2		10,8
1550/51	Yhteensä	79	940		12
1551/52	Yhteensä	73,5	788		10,7
1552/53	Yhteensä	63	840		13,3
1553/54	Yhteensä	89	941		10,6
1554/55	Ojoinen	47 1/2	535		11,2
	Saarinen	38	464 1/2		12,2
	Mylly		50		
	Yhteensä	85 1/2	1049 1/2		11,6
1555/56	Ojoinen		471 1/2		
	Saarinen		283 1/2		
	Yhteensä		755		
1556/57	Latokartanot	77 1/4	1141 1/2		
	Mylly	6 1/2	56 1/2	syksy 55	
	Yhteensä	84	1198		14,3
1557/58	Ojoinen	60	501	syksy 56	8,3
	Saarinen	31	270,5	syksy 56	8,8
	Kauriala	28 1/2	228		8
	Yhteensä	119 1/2	999 1/2		8,4
1558/59	Ojoinen	59	617	syksy 57	10,5
	Saarinen	29 1/2	310	syksy 57	10,5
	Kauriala	22	242	syksy 57	11
	Mylly	6	54	syksy 57	9
	Hättilä	60	547,5	syksy 57	9,1
	Yhteensä	176 1/2	1770 1/2		10

Liite 13: Peltorukiin viljely Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569

Jatkuu

		Kylvö	Sato	Kylvöaika	Jyväluku
1559/60	Ojoinen	63 1/2	797 1/2	syksy 58	12,5
	Saarinen	26	330	syksy 58	12,7
	Kauriala	28	350	syksy 58	12,5
	Hättilä	79	789	syksy 58	10
	Yhteensä	196 1/2	2266 1/2		11,5
1560/61	Ojoinen	55 1/2	647 1/2	syksy 59	11,6
	Saarinen	30	265	syksy 59	8,8
	Kauriala	22	240	syksy 59	10,9
	Mylly	7	33 1/2	syksy 59	4,78
	Hättilä	48	475	syksy 59	9,9
Yhteensä	162,5	1661		10,22	
1561/62	Ojoinen	55	732 1/2	syksy 60	13,3
	Saarinen	27	580	syksy 60	10,8
	Kauriala	26 1/2		syksy 60	
	Hättilä	64 1/2	752 1/2	syksy 60	11,6
	Yhteensä	173	2065		11,9
1562/63	Ojoinen	71		syksy 61	
	Saarinen	37		syksy 61	
	Kauriala	32 1/2		syksy 61	
	Mylly	9 1/2		syksy 61	
	Hättilä	71		syksy 61	
Yhteensä	221				
1564/65	Yhteensä	176,5	1547,5	syksy 63	8,8
1565/66	Yhteensä	158,5	1260	syksy 64	7,9
1567/68	Yhteensä	187	1860	syksy 66	9,9
1568/69	Yhteensä	146 1/2	1645	syksy 67	11,2

Liite 14: Ohran viljely Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä

Mitat Hämeen mittoja: pa = panni, ne = nelikko, ma = markan vakka, va = vakka

		Kylvö	Sato	Kylvö- aika	Jyvä- luku	Tileissä ilmoitettu
1540	Ojoinen	15 1/2	34 1/2		2,2	2 pa 1 ne
	Saarinen	15 1/2	34 1/2		2,2	2 pa 1 ne
	Yhteensä	31	69		ka 2,2	
1541	Ojoinen	15	90	kevät 41	6	
	Saarinen	10	42 1/2	kevät 41	4,3	
	Yhteensä	25	132 1/2		ka 5,3	
1542	Yhteensä	30 1/2	118	kevät 42	3,8	
1543	Yhteensä	13 1/2	91 1/2	kevät 43	6,7	
1544	Yhteensä	17	171 1/2	kevät 44	10,1	
1545	Ojoinen	2 1/2	9		3,6	3 pa 2 ma
	Saarinen	2 1/2	9		3,6	3 pa 2 ma
	Yhteensä	5	18		ka 3,6	
1564/65	Yhteensä	25	164 1/2	kevät 64	6,6	
1565/66	Yhteensä	9	50	kevät 65	5,5	5 pa 13 1/2 va
1568/69	Yhteensä	24	133 1/2	kevät 68	5,6	

**Liite 15: Kauran ja vehnän viljely Hämeen linnassa
1500-luvun puolivälissä**

Mitat Hämeen mittoja: pa = panni, va = vakka

Kaura

Tilivuosi	Kylvö	Sato	Kylvöaika	Jyväluku	Tileissä ilmoitettu
1565/66	18	100	kevät 65	5,5	5 pa 13 1/3 va
1568/69	15	65	kevät 68	4,3	

Vehnä

Tilivuosi	Kylvö	Sato	Kylvöaika	Jyväluku	Tileissä ilmoitettu
1542	1	4 1/2	kevät 42	4,5	
1543	3	28 1/2	kevät 43	9,5	
1544	1/2	5	kevät 44	10	10 pa

Liite 16:

Herneen ja pavun viljely Hämeen linnassa 1540-1569

Mitat Hämeen panneja. Useina vuosina herneen ja pavun viljelytiedot on mainittu tileissä yhdistettynä

Tilivuosi		Kylvö	Sato	Kylvöaika	Jyväluku	Tileissä ilmoitettu
1540	Ojoinen yhd.	4	16 1/2	-	4,1	
	Saarinen yhd.	5	14	-	2,8	
	Yhteensä	9	30 1/2		(ka 3,38)	
1541	Ojoinen yhd.	5	20	kevät 41	4	
	Saarinen yhd.	2 1/2	17	kevät 41	6,8	
	Yhteensä	7 1/2	37		(ka 4,9)	
1542	Yhteensä papu	3 1/2	6 1/2	kevät 42	1,9	
1543	Yhteensä he ja pa	9 1/2	37 1/2	kevät 43	3,9	
1544	Yhteensä herne	5	56 1/2	kevät 44	11,3	10 pa 18 ma
	Yhteensä papu	6	26	kevät 44	4,3	4,5 pa
	Yhteensä	11	82 1/2		(ka 7,5)	
1545	Ojoinen yhd.	3 1/2	37 1/2	-	10,7	8 pa 3 ma
	Saarinen yhd.	4	27 1/2		6,8	8 pa 3 ma
	Yhteensä	7 1/2	65		(ka 8,6)	
1546	Ojoinen herne	1	4 1/2	kevät 46	4,5	
	Ojoinen papu	1 1/2	29	kevät 46	19,3	
	Saarinen herne	1 1/4	6	kevät 46	4,8	
	Saarinen papu	2 1/4	10	kevät 46	4,4	
	Yhteensä	6	49 1/2		(ka 8,3)	
1548/49	Yhteensä herne	1	10	-	10	
	Yhteensä papu	4 1/2	65		14,4	14 pa 1 1/2 ma
	Yhteensä	5 1/2	75		(ka 13,6)	

Liite 16:

Herneen ja pavun viljely Hämeen linnassa 1540-1569

Jatkuu

Mitat Hämeen panneja. Useina vuosina herneen ja pavun viljelytiedot on mainittu tileissä yhdistettynä

Tilivuosi		Kylvö	Sato	Kylvöaika	Jyväluku	Tileissä ilmoitettu
1549/50	Yhteensä herne	3 1/4	42	-	12,9	13 1/2 pa
	Yhteensä papu	5 1/4	17 1/2		3,3	3 pa
	Yhteensä	8 1/2	59 1/2		(ka 7)	
1550/51	Yhteensä herne	3	10	-	3,6	3 pa 15 1/3 ma
	Yhteensä papu	2	11		5,5	5 1/2 pa
	Yhteensä	5	21		(ka 4,2)	
1551/52	Yhteensä herne	2 1/2	18	-	7,2	7 pa 2 1/2 va
	Yhteensä papu	4 1/2	42		9,3	
	Yhteensä	7	60		(ka 8,6)	
1552/53	Yhteensä herne	3	10 1/2	-	3,5	
	Yhteensä papu	5	34		6,8	
	Yhteensä	8	44 1/2		(ka 5,5)	
1553/54	Yhteensä herne	2	11	-	5,5	
	Yhteensä papu	3	17 1/2		5,8	6 pa
	Yhteensä	5	28 1/2		(ka 5,3)	
1554/55	Ojoinen herne	1/2	3	-	6	
	Ojoinen papu	2	9		4,5	
	Saarinen herne	1	7		7	
Saarinen papu	1	6		6		
Yhteensä	4 1/2	25		(ka herne 6,6, papu 5)		

Liite 16:

Herneen ja pavun viljely Hämeen linnassa 1540-1569

Jatkuu

Mitat Hämeen panneja. Useina vuosina herneen ja pavun viljelytiedot on mainittu tileissä yhdistettynä

Tilivuos	Kylvö	Sato	Kylvöaika	Jyväluku	Tileissä ilmoitettu
1555/56		3 1/2			
	Ojoinen herne				
	Ojoinen papu	15 1/2			
	Saarinen herne	4			
	Saarinen papu	14			
	Yhteensä	37			
1556/57		2	kevät 56	7,5	9 pa 18 va
	Yhteensä herne				
	Yhteensä papu	2	kevät 56	1,3	1 pa 1 ne
	Yhteensä	4			
1557/58		-	-		
	Yhteensä herne				
	Yhteensä papu	-			
	Yhteensä	-			
1558/59		3 1/2	-	8	
	Yhteensä herne				
	Yhteensä papu	4 1/2	-	8,7	9 pa
	Yhteensä	8			
1559/60		3 1/2			
	Ojoinen papu				
	Hättilä papu	1 1/2			
	Saarinen herne	3 1/2			
Yhteensä	8 1/2	50		6	

Liite 16:

Herneen ja pavun viljely Hämeen linnassa 1540-1569

Jatkuu
Mitat Hämeen pannoja. Useina vuosina herneen ja pavun viljelytiedot on mainittu tileissä yhdistettynä

Tilivuosi	Kylvö	Sato	Kylvöaika	Jyväluku	Tileissä ilmoitettu
1560/61	Ojoinen herne	1			
	Ojoinen papu	2 1/2			
	Saarinen herne	1			
	Saarinen papu	5			
	Hättilä herne	1			
	Hättilä papu	2 1/2			
	Yhteensä	13	7,5		ka herne 8, papu 5
1561/62	Ojoinen herne	1			
	Ojoinen papu	3			
	Saarinen herne	1		13,1	
	Saarinen papu	4 1/2		4,4	
	Hättilä herne	1			
	Hättilä papu	4			
	Yhteensä	14 1/2	90		ka herne 13, papu 4,5
1562/63	Ojoinen herne	1			
	Ojoinen papu	3			
	Saarinen herne	1			
	Saarinen papu	3			
	Hättilä herne	1			
	Hättilä papu	3			
	Yhteensä	12	55		ka he 1,7, pa 5,5
1564/65	Yht. herne	10	98	kevät 64	9,8
1565/66	Yhd.	10	58 1/2	kevät 65	5,8
1567/68	Yhd.	12			
1568/69	Yhd.	8	32	kevät 68	4

Liite 17: Kaalin ja kaskinauriin viljely Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä

Mitat Hämeen mittoja. Lyhenteet: lä = lästi, t = tynnyri

Tilivuosi	Kylvö	Sato	Kylvöaika	Kylvöpaikka
1557/58				
Kaali	4 lusikkaa kaalinsiementä	5 lä 3 t	kevät 1557	2 kaalitarhaa linnan vieressä
Nauris	5 lusikkaa nauriinsiementä	3 lä 7 t	kevät 1557	Kasket Kaurialan ulkometsässä
1558/59				
Kaali	5 lusikkaa kaalinsiementä	4 lä	-	1 kaalitarha linnan vieressä
Nauris	2 lusikkaa nauriinsiementä	1 lä	-	2 pientä nauriskaskea

Liite 18: Humalan viljely Hämeen linnassa**1500-luvun puolivälissä**

Hämeen leiviskää (lei)

	Sato yhteensä	Kasvupaikka Hättilä	Sato	Kasvupaikka Saarinen	Sato
1554/55	3 lei				
1555/56	4 lei				
1558/59	8 lei	1 tarha			
1559/60	6 lei	2 tarhaa		1 tarha	
1560/61	9 lei	1 tarha		2 tarhaa	
1561/62	9 1/2 lei	2 tarhaa		1 tarha	
1562/63	7 1/2 lei	2 tarhaa		1 tarha	
1564/65	9 lei	2 tarhaa	7 lei	1 tarha	2 lei
1565/66	3 lei	2 tarhaa	2 lei	1 tarha	1 lei
1567/68	3 lei	2 tarhaa	2 lei	1 tarha	1 lei
1568/69	6 lei	2 tarhaa	4 lei	1 tarha	2 lei
1570/71	10 lei	2 tarhaa	6 lei	1 tarha	4 lei

Liite 19: Hämeen linnassa viljellyn pelto- ja kaskirukiin kokonaissato vuosina 1540 - 1569.

Prosentit ilmoittavat kasken osuuden kokonaissadosta.
Mitat Hämeen panneja.

	Pelto	Kaski	%	Yhteensä
1540	596			596
1541	639,5			639,5
1542	787,5			787,5
1543	879,5			879,5
1544	889,5			889,5
1545	728,5	17	2	745,5
1546	912,5	44	4,5	956,5
1548/49	443,5	4,5	1	448
1549/50	843,5	45	5	888,5
1550/51	940	141,5	13	1081,5
1551/52	788	57	7	845
1552/53	840	62	7	902
1553/54	941	151,5	14	1092,5
1554/55	1049,5	80	7	1129,5
1555/56	755	54	7	809
1556/57	1198			1198
1557/58	999,5	68	6	1067,5
1558/59	1770,5	118	6	1888,5
1559/60	2266,5	15	0,5	2281,5
1560/61	1661	108,5	6	1769,5
1561/62	2065	60	3	2125
1562/63	1687			1687
1564/65	1547,5			1547,5
1565/66	1260			1260
1567/68	1860			1860
1568/69	1645			1645

Liite 20: Kaskirukiin viljely Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä, vuosina joilta tiedot ovat käytettävissä.

Mitat ovat Hämeen mittoja. Kylvöaika on tilissä ilmoitettu aika.

Lyhenteet: pa = panni, ma = markan vakka, va = vakka, ne = neljännes.

Tilivuosi	Kylvö	Sato	Kylvöaika	Kylvöpaikka	Jyväluku	Tilissä ilmoitettu jyväluku
1545	7	17	-	Saaristen ulkometsä (utmark)	2,4	2 pa 1 ma
1546	6 1/2	44	syksy 1545	Saaristen ulkometsä	6,8	-
1548/49	1	4 1/2	syksy 1548	ulkometsä	4,2	-
1549/50	3	45	-	-	15	15 pa
1550/51	6 1/2	141 1/2	-	2 kaskea	21,7	21 pa 18 ma
1551/52	-	57	-	2 kaskea	-	4 pa 2 1/2 va
1552/53	11	62	-	kaski ulkometsässä	5,6	15 pa 15 va
1553/54	15	151 1/2	-	kaksi kaskea	10,1	10 pa 2 va
1554/55	4 1/2	80	-	2 kaskea	17,7	18 pa 1 va
1555/56	-	54	-	2 kaskea	-	-
1557/58	8 1/2	68	-	2 kaskea	8	8 pa
1558/59	7	118	syksy 1557	1 kaski Kuninkaanniitty	17	17 1/2 pa
1559/60	9 1/2	15	syksy 1558	1 kaski Kuninkaanniitty	1,6	1 pa 1 1/3 ne
1560/61	12	108 1/2	syksy 1559	2 kaskea Kuninkaanniitty	9	9 pa 12 va
1561/62	5 1/2	60	syksy 1560	-	10,9	8 pa
1562/63	16	-	syksy 1561	2 kaskea	-	-

Liite 21: Karjan absoluuttinen määrä Hämeen linnassa vuosina 1540-1571 sekä nautayksiköt

Nauta- yksiköt	Sittolan hevoset	Lyö- hevoset	Varsat	Yleensä hevoset	Yleensä varsat	Härät	Sonnit	Lehmät	Mullit	Hiehot	Nuori karja	Vasikat	Lam-paat	Karitsat	Pukit	Vuohet	Pukit ja vuohet	Stat	Porsaat	Hanhet	Kanat	Nauta- yksikköä	Yhteensä
	2	2	1/2	2	1/2	1	1	1	1/2	1/2		1/2	1/8		1/12	1/12		1/3					
1540				38	11	65	4	134			58	58	312		6	31	37	129	35	23	350	439 1/5	
1541				54	3	79	8	135			36	46	408		1	40	41	179		22	195	486 1/2	
1542				52		81	8	125			60	41	458		9	36	45	156		19	160	481 1/2	
1543				51		84	10	123			43	10	368		14	34	58	119		12	47	435 1/5	
1544				43	6	105	7				46	3	274		3	30	33	117		16	11		
1545				39	7	86	7	105			37		180		10	19	29	86		16	20	351 1/2	
1546				47	12	88	6	96	33	10		33	86	64	7	18	25	87		16	7	378	
1546/47				63	17	103	6					43				44	44	127		16	12		
1547/48				54	18	107	5					36			6	7	13	105		5			
1548/49				54	8	91	5	112	96	27		29	183					59	46	26		454	
1549/50				49	3	128	6	102	50	24		21	222					90		18		441	
1550/51						111	10	71	31	22		20	227					99		21			
1551/52	53	19	2			100	12	80	44	20		22	221					99		18		440 1/2	
1552/53	49	10	17			98	6	74	57	13		19	196					144		43		421 1/2	
1553/54	35	31	4			93	6	79	64	16		25	118	97				103	69			448 1/2	
1554/55						72	6	82	48	19		38	190	108				108	46				

Liite 21: Karjan absoluuttinen määrä Hämeen linnassa vuosina 1540-1571 sekä nautayksiköt

Jaikuu

Nauta- yksiköt	Sittolan hevost	Lyo- hevost	Varsat	Ylensä hevost	Ylensä varsat	Härät	Sonnit	Lehmät	Mullit	Hiehot	Nuori karja	Vasikat	Lampaat	Karitsat	Pukit	Vuohet	Pukit ja vuohet	Siat	Porsaat	Hanhel	Kanat	Nauta- yksikköä
	2	2	1/2	2	1/2	1	1	1	1/2	1/2		1/2	1/8		1/12	1/12		1/3				
1555/56	38	22				81	7	82	52	27		32	344	87				101	80			459 1/2
1556/57	49	29				79	4	84				41	368					107				425 1/10
1557/58	47	29				80	3	86				26	359					142				426 1/5
1558/59	15	25				77	7	76	86	49		48	428					141				432
1559/60	17	28				95	3	111	93	71		62	472					153				522
1560/61	12	25				83	5	111	92	65			355					208				465 1/5
1561/62	17	29				82	4	96	86	64			282					207				453 1/5
1562/63	21	15				80	7			30		40	200	84				161	55			
1564/65	33	19	14			110	10	126	100	71			150	103	2			87	108			539 1/2
1565/66	35	21	17			103	8	97		47		60	154	88	1			70	38			448 1/5
1566/67																						
1567/68	35	24	15			121	13	120	89	84		64	224	100				50	13			559 1/2
1568/69	26	20	34			77	13	123	78	100		69	303	75				21	49			516 1/10
1569/70																						
1570/71	34	26	12			35	13	157	103	65	168	62	156	104	2			14	87			512 1/5

Liite 21: Karjan absoluuttinen määrä Hämeen linnassa vuosina 1540-1571 sekä nautayksiköt

Jatkuu

Siitolan hevoset ja työhevoset inventoitiin erikseen vuodesta 1551/1552 alkaen. Nuori karja tarkoittaa alle 5-vuotiasta nautakarjaa eli mulleja ja hiehoja. Muutamina vuosina karitsojen ja porsaiden määrä ilmoitettiin erikseen. Yleensä ne sisältyivät lampaiden ja sikojen määrään. Nautayksiköitä laskettaessa vertailulukuina on käytetty: hevonen 2, varsa 1/2, härkä 1, sonni 1, lehmä 1, hiehot ja mullit 1/2, sika 1/3, lammas 1/8 sekä pukka ja vuohi 1/12. Karitsojen vertailuku on sama kuin lampailla ja porsaiden sama kuin sioilla silloin kun ne on erikseen mainittu, sillä muulloin ne sisältyvät lampaiden ja sikojen määrään. Hanhille ja kanoille ei ole annettu vertailulukua. Jos hevosten tai lehmien määrää ei ole tiedossa joltain vuodelta, ei nautayksiköitä ole laskettu ollenkaan, koska kyseiset vuodet eivät olisi vertailukelpoisia.

Liite 22: Hämeen linnan nautayksiköiden prosentuaalinen jakautuminen vuosina 1540 - 1571

	Hevossittolan hevokset	Työ- hevokset	Yleensä hevokset	Varsat	Härät	Sonnit	Lehmät	Nuori karja	Vasikat	Lampaat	Pukit ja vuohet	Siat	Yhteensä %
1540			17,3	1,3	14,8	0,9	30,5	6,6	6,6	8,9	0,7	12,4	100
1541			22,2	0,3	16,2	1,6	27,7	3,7	4,7	10,5	0,7	12,3	100
1542			21,6		16,8	1,7	26	6,2	4,3	11,9	0,7	10,8	100
1543			23,5		19,3	2,3	28,3	4,9	1,2	10,6	0,8	9,1	100
1545			22,2	1	24,5	2	29,9	5,3		6,4	0,6	8,1	100
1546			24,9	1,6	23,3	1,6	25,4	5,7	4,4	4,9	0,5	7,7	100
1548/49			23,8	0,9	20,1	1,1	24,7	13,5	3,2	5		7,7	100
1549/50			22,2	0,4	29	1,4	23,1	8,4	2,4	6,3		6,8	100
1551/52	24,1	8,6	32,7	0,2	22,7	2,7	18,2	7,2	2,5	6,3		7,5	100
1552/53	23,3	4,7	28	2	23,3	1,4	17,6	8,3	2,2	5,8		11,4	100
1553/54	15,6	13,8	29,4	0,5	20,7	1,3	17,6	8,9	2,8	6		12,8	100
1555/56	16,5	9,6	26,1		17,6	1,5	17,8	8,6	3,5	11,7		13,1	100
1556/57	23,1	13,6	36,7		18,6	0,9	19,8		4,8	10,8		8,4	100
1557/58	22,1	13,6	35,7		18,8	0,7	20,2		3	10,5		11,1	100
1558/59	6,9	11,6	18,5		17,8	1,6	17,6	15,6	5,6	12,4		10,9	100
1559/60	6,5	10,7	17,2		18,2	0,6	21,3	15,7	5,9	11,3		9,8	100
1560/61	5,2	10,7	15,9		17,8	1,1	23,9	16,9		9,5		14,9	100
1561/62	7,5	12,8	20,3		18	0,9	21,2	16,6		7,8		15,2	100
1564/65	12,2	7	19,2	1,3	20,4	1,9	23,4	15,9		5,9		12	100
1565/66	15,6	9,4	25	1,9	23	1,8	21,6	5,2	6,7	6,8		8	100

Liite 22:

Jatkuu

Hämeen linnan nautayksiköiden prosentuaalinen jakautuminen vuosina 1540 - 1571

	Hevossittolan hevoset	Työ- hevoset	Yleensä hevoset	Varsat	Härät	Sonnit	Lehmät	Nuori karja	Vasikat	Lampaat	Pukit ja vuohet	Siat	Yhteensä %
1567/68	12,5	8,6	21,1	1,3	21,6	2,3	21,5	15,5	5,7	7,2		3,7	100
1568/69	10	7,8	17,8	3,3	14,9	2,5	23,8	17,3	6,7	9,1		4,6	100
1570/71	13,3	10,2	23,5	1,2	6,8	2,5	30,6	16,4	6,1	6,3		6,6	100
	II	IV		X	III	IX	I	VII	VIII	VI	XI	V	
ka ennen 58/59	20,78	10,65		0,91	20,41	1,51	23,34	7,28	3,51	8,26	0,67	9,94	75,83
	IV	V		IX	II	X	I	III	VIII	VII		V1	
ka jälk 58/59	9,96	9,87		1,8	17,61	1,69	22,77	15,01	6,12	8,48		9,52	9,52
	III	V		IX	II	X	I	IV	VIII	VII	XI	VI	
ka koko aika	14,29	10,18		1,23	19,31	1	23,12	10	4,33	8,34	0,67	9,78	77,78

Liite 23: Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569 teurastetut eläimet.

Lisäksi joinakin vuosina mainittu heti teurastuksen jälkeen syöty liha.

	Teurastetut										Tuoreeltaan syöty				
	Siat	Hanhhet	Vuohet	Pukit	Lampaat	Mullikka	Hiehot	Nuori karja	Lehmät	Sonni	Härät	Lampaat	Porsaas	Kanat	Hanhhet
1540	30	5			503				166			64		108	
1541	31	1	5	5	474			154			19			184	
1542	63	3		5	465			148		3				35	
1543	91				717		10	148		2					
1544	41			11	597		5	143	2	1				36	3
1545				2			2							22	
1546	56	2		1	537			149		3				13	3
1546/47	35	5	13		531		9	149							2
1547/48	40				551			209							
1548/49	29		6	3	357			99		14					
1549/50	32	19			300			113		10					
1550/51	21	12			524	1	1	175	4	22		165			
1551/52	21	3			346			101		11					
1552/53	33	1			335			102		2					
1553/54	41	43			282			83		23					
1554/55	43				280			83		24					
1555/56	43				265 (279)			104	2	5			2		
1556/57	44				316			88	2	11			19		

Liite 23: Hämeen linnassa vuosina 1540 - 1569 teurastetut eläimet.

Jatkuu

Lisäksi joinakin vuosina mainittu heti teurastuksen jälkeen syöty liha.

	Teurastetut										Tuoreeltaan syöty				
	Siat	Hanhhet	Vuoheet	Pukit	Lampaat	Mullikka	Hiehot	Nuori karja	Lehmät	Sonnit	Härät	Lampaat	Porsaas	Kanat	Hanhhet
1557/58	54				348				102	2	5				
1558/59	34				389			275	1	8		156			
1559/60	37				359			135	7	3		100			
1560/61	46				431			110	4	20		9			
1561/62	54				479			97	3	15					
1562/63	51		7		318	2		100	2	8					
1563/64															
1564/65	55						3	114	5	14					
1565/66	51			1	372			123	3	27					
1566/67								9							
1567/68	39				361			91	3	7					
1568/69	39				261	5	1	104		64					
1569/70															
1570/71	34		5	2	470		14	115		36					

Liite 24: Hämeen linnan latokartanoiden niityt vuosina 1540 - 1571
ja niiden heinäntuotanto Hämeen talvikuormissa

	Ojoinen		Saarinen		Hätälä		Peltiheinä		Yhteensä
	Kuninkaanniitty	Suoniitty	Järviöisten niitty	Rengon niitty	Kaurialan suo	Hätälän niitty	Hätälän suo	Peltiheinä yhteensä	
1540	60	50							110
1541	60	40						5	105
1542	90	50						14	154
1543									111
1544	40	20						3	63
1545	50	30						4	84
1546/47									78
1547/48									79
1548/49									79
1549/50	39	49						2	90
1550/51	49	49						2	100
1551/52	49	49	2	2				2	104
1552/53	48	43	2	2				2	97
1553/54	24	32	2	2				2	62
1554/55	39	43	2	2				2	88
1555/56	49	43	2	2				2	98

Liite 24: Hämeen linnan latokartanoiden niityt vuosina 1540 - 1571

Jatkuu ja niiden heinäntuotanto Hämeen talvikuormissa

	Ojoinen		Saarin		Hättilä		Peltoheinä		Yhteensä
	Kuninkaanniitty	Suoniitty	Järviöisten niitty	Rengon niitty	Kaurialan suo	Hättilän niitty	Hättilän suo	Peltoheinä yhteensä	
1556/57	58	43	3	3	15			3	125
1557/58	43	39	3	3	7			2 1/2	97 1/2
1558/59	50	39	3	4	6	54		2	158
1559/60	49	38	5	10	6	45	5	2	160
1560/61	54	33 1/2	1 1/2	1 1/2	4	8	4 1/2		107
1561/62	24	16 1/2	1 1/2	1 1/2	4	8 1/4	16 1/2		72 1/4
1562/63	80	20	3	1 1/2	6	40	9 1/2		160
1564/65	95	40	5	4	8	117	10		279
1565/66	88	42	3	4	10	132	4		283
1567/68	88	4	3	1	10	60	10		176
1568/69	80	22	3	3	7	104	11		230
1570/71	9	19	3 1/2	6	9	104	8 1/2		159
Keskiarvo	55	36	3	3	7 1/2	67	9	3	125

Liite 25: Hämeen linnassa vuosittain käytössä ollut heinä määrä, joka koostui omasta sadosta ja veroheinätoimituksista sekä vuosittainen heinäkulutus

Mitat ovat talvikuormia.

Arvioitaessa linnan oman heinäntuotannon merkitystä on seuraavanlainen ongelma. Vuodesta 1557 vuoteen 1565 kunkin vuoden omat heinäsadot sekä veroheinäparsellit eivät kattaneet kulutusta. Näinä vuosina tilinpidossa ilmoitettiin, että puuttuva heinä "lainattiin" linnan niittyjen seuraavan vuoden sadosta. Esimerkiksi vuonna 1559 linnan heinäsaato oli 158 talvikuormaa ja veroheinää oli käytettävissä 286 talvikuormaa. Tämä teki yhteensä 444 talvikuormaa, mikä ei riittänyt peittämään 541 talvikuorman kokonaiskulutusta. Tilinpidon mukaan ongelma oli ratkaistu seuraavalla tavalla: "*ähr lånt aff then ånno 60 års opbörd som äre bär gatt aff slotzens engiar - 97 winterlas*" 9)

Koska ylimääräisiä kuormia veroheinää ei linnaan ajettu, saatiin puuttuva osuus omilta niityiltä. Se, mistä näissä tapauksissa oli todella kysymys, jää tässä yhteydessä selvittämättä. Oliko kyseessä pelkästään kirjanpidollinen toimenpide, eräänlainen ylimenokausi Hätilän latokartanon perustamisen jälkeen?

	Oma tuotanto	Toimitettu verovehnä	Yhteensä käytettävissä	Heinän kulutus
1548/49	79	368	449	449
1549/50	90	326	416	416
1550/51	100	288	388	378
1551/52	104	213	327	327
1552/53	97	243	346	284
1553/54	62	244	332	331
1554/55	88	264	352	352
1555/56	98	251	349	349
1556/57	125	230	426 1)	426
1557/58	98	211	400 8)	400
1558/59	158	286	541 2)	541
1559/60	160	331	581 3)	581
1560/61	107	305	484 4)	484
1561/62	72	360	492 5)	492
1562/63	160	272	619 6)	619
1564/65	279	121	600 7)	600
1565/66	283	191	474	474
1567/68	176	213	389	389
1568/69	230	136	366	366
1570/71	159	276	435	435

**Liite 25: Hämeen linnassa vuosittain käytössä ollut
Jatkuu heinä määrä, joka koostui omasta sadosta ja
veroheinätoimituksista sekä vuosittainen
heinäkulutus**

- 1) 71 t.k. käytetty seuraavan vuoden tuotosta
- 2) 91 t.k. lainattu vuoden 1560 tuotosta
- 3) 90 t.k. lainattu vuoden 1561 tuotannosta
- 4) 72 t.k. lainattu vuoden 1562 tuotannosta
- 5) 60 t.k. lainattu vuoden 1564 tuotannosta
- 6) 187 t.k. lainattu omilta niityiltä vuoden 1564 tuotannosta
- 7) 200 t.k. lainattu seuraavan vuoden tuotannosta
- 8) 91 t.k. lainattu vuoden 1559 tuotosta, joka kerätty linnan niityiltä (3850: 28-28v)
- 9) 1559 VA 3868: 72 - 73v

**Liite 26: Vointuotanto Hämeen linnassa
vuosina 1540 - 1571
Hämeen leivisköissä**

1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546
92	128	99	125	119	122	91

1546/47	1547/48	1548/49	1549/50	1550/51	1551/52	1552/53
111	117	112	133 1/2	112	132	135

1553/54	1554/55	1555/56	1556/57	1559/60	1560/61	1561/62
124	128 1/2	109	116	255	232	198

1562/63	1564/65	1565/66	1567/68	1568/69	1570/71
197	225	239	251	246	208

Vuosien 1540 - 1547 tileissä voitynnyrin kokoa ei ole suoraan ilmoitettu. Esimerkiksi vuonna 1541 linna möi 36 leiviskää voita. Saman vuoden tilin toisessa kohdassa myydyn voin määräksi kirjattiin 2 tynnyriä 4 leiviskää (1541 VA 3671: 78v ja 113v). Tynnyrin vetoisuus oli siis 16 leiviskää. Vuoden 1547 vointuotanto mainittiin tilissä kahdessa eri kohdassa: 6 tynnyriä 15 leiviskää ja 111 leiviskää. Nämä tiedot sopivat yhteen, kun käytettiin 16 leiviskän tynnyriä (1547 VA 3693: 9v ja 3696: 58v). Vuotta, milloin siirryttiin 14 leiviskän voitynnyriin ei ole ilmoitettu. On oletettu, että muutos olisi tehty vuonna 1548. Jos tällöin olisi edelleen käytetty 16 leiviskän tynnyriä, olisi vointuotanto äkkiä kasvanut ilman näkyvää syytä: lehmien määrässä tai lehmää kohti tuotetun voin määrässä ei tapahtunut kasvua. Vuoden 1551 tilissä kerrotaan, että voitynnyri painoi 14 leiviskää (1551 VA 3730: 5v). Voitynnyriin, jonka paino oli 11 leiviskää VA 3730: 5v). Voitynnyriin, jonka paino oli 11 leiviskää 14 naulaa, siirryttiin vuonna 1560 ja tämä mainitaan saman vuoden tilissä (1560 VA 3899: 1).

Liite 27: Villan tuotanto Hämeen linnassa Hämeen leivisköissä ja nauloissa

Usein ilmoitettu omien lampaiden ja verolampaiden villantuotanto yhdessä

Esim. 1545, 1546 on keritty muttei ole kerrottu tarkkaa määrää

	Linnan (omat) lampaat	Vero-lampaat	Yhteensä
1540	8 1/2 lei	28 1/2 lei	37 lei
1541			41 lei 17 nau
1542	17 lei	14 1/2 lei	31 1/2 lei
1543			26 lei 4 nau
1544			28 lei 5 nau
1546/47			41 lei 11 nau
1547/48			36 lei 4 nau
1548/49			23 lei
1549/50	9 lei 3 nau		9 lei 3 nau
1550/51	18 lei	21 lei	39 lei
1551/52			30 lei 6 1/2 nau
1552/53			28 lei 1 1/2 nau
1553/54			29 lei 6 nau
1554/55			26 lei 19 nau
1555/56	5 lei 6 nau	3 lei 3 nau	8 lei 9 nau

Liite 28: Hämeen linnan ruisvarastot vuosina 1540 - 1569

Rukiin määrä panneissa

vuosi	määrä
1540	799
1541	589
1542	229
1543	937
1544	1844
1545	1221
1546	3183
1546/47	2679
1547/48	3364
1548/49	2819
1549/50	3147
1550/51	2935
1551/52	2275
1552/53	2823

vuosi	määrä
1553/54	1327
1554/55	267
1556/57	1055
1557/58	1406
1558/59	1385
1559/60	2235
1560/61	3362
1561/62	3754
1562/63	4561
1564/65	3117
1565/66	1000
1567/68	537
1568/69	672
1569/70	565

Liite 29: Hämeen linnan fatabuurrissa valmistetut kudonnaiset esimerkkivuosiilta

p = paria
k = kyynärää

	1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546/47	1547/48	1548/49	1549/50	1550/51	1551/52	1552/53	1553/54	1554/55	1555/56	1556/57	1564/65
Vuodevaatteet:																		
tyynyjä	8	5	2	5	4	9	3	2	6			8	3	6		4	2	8,5
täkänöitä	5	3	4	5	7	10	9	13	8	23	40	20	5	31	21	22		3
vaippoja	5	6	12	4	12	18	8		29			14		2	16	9		9
lakana pareja					7,5 p									3 p	8 p	1 p	5 p	8 p
patjoja														7	3			
tyynyjä						2								5	4	3		1
tyynyliinoja						2												
tapetteja														2	4			2
yht.	18	14	18	14	38	41	20	15	43	23	40	42	8	55	64	40	12	39,5
Sisustustekstiilit:																		
penkkityynyjä				1	1													
seinäverhoja	3	5												1				
penkkivaatteita					1													
pöytäliinoja			3		1					1	1				2			1
liinoja		2		2	2									2	1	1		
yht.		5	8	3	5					1	1			3	3	1		1

Liite 29:
Jatkuu

Hämeen linnan fatabuurissa valmistetut kudonnoiset esimerkkivuosilta

p = paria

k = kynnäriä

	1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546/47	1547/48	1548/49	1549/50	1550/51	1551/52	1552/53	1553/54	1554/55	1555/56	1556/57	1564/65		
Muut kudonnoiset:																				
sarkaa	156 k	188 k	278 k	86 k	122 k	260 k				38 k				112 k	58 k	10 k			195 k	
hämäläistä sarkaa																		323 k		
paltinaa																				
sakkeja																50 k	99 k			107 k
käsiyyhkeitä		4		3	5										9	1	3			15
														2			5			

Liite 30: Kudonnaisten, kankaiden ja raaka-aineiden määrä Hämeen linnan fatabuurissa

p = paria
 k = kynnäriä
 lei = leiviskää
 t = tynnyriä
 nelj = neljännes tynnyriä

	1540	1541	1544	1547/48	1548/49	1549/50	1550/51	1551/52	1552/5	1553/5	1554/5	1555/5	1556/57	1559/60	1560/61
Vuodevaatteet:															
ryijyä	30	35	35	47	41	42	39	36	39	45	39		43	38	41
täkänäitä	34	37	13	43	42	66	106	76	81	113	78		101	95	92
villapeittoja			3	3	7	7	7	7	7	4	4	4	4	4	2
vaippoja	24	32	33	61	80	80	76	74	74	72	64		68	95	76
lakana pareja	34p	26p	28p	37p	30,5p	15,5p	15,5p	15,5p	15,5p	16p	22p		18p	23p	22p
patjoja	9	10	11	11	11	11	11	11	11	18	21	21	21	22	23
tynnyjä	12	12	12	14	11	11	11	11	11	16	20		23	18	23
nahkatynnyjä	4	4	4	4	3	3	3	3	3	3	4	4	3	3	3
tynnyriinoja	1	2	2	4	5	5	3	3	3	5	5	6	5	5	5
uutimia	2	2	2	2	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	6
tapettejä	3									5	9		9	9	9
Yhteensä	153	150	142	224	235,5	245,5	276,5	241,5	249,5	302	271	40	300	312	322
Sisustustekstiilit:															
penkkityynyjä	8	8	9	9	14	14	14	14	8	8	8	8	8	12	12
seinäverhoja		3	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4	4	4	4
penkkivaatteita			1	1	1	1	1	1	1	1					
kattovaatteita	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	7	2
pöytäliinoja	17	18	14	18	23	22	21	18	15	14	16		14	9	9
liinoja	9	11	14	14	8	8	7	7	4	6	5		4	4	4
Yhteensä	36	42	43	45	51	50	48	45	33	35	35	14	32	36	31

Liite 30:

Kudonnaisten, kankaiden ja raaka-aineiden määrä Hämeen linnan fatabuurissa

Jatkuu

p = paria

lei = leiviskää

k = kyynäriä

t = tynnyriä

nelj = neljännes tynnyriä

	1540	1541	1544	1547/48	1548/49	1549/50	1550/51	1551/52	1552/5	1553/5	1554/5	1555/5	1556/57	1559/60	1560/61
Muut tekstiilit:															
käsipyyhkeitä	6	10	14	16	14	14	14	7	5	7	4		7	21	13
"koyell"	3	3	4	4	4	4	4	4	1	1	1	1	1	1	
säkkejä											9	16	19		
Kankaat															
paltinaa					68k	124k	146k			379,5k					
sarkaa															
verkaa										26,5k	14k	14k	8k		
Raaka-aineet															
viljaa					2k 6lei	1k 19lei	16lei	19lei	38lei	1k 18le	3lei				
hamppua							2lei	4lei	4lei	2lei	2lei				
höyheniä							1nelj	7t 1/4nelj	5t 3nelj	29t	15t	2t	5t		

Liite 31: Hämeen linnassa vuosina 1540–1569 vierailleet käsityöläiset, joiden nimi ja/tai kotipaikka on tiedossa

Muurarit

Knudh murmestare 1541
Clemitt murmestare 1543
Oluff murmestare 1543
Raualdt murmest i Pelkenne sok 1544
Rauals Andhersson Onckala 1546
Hans potthemackare 1546
Mats murmester frå Kuunogårdslenn 1547
Oluff muremestare 1555
Per Andersson 1559, 1560
Mårthen Ericsson 1559
Nils Henriksson 1559
Knut Henriksson 1559
Sigd Henriksson 1559
Morthen Henriksson 1559
Oluff Henriksson 1559
Sigd Ingllsson 1559
Michil Nilsson 1559, 1566
Staffan Olsson 1559, 1562, 1565, 1566, 1569
Nilsius Olsson 1559
Nils Olsson 1559
Nils Persson 1559, 1560
Gres Persson 1559
Nils Persson 1559
Erich Ragvaldsson 1559, 1560, 1562, 1565, 1566, 1569
Sigd Simonsson 1559
Per Jönson 1560
Oleff Sigdsson 1560
March Lucasson 1562
Morthen Olsson 1562
Erich Hanson 1563
Marg Jonson 1563
Henrik Larsson 1563, 1565, 1566
Staffan Mattson 1563, 1565, 1566, 1568
Morthen Andersson 1565, 1566
Michill Jönsson 1565, 1566
Thor Michilsson 1565, 1566
Jacob Olufsson 1565, 1566
Jacob Olufsson 1565, 1566, 1569
Jöns Thomasson 1569
Frans Olufson 1569

**Liite 31: Hämeen linnassa vuosina 1540–1569 vierailleet jatkuukäsityöläiset,
joiden nimi ja/tai kotipaikka on tiedossa**

Muurareiden apulaiset

Margus muurarinrenki 1565, 1566

Peder kalkinsekoittaja 1565

Peder telneidenrakentaja 1565

Thor kalkinsekoittaja

Tiilenlyöjät

Per teghelslagare 1546

Henrik teghelslagare 1559

Kirvesmiehet

en timberman i Viborg 1544

Clemet Larsson Hattamala 1545

Henrik Ollsson vuodenvaihde 1561 – 1562

Lasse Jönsson vuodenvaihde 1561 – 1562

Nikkarit

Lasse snickare 1558

Lasimestarit

Clemet glasmestare 1544

Mats glasmestare 1558

Sorvarit

Niels swarffware 1543

Bertil swarffware 1544

Nahkurit

Jörenn skinnare 1541

Oluff skinnare 1543

Peder skinnare 1544

Siffridt skynnare 1545

Nils skynnare Sexemäci 1546

Parkitsijat

Hans barckare 1540

Oluff barckare 1543

Nils barckare i Jerffuis 1545

**Liite 31: Hämeen linnassa vuosina 1540–1569 vierailleet jatkuu käsityöläiset,
joiden nimi ja/tai kotipaikka on tiedossa**

Hihnojentekijät

Bertill beltare 1560

Henrik beltare 1562

Kattilantakojat

Lasse ketzlebyggare 1543

en ketzlesmedt aff kwmegårdz lenn 1546

Kuparintakojat

Jacob koparslagare 1542

Pyssysepäät

Herman bysseskyttare på Åbo slott 1543

Oluff byssesmedt aff Suedhio 1545

Ruudintekijät

Claus byskytt 1542

Miekanteroittajat

Erik suerdslipare vuodenvaihde 1561 – 1562

Hakkaajat

Jören huggar 1558

Liite 32: Hämeen linnan asevarasto vuosina 1540, 1548 ja 1560

t = tynnyriä lei = leiviskää nau = naulaa

	1540	1548	1560
falkonetti, kuparia	1	1	1
kaksoisfalkonetti, rautaa		1	9
neljännesslanga, kuparia	1	1	
neljännesslanga, rautaa		3	2
puolislanga			6
serpentiini	12	14	6
ukkospyssy			14
kivipyssy	10	5	3
mikhaka	12	13	23
tellehaka	1	1	
kuparihaka	3	3	3
kaksoishaka		13	12
sotahaka		4	3
sarvijousi	11		7
jousi			2
keihäänkärki		665	297
nuolenkärki		1 t	1 t
"byssekamra"	40	38	
leimasin		2	
ammuslapio		5	4
rautakauha	1	1	2
luotimuotti	1	1	6
pora		3	
moukari			
falkonetin luoti, lyijyä	2		
falkonetin luoti, rautaa	16	237	387
slangan luoti, rautaa	2		
serpentiinin luoti	1300	14,5 lei 4,5 nau	8 lei
ruutia	6,5 t	2,25 t	1 t
slangan ruutia	47,5 lei	1,25 t	2 t
hakapyssyn ruutia		3 t	1/2 t
kivipyssyn ruutia			2 t
riikkiä		2 t	
lyijyä	22 lei	52 lei	61,5 lei
lyijyluotien rautakuoria			18 nau

Liite 33: Hämeen linnan hevoset vuosina 1540 - 1571
 sekä lisäksi siirtolan hevosten ja työhevosten määrä vuosina 1552 - 1571,
 jolloin ne on lähdeaineistossa eritelty

	HEVOSSIITTOLAN HEVOSET						TYÖHEVOSET						YLEENSÄ HEVOSIA				KAIKKI YHTEENSÄ
	Orit	Tammat	Tamma- varsat	Ori- varsat	Nuoret varsat	Yhteensä	Orit	Tammat	Tamma- varsat	Ori- varsat	Nuoret hevoset	Yhteensä	Tammat	Tamma- varsat	Ori- varsat	Nuoret varsat	
1540	2						3						33	6	5		49
1541	1						4						38	3		11	57
1542	1						5						34			12	52
1543	2						3						40			6	51
1544	1						3						33	4	2	6	49
1545	1						3						31	7	0	4	46
1546	4						0						39	7	5	4	59
1546/47	4						2						39	17		18	80
1547/48	2						4						33	18		15	72
1548/49	2						2						41	2	6	9	62
1549/50	2						1						35	3		11	52
1551/52	1	43					3	8	2	8	21						74
1552/53	-	42	13				3	7	2	2	14						76
1553/54	2	21	4				6	19		6	31						70

Liite 33:

Hämeen linnan hevoset vuosina 1540 - 1571

Jatkuu

sekä lisäksi siittolan hevosten ja työhevosten määrä vuosina 1552 - 1571, jolloin ne on lähdeaineistossa eritelty

	HEVOSSIITTOLAN HEVOSET										TYÖHEVOSET						YLEENSÄ HEVOSIA				KAIKKI YHTEENSÄ
	Orit	Tammat	Tamma- varsat	Ori- varsat	Nuoret ratsut	Vhicensä	Orit	Tammat	Tamma- varsat	Ori- varsat	Nuoret hevoset	Vhicensä	Tammat	Tamma- varsat	Ori- varsat	Nuoret varsat					
1555/56	1	29			8	38	6	12			4	22					60				
1556/57	2	33			14	49	12	17				29					78				
1557/58	1	34			12	47	16	13				29					76				
1558/59	0	9			6	15	13	12				25					40				
1559/60		10			7	17	14	14				28					45				
1560/61	-	10			2	12	8	17				25					37				
1561/62	2	12			3	17	11	18				29					46				
1562/63	2	12			7	21	9	6				15					36				
1563/64	-	-																			
1564/65	3	14	10		16	43	8	6	4			23					66				
1565/66	2	23	7	3	10	45	8	13	3	4	5	28					73				
1566/67	-	-																			
1567/68	2	25	3	6	8	44	9	15	5	1		30					74				
1568/69	2	24	6	17		49	7	13	8	3		31					80				
1570/71	2	15	3	2	17	39	7	19	4	3		33					72				

Liite 34: Voudinpöytä vuosina 1548, 1559 - 1561

Hämeen linnan voudinpöydässä kasvi- ja eläinkunnan tuotteiden kulutus yhteensä kilogrammoissa ja yhden hengen päivittäisiin aterioihin sisätynneet kilokalorit (kcal). Esitetty myös kalorimäärät, joihin laskettu 25 % virhemarginaali

	Kasvikunta					Eläinkunta					Kaikki yhteensä kcal	25 % vähennys kcal	
	Vilja	Olut (mallas)	Herneet ja pavut	Humala	Suola	Yhteensä kcal/pv	Voi	Liha	Suola-kala	Kuivattu kala			Yhteensä kcal/pv
Vuosi 1548													
(ka 56 henkeä)													
Yhteensä													
Kg vuodessa	9529,6	27366,4	112,4	876,15	1108,8		1108,8	9226,8	12229,8	3658,5			
Henkeä kohti													
Kg vuodessa	170,2	488,7	2	15,6	19,8		19,8	164,8	281,4	65,3			
Kcal päivässä	1500	2089	13	-	-		3602	896	723	216		2164	5766
Vuosi 1559													
(ka 163 henkeä)													
Yhteensä													
Kg vuodessa	31750	56055,4	948,9	1598,8	728,6		1256,9	21199,2	6692,4	8892,9			
Henkeä kohti													
Kg vuodessa	194,2	342,8	5,8	9,8	4,4		7,7	129,6	40,9	54,4			
Kcal päivässä	1705	1465	42	-	-		3212	705	135	180		1148	4360
													3270

Liite 34: Voudinpöytä vuosina 1548, 1559 - 1561

Jatkuu Hämeen linnan voudinpöydässä kasvi- ja eläinkunnan tuotteiden kulutus yhteensä kilogrammoissa ja yhden hengen päivittäisiin aterioihin sisätyneet kilokalorit (kcal). Esitetty myös kalorimäärät, joihin laskettu 25 % virhemarginaali

	Kasvikunta					Eläinkunta					Kaikki yhteensä kcal	25 % vähennys kcal	
	Vilja	Olut (mallas)	Herneet ja pavut	Humala	Suola	Yhteensä kcal/pv	Voi	Liha	Suola-kala	Kuivattu kala			Yhteensä kcal/pv
Vuosi 1560 (ka 197 henkeä)													
Yhteensä	30230	66743,1	1303,4	2217,3	679,8		1704,4	23143,2	7834,2	14360,9			
Henkeä kohti													
Kg vuodessa	153,1	337,9	6,6	11,2	3,4		8,6	117,2	39,6	72,7			
Kcal päivässä	1344	1444	47	-	-		140	638	132	241		1151	3986
Vuosi 1561 (ka 179 henkeä)													
Yhteensä	34608	68412	1079	2049,3	1889,9		2277	17575,8	7276,5	10498,3			
Henkeä kohti													
Kg vuodessa	193,3	382,2	6	11,4	10,5		12,7	98,2	40,6	58,6			
Kcal päivässä	1701	1633	42	-	-		214	537	134	194		1079	4455
													3341

Liite 35: Hämeenlinnan vouldinpöydässä tilivuonna 1550 (lokakuu 1549 - syyskuu 1550) kasvi- ja eläinkunnan tuotteiden kulutus henkeä päivässä kohti kilogrammoissa ja yhden hengen päivittäisiin aterioihin sisältyneet kilokalorit (kcal). Esitetty myös kalorimäärä, johon laskettu 25 % virhemarginaali

	Kasvikunta				Eläinkunta				Kaikki yhteensä (kcal)	25 % vähennys (kcal)
	Vilja	Olut (mallas)	Herneet ja pavut	Yhteensä (kcal)	Voi	Liha	Kala	Yhteensä		
1. kk (1.10.49 - 28.10.49) (ka 74 henkeä)										
Kg / päivä	0,681	1,519	-		0,039	0,242	0,275			
Kcal / päivä	2286	2369	-	4655	238	480	333	1051	5706	4279
4. kk (24.12.49 - 20.1.50) (ka 108 henkeä)										
Kg / päivä	0,744	1,65	-		0,038	0,375	0,264			
Kcal / päivä	2393	2574	-	4967	232	746	319	1297	6264	4698
5. kk (21.1.50 - 19.2.50) (ka 115 henkeä)										
Kg / päivä / henki	0,647	1,038	0,021		0,034	0,361	0,32			
Kcal / päivä /henki	2081	1619	55	3755	207	717	387	1311	5066	3800

Liite 35: Hämeenlinnan voutinpöydässä tilivuonna 1550 (lokakuu 1549 - syyskuu 1550)

Jatkuu

kasvi- ja eläinkunnan tuotteiden kulutus henkeä päivässä kohti kilogrammoissa ja yhden hengen päivittäisiin aterioihin sisältyneet kilokalorit (kcal). Esitetty myös kalorimäärä, johon laskettu 25 % virhemarginaali

	Kasvikunta				Eläinkunta				Kaikki yhteensä (kcal)	25 % vähennys (kcal)
	Vilja	Olut (mallas)	Herneet ja pavut	Yhteensä (kcal)	Voi	Liha	Kala	Yhteensä		
7. kk (20.3.50 - 16.4.50, paasto) (ka 163 henkeä)										
Kg / päivä / henki	0,591	0,809	0,005		0,058	-	0,297			
Kcal / päivä / henki	1899	1261	13	3173	354	-	359	713	3886	2915
10. kk (12.6.50 - 9.7.50) (ka 115 henkeä)										
Kg / päivä / henki	0,893	0,888	0,017		0,044	0,403	0,353			
Kcal / päivä / henki	2873	1386	44	4303	268	799	427	1494	5797	4348
11. kk (10.7.50 - 6.8.50) (ka 93 henkeä)										
Kg / päivä / henki	1,038	1,145	0,033		0,06	0,34	0,413			
Kcal / päivä / henki	3340	1786	87	5213	366	673	499	1538	6751	5063

Liite 36: Palkollistenpöytä

Hämmeen linnan palkollistenpöydässä vuosina 1548, 1559 - 1561 kasvi- ja eläinkunnan tuotteiden kulutus yhteensä kilogrammoissa (kg), henkeä kohti vuodessa kilogrammoissa ja yhden hengen päivittäisiin aterioihin sisältyneet kalorimäärät (kcal). Esitetty myös kalorimäärät, joihin on lasekettu 25 % virhemarginaali

	Kasvikunta						Eläinkunta						Kaikki yhteensä vähennys (kcal)	25 % vähennys (kcal)	
	Vilja	Olut (mallas)	Herneet ja pavut	Humala	Suola	Yhteensä (kcal)	Voi	Liha	Suola kala	Kuivat kala	Yhteensä (kcal)				
Vuosi 1548 (ka 41 henkeä)															
Yhteensä	5753,2	5246,2	341,7	142,9	ei main.		3	2397,4	2455,2	1373					
Henkeä kohti															
Kg vuodessa	140,3	128	8,3	3,5	ei main.		0,07	58,5	59,9	33,5					
Kcal päivässä	1219	546	61	-		1826	-	294	198	110	602			2428	1821
Vuosi 1559 (ka 52 henkeä)															
Yhteensä	21303	7337,2	2267,2	188,1	798,6		308,8	4257,6	1346,4	2970					
Henkeä kohti															
Kg vuodessa	409,6	141,1	43,6	3,6	15,3		5,9	81,8	25,9	57,1					
Kcal päivässä	3571	602	314	-	-	4487	98	411	86	189	784			5271	3953

Liite 36:

Palkollistenpöytä

Jatkuu

Hämeen linnan palkollistenpöydässä vuosina 1548, 1559 - 1561 kasvi- ja eläinkunnan tuotteiden kulutus yhteensä kilogrammoissa (kg), henkeä kohti vuodessa kilogrammoissa ja yhden hengen päivittäisiin aterioihin sisältyneet kalorimäärät (kcal). Esitetty myös kalorimäärät, joihin on lasekettu 25 % virhemarginaali

	Kasvikunta						Eläinkunta						Kaikki yhteensä (kcal)	25 % vähennys (kcal)
	Vilja	Olut (mallas)	Herneet ja pavut	Humala	Suola	Yhteensä (kcal)	Voi	Liha	Suolakuu	Kuivat kala	Yhteensä (kcal)			
Vuosi 1560														
(ka 53 henkeä)														
Yhteensä	25743	5274,6	1937,6	136,3	627		48,8	4209,8	1267,2	4026				
Henkeä kohti														
Kg vuodessa	481,2	98,6	36,2	2,5	11,7		0,9	78,7	23,7	75,2				
Kcal päivässä	4192	421	261	-	-		18	394	77	249			5612	4209
Vuosi 1561														
(ka 53 henkeä)														
Yhteensä	23814	6935,7	2027,4	261,7	937,2		36,6	3902,9	2923,8	3159,1				
Henkeä kohti														
Kg vuodessa	449,3	130,9	38,2	4,9	17,7		0,7	73,6	55,2	59,6				
Kcal päivässä	3909	558	274	-	-		12	371	183	197			5504	4128

Liite 37: Kulutus palkollistenpöydässä tilivuonna 1550 (lokakuu 1949 - syyskuu 1550)

	Kasvikunta				Eläinkunta						Kaikki yhteensä	25 % vähennys	
	Vilja	Olut (mallas)	Herneet ja pavut	Yhteensä	Voi	Liha	Kala	Yhteensä	Yhteensä				
1. kk (1.10.49 - 28.10.49)													
Kg / päivä /henki	0,66	0,241	-		-	0,154	0,098						
Kcal / päivä /henki	2095	376	-	2471	-	273	119	392			2863	2147	
4. kk (24.12.49 - 20.1.50)													
Kg / päivä /henki	0,734	0,245	-		-	0,089	0,375						
Kcal / päivä /henki	2331	382	-	2713	-	157	454	611			3324	2493	
5. kk (21.1.50 - 19.2.50)													
Kg / päivä /henki	0,632	0,23	0,008		-	0,084	0,168						
Kcal / päivä /henki	2007	359	21	2387	-	149	203	352			2739	2054	
7. kk (20.3.50 - 16.4.50, paasto)													
Kg / päivä /henki	0,66	0,23	-		-	-	0,231						
Kcal / päivä /henki	2095	359	-	2454	-	-	280	280			2734	2051	

Liite 37: Kulutus palkollistenpöydässä tilivuonna 1550 (lokakuu 1949 - syyskuu 1550)

Jatkuu

	Kasvikunta				Eläinkunta					Kaikki yhteensä	25 % vähennys
	Vilja	Olut (mallas)	Herneet ja pavut	Yhteensä	Voi	Liha	Kala	Yhteensä	Kaikki yhteensä		
10. kk (12.6.50 - 9.7.50)											
Kg / päivä /henki	0,58	0,343	0,039		-	0,083	0,123				
Kcal / päivä /henki	1842	535	103	2480	-	147	149	296	2776	2082	
11. kk (10.7.50 - 6.8.50)											
Kg / päivä /henki	0,592	0,25	0,017		-	0,06	0,135				
Kcal / päivä / henki	1879	390	45	2314	-	106	163	269	2583	1937	

Liite 38:

Elintarvikkeiden kulutus Hämeen linnassa sektoreittain tilivuonna 1558/59

Suluissa prosentuaalinen osuus koko kulutuksesta.

Mitat Hämeen panna (pa) ja leiviskää (let).

	Primääri sektori (41 henkeä)			Sekundääri (41 henkeä)			Tertiääri (129 henkeä)				Sektorit yhteensä
	ruokailu	rehu	siemen- vilja	ruokailu	palkka	ruokailu	rehu	toimi- tukset	muut		
Vilja (pannia)											
ruis			174,5		26,5				84,5		
ohra		5,5									
kaura							1084,8				
vehnä		0,75									
mallas	153,34			234,05		868,13					
lestyruisjauho				0,81		3,94		3			
leseinen ruisjauho	174,25			157,28		466,58					
ohrajauho	134,89	101		46,09		19					
ryyni				3,96		1,25					
vehnäjäuho											
Yhteensä	462,48 (12,50)	107,25 (2,80)	174,5 (4,6)	442,19 (11,8)	26,5 (0,7)	1358,9 (36,3)	1084,8 (28,95)	3 (0,1)	84,5 (2,25)	3744,07 pa (100%)	

Liite 38:

Elintarvikkeiden kulutus Hämeen linnassa sektoreittain tilivuonna 1558/59

Jatkuu

Suluissa prosentuaalinen osuus koko kulutuksesta.

Mitat Hämeen pannia (pa) ja leiviskää (lei).

	Primääri sektori (41 henkeä)			Sekundääri (41 henkeä)			Tertiääri (129 henkeä)			Sektorit yhteensä	
	ruokailu	rehu	siemen- vilja	ruokailu	palkka		ruokailu	rehu	toimi- tukset		muut
herneet, pavut (pannia)	27,88 (46,5)		8,5 (14,1)	11,98 (19,9)			11,71 (19,5)				60,07 pa (100%)
voi (leiviskää)	24,6 (13,20)			29,45 (15,8)			101 (54,3)		31 (16,7)		186,05 lei (100%)
Liha (leiviskää)											
naudanliha	133,39			297,41			1203,42				
lampaanliha				24,03			115,03				
sianliha				14,58			69,81				
sy/ltty	52,04			48,28			145,17				
linnunliha				4,59			21,54				
makkara	204,7			75,26			26,43				
Yhteensä	390,13 (16,0)			464,15 (19,1)			1581,40(64,9)				2435,68 lei (100%)
Kala (leiviskää)											
suolakala	107,77			115,66			376,38				
kuivakala	237,7			230,24			712,2				
tuorekala				20,79			99,12				
Yhteensä	345,47 (18,2)			366,69 (19,3)			1187,70(62,5)				1899,86 lei (100%)

Summary

Financial Management at Häme Castle in the Mid-sixteenth Century (from 1539 to about 1570)

Background

From the early Middle Ages to the beginning of the seventeenth century, political, military and economic power in Sweden, as elsewhere in Europe, was invariably based on the control of castles. The manner in which the castle's administration and economy were organized in each case reflected each period's relationships of power and economic requirements. The castles were the means of achieving political and military objectives as well as control and exploitation of local resources.

The changing role of the state and the growth of the king's power were the central features of European development at the juncture of the late Middle Ages and the modern period. The consolidation of the king's power also caused changes in the position of the nobility and the role of the castles. Independent noblemen became more and more agents of the state and managers of crown estates. Nearly all the fiefs of the upper nobility of the Middle Ages passed directly to control of the Crown. In the early part of the modern period, the castles were thus, in ever greater degree, outposts of the central power and they served the needs of the country's central administration. Technical development changed warfare from the beginning of the fifteenth century on. It required abundant resources, which were often concentrated only in the state. The equipment of large, artillery-resistant fortifications and armies of armed infantry required capital, and the small states and noble families had to give way to the centralized royal power. As late as the end of the 1520's, Gustavus Vasa's army was organized in the manner of the Middle Ages. The main body of the army consisted of the equestrian service of the nobility and conscripted peasants. The army lacked an infantry furnished with heavy, modern hand weapons, which in Central Europe was already an essential part of the armed forces. The Swedish system proved ineffective and unreliable compared to a modern army. In order for the Swedish army to remain on a level with the continental armies, income was needed for the payment of soldiers as well as development of a navy and armament.

In order for the national economy to be able to meet the new requirements

imposed by a central administration and a strong army, Gustavus Vasa had to create an effective organization for economic administration. The Crown had, with the help of administrative posts, to obtain the taxes and other financial resources of the realm for its use. In the time of Gustavus Vasa, the kingdom's economic resources were concentrated to a considerable extent in the hands of the

Crown. Nearly all the large fiefs of the Middle Ages had been revoked by the year 1540. The administrative districts of the castles were under the management of bailiffs named by Gustavus Vasa, who were responsible to the king for the administration and economy of the districts. Gustavus Vasa's measures indicate his reliance on the castles for the security of his rule. Old castles were fortified to better withstand firearms and in particular in the 1540's new, modern castles such as Vadstena, Kronoberg, Uppsala and Jönköping were built in the motherland.

The economy of the state was more dependent on taxes paid in kind in Sweden than in Central Europe, and this affected economic policy and practice in economic decisions. The castles and manors were at that time the Swedish central administration's means of getting to hand the local economic resources and utilizing them in the best possible way. The castles suited very well the economic policy, of which one central purpose was to provide for the army's food supply. The economic practice of the Crown had to ensure sufficient resources in the event of war or crop failure in the kingdom.

The Research Problem

The Swedish conquerors founded Häme Castle in the latter part of the thirteenth century. By the middle of the sixteenth century, the gray-stone fortress-encampment had grown to an imposing brick castle that was the center of the Häme administrative district. Generalizing, one can say that the inhabited interior of Finland during the Middle Ages came under the authority of the castle. Turku Castle and Viipuri Castle, which were border fortifications, had a politically greater importance. The function of Häme Castle was, above all else, to attend to the Crown's administrative and economic arrangements in its area.

Many factors changed the society of Gustavus Vasa's time: the administrative authority of the king grew, an ever greater part of the kingdom's resources were at the king's disposal and a modern army was established for the support of the centrally organized country. The Crown needed craftsmen, merchants and a more efficient agriculture to be able to provide for the needs of the new state. From the 1540's on, in particular, Gustavus Vasa's measures aimed at the development of the economic organization at the disposal of the Crown. Can one discern these changes in the economy of Häme Castle in the mid-sixteenth century? What was the position of Häme Castle when the resources were concentrated in the hands

of the king? The subject of this research is the organization of financial management in Häme Castle in the years 1539 to about 1570. By Häme Castle, in this context, is meant the aggregate formed by the medieval, main castle of Häme and the three landed estates in its possession, medieval Ojoinen and Saarinen, and Hätilä founded in the year 1557. The landed estates had neither administrative nor economic independence, and their lands lay within the district assigned to Häme Castle. On these grounds, the landed estates can be regarded as belonging to the same entity as the main castle.

A closer examination begins with the year 1539, when the first castle accounts were rendered at Häme Castle in accordance with Gustavus Vasa's bookkeeping reform. About the year 1570, which was clearly a turning point in Finland's circumstances, has been selected as the terminal point. The latter years of Gustavus Vasa's period of rule (king, 1521–1560) and Erik XIV's nearly decade-long kingship (king, 1560–1569) were a time of peaceful development in Finland. The period of continual war that began in Sweden in the 1560's was not yet felt decisively in Finland's development, although during the years of the Danish War, 1563–1570, additional levies of provisions were assessed in Finland also. The 1560's have been held to be the zenith of the economic growth that began in Finland in the late Middle Ages (Vahtola, 1993). According to Suvanto, in the Sääksmäki jurisdictional district of Häme Castle's administrative area during the 1560's more farms were abandoned and fell into the possession of the nobility than new came into existence or were allotted. He holds the development a sign of beginning stagnation. This was, however, only the prelude to the events of the end of the century (Suvanto, 1995). The Russian war that broke out in the year 1570 brought the war concretely to Finnish territory and the war period, which spanned the end of the century, meant much hardship for the Finns. The additional taxes, conscription, and provisioning of troops, together with a cooling of the climate, strained the peasants' endurance to the limit. The decades selected as the subject of research thus represent a period of relatively peaceful development. The Russian war that occurred in the years 1555–1557 did not spread to the extent that it would have caused overwhelming hardship.

So that it would be possible to examine the financial management of Häme Castle in the mid-sixteenth century and at the same time consider the social and economic development of the period, the management of the finances of the castle has been divided into three sectors, applying Myrdal's and Söderberg's three-sector model for representing sixteenth-century development (Myrdal-Söderberg, 1991). With the aid of this conceptual model, one can perceive the phenomena and circumstances that also had an effect at Häme Castle in the mid-sixteenth century. It is assumed that at that time production, the division of labor and consumption were divided at the castle among the primary, secondary and tertiary sectors. At Häme Castle, the following elements belonged in the separate sectors:

- 1) The primary sector included farming, livestock production and fishing, in other words production of the castle's food stuffs. The labor force, the

area under cultivation, the capital in livestock, the meadows, the pastureland, the buildings needed for agriculture and the fishing waters constituted the prerequisites of production. Also, the direction of the agriculture, the implements used and the approach affected production. In the fishing practiced by the castle, attention is paid not merely to the size of the catch, but the fishing practices and the methods of preservation used have also been included in the study.

2) To the secondary sector belonged the follow-up processing of the food stuffs and the handwork. One can divide those employed in the service of this group according to their functions into artisans who made the everyday implements, the food-service staff, storehouse weavers and building-trade professionals. In addition, in their own group are distinguished the so-called guest artisans, who performed certain work of a contract nature on the castle. To them belonged artisans of many trades, such as leather-dressers, tanners, turners, masons and glaziers.

3) In the service of the tertiary sector in Häme Castle were the officials of the Crown, their closest aides, the clergymen and the soldiers. The part of the castles and manors in increasing the efficiency of the Crown's administration and economy was significant. This introduced its own demands on the castles' officials, their aides and the soldiers. The division of labor within the tertiary sector had been carried far. The Crown's stud-farm staff has also been listed in the tertiary sector because the stud farm's principal task was to breed horses for the needs of the administration and the army.

As in all classifications, there are problems in this one, and the sector-divisions must not be construed too strictly. The sector-divisions are to be considered, above all, a technical device, which affords the possibility of examining the peculiarities of the Crown's economy. Sweden-Finland was, in the mid-sixteenth century, primarily an agricultural state, so it is reasonable to question whether one can find a division of labor in the society of its time. People had to be multi-skilled in order to be able to secure a living. For example, at agriculture's busiest time, in the harvesting of hay and crops, time had to be used effectively to good benefit. At that time, much manpower was needed, and even the artisans took part in the meadows and fields. The division into sectors is based on the assumption that, at the castle, each worker's primary task was to work somewhere in one of the three previously mentioned sectors. When needed, they were also transferred with flexibility into the service of the other sectors. Examination by sectors is a productive means of analyzing the castle's economy and its relationship to the developments of the time when one keeps in mind the movement of the workers between the groups.

The Crown's need to develop the state's economy and improve the possibilities of controlling its farms generated account data that is extensive and technically at a high level, and which has been used as the main source of the research. The accounts called the bailiff's accounts include the accounts of the bailiwicks of the castle's administrative district and the central castle.

The accounts of Finland's castles have been preserved in an almost unbroken series from the year 1539 (1539/1540) to the end of the century. For the research period (1539–1570), Häme Castle lacks only the accounts for the years 1564, 1567 and 1570. On the part of Sweden, only the account books of Kalmar Castle have been preserved as well as the accounts of the Finnish castles (Odén, 1955).

Agriculture

Engaged in the service of the primary sector, or the castle's agriculture, were the staff of the landed estates (the master, the mistress, the farm-hands and the maids), herdsmen, ox drivers, shepherds, swineherds, warders, farm-hands, maids and fishermen. The landed estates of Saarinen, Ojoinen and Hätilä, situated very close to the main castle, were the centers of the castle's agricultural production. Saarinen and Ojoinen had been attached to the castle already in the Middle Ages soon after the castle's founding. The landed estate of Hätilä was established in the year 1557 from lands seized from the peasants of the villages of Hätilä and Pintiälä. The landed estates of Ojoinen, Saarinen and Hätilä formed, in addition to the main castle and its immediate surroundings, the area belonging to Häme Castle. The landed estates were large farms in which considerable economic resources had been amassed. The peasants performed the greatest part of the agricultural functions of the landed estates on a *corvée* basis. Animal husbandry was the responsibility of the hired staff.

Farming on the landed estates was mainly field-farming, which was supplemented with slash-and-burn agriculture. In the amount of seeding, Häme Castle reached the group of Finland's largest manors after the founding of the landed estate of Hätilä. At that time, an annual average of 191 *Häme pannia*¹ of grain, peas and beans were sown in the fields of the castle. For the years under investigation, the field-seeding was about 85% rye. In the years 1546–1562, other grains were not cultivated at all. Instead, peas and beans were sown nearly every spring, being about 6% of the total seeding. For Sweden's part, the share of peas in the total seeding of the king's manors remained at about one percent. The intensive cultivation of legumes was an important feature of the castle's agriculture. Peas and beans were an important nutritional supplement and, in addition, they fertilized the ground by fixing nitrogen in their root systems. Wheat was under cultivation only in the years 1542–1544 when the crops were reasonably good (ratio of yield per unit of seed, 4.5–10). A little wheat was always in reserve in the granary, however,

1 A unit of grain measurement that is impossible to translate, largely because of a lack of uniformity in measurement standards among the various communities. An approximate equivalent in modern units of measure is 90 liters.

so that wheaten cakes and rolls could be baked for special occasions.

It is interesting that feedgrain needs had in no way influenced the castle's selection of cultivated plants in the mid-sixteenth century: barley and oats were grown in the period under investigation for only a few years. In regard to barley and oats, the castle was completely dependent on the tax deliveries of the peasants. The principal feedgrain at the castle was oats. Barley was also used as feed, but its importance as a feed concentrate was not as great as, for example, in Sweden. In addition, barley was needed for making beer and the baking of the servants' bread. The peasants of Häme, instead, cultivated barley and oats. In the sixteenth century, they did not yet cultivate so much rye that the requirements of the castle's most important breadgrain, that is to say rye, would have been able to rely on their delivery in resources. One can see then a kind of division of labor between the castle and its surroundings in the peasants' being responsible for the feedgrain and the castle's concentrating on the cultivation of rye. Any orders from above that would have directed the production of the peasants cannot, however, be adduced. In any case, Häme's peasants had to cultivate oats for their own needs because they mainly used horses as draft animals. Obviously, the demands of the Crown, however, required a more extensive cultivation of oats than merely for their own needs.

Before the founding of the landed estate of Hätilä (founded in the year 1557), about 30 to 40 hectares of field had been under cultivation annually. After the founding of Hätilä, about 60 to 70 hectares of field were seeded annually. A biennial crop rotation was practiced at the castle, so that the total area of the castle's fields was about 120–140 hectares. At Häme Castle, that is to say on its three landed estates, the field area cultivated annually after the year 1557 was of the same order of magnitude as on Turku Castle's largest landed estate, Iso-Heikkilä, and on eastern Finland's largest crown estate, Kivennapa. On both of these, about 50 hectares were under cultivation at one time. Häme's most extensive areas under cultivation were in the possession of the Crown. The field area of the nobility's farms was about 20 to 25 hectares in sixteenth-century Häme. The area of the peasants' fields remained even considerably smaller. There were only a few peasant farms over ten hectares in Häme. There were 3 to 4 hectares of field in the possession of a peasant farm on an average.

On the basis of seeding information, it would seem that there had been a kind of stage of regression in the castle's field cultivation at the beginning of the 1550's. At that time, 84 *pannia* of rye, on an average, were sown in the fields annually, while at the beginning of the previous decade, an average of 137 *pannia* had been sown in a year. Leaning solely on seeding figures, however, would give a distorted picture of the castle's agriculture, for despite the decrease in the amount of seeding, the rye harvests increased. The average rye harvest in the beginning years of the 1550's was nearly 150 *pannia* greater than ten years earlier.

Beginning at the end of the 1540's, more and more burnt-over land was

cultivated at the castle each year, which, in part, explains the increased harvests. At no stage, however, was the clearings' share of the harvest substantial (at its best, 14%), so the increased clearing does not by itself explain the improved production. In the crown estates of Central Sweden, the yield rose from the beginning of the sixteenth century on, reaching its peak at mid century. At that time, the yield varied on the crown estates of Uppland, Västmanland and Södermanland between six and eight (Myrdal-Söderberg, 1991). A similar development is also found at Häme Castle, where the mean yield in the first part of the 1550's was 11. For the entire research period, the productiveness of Häme Castle's fields must be considered good (the mean yield of rye, 9.4). Unfortunately, the peasants' yield for the sixteenth century is not available for Häme. Armas Luukko has estimated that the average yield in Häme in the middle of the sixteenth century would have been 6 (Luukko, 1957). One must remember that the peasants cultivated barley, of which the yield was usually lower than that of rye.

How can one explain the very good rye harvests reaped at Häme Castle in the mid-sixteenth century? The castle's fields had been cleared to a sandy loam, so the soil was very well suited for field cultivation. With the aid of climate research, it has been possible to show that the years 1551—1571 were a particularly warm period in Finland. At the beginning of the 1570's, a period called the Little Ice Age began, which lasted about one hundred years. The good harvests were contributed to, in addition to the natural conditions, by the biennial rotation of crops, which made possible good fallowing as well as field-crop selection.

At Häme Castle, a biennial crop rotation dominated by winter rye was practiced: in alternate years, about one-half the fields were fallow, the other half in growing winter rye. An alternate cultivation centered on winter rye undoubtedly had a positive effect on the yield. The fields being fallow prior to fall sowing, the fallow could be tilled effectively during the summer. The tilling could be done at a time when it did not delay the fall sowing. Effective preparation of the soil and early sowing increased harvests. On the Crown's farms in East-central Sweden, the fallow was changed during the sixteenth century from two cultivation times to three. At Häme Castle, even in the mid-sixteenth century the fallow land was, instead, cultivated only twice before sowing. An increase in the number of plowing implements could be considered a sign of the intensification of cultivation: in the year 1541, there were 2 pairs of plowshares of the wooden plows and twenty years later their number had risen to 11 and 1/2 pairs. One must remember, however, that the peasants presumably had their own implements along when they arrived at the castle for *corvée*.

A particularly large tillage of rye was a typical characteristic of the Crown's farms in Sweden as well as Finland. The proportion of rye at Häme Castle, however, was remarkably large compared to that of the king's estates in Sweden. Only on Stockholm Castle's landed estates was the tillage of rye in the same category as that of Häme Castle, about 90% of the seeding.

There is mention in the castle's account book for the year 1559 that the spring crops wheat, oats or barley did not do well in the castle's fields. A choice of suitable varieties of grain for the growing conditions naturally had an effect on productivity. Rye is not so demanding in regard to the soil as the other varieties of grain. Rye sown in time in the fall had time to ripen in the summer early enough that the end-of-summer frosts had no effect on it. In addition to cold, rye withstands humidity well. The yield of rye at the castle was also generally better than that of barley or oats. At the beginning of the 1540's, the yield of barley at the castle was, on an average, 5.3 and that of rye 6.8. The next time barley was cultivated at the castle, at the end of the 1560's, the yield of barley was, on an average, 5.9 and that of rye 9.3. In the year 1566, the yields at Häme Castle were rye 7.9, barley 5.5 and oats 5.5. Three years later, the corresponding yields were 11.2, 5.6 and 4.3.

The concentration on the cultivation of rye, thus, explains in part Häme Castle's good harvests in the mid-sixteenth century. The supremacy of rye at the castle is an interesting feature also in the sense that the peasants of Häme in the mid-sixteenth century cultivated more barley than rye. The diminishing dominance of barley and the rise of rye as the most important grain was the most significant change at the end of the Middle Ages and the beginning of the sixteenth century in the economy of Sweden's and Finland's best agricultural regions. In Häme, rye overtook barley at the beginning of the seventeenth century. The castle's cultivation of rye undoubtedly helped rye become prevalent in Häme. In the performance of their *corvée* in the castle's fields, the peasants noticed that, on well worked land, rye yielded a better harvest than barley.

Janken Myrdal has pointed out that in the time of Gustavus Vasa, in addition to the normal work functions, a more-than-usual work effort was applied to ditch digging, clearing meadows and slash-and-burn cultivation on the crown farms in Sweden. The lists compiled of the *corvée* performed at the castle by the peasants give the best picture of the work functions applied to farming, for the castle's farming was handled almost in its entirety through the day labor of the peasants. Of the agricultural day work performed for Häme Castle, 64% was applied to field cultivation annually, 24% to haying and 12% to increasing production. Compared to the other manors, in Sweden as well as Finland, a remarkably great deal of *corvée* work was applied to the basic tasks of field cultivation at Häme Castle. Threshing, which was a professional function in Sweden, was attended to at the castle entirely by day labor. Instead of the nearly one-half of day labor elsewhere going into haying, the proportion at Häme Castle was only one-fifth. The work effort applied to haymaking was undoubtedly decreased by the fact that the hay meadows were in the immediate vicinity of the main castle on land lying close to the water. In the work increasing productivity are enumerated ditching, burn-beating and the clearing of new meadows, fields and pastures, as well as fertilization, for intensive fertilization was not a matter of course in the sixteenth century. As much attention was paid to fertilization and burn-beating

at the castle as, on an average, on the Swedish crown estates. The carting of manure consumed nearly all the productivity-increasing corvée at the castle. Burn-beaten areas were cleared only seven years, when, on an average, 62 work days were used on them per year. On the other hand, there is mention of field clearing from only one year, and there is no mention at all of meadow clearing or ditch digging in the corvée lists. Hoes and spades for ditch digging as for clearing would, of course, have been at the castle. The peasants of Häme did not concern themselves with the Crown's ditching directives on their own fields. The peasants were often fined in court because they had left the ditches undug or let them clog up. The necessity of ditching depended, of course, on the kind of land and its slope.

Considerable burn-beating appears to have been typical for the crown farms in the mid-sixteenth century. At Häme Castle, also, areas were burnt over almost annually in the years 1544–1561. The burn-beat areas were seeded to winter rye and, in some years, to turnips as well. In the evolved method of burn-beat clearing, the trees were felled a year, and even two, before burning so that they had time to dry well. In the mid-sixteenth century, however, the custom at the castle appears to have been to fell the burn-beat area in late winter-early spring and to burn it in the summer following the felling. The quantity of burn-beat seeding varied between 1 and 16 Häme *pannia* and rye was planted in the same burnt-over ground for at least two successive years. In the 1540's, the seeding of burn-beat rye was 1 to 6% of the field-rye seeding. In the years 1552–1554, when the field seeding was less than in the previous decade, the seeding of burn-beat rye even rose to 17 to 19% of the seeding of field rye. In the last years of burn-beat cultivation, less than 10% of the field-rye seeding was sown to burn-beat areas. The establishment of the third landed estate had, at that time, increased the seeding area of field rye.

The claim generally put forward in agricultural history is that the burn-beat area yielded a better harvest than the field. In the years 1545–1562, the average burn-beat rye yield at Häme Castle was 9.5 and that of field rye 9.7. A nearly equally large harvest was gotten from the fields from one year to the next. A burn-beat harvest, on the other hand, could vary from excellent to poor. For example, a seventeen-fold harvest was reaped from the Kuninkaanniitty burn-beat area the first year (1558). The following year, the yield from Kuninkaanniitty no longer reached two. The burn-beat areas' proportion of the entire rye harvest varied between 0.5 and 14%. There were, certainly, still gaps in the technique of burn-beat clearing: the burnt-land forests were not completely felled, the trees did not have time to dry properly and they were not burned sufficiently well. One purpose of burnt-over clearing probably was, after all, to obtain new pasture. Also, obviously, there was not in use a special variety of burn-beat rye (woodland rye) that, for example, explains the later high yields of the burn-beaters of Savo.

Häme Castle, with its three landed estates, comprised Finland's largest cattle farms in the mid-sixteenth century, and a variety of cattle was raised

on the estates for the needs of the Crown. Kuninkaanniitty and Suoniitty, situated on ground near the water surrounding the main castle, were important requisites for the castle's stock breeding. From these meadows, an average of 91 loads of hay for the winter was gathered annually. Hätilänniitty, attached to the castle in connection with the founding of Hätilä, was a truly large meadow, from which was collected an average of 67 loads for the winter annually. Improvement of feeding opportunities was seen in the castle's animal husbandry. The numbers of calves and young stock began to rise with more and more calves surviving. Butter production per cow also increased. Before the founding of Hätilä, barely 2 *leiviskä*² of butter per cow per year in Stockholm *leiviskä* were produced. Afterwards, the annual production was 3 *leiviskä* per cow. This was as much as on Finland's foremost estates and the average production on the Crown's farms in Sweden.

During the research period, Häme Castle's livestock capital averaged 461 livestock units annually. Before the founding of Hätilä, the annual average was 435 livestock units and after its founding, 487 livestock units. On the three landed estates of Finland's most notable castle, Turku Castle, for example, there were in all, in the year 1553, 584 livestock units. The Swedish researcher Hans Forssell has calculated the livestock units of the Swedish crown farms for the year 1555 (Forssell, 1884). There was an average of 226 livestock units, including oxen, cows, young stock, sheep and hogs on Sweden's crown farms. In the year 1555, there were 295 livestock units at Häme Castle. The castle was, thus, clearly larger than the average cattle farm in the entire kingdom, but not quite the largest of the lot. There were 82 head of cows at the castle in this year. At the same time, there were ten manors in the kingdom on which the number of cows exceeded one hundred.

A comparison of the livestock capital of the Crown and of the peasants of Häme reveals the Crown's own requirements for stock breeding. In the economy of the Crown as of the peasants, the greatest importance was placed on cattle, and especially on cows. Over one-half the livestock capital of the peasant was cows. The proportion of cows at the castle was 23%. The next most important group to the Crown was the oxen, whose proportion of the livestock averaged 19%. The most significant difference between the cattle breeding of the castle and that of the peasants was the large number of oxen at the castle. First, there was a clear difference between the castle and the peasants in draft-animal culture. Oxen were used as draft animals in the field work of the castle. The peasants, on the other hand, harnessed an ox in front of the plow only in certain West Häme parishes. Second, the peasants, because of a lack of feed, did not have the means to keep an ox merely as a slaughter animal as was done at the castle. The raising of slaughter cattle was, above all, a typical feature of the Crown's livestock production: beef cattle were

2 About 6,6–6,8 kg.

fed on feed grain delivered by the peasants in payment of taxes. Although Häme Castle had its own weaving mill in which textiles were made for the needs of the kingdom as well as its own, the castle's wool production remained clearly below the national average. Only 1 *naula* (about 425 grams) of wool per sheep was sheared at the castle annually.

The castle's fishing was very professional. From one to seven fishermen were engaged full-time for fishing. They wove the seines, nets and rope. Salmon, whitefish, pike and bream fishing had their own specialized nets. Boats were tarred and repaired. Sometimes, also, a boat was even built. From Häme's northern and eastern parts, an enormous quantity of fish levies was delivered to the castle as taxes, so the 10 to 20 barrels of fish caught in nearby waters did not have a great significance in the food management of the castle. The castle had salmon fisheries at Kymijoki's Ankkapurha and Valkeakoski and an eel fishery at Vääksy. At the end of the 1560's, Konnekoski's whitefish fishery was also acquired. The catching of choice fish was the most significant part of their own fishing.

Professionals of the Many Trades

In the secondary sector belongs, first of all, the food-management staff: the major-domo, the cellarer, the cook, the brewer, the malt maker, the baker, the slaughterer, the miller and the hired girls and men of these professionals. The manufacture of implements necessary in the day-to-day life of the castle was taken care of by a large group of craftsmen of different trades, to which also belonged experts in specialized trades: the blacksmith, the gunsmith, the tailor, the shoemaker, the leatherdresser, the saddle maker, the fuller, the potter, the joiner, the turner, the cooper, the mason, the brickmaker, the glazier, the carpenter, the limeburner and the charcoal maker. Also, many of them had hired men assisting and learning the trade. In the castle's storehouse, or *fatabuuri*, the spinsters, weavers and servant girls worked under the charge of a mistress. Other workers of this sector were the mistress of the quarters and the coachman, as well as the hired men and maids. The guest artisans working temporarily at the castle, who were hired for the execution of a particular contract, are also listed in this group. Up to the end of the 1550's, about 25 artisans were always in the service of the secondary sector. At the end of the decade, their number began to rise, and in the 1560's, forty regularly employed artisans worked at the castle in most years.

The castle's everyday craftsmen and servants were, for the most part, natives of Häme from the castle's immediate surroundings. There was not, in mid-sixteenth century Häme, a large landless group from which it would have been possible to engage servants. The domestic staff were in largest part freeholders and their descendants, who temporarily pursued handwork or other employment in the service of the Crown. The short terms of employment also

testify to the temporary nature of the work: the menials generally worked at the castle one year. When new servants were needed, some men were sent from the castle into the province, engaging workers for the castle. Fines imposed in court reveal the peasants' sometimes getting into fights with the men of the castle fetching workers to come with them. The violent behavior in the course of engagement is testimony that going to the castle to work was not always to one's liking. The fights in the course of engagement, however, were rare enough (5 fights in the years 1548–1571) that there was not a question of continual rebellion against the Crown's men.

The blacksmith, the shoemaker and the cooper were included in the castle's artisan staff nearly every year. The manufacture of weapons and construction consumed the greatest part of the iron stock. One can assume these trades, however, also serving other functions. In the first place, iron was much in use at the castle, and in order that even the most demanding work could manage, the smithy's level of equipment was improved in the mid-sixteenth century. More bars, pliers, sledge-hammers, hammers and drills were in the shop at the beginning of the 1560's than a couple of decades earlier. The iron supplies and blacksmith's tools also served the castle's workday matters, for plow shares, scythes, axes, gridirons, stew-pot rings and kettle tripods were made in the shop.

In food management was steadily employed its own special staff, whose total complement varied on either side of ten persons. Certain functions were fulfilled from one year to the next. On the payroll were one major-domo, one cellarer, one or two cooks and one miller. The number of bakers and brewers, who had responsibility for the most significant part of the food management, could even rise to four. About thirty barrels of new beer was brewed weekly. The daily consumption of beer per person was 2.4 to 3.8 liters. The abundant consumption of beer is explained by the salty and, perhaps, even slightly spoiled food, which was easier to swallow with plentiful drinking. The significance of the beer, however, was manifold. Grain was the most important source of nourishment, and it was more pleasant to drink part of the grain as beer than to eat it all as bread or porridge.

Bread was the main food of the castle folk, so as much as seventeen barrels of bread could be baked in the baking cottage in the course of a week. The food management of the castle could even be called a rye-bread culture. The background to the preparation of the enormous quantities of bread and beer, however, was not only the castle folk's own needs. In the rye-bread culture was also the castle's so-called storehouse-economy basis. A great store of rye was continuously maintained in the castle: on an average, 1931 and 1/2 *pannia* of rye were in store annually. The reserves of rye were obviously drained in time of war, when detachments quartered at the castle were fed and food was sent to other crown castles and manors. With the aid of an agriculture concentrated on the cultivation of rye, it was possible to maintain large reserves. A very non-perishable rye bread was baked in the ovens. The reserves of rye bread gave prestige to the castle and the possibility of

preparing for warfare to the Crown. The castle's stores of provisions were the support of the army.

The proportion of women among the castle's artisans and servants was one-third. About 16 women lived and worked regularly in the castle. They had their own functions in the economy. The women sweetened the malt needed in the manufacture of beer, baked the bread, cleaned the rooms. They were also responsible for the storehouse, *fatabuuri*, and tended the cows and pigs. The castle's significance as an employer was particularly great for women, for, besides the manors, it offered them the only public work opportunity in Häme. The mistress responsible for the storehouse was the castle's most influential woman, who in regard to her position was comparable to the major-domo and the cellarer. In addition to the mistress, from two to six helpers worked in the storehouse. The storehouse, in which textiles and threads were kept and prepared, was general in all the Crown's households. The most valuable metal objects were also kept in the storehouse.

The largest part of the storehouse's textiles was bedclothes: ryas, bedcovers, underblankets, mattresses, pillows, sheets and pillowcases. The number of ryas, which were considered the most valuable of the bedclothes, remained in the neighborhood of 40 from one year to the next. Particularly from the end of the 1540's on, a great many bedcovers and blankets were made in the storehouse. At the beginning of the 1540's, there were about 30 bedcovers and about 30 blankets in stock. In the following decade, there were, on an average, 81 bedcovers and 74 blankets. The new bedclothes were needed for the soldiers quartered at the castle. Also, bedclothes had to be always in stock so that a comfortable bed could be offered to visitors. It was necessary, also, to be in readiness in time of need to send ryas, bedcovers and blankets to other centers. From Häme Castle, indeed, were sent loads of textile to, among others, Stockholm Castle, the king's estates at Helsinki and Rääveli Castle in Tallinn.

In addition to the full-time tradesmen, the castle offered work also to visiting craftsmen. The masons, the carpenters, the leather-dressers, the tanners and the potsmiths were frequently-seen visitors in the castle. The greatest part of them was Häme peasants, who made extra income in handiwork. The masters of specialized trades, such as the gunsmiths, the tiled-stove masons and the glaziers commanded, in their time, new and sought-after skills. They circulated around the the country in the service of the Crown, and the artisans of the specialized trades generally arrived in Häme from Turku, where the new fashions had first become established in Finland.

The construction of the gun tower is a good example of how the requirements of the tertiary sector brought work to the secondary sector and furthered the specialization of the trades. Also, Häme Castle had to be fortified to withstand powerful firearms, so in the spring of 1559, bricklaying for the round tower was begun. Henrik von Cöllen arrived as superintendent of the work, having served in corresponding functions at Kalmar and Turku Castle,

among others. There were 10 to 13 masons on the construction site at a time, with their mortar mixers and their helpers. The tower's masonry also brought brickmakers, joiners and carpenters to the place. The construction site meant pressure for the smiths of the castle, for 2 lime-mixing irons and 15 mason's hoes, among other things, were made in the shop in the course of a year. The construction of defences continued, even in the following decade. At that time, in addition to the visiting craftsmen, masons, carpenters, a joiner, a glazier, brickmakers and limeburners were hired for steady employment. Beginning in the year 1559 to the end of the following decade, 32 masons worked at Häme Castle, of whom 12 worked additional years at the castle. Of these masons, the largest part was undoubtedly local artisans. The fundamentals of brick-making, as well as stove and chimney masonry, were known in the Häme region.

In the tertiary sector, a bailiff, a scribe, an underbailiff, a chaplain, a head stableman, an assistant scribe, a copyist, a warder, the bailiff's attendants, the squires, the underbailiff's valet, the porter and the executioner worked regularly. There were considerably more people in the tertiary sector at the castle, however, than the number of regular staff implies. Foot soldiers (*nihiti*), *soini* (*svenni*) belonging to the cavalry, fusiliers, as well as these groups' aides and stable boys of the Crown's army could be quartered at the castle. Also, the guests, the bailiffs arriving on business matters from the bailiwicks of the province, as well as the prisoners, belonged in the tertiary sector.

The realization of Gustavus Vasa's administrative reform was the responsibility of the castle's officials, their assistants and the soldiers. As an inland fortification, Häme Castle's political significance was not comparable to that of the large border fortifications, so nationally prominent persons were not appointed commandant of Häme Castle. Generally, the bailiffs belonged to the lower nobility, and the proportion of domestic nobles was great. The letters sent by Gustavus Vasa to Häme Castle show that the castle's management of finances was followed closely and that the demands for economic development were heavy. Häme Castle's accounts were generally inspected in Stockholm less than a year after the end of the fiscal year. Ordinarily the bailiff went on the inspection trip, but the scribe also accompanied him to

Stockholm to look after the accounts and the receipts attached to them. The accounts of Häme Castle are almost entirely in the Stockholm Royal Accounting-chamber in copied versions. It is hard to determine to what degree the scribes of Häme Castle finished the accounts before leaving for Stockholm. There are very few entries in the accounts that one can identify with certainty as having been made at Häme Castle. In any case, the scribe had continually to make very detailed lists, for example, of persons who ate meals in the castle during the week, so the compiling of the accounts to the king's required exactitude would be possible. All of the most routine paper work belonged to the assistant scribe and the copyist.

The supervision of the internal order of the castle was the function of the

underbailiff. The position does not seem to have been particularly sought after in the castle, for the underbailiffs changed often and the terms of office were short. Often, the underbailiff came to his job from the group of the bailiff's closest assistants, the bailiff's attendants and the squires. In giving up his job, the underbailiff did not necessarily leave the castle. He could still be in the service of the bailiff for several years as a bailiff's attendant or squire. It was also possible to return to the underbailiff's position. In Olavinlinna, for example, the underbailiff was, in regard to his position, comparable to the castle's scribe. In Häme Castle, the underbailiff was not in as significant a position. The salary of the castle's scribe was clearly better than that of the underbailiff, and the scribes' long terms of service (7 years in Häme Castle during the research period) vouched for their having a better position than the underbailiffs.

The bailiff's attendants and the squires were the closest aides of the castle's bailiff. The bailiff's attendants followed their commandant on the tours of inspection made in the administrative district of the castle. They were also heads of different transport and envoy functions. The squires formed the castle's regular garrison. In addition to daily guard duty, they were assigned other tasks. The squires delivered tax monies, tax grain and workers to Stockholm. They acted as foremen in the castle's fisheries. It was mentioned before that the bailiff's attendants came from the group of squires, and, also, the copyists were the most capable group of the squires.

From the beginning of the 1540's on, Gustavus Vasa began to replace foreign mercenaries with domestic infantry troop-detachments. Political changes, also, were soon felt in the life of Häme Castle. Ever more each year, the castle received, in addition to cavalry troops, foot soldiers belonging to the infantry. Also quartered were fusiliers, soldiers' attendants known as *pikkurenki* (or pages) and stable boys belonging to the light cavalry. From the 1550's on, altogether on an average, about one hundred cavalymen and infantrymen, who did not belong to the castle's regular garrison, that is, to the squires, were quartered at the castle camp. In the last week of October in the year 1561, a troop of 269 just-recruited infantry stayed at the castle for a week. A longer stay at the castle of such a large troop of infantry was more rare. Instead, a detachment of 30 to 40 infantrymen could quarter for up to a couple of years. In the 1540's, mainly infantrymen from Småland were quartered at Häme Castle. On the basis of surnames, a troop of forty-nine infantrymen lodged at the castle in the year 1552 was composed of men enlisted from Hälsingland, Nyköping, Götaland, Dalarna, Uusimaa, Häme and Porvoo.

Gradually, the proportion of Finns in the troop grew and their own fusilier and cavalry detachments were formed from them.

The castle had a particularly great significance to the army during the seven-year war of the Nordic nations in the 1560's, when the troops going between Turku, Tammisaari, Helsinki, Tallinna, Viipuri and Olavinlinna used the castle as their quartering and supply point. The castle, where large

quantities of grain, meat, fish and feed were stored up, suited this purpose perfectly. As the army grew, its upkeep consumed an ever greater part of the castle's economic resources. The dispute between the peasants of Häme and the Crown over the hay tax is an indication of how the peasants had to adjust to the maintenance of ever greater troops at the castle. The peasants' grumbling had already begun at the end of the 1530's (Suvanto, 1995). The dispute came to a head at the juncture of the 1550's and 1560's, when fines were issued in the courts in large numbers, sometimes to almost entire communities, for shirking the hay taxes. Since the reason for the recalcitrance was not poor harvest years, poverty or complete indifference to social responsibility, there had to be a greater matter of principle in the background. In question was, in fact, the increasing stringency of the Crown's demands, for more cavalymen than before were quartered at the castle. It was not easy for the peasants to accept a change in the old basis for paying taxes.

For the needs of the administration and the army, there was at the castle an important stud-farm from the point of view of the whole kingdom. During the years 1552–1571, an average of 60 horses was raised at the stud-farm, of which 59% were mounts and 41% workhorses. Häme Castle's stud-farm was almost as big as Finland's largest horse-breeding centers at Rauma and Pori. The Crown's horse breeding was well organized nationally. Most commonly, mares were sent from the castle to other crown farms for the establishment of the stock of horses of new manors and increasing the the numbers of horses at already existing stud-farms.

The Numbers of People at the Castle

Every day about one hundred officials, soldiers, craftsmen and servants lived and worked regularly at the castle. In addition to the permanent staff, other persons also stayed at the castle temporarily. Shepherds and herdsmen were hired for the summer; officials traveling on crown business and their assistants had the right to spend the night at the castle. Soldiers could be quartered at the castle for several months, and the visiting craftsmen worked for weeks performing particular jobs. All in all, a couple of hundred persons usually stayed at the castle and the number of people could rise temporarily to closer to three hundred. In all at the end of the 1540's, 100–150 regular and temporary persons were quartered at the castle. Ten years later, the number of persons had risen to 200–250. The increase in the number of people is explained, above all, by the armed forces quartered at the castle.

Of the castle's regularly employed staff, about one-fourth or one-fifth was in the service of the tertiary sector. Of the people staying at the castle on a day-to-day basis, however, over one-half belonged to the tertiary sector. The soldiers and their attendants quartered at the castle, above all, raised the proportion of this sector. In the service of the primary as well as the secondary sector, about 20 to 40 persons were engaged annually. One must

remember, however, that the proportion of the primary sector's staff out of the castle's total work force does not give an accurate picture of this sector's importance to the economy. The agricultural work-functions were, in the main, attended to by the peasants as *corvée*. The numbers of workers in the primary and secondary sectors began to increase at the end of the 1550's. More agricultural workers were needed, for with the establishment of Hätilä's landed estate in the year 1557 the castle's agriculture was extended considerably. In the year 1559, construction of the gun tower was begun, which brought work opportunities to the craftsmen of the secondary sector. In this year, 65 craftsmen from different trades were employed at the castle and 47 persons worked in the agricultural service. The construction activity continued in the next decade, and the number of craftsmen remained high.

Food Consumption as a Measure

Eating, in the castle, was a closely regulated social activity, with the help of which the hierarchy of the community and the position of those in power was indicated. The social position of each person on the staff determined the kind of food he or she was permitted to eat. So that dining was easy to control, and to prevent abuse, the dining was divided between the bailiff's table and the servants' table. Each week, inventories were prepared of the food consumed as well as of the diners at the tables. The concept table thus signifies an economic unit, that is to say kitchen, that attended to the maintenance of a group defined on a particular social basis. The bailiff and other top officials, the bailiff's attendants, the squires and professional people dined at the bailiff's table. The number of persons could become very large, for the visitors to the castle participated in the dining at this table. The servants of the castle and the staff of the landed estates took their meals at the servants' table. Grain products were the basis of the meals at both tables, but different meat and fish dishes were available in greater abundance at the bailiff's table than at the servants' meals.

It is impossible for us to compare the living conditions, the clothing or the health of those living at the castle in the sixteenth century, so the examination of food consumption is one means of delineating the social differences between the people of the castle. Social differences have been examined on the basis of the composition of the nourishment and its energy content. In the evaluation of food consumption, how much energy the food consumed daily by one person contained has been calculated. Kilogram calories are used in the calculation, although kilogram calories as a unit of measure are already outdated. In this way, comparison of the results with the kilogram-calorie calculations presented by other researchers is as exact as possible.

On an average, diners at the bailiff's table took 5204 (3903) kcal per day, and at the servants' table, the food contained 3583 (2688) kcal per person on an average. An energy reduction of 25% has been made in the consumption

figures in parentheses, so that, among other things, the effects of preservation methods and long storage on the energy content would be taken into account. The numbers of calories taken at Häme Castle correspond well with the consumption figures at other crown castles in which a 25% reduction has been made. At the royal estate at Upsala, 3964 kcal per person were consumed in the year 1557, which was almost as much as the average consumption at the bailiff's table at Häme Castle. The servants at the manor at Främby ate 2982 kcal daily, and the corresponding consumption at the ironworks at Noraskog was 3375 kcal.

Particularly in the dining at the bailiff's table, festivals were observed with larger and better servings than normal. About 4700 kcal per person were taken daily at the table during Christmas holidays in 1549, which was about a thousand kilogram calories more than the everyday consumption figures to which a 25% reduction has been made. The servants' Christmas meals contained about 500 kcal more than the everyday food. Christmas, however, did not entail special delicacies for the servants. Compared to the well-assorted setting of the bailiff's table, their Christmas-week food was simple: blood sausage, dried and salted fry and fresh-caught fish. Only smoked beef, which was seldom served to the servants in the everyday routine, brought variety to the Christmastime meals. Although the Reformation had been carried out in the Kingdom of Sweden at the beginning of the sixteenth century already, fasting was practiced at the castle in the late winter-early spring of 1550 according to the Catholic tradition. Meat was not eaten at meals at that time. Only butter was consumed more than was normally the case at the bailiff's table and a greater variety of fish than usual was available.

The servants got, on an average, 86% of their daily energy from the vegetable kingdom, that is to say from bread grains, beer malt, peas and beans. Beer's percentage of this was 16%. Calories from the animal kingdom were divided between meat and fish. At the bailiff's table also, the greatest part of the calories came from the vegetable kingdom (72%). The proportion of beer was even more remarkable than that of the servants, for one-half the energy from the vegetable kingdom came from beer. Of the energy obtained from the animal kingdom, the proportion from meat was 46%, from fish 34% and from butter, altogether, 20%. According to Heckscher, the animal kingdom's proportion of daily consumption was 30 to 40% in the Crown's economy in Sweden. The figures are too high for Häme Castle, where the proportion of energy from animal products was 18 to 38% at the bailiff's table and 10 to 25% at the servants' table.

Beef, mostly, was consumed at the castle. A closer examination of meat consumption also reveals clear social differences. The servants' meat meals were considerably simpler than those at the bailiff's table: in addition to beef, sausage, headcheese, and lard. Mutton and game-birds were seldom-served delicacies for them. More mutton was eaten at the bailiff's table than pork. The opportunity to consume fresh meat the year around was a sign of a high standard of living. In the year 1550, 15% of the meat eaten

at the castle's bailiff's table was prepared fresh. At that time, the servants were served only salted and smoked meat. At the same time, the consumption habits of the upper class included eating meat in abundance and variety. In the mid-sixteenth century, more meat even than fish was consumed at the castle's bailiff's table. Unfortunately, it is not possible to calculate how the consumption at the bailiff's table was distributed. The greatest part of the diners at the bailiff's table undoubtedly also ate mainly salted and smoked beef. The best quality and most varied meat dishes were surely served to the bailiff and his immediate circle.

The castle's division of labor and production was treated by sectors earlier. There is reason to discuss also the consumption of the sectors. It is possible to do this sort of comparison, as far as source materials are concerned, for the year 1559, from which are preserved the food-consumption lists prepared weekly as well as the information on those lodged at the castle during these weeks. Interesting peculiarities are found in the consumption habits that delineate differences between the different groups still more clearly than the division into the bailiff's table and the servants' table. The best flour, that is to say the refined rye flour, the wheat flour and the barley grain were reserved for the tertiary sector. The primary sector, for its part, consumed, almost in its entirety, the barley flour. It is surprising that the greatest part of the peas and beans was reserved for the meals of the primary sector. This meant a valuable vitamin addition for the people of the primary sector. On the basis of consumption habits, one can say that the secondary sector was between the primary and the tertiary socially. Both meat and fish were available in greater variety in the secondary sector than in the primary. The small differences, such as the lack of wheat flour in the diet and the great proportion of sausage in the meat fare, reveal the secondary sector's being, however, socially below the third. With the aid of a calorie calculation, one can also assess the importance of the castle's own production to the consumption: how large a part of the food stuffs consumed at the castle it was able to produce itself. It was able to supply 40 to 50% of the daily energy requirements with its own production. The cultivation of bread grain, that is to say rye, had a great importance for the food management, for nearly one-half the calories from their own production were gotten from rye. At the bailiff's table, the proportion of butter out of their own production's calories was, on an average, 10%. Because the proportion of beef remained clearly smaller (on an average, 6% at the bailiff's table and 3% at the servants' table), this would reveal dairy farming's being more important to the food management of the castle than the breeding of beef cattle. On an average, 5% of the servant staff's calories were gotten at the castle from the cultivation of peas and beans, so the growing of these had an importance, above all, in the food of the castle's servants.

The division into sectors proves to be a fruitful means for analyzing the economy of Häme Castle, because the specific demands imposed on the economy by the Crown and the changes of the time are brought out well by

that means. At the same time, it is possible, with the aid of a division into sectors, to examine the social differences between the people of the castle. The assumption presented at the beginning, that the Crown needed a more developed agriculture, skilled craftsmen and a capable administrative staff for the realization of its demands, proves correct. The workers of each trade had to be concentrated and specialized in the functions of their own trade so that the objective could be attained. More military troops than before were quartered at the castle. Additional food stuffs, bedding and accommodations were needed for their maintenance. The concentration of the castle's agriculture on the cultivation of rye and beef-cattle breeding was a specialization for the needs of the Crown. It was necessary for ensuring the food supply to extend the castle's agriculture by appropriating the lands of the castle's neighboring villages for the Crown. The defences and armament had to be developed in accordance with changes in military technology. At that time, there was work for masons, carpenters and armorers. The reform of the administration and the new bookkeeping system required that the bailiffs and the scribes apply themselves to their tasks. The more specialized they became in administration and the crafts, the less time remained for agriculture. A division of labor ensued. One must confine the sector-division in a sixteenth-century agricultural society, however, to only the Crown's economic management. One must also keep in mind the temporary movement of the workers between groups at harvest, for example, and in other seasonal functions.

The detailed going-over of the economy of Häme Castle in the mid-sixteenth century reveals an administrative center in Häme that was far along in the specialization required by the Crown. The Crown needed a center from which the administration could organize effectively and where large armies could be maintained as needed. The economy of Häme Castle, like that of the other crown castles, was organized to serve the needs of a centralized nation. Castle administration could be called the central administration's method of financial management.

Translation: Rodger Juntunen

■ Henkilöhakemisto

- Acustinus seppä s. 83, 145
Albrect Tanskalainen s. 84
Albrekt Mecklenburgilainen s. 10
Anders Hattulan kirkkoherra s. 84
Anders Jönsson linnanvouti s. 181, 184
Anders Korp vouti s. 198
Anders Livländer asemies s. 65, 66, 78
Anders Matsson asemies s. 191
Anna fatabuuriemäntä s. 164
Anna tupaemäntä s. 145
Anna vaimo s. 84
Arvid Björnsson päällikkö s. 195
- Bengt Kurki voudinmies ja asemies s. 191, 192
Bengt Olsson asemies s. 191
Bernt Zelleläinen s. 84
Bertil latokartanon isäntä s. 160
Bertill Jönsson linnankirjuri s. 184
Bertill kirkkoherra s. 84
Bertill linnan kappalainen s. 189
Birger Jaarli s. 10
Björn Klaunpoika s. 19, 180
Bo Joninpoika Grip s. 10
- Claes ampuja s. 171, 195
Clemet lasimestari s. 26, 27, 79, 172
Clemitt Olsson asemies s. 191
- Deonisius portinvartija s. 145
- Erik XIV (herttua) s. 34, 39, 41, 43, 173, 179, 193, 206, 224
Eerikki ruokailuvoudin renki s. 145
Erich Ålenningh asemies s. 78
Ericus Benedicti linnan kappalainen ja Vanajan kirkkoherra s. 189
Ericus Laurentii Akaan kirkkoherra s. 84
Erik Akselinpoika Tott s. 14
Erik linnan kappalainen s. 183
Erik Ragvaldsson muurari s. 177
Erik Spåra linnanvouti s. 65, 72, 83, 84, 98, 167, 179, 180, 181, 183, 184, 196
Erik Stålarin s. 127
Erik tallimestari s. 197
Eskil pyssyseppä s. 145
Eskill linnan kappalainen s. 189
- Gertrud Gudmundintytär s. 83, 180
Gustaf Fincke s. 84
Gösta Fleming s. 84
- Hans kaakeliuunimuurari s. 171
Hans linnan kappalainen s. 189
- Hans Lyypekkiläinen s. 84
Hans Olsson voudinmies s. 191
Hans parturi s. 191
Hans Tyske asemies s. 78
Heikki tiilenlyöjä s. 174
Heikki vanuttaja s. 145
Henrik Andersson alivouti s. 201
Henrik Hampurilainen s. 84
Henrik Jakobsson (Tavast) linnanvouti s. 181, 184
Henrik Janakkalan kirkkoherra s. 84
Henrik Jönsson voudinmies s. 191
Henrik kalkinpolttaja s. 177
Henrik Larsson muurari s. 177
Henrik Mortenson asemies s. 191
Henrik Nyländer asemies s. 78
Henrik Vanajan kirkkoherra s. 84
Henrik von Cöllen s. 79, 173, 175, 177, 220
Henrikki linnakokki s. 145, 156
Herman ampuja s. 172
Herman Fleming linnanvouti s. 166, 169, 181, 184
- Iivar Akselinpoika Tott s. 14
Ingeborg Aakentytär Tott s. 224
Isak Nilsson Banér linnanvouti s. 37, 67, 82, 143, 154, 161, 167, 169, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 198, 201, 220, 224
- Jaakko kellarivouti s. 145
Jaakko tynnyrintekijä s. 145
Jacob Holst asemies s. 191
Jacob Jönsson vahtimestari s. 190
Jacob kuparintakoja s. 172
Jacob Persson kihlakunnanvouti s. 190
Jakob Sigfridsson linnankirjuri ja linnanvouti s. 181, 184
Jeppe Djäk s. 10
Juhana III (herttua) s. 39, 102, 115, 154, 173, 188, 195, 198, 224
Jussi Niilonpoika nahkuri s. 172
Jyrki kalastaja s. 145
Jöns linnan kappalainen s. 189, 201
Jöns Brun linnanvouti s. 128, 166, 181, 183, 184, 195
Jöns Juthe asemies s. 78
Jöns Pälkäneen kirkkoherra s. 166
Jöns Skytte s. 98
Jöns Staffansson alivouti s. 188
Jöns Svenske linnankirjuri s. 184
Jöns Vestgöte asemies s. 180
Jören ampuja s. 195
Jören Olsson asemies ja alivouti s. 187

- Kaarina fatabuuriemäntä s. 145
 Kaarina Yrjänäntytär Harvialan rouva s. 19, 84
 Kaarle IX s. 115
 Kerttu leipuri s. 83, 145
 Klaus Eerikinpoika Fleming s. 22, 84
 Klemetti Laurinpoika kirvesmies s. 171
 Klemetti muurari s. 178
 Knut Knutsson alivouti s. 187
 Knut Laurinpoika s. 79
 Knut muurari s. 169
 Kristoffer Blome linnanvouti s. 181
 Kurt Meyer s. 84
 Kustaa Vaasa s. 14, 15, 19, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 54, 55, 61, 62, 79, 83, 99, 114, 115, 117, 118, 123, 125, 128, 139, 143, 152, 154, 160, 161, 167, 173, 179, 180, 181, 182, 183, 192, 193, 200, 220, 224
- Lambricht Diricksson päällikkö s. 195
 Lars kirkkoherra s. 84
 Lars Larsson tallimestari s. 198
 Lasse kattilantakoja s. 169
 Lasse Kock voudinpalvelija s. 65
 Lasse lammaspaimen s. 168
 Lasse nikkari s. 174, 175
 Lasse Westgöte asemies s. 78
 Lauri Akselinpoika Tott s. 14
- Magnus herttua s. 206
 Malin vaimo s. 84
 Margareta fatabuuriemäntä s. 167
 Maria Eskontytär kutoja s. 145
 Martti Laurinpoika (Morthen Lutterus) asemies, alivouti ja alikirjuri s. 79, 187
 Martti suutari s. 147
 Mats kirkkoherra s. 84
 Mats Larsson kihlakunnanvouti s. 71, 190
 Mats lasimestari s. 172
 Mats muurari s. 171
 Matti Ojoinen s. 18
 Matti ruokailuvouti s. 145
 Matti sikopaimen s. 168
 Meinert Friisiläinen s. 84
 Michil Nilsson käsikirjuri s. 187
 Mikael Agricola s. 188
 Mikko tynnyrintekijä s. 145
 Morten Persson asemies s. 191
 Morthen Jönsson linnankirjuri s. 184, 185
 Märten Jönsson päällikkö s. 195
- Niilo nahkuri s. 172
 Niilo parkitsija s. 66, 172
 Niilo sorvari s. 169
 Nils Eskilsson Banér s. 179
 Nils Finne voudinpalvelija s. 194
 Nuutti kokkipoika s. 145
 Nuutti suutari s. 147
- Olavi kellarivoudin renki s. 145
 Olavi parkitsija s. 169
 Olof Olsson voudinmies s. 191
 Olof pyssyseppä s. 171, 172, 195
- Pedher linnan kappalainen s. 189
 Pedher linnankirjuri s. 184
 Per Hauhon kirkkoherra s. 84
 Per tiilenlyöjä s. 171
 Perttu lammaspaimen s. 168
 Perttu suutari s. 145
 Pirkko Sipintytär kutoja s. 145
 Pirkko tupaemäntä s. 145
 Pyhä Juho s. 67
 Pyhä Pentti s. 67
 Pävel kirkkoherra s. 84
- Ragvald Antinpoika muurari s. 172, 178
- Simo vanuttajanrenki s. 145
 Simon Nilsson linnankirjuri s. 183, 184, 187, 201
 Simon Thomasson linnanvouti s. 199
 Sipi portinvartija s. 145
 Sipi vanuttajanrenki s. 145
 Staffan Matsson muurarimestari s. 177
 Staffan muurari s. 153
 Staffan Olsson muurarimestari s. 173, 174, 177
 Sten Sture vanhempi s. 15, 224
- Tiili-Pieti s. 178
 Tomas Bertilsson linnankirjuri s. 184
 Tönne Olofsson (Wildeman) linnanvouti s. 181
- Valpuri kehrääjä s. 145
 Valpuri leipuri s. 145
- William Tyske asemies s. 78
- Yrjänä Olavinpoika alikirjuri s. 187

■ Paikannimihakemisto

- Akaa s. 74, 102, 127
Alajärvi s. 18, 22, 68, 69, 125
Amsterdam s. 168
Anianpelto s. 142
Ankkapurha s. 142, 143, 144, 191, 211, 218
Arboga s. 39
Asikkala s. 67, 82, 142
Aulankojärvi s. 22
Axevall s. 16
- Billingen s. 106
Borgholm s. 10, 15
- Englanti s. 151, 168
Espoon kuninkaankartano s. 56, 107, 113, 115, 131, 132, 139
- Främby s. 203, 206, 207, 222
- Gripsholma s. 15, 71, 106, 133, 161, 167, 206
Göötanmaa s. 194
- Hakalanniemi s. 124
Hakoinen s. 16
Harviala s. 19, 22, 83
Hattelmala s. 19, 22, 171
Hattelmalan harju s. 19
Hattelmalan järvi s. 19
Hattula s. 19, 65, 71, 86, 91, 99, 116, 124
Hattulan kihlakunta s. 49, 58, 59, 62, 63, 73, 79, 93, 99, 102, 124, 135, 136, 167, 180, 184
Hauho s. 19, 83, 98, 136, 180, 181, 197
Hauhon kihlakunta (voutikunta) s. 58, 136
Helsingin kuninkaankartano ja kaupunki s. 39, 56, 71, 72, 73, 107, 113, 115, 122, 133, 139, 155, 167, 180, 194, 195, 196, 198, 219, 221
Hollola s. 73, 174
Hollolan karjakartano s. 58
Hollolan kihlakunta (voutikunta) s. 58, 102, 136, 174, 194, 195
Humppila s. 127
Hyvikkälä s. 83, 98, 180
Hyvinkää s. 194
Hälsingland s. 194
Hämeenlinnan kaupunki s. 69, 85, 93, 94, 113
Hättilä s. 18, 19, 22, 23, 85, 86, 94, 95, 96, 97, 103, 126, 128, 131, 186
Hättilän latokartano s. 18, 43, 85, 86, 89, 90, 95, 96, 103, 108, 121, 124, 126, 129, 130, 131, 138, 182, 215, 218
- Idänpää s. 19
Iso-Heikkilä (Iso-Latokartano) s. 56, 97, 98, 107, 113, 132, 138, 215
Iso-Luolaja ks. Luolaja
Itä-Göötanmaa s. 113
- Janakkala s. 19, 66, 91, 93, 174, 194
Jutikkala s. 19
Jutila s. 181
Järviöinen s. 19, 66, 172
Jönköping s. 10, 15
- Kalmarin linna ja kaupunki s. 10, 14, 15, 24, 38, 39, 47, 173, 214, 220, 224
Kalvola s. 65, 66, 79, 91, 127
Kangasala s. 113, 118, 133
Kankaantaka s. 19
Kankainen s. 19
Kankaistenjärvi s. 18
Kantola s. 99
Karjaa s. 68
Karjala s. 10
Kastelholma s. 10, 152, 196
Katumajärvi s. 18, 19, 93
Kauriala s. 18, 22, 85, 94, 96, 103, 120, 126
Kemijoki s. 143
Kirstula s. 19, 22
Kivennapa s. 97, 98, 118, 215
Kivijärvi s. 177
Koivisto s. 127
Koiviston karjakartano s. 107, 113, 118, 139
Kokemäen kuninkaankartano s. 56, 87, 88, 98, 102, 113, 118, 128, 137, 161
Kokemäenjoki s. 10, 68, 69, 71, 73, 93, 142, 143
Kokkala s. 181
Koljala s. 19, 22
Konnekoski s. 142, 218
Korsholma s. 10, 138
Korsholman kuninkaankartano s. 56, 107, 113, 115, 118, 133, 138, 197
Koski s. 19
Kronoberg s. 15
Kuittila s. 85
Kulsiala s. 102, 103, 189
Kuninkaan mylly (Kruununmylly) s. 85, 93, 146, 156, 178
Kutalanjoki s. 93, 94, 95
Kuurila s. 79
Kuusisto s. 100, 132, 138, 173
Kylmäkoski s. 135
Kymenkartanon lääni s. 171
Kymijoki s. 102, 142, 218
Kyrönkangas s. 68

- Käikälä s. 99, 100
 Käkisalmi s. 173
- Lahdentaka s. 102, 103
 Lahinen s. 19
 Lammi s. 91
 Lauste s. 56
 Lehijärvi s. 66, 91, 99, 135, 140
 Lepaa s. 19, 180
 Leppäkoski s. 66
 Liinamaa s. 10
 Linnamäki (Porvoo) s. 10
 Liuksiala s. 118, 133
 Loppi s. 66, 68
 Luhtiala s. 19, 22, 66
 Luolaja (Iso-Luolaja) s. 19, 22, 66
 Luulaja s. 114, 206
 Länsi-Göötanmaa s. 16, 131
- Mervi s. 19
 Miemala s. 19, 22, 66
 Mierola s. 86
 Mustialan karjakartano s. 19, 58, 98
 Mustialan voutikunta s. 58
 Mälaren s. 41
 Mälkiäinen s. 65
 Mäskälä s. 19, 22, 66, 91, 95, 99
- Niemenpää s. 19
 Nihattula s. 186
 Noraskog s. 206, 222
 Norrbotten s. 41
 Norrköping s. 38, 71, 155, 191
 Norrland s. 38
 Nyköpingin linna ja kaupunki s. 10, 15, 24, 173, 194
- Ojoisten latokartano s. 18, 22, 43, 85, 86, 87, 91, 93, 94, 95, 96, 103, 108, 114, 116, 123, 133, 162, 186, 215
 Olavinlinna s. 14, 15, 56, 68, 73, 90, 119, 173, 188, 189, 194, 196, 197, 199, 221
 Onkkala s. 172
 Oriniemi s. 127
 Orivesi s. 113
- Padasjoki s. 197
 Paikkala s. 99, 100
 Parola s. 19, 66
 Piiloinen s. 181
 Pintiälä s. 18, 22, 23, 66, 85, 96, 103, 126, 128, 131, 215
 Pirkkala s. 68
 Pori s. 88, 145, 194, 199, 221
 Porras s. 70, 81, 82
 Porvoo s. 71, 107, 180, 194
 Punkalaidun s. 127
 Pyövelinmäki s. 84
 Pälkäne s. 81, 127, 166, 172, 177, 178, 188, 189
- Raasepori s. 10, 14, 15, 56, 173, 180
 Rauma s. 10, 145, 197, 199, 221
 Rautalampi s. 142
 Rehakka s. 66
- Renko s. 68, 69, 85, 91, 93, 188, 194
 Renkovaha s. 22
 Ridasjärvi s. 174
 Ritvala s. 172, 178
 Ruissalo s. 56, 132, 138
 Rääveli s. 72, 73, 167, 194, 219
- Saarioinen s. 19, 66, 91, 127, 135, 177
 Saaristen latokartano s. 16, 18, 22, 43, 85, 86, 87, 91, 93 - 96, 103, 108, 123, 133, 162, 186, 215
 Sairialan karjakartano s. 58, 98, 107, 113, 114, 115
 Sairialan kuninkaankartano s. 56, 118, 139
 Salan hopeakaivos s. 37
 Salpausselkä s. 69
 Santahamina s. 71, 72
 Satakunta s. 69, 79, 93, 98, 100, 112, 118, 135, 139
 Savo s. 120, 180
 Sillensgård s. 70
 Skyttälä s. 98
 Smoolanti s. 131, 193, 194
 Solberga s. 19
 Somero s. 68, 82, 102, 135, 194
 Sopenvaha s. 23
 Stegeborg s. 14, 39
 Stora Kopparberg s. 207
 Strängnäs s. 173
 Suomenlahti s. 68, 69, 71, 73, 141
 Svartsjö s. 71
 Sysmä s. 67
 Sääksmäen kihlakunta s. 44, 49, 58, 59, 62, 63, 64, 73, 74, 79, 99, 102, 124, 125, 135, 136, 131, 178, 190
 Sääksmäki s. 19, 102, 127, 172, 178
 Söderköping s. 38, 71
 Södermanland s. 106, 216
- Taalainmaa s. 15, 38, 194
 Tallinna s. 71, 72, 219, 221
 Tammela s. 68, 80, 82, 113, 135
 Tammisaari s. 71, 194, 221
 Tanska s. 151, 199
 Tavisalmen kuninkaankartano s. 122
 Toijala s. 65, 66
 Tukholman linna ja kaupunki s. 10, 14, 15, 24, 36, 37, 38, 39, 42, 51, 67, 68, 70, 71, 73, 79, 83, 90, 98, 105, 114, 133, 134, 144, 151, 161, 167, 168, 171, 173, 177, 185, 186, 191, 194, 197, 198, 219, 221
 Turenki s. 194
 Turun linna ja kaupunki s. 10, 13, 15, 24, 39, 51, 56, 64, 68, 69, 70, 73, 93, 97, 107, 113, 132, 137, 138, 154, 164, 168, 171, 172, 173, 182, 194, 195, 197, 199, 214, 215, 219, 220, 221, 224
 Turun linnalääni s. 10
 Tuulos s. 91, 114, 136
 Tyrväntö s. 102, 127
- Ulvilan kuninkaankartano s. 113, 118
 Unonen s. 79
 Uplanti s. 38, 55, 100, 106, 113, 131, 216
 Upsala s. 15, 71, 106, 119, 151, 206, 222

- Urjala s. 127
Uusikylä s. 85
Uusimaa s. 69, 93, 194
- Vadstena s. 15, 152, 173
Vadstenan luostari s. 55
Valkeakoski s. 142, 143, 146, 211, 218
Valtee s. 99
Vanajan kirkko s. 16, 18, 189
Vanajan kirkkopitäjä (seurakunta) s. 18, 19, 22, 99
Vanajansalo s. 16
Vanajavesi s. 16, 18, 19, 22, 23, 25, 63, 68, 69, 71, 85, 93, 95, 99, 124, 140, 147, 174
Vantaanjoki s. 68
Varikonniemi s. 18, 24, 147
Varsinais-Suomi s. 60, 68, 93, 100, 112, 114, 131, 132, 135, 136
Vesunta s. 19, 71, 98, 114, 115, 139
Vihti s. 68
Viipurin linna ja kaupunki s. 10, 13, 14, 15, 16, 24, 39, 65, 68, 73, 83, 154, 155, 171, 173, 190, 194, 195, 196, 197, 199, 214, 221
- Virala s. 66
Visborg s. 14
Vregdenborg s. 10
Vuorentaka s. 19, 22
Vähä-Heikkilä s. 56
Värmland s. 101
Västerås s. 15, 181
Västmanland s. 38, 106, 113, 216
Vääksy s. 142, 143, 191, 211, 218
- Wartholma s. 10
- Åborg s. 10
- Ylisen kihlakunta s. 49, 58, 59, 62, 63, 64, 71, 72, 73, 91, 124, 136, 141, 190
- Äimälä s. 177
Älvsborg s. 38
- Örby s. 55, 117
Örebro s. 10, 15

